

TRIDESET GODINA OBNOVLJENOG VIŠEPARTIZMA
U SRBIJI – (NE)NAUČENE LEKCIJE

Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije

Zbornik radova sa naučne konferencije

Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije

Beograd 02. 07. 2020.

Izdavači:

Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju

Hanns Seidel Stiftung Beograd

Za izdavača:

Prof. dr Dragan R. Simić

Dr Klaus Fiesinger

Urednici:

Prof. dr Slaviša Orlović, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Asist. dr Despot Kovačević, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Recenzenti:

Prof. dr Ratko Božović, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Prof. dr Jovica Trkulja, Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet

Prof. dr Slobodan G. Marković, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka

Programski odbor naučne konferencije:

Prof. dr Vukašin Pavlović, predsednik, prof. dr Ratko Božović, prof. dr Vladimir

Goati, prof. dr Goran Bašić, prof. dr Zoran Stojiljković, Dr Klaus Fiesinger, prof. dr

Slaviša Orlović

Organizacioni odbor naučne konferencije:

Prof. dr Slaviša Orlović, predsednik, Dagmar Konstantinović, prof. dr Dušan Spaso-

jević, Jelena Đurović, doc. dr Jelena Lončar, asist. dr Despot Kovačević

ISBN 978-86-6425-069-6

Tiraž: 300

Dizajn korica: Zoran Miodrag

Lektura i korektura: Olivera Veličković

Prelom: Olivera Tešanović

Štampa: Čigoja štampa, Beograd

Projekat je finansiran od strane Ministarstva spoljnih poslova Savezne Republike Nemačke na osnovu Odluke Bundestaga i sproveden uz podršku Predstavništva Hanns Seidel fondacije za Srbiju i za Crnu Goru.

Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka
Centar za demokratiju
Hanns Seidel Stiftung

Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije

Zbornik radova
sa naučne konferencije *Trideset godina obnovljenog
višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije*
Beograd 02. 07. 2020.

Urednici
Slaviša Orlović
Despot Kovačević

Beograd, 2020.

SADRŽAJ

Slaviša Orlović	
Uvodna reč.	7
Prof. dr Vladimir Goati	
Tri decenije višepartizma – nezavršeni proces	9
Prof. dr Vukašin Pavlović	
Uspon i pad političkog pluralizma u Srbiji	25
Prof. dr Slaviša Orlović	
Političke institucije i partijski sistem Srbije.	41
Prof. dr Milan Jovanović	
Doc. dr Dušan Vučićević	
Dinamika političkog organizovanja u Srbiji od obnove partijskog pluralizma: izborni avanturisti u stilu „pečuraka pre kiše”	71
Prof. dr Zoran Stojiljković	
Volja građana i njeni interesni i politički zastupnici	99
Prof. dr Jovan Komšić	
Političke partije i „zatvorenikova dilema”	115
Prof. dr Irena Pejić	
Političke partije u Narodnoj skupštini od uspostavljanja višepartizma 1990. godine	133
Prof. dr Marijana Pajvančić	
Neformalni oblici delovanja u parlamentu	157

Prof. dr Miloš Bešić

Vrednosne orijentacije i partijske preferencije u Srbiji 175

Prof. dr Siniša Atlagić

Vrednosni okvir izborne komunikacije i uloga medija
u promociji dominantnih vrednosti u izbornim kampanjama
u Srbiji od 1990. do 2020. godine 197

Prof. dr Dušan Pavlović

Klijentelizam i institucionalizacija stranačkog sistema
u Srbiji 1990–2020. 209

Doc. dr Jelena Lončar

Učešće nepartijskih organizacija i grupa na izborima u Srbiji 221

Prof. dr Dušan Spasojević

Društveni rascepi i partijski sistem Srbije 241

Asist. dr Despot Kovačević

Unutarpartijska demokratija u Srbiji – 30 godina nedemokratskih
odnosa u političkim partijama 257

Ma Jasmin Hodžić

Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020. 281

Mr Srećko Mihailović

Srbija okačena na klatno prelomnih godina: 1988, 2000, 2012, 202(?) 303

Selektivna bibliografija o političkim partijama i

partijskim sistemima u Srbiji 321

UVODNA REČ

Nakon pedesetak godina monopola jedne partije (Saveza komunista – Komunističke partije Srbije), krajem osamdesetih godina dvadesetog veka dolazi do postepene pluralizacije društva u Srbiji i zahteva za obnavljanjem višepartizma. Najpre se javljaju pokreti za zaštitu ljudskih prava, civilno-društvene inicijative i nevladine organizacije. Konačno, 1990. godine formalno se obnavlja višepartijski sistem u Srbiji. Za jednu mladu demokratiju određene teme i problemi nisu imali adekvatnu teorijsku i akademsku artikulaciju. Može se zapaziti da je veoma mali broj autora pisao o političkim partijama. U pokušajima pluralizacije unutar Saveza komunista Milovan Đilas je 1957. godine objavio knjigu *Nova klasa*, koja je u svetu prodana u 50.000.000 primeraka. Vojislav Koštunica i Kosta Čavoški su 1983. godine objavili knjigu *Stranački pluralizam i monizam* (prevedena je i na engleski jezik), u kojoj se bave ukidanjem pluralizma. Radomir Lukić je 1966. godine objavio knjigu *Političke stranke*. Verovatno prvu potpuniju i kompletniju knjigu o političkim partijama u Srbiji objavio je Vladimir Goati 1984. godine, *Savremene političke partije*. To je pluralistička knjiga pisana u vreme monizma, monopola i monologa. Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, kao najstariji u regionu, utemeljio je disciplinu *Partije i partijski sistemi*. Svoje doktorate iz ove oblasti odbranili su Zoran Stojiljković, Slaviša Orlović i Despot Kovačević. U prethodnih trideset godina u Srbiji je održan veliki broj domaćih i međunarodnih naučnih skupova i konferencija na ovu temu. Objavljen je impresivan broj autorskih knjiga, zbornika radova i tekstova u domaćim i međunarodnim časopisima. Na dvadesetogodišnjicu obnovljenog višepartizma priredili smo zbornik *Partije i izbori u Srbiji, dvadeset godina* (2011). Knjiga koja je pred vama jeste pokušaj da se predstavi stanje discipline, ostavi trag i da mali omaž svim autorima koji su utemeljili i razvijali ovu oblast političkih nauka, uključujući i one koji se bave graničnim temama kao što su izbori i izborni sistemi, politički marketing i izborne kampanje i parlamentarizam. Sa tom namerom na kraju knjige data je selektivna bibliografija knjiga, zbornika radova i tekstova u časopisima o ovim temama. Knjiga je rezultat konferencije „Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji – (ne)naučene lekcije”, održane 02. 07. 2020. godine na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, u organizaciji Centra za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Fondacije Hanns Seide Stiftung.

Slaviša Orlović

Prof. dr Vladimir Goati*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet Crne Gore

Tri decenije višepartizma – nezavršeni proces

Sažetak: Prve političke partije u SFR Jugoslaviji, ne računajući one koje su delovale do 1941. godine, obrazovane su krajem osamdesetih godina XX stoleća. U tom razdoblju mnogi autori u Srbiji tvrdili su da partije nisu ključne institucije predstavničke demokratije nego promenljiva tvorevina i da ih je moguće zameniti nekim drugim organizacijama poput pokreta, saveza, udruženja i dr. Međutim, politička praksa nije se osvrtila na to i, pored dominantnog Saveza komunista Jugoslavije, nastalo je u kratkom roku više desetina partija u republikama SFRJ do raspada Jugoslavije 1991. U Srbiji su nastale, između ostalog, 1989. godine Demokratska stranka i Srpski pokret obnove. Srpska radikalna stranka (SRS) nastala je 1991. godine, a ranije dominantni SKJ transformisao se u Socijalističku partiju Srbije (SPS). Relevantne partije na prvim izborima nisu dugo opstale a od napred pomenutih partija, koje su prve nastale, danas su relevantne samo SPS i onaj deo SRS koji se odvojio od svoje matice i osnovao Srpsku naprednu stranku.

Ključne reči: političke partije, partijski sistem, promene

1. Borba za višepartizam

U „drugoj Jugoslaviji” krajem osamdesetih godina apsolutno dominantan politički subjekt bio je Savez komunista Jugoslavije (SKJ), sa ekstremno visokim

* E-mail: v.goati@eunet.rs

nivoom samostalnosti svojih šest republičkih organizacija. U kratkom razdoblju od sredine 1988. do sredine 1989. došlo je u tom pogledu do dramatične promene, jer je vladajući režim dozvolio obrazovanje novih političkih partija. Posle toga, vladajući SKJ postao je formalno (ne i stvarno) ravnopravan sa drugim novouspostavljenim partijama. U razbijanju tvrde jednopartijske ljuštore u Jugoslaviji naročito velikog uticaja imali su procesi i zbivanja u Sloveniji. Ova najsevernija i ekonomski najrazvijenija republika SFRJ bila je pod snažnim uplivom nezadrživog urušavanja jednopartijskih sistema u Čehoslovačkoj i Mađarskoj, uz koje su istovremeno nastajale pluralističke institucije.

Novoformirane političke organizacije nisu dobijale naziv „partije” zbog straha od osude vlasti koja je u nekim republikama SFRJ, prvenstveno Srbiji, sve do sredine 1990. oficijelno zastupala tezu o SKJ kao jedinoj organizaciji žili kucavici vladajućeg poretka „samoupravnog socijalizma”.

Rukovodstvo Srbije pokušalo je da predupredi pluralistički preokret organizovanjem navodno slobodnih „delegatskih izbora” krajem 1987. u kojima su svi poslanički kandidati prošli kroz gusto „kadrovsko sito” Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), organizacije koja je bila puka ekspoziura vladajućeg SKJ.

Atmosfera za delovaje novoformiranih političkih partija u SFRJ, pa time i u Srbiji, postaje neuporedivo povoljnija kada je, najpre u Sloveniji, potom u i Hrvatskoj, dozvoljeno uspostavljanje i delovanje političkih partija. Vlast u Srbiji je na to nevoljno pristala, što se vidi po tome što su, istovremeno sa pristankom na obrazovanje političkih partija, u pisanim i elektronskim medijima Srbije „cvetale” utopijske ideje o „bepartijskom” i „nepartijskom pluralizmu” koje je javno zastupao ne samo veliki broj rukovodilaca vladajuće političke partije nego i pripadnika naučne zajednice. Na prvi pogled moglo bi se pretpostaviti da je želja za alternativnim akterima političke aktivnosti rezultat opravdanog nezadovoljstva *en general* sa ulogom partija u državama predstavničke demokratije, prvenstveno dominantnom ulogom partijskih funkcionera u političkim procesima. Međutim, sumnje u to objašnjenje izaziva okolnost da autori tekstova o „bepartijskom pluralizmu” nisu istovremeno zahtevali i ukidanje vladajuće SKJ. Nastojanja da se u Srbiji izbegne uspostavljanje višepartizma time što će biti formirane privremene institucije nepoznate u uporednom iskustvu savremenih demokratskih zemalja izazvalo je novoformirane političke organizacije u Srbiji da javno reaguju. Organizacije su sazvale skup 13. juna 1990. u Beogradu na kome je više od 20.000 učesnika odlučno zahtevalo zakazivanje prvih slobodnih parlamentarnih izbora u zemlji.

Nakon više od tri meseca od junskog mitinga, republička vlast je prihvatila zahtev za održavanje pluralističkih izbora i odlučila da se oni održe u decembru 1990. U narednim poglavljima analiziram rezultate svih višestranačkih izbora za parlament Srbije održanih u tridesetodišnjem razdoblju (1990–2020), sa prven-

stvenim ciljem da osvetlim obeležja političkih partija koje su na njima uzele učesća. Povrh partija, baviću se i partijskim sistemom Srbije u posmatranom razdoblju. O tim problemima posebno sam raspravljao u nekoliko objavljenih knjiga čije ću neke ocene i nalaze koristiti, u sažetom vidu, u ovom prilogu.

2. Izborni rezultati 1990–2020.

2.1. Prvi višestranački izbori 1990.

Na ovim izborima korišćen je dvokružni većinski izborni sistem koji obezbeđuje prednost najvećim strankama, u ovom slučaju Socijalističkoj partiji Srbije (SPS). Reč je o bivšoj komunističkoj partiji (SKJ) koja je 1990. godine promenila naziv u SPS. Ova partija je na izborima sa relativnom većinom glasova (46,1%) izvojevala čak 77,6% mandata. Posredi je u doktrini poznati efekt ovog tipa izbornog sistema po kojem najjača partija i sa nevećinskom podrškom u biračkom telu zadobija ubedljivu većinu mandata u predstavničkom telu. Nasuprot tome, procenat mandata koji su osvojile novoobrazovane partije Srpski pokret obnove (SPO) i Demokratska stranka (DS) bitno je manji od od procenta podrške u biračkom telu 7,6% – 15,8%, 2,8% – 7,4%.

Očigledna asimetrija između izborne i parlamentarne snage opozicionih partija SPO i DS imala je jednu predvidljivu posledicu u pogledu načina njihovog političkog angažovanja. Obe opozicione partije su, u sukobu sa vladajućom SPS, izbegavale parlament kao mesto za rešavanje sporova u korist institucija „civilnog društva”, prvenstveno štampanih medija, a često i (uglavnom) mirnih uličnih protesta. Na potonji način borbe SPO i DS su se odlučivale naročito u Beogradu u kojem je njihova podrška daleko prevazilazila opšti prosek birača koji su osvojile u biračkom telu.

Napred sam opisao SPS kao bivšu komunističku partiju, što nije arbitraran sud nego ocena o stvarnoj organizaciji i načinu delovanja te partije u društvu koji se ne mogu izmeniti „preko noći” pukom promenom imena partije. Dobre kriterijume za odgovor na dilemu da li je u ovom slučaju promena stvarna ili fiktivna nudi Išijama (Ishiyama) koji ističe da u bivše komunističke partije treba ubrojiti „... sve one koje imaju korene u starom režimu. Pod korenima mislimo samo na one partije koji su nasledile glavni deo ranije komunističke imovine, članstva i rukovodstva...”¹.

Iako je na prvim pluralističkim izborima 1990. osvojila nešto manje od polovine glasova, nema nikakve sumnje da je SPS ipak ostvarila značajan uspeh. Takva

1 John Ishiyama, “Communist Party in Transition, Structure, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe”, *Comparative Politics*, 2/1995, pp. 133–148.

ocena nije preterana, premda su izbornom učinku Socijalista doprinele i mnoge izborne neregularnosti od kojih je samo mali deo evidentiran (korišćenje imena preminulih ili odsutnih građana, dvostruko ili čak višestruko glasanje pojedinaca bliskih SPS-u, nedozvoljene intervencije u biračke spiskove u korist kandidata SPS-a, „zakup” ličnih karata na 2 dana da bi mogle biti korišćene od neovlašćenih pojedinaca u glasanju itd.). Okolnosti su pogodovale izbornim mahinacijama, jer su na prvim izborima opozicione partije bile u početnoj fazi izgradnje svoje infrastrukture, a njihov oskudan kadrovski potencijal nije im dozvolio da obezbede vlastite kontrolore na svim biračkim mestima.

U takvim okolnostima SPS je ostvario uspeh na prvim pluralističkim izborima 1990. kojem nema premca u drugim zemljama Jugoistočne Evrope. U objašnjenju širine podrške SPS na prvim pluralističkim izborima treba uzeti u obzir da su birači percipirali SPS kao naslednicu vladajuće partije prethodnog režima „samoupravnog socijalizma”, koji je bio široko prihvaćen u populaciji Srbije. U prilog oceni da su građani Srbije znatno pozitivnije ocenjivali institucije i vrednosti „samoupravnog socijalizma” od građana Slovenije i Hrvatske ubedljivo svedoče rezultati obimnog empirijskog istraživanja sprovedenog 1987–1988. (na velikom reprezentativnom uzorku) koje je urađeno u svim republikama SFRJ.² Ocena o snažnoj privrženosti građana Srbije vrednostima i ciljevima samoupravnog socijalizma nije uzdrmana ni nakon „biblijskih promena” 1989/1990 nego se jasno očitovala i u kasnijem razdoblju.³

Kao što sam prethodno pomenuo, nakon prvih pluralističkih izbora u Srbiji opozicione partije su svoju brojčanu inferiornost u parlamentu nastojale da kompenziraju koncentracijom i aktivnošću u gradskim sredinama, posebno u Beogradu, u kojima je njihov uticaj bio daleko veći nego u parlamentu. U tome verovatno treba tražiti objašnjenje zašto je, posle martovskih demonstracija 1991. godine, organizovan 1992. višednevni protestni skup, pod nazivom „Vidovdanski sabor”, od strane SPO, najveće opozicione partije, podržane nizom manjih vanparlamentarnih partija (DSS, GS, ND).

Zahtev protesnog skupa bio je održavanje prevremenih parlamentarnih izbora, što je vladajući režim u Srbiji jedva prihvatio. Pre vanrednih izbora Republička vlada sazvala je „okrugli sto” sa namerom da se političke stranke dogovore oko izbornih uslova. Dok je saglasnost postignuta oko toga da dvokružni većinski izborni sistem bude zamenjen proporcionalnim sistemom, stavovi između SPS i opozicionih partija ostali su dugo suprotstavljeni oko broja izbornih jedinica

2 Niko Toš i ostali, Raziskovalni inštitut Fakulteta za Sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1988.

3 Maurizio Cotta, “Building Party Systems after the Dictatorship The East European Cases in Comparative Perspectives”, in: Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen (eds.), *Democratization in Eastern Europe, Domestic and International Perspectives*, Routledge, London and New York, 1994.

u tom sistemu (od 29, do čitave Srbije kao jedinstvene izborne jedinice). Kad je već izgledalo da će zbog nesaglasnosti oko tog pitanja doći u pitanje održavanje prevremenih izbora postignut je kompromis po kojem broj izbornih jedinica u Srbiji iznosi 9.

2.2. Parlamentarni izbori 1992.

Na ovim izborima SPS je zadobila znatno manju podršku u biračkom telu i u parlamentu (28,8%, 40,4%), nego što je to bio slučaj na prethodnim izborima, ali je i sa takvim rezultatom sačuvala položaj najjače parlamentarne stranke sa sto jednim poslanikom. Nešto slabiji rezultat od SPS ostvarile su SRS (73 poslanika) i koalicija DEPOS (50 poslanika). Kao izborna iznenađenje za većinu posmatrača delovao je uspeh ultranacionalističke SRS, koja je formirana samo godinu danu ranije.

Posle održanih izbora Socijalisti su, uz čvrstu podršku SRS, obrazovali manjinsku vladu („crveno-crna” koalicija), koja je, međutim, kratko trajala. Do raspada saveza između SPS i SRS došlo je zbog nesaglasnosti oko nacionalne politike. Reč je o tome da su Socijalisti, pod pritiskom sankcija međunarodne zajednice, prvenstveno ekonomskih sankcija koje su teško narušavale životni standard stanovništva Srbije, počeli da napuštaju „tvrdu” nacionalnu politiku u BiH i Hrvatskoj, čemu se SRS odlučno protivila. Javni sukob između dve partije izbio je u julu 1993. godine, prilikom izglasavanja budžeta u Saveznoj skupštini SRJ, što su Radikali uslovlili kadrovskim promenama u vrhu armije. Pošto je njihov zahtev odbijen, počele su javne optužbe između rukovodstava Socijalista i Radikala. Međusobne optužbe kulminirale su u javno prenošenoj debati u Narodnoj skupštini Srbije, koja je trajala od 7. do 14. oktobra 1993, kad su, osim Radikala, SPO i Nova demokratija odlučile da, zbog prebijanja jedne građanke od strane policije, glasaju za nepoverenje manjinskoj vladi SPS, što je uslovlilo da je položaj vlade postao neodrživ. U takvim okolnostima predsednik Republike doneo je odluku o raspuštanju Narodne skupštine. Istog dana (20. oktobra 1993) zakazani su novi parlamentarni izbori za republički parlament za 19. decembar.

2.3. Parlamentarni izbori 1993.

Četiri partije ili partijske koalicije zadobile su na ovim izborima po više od jedne desetine glasova birača i poslanika u Narodnoj skupštini i to: SPS 36,7% birača i 49,2% poslanika; DEPOS 16,6% birača, 18% poslanika; SRS 13,8% birača, 15,8% poslanika; DS 11,6% birača, 11,6% poslanika. Rezultati ovih izbora nesumnjivo pokazuju da je vladajuća SPS uspela ne samo da zaustavi eroziju svog biračkog

tela, nego i da znatno poveća podršku među biračima u odnosu na izbore 1992. Ojačana SPS obrazovala je republičku vladu uz pomoć male Nove demokratije koja je imala samo 5 poslanika.

2.4. Parlamentarni izbori 1997.

Na septembarskim parlamentarnim izborima 1997. pobjedu je ostvarila tzv. „leva koalicija” sastavljena od SPS-a, JUL-a i ND-a. Ova koalicija osvojila je relativnu većinu glasova (42%) i 110 mandata (44%). JUL, čija je liderka bila Mirjana Marković (supruga predsednika Miloševića), imala je osoben status, jer je u unutar-koalicionoj raspodeli zadobila procenat mandata koji, prema rezultatima empirijskih istraživanja, daleko nadmašuje udeo JUL-a u rezultatu „leve koalicije”. U biračkom telu procenat pristalica JUL-a procenjuje se na 1%.

Izbori održani 1997. mogu se smatrati krnjim, jer ih je bojkotovala većina opozicionih partija. Razlog za to je što je SPS, bez međupartijskog dogovora, promenila odluku o 9 izbornih jedinica i jednostranom odlukom, koja je dobila zakonsku snagu, povećala broj izbornih jedinica na 29.

2.5. Parlamentarni izbori 2000.

Ovi izbori održani su posle 5. oktobra 2000. godine, datuma koji predstavlja istinski preokret u političkom životu Srbije, jer je tada okončan Miloševićev autoritarni režim i započeta rana faza demokratskog poretka. Izbori su održani u decembru 2000. po proporcionalnom principu sa jednom izbornom jedinicom, uz cenzus od 5%.

Po svojim rezultatima decembarški izbori 2000. predstavljali su pravi „izborni zemljotres” jer je na njima apsolutnu većinu glasova i poslaničkih mandata zadobila koalicija DOS (64,4% glasova, 70,4% birača), dok su stranke „starog režima” (SPS, SRS) bitno smanjile svoj izborni učinak. Dve ključne partije u DOS-u su DS i DSS, čiji su lideri, Đinđić i Koštunica, zauzeli posle izbora ključne državne funkcije. Đinđić je postao premijer republičke Vlade, a Koštunica predsednik SRJ. Akumuliranje državnih funkcija od strane dvojice najuticajnijih članova DOS-a neizbežno je doprinelo eksplozivnosti konflikta između DS-a i DSS-a, koji je „tinjao” i pre oktobarskog preokreta, da bi se kasnije manifestovao u punoj ošttrini i doveo do nestanka samog DOS-a. Međutim, neposredno posle izbora 2000. takav se razvoj teško mogao naslutiti jer su odnosi između DS-a i DSS-a izgledali korektni, DOS je u javnosti nastupao jedinstveno, a partije „starog režima” (SPS, SRS) nastojale su, po svaku cenu, da ne antagoniziraju pobjedničku koaliciju. Verovatno je veliki procenat pristalica SPS i SRS glasao na decembarškim izborima

2000. za druge političke opcije ili se uopšte nije pojavio na biralištima. O tome govore podaci da je SPS dobila samo 13% glasova i 14,8% poslaničkih mandata, a Radikali 8,5% glasova i 9% mandata.

Osim navedene dve partije, težak izborni poraz doživeo je i SPO koji je osvojio samo 3,7% glasova i nije ostvario cenzus od 5%. Fijasko SPO-a moguće je razumeti ako se uzme u obzir njegovo uporno odbijanje da se uključi u DOS, što je obrazloženo tezom da se treba „boriti u dve kolone”.

2.6. Parlamentarni izbori 2003.

Posle ubistva premijera republičke Vlade, Đinđića (12. marta 2003), novi republički premijer, Zoran Živković, nije pokazivao spremnost da izađe u susret sve brojnijim zahtevima malih, patuljastih partija, članica DOS-a za njihovim većim učešćem u vlasti. Uostalom, važne političke pozicije bile su već prethodno podeležene, pa su se ti zahtevi mogli zadovoljiti jedino uspostavljanjem veštački „važnih mesta”, što bi povećalo troškove ionako prenapregnutog državnog budžeta. Učestalo odbijanje premijera da „izađe u susret” koalicionim partnerima značilo je veliki politički rizik, jer je republička Vlada imala „tanku” podršku u parlamentu i bilo je samo pitanje dana kada će je izgubiti. Svestan situacije u kojoj se nalazi, premijer je predložio v.d. predsednici Republike Nataši Mičić da sazove nove izbore. Predlog je prihvaćen i zakazani su izbori za 28. decembar 2003.

Na veliko iznenađenje većine izbornih analitičara, na decembarskim izborima najveći uspeh ostvarila je ultranacionalistička SRS koja se potpuno oporavila od izbornog kraha 2000. SRS je zadobila 82 mandata i postala najbrojnija u Narodnoj skupštini. Na drugom mestu bio je DSS (53 mandata), a iza nje slede: DS (37 mandata), G17+ (34 mandata), SPS (22 mandata) i koalicija SPO i NS (22 mandata). Posle ovih izbora obrazovana je manjinska vlada koju čine DSS, G17+ i koalicija SPO/NS. Za predsednika Vlade izabran je lider DSS, Vojislav Koštunica. Ova vlada suočavala se tokom celog mandata sa zahtevima Haškog suda za izručenjem okrivljenih, po pravilu visokopozicioniranih pojedinaca u vojnoj hijerarhiji. Tim zahtevima suprotstavio se, pre svega, premijer Koštunica, ali je njegov negativan stav o tome bitno ublažen pod uticajem međunarodnih pritisaka, pa je saradnja Srbije sa Haškim tribunalom uspešno nastavljena sredinom 2005.

Drugi, veliki problem su odnosi sa Crnom Gorom u koje se, takođe, umešao međunarodni činilac. Do rešenja ovog slučaja nije došlo sporazumom dveju republičkih elita, nego je prepušteno da o tome odluče građani Crne Gore na referendumu 2006. Odlukom građana na referendumu 2006. Crna Gora je postala nezavisna država, što je *via facti* imalo isto značenje za drugu članicu SRJ, Srbiju.

2.7. Parlamentarni izbori 2007.

Na ovim izborima ekstremno nacionalistička SRS osvojila je 81 mesto u parlamentu i ostala, pojedinačno uzev, najbrojnija partija u Narodnoj skupštini Srbije. Druga po snazi je DS (64), zatim slede DSS (47), G17+ (19) i SPS (19). Posle izbora obrazovana je, u maju 2007, treća postoktobarska vlada koju čine proevropske partije DS, DSS i G17+. Ova vlada ostvarila je, za nešto više od šest meseci, za vreme trajanja svog mandata nesumnjivi uspeh potpisujući sa EU „Sporazum o viznim olakšicama” (18. septembra 1997), koji je omogućio građanima Srbije da slobodno putuju u većinu zemalja EU. Time je, konačno, prekinuta izolacija Srbije od međunarodne zajednice koja je trajala deceniju i po.

2.8. Parlamentarni izbori 2008.

Na republičkim izborima 2008. u Srbiji najbolji rezultat ostvarila je koalicija partija „Za evropsku Srbiju”, pod vođstvom DS-a, koja je zadobila 102 poslanička mandata (40%). Posle DS-a slede: SRS sa 78 mandata, odnosno oko 25%, zatim koalicija DSS–NS 30 mandata (12%) i, najzad, koalicija SPS–PUPS–JS sa 20 mandata (8%).

Izborni neuspeh Radikala, koji se može oceniti pre kao manji poraz (78 umesto 81 mandat), a ne kao izborni krah, doveo je do neočekivano brzog rasepa u SRS. Odmah posle izbora počela je oštra rasprava ne samo oko njihovog ishoda, nego mnogo više, oko neophodnosti krupnih promena u SRS u budućnosti. Tomislav Nikolić, koji je bio na čelu partije dok je Vojislav Šešelj bio u Haškom tribunalu, zalagao se za suštinske programsko-političke promene koje većina rukovodstva SRS nije bila spremna da prihvati.⁴ Pošto je jaz između dve partijske struje postajao sve dublji, Nikolić je, uz pomoć manjeg dela partijskog rukovodstva, osnovao novu Srpsku naprednu stranku (SNS). Nikoliću se priključio deo rukovodstva na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou, između ostalog 21 poslanik od ukupno 78 u Narodnoj skupštini. Manja partija koja je nastala iz rasepa, SNS, do kraja posmatranog razdoblja će, kao što ću pokazati u ovom prilogu, potisnuti sve konkurente i postati dominantna u partijskom sistemu Srbije.

2.9. Parlamentarni izbori 2012.

U prethodnom razdoblju u izbornim spiskovima dugo su figurirali građani koji su se trajno iselili iz Srbije ili su umrli, a nisu bili evidentirani građani koji su

4 List *Velika Srbija*, septembar 2008, br. 3246.

se u nju doselili. Sve te pogreške dobile su preuveličane dimenzije i značaj u interpretaciji pojedinih partija, što je kvarilo atmosferu i povećavalo nepoverenje prema izborima. Pošto je taj element sporenja otklonjen sistematskim naporom državne administracije, jer su do 2010. ažurirani svi birački spiskovi, dve godine kasnije, 2012, održani su parlamentarni izbori. Na tim izborima najbolji rezultat ostvarila je lista „Pokrenimo Srbiju – Tomislav Nikolić” (24,04% birača, 72 poslanička mandata, odnosno 29,2%). Samo za nijansu slabiji rezultat ostvarila je lista „Izbor za bolji život – Boris Tadić” (22,6% birača, 67 poslaničkih mesta, odnosno 26,8%). SPS je na trećem mestu sa udelom u biračkom telu od 14,15% i sa 44 mesta u Narodnoj skupštini (17%).

Posle ovih izbora obrazovana je koaliciona vlada čiju su osnovu sačinjavale SNS i SPS. Za premijera je izabran lider daleko manjeg koalicionog partnera, predsednik SPS-a, Ivica Dačić, dok je lider SNS-a (Aleksandar Vučić) došao na mesto potpredsednika vlade. Parlamentarna većina i koaliciona vlada obrazovane na ovim izborima nisu se pokazale dovoljno homogenim, zbog čega je posle samo godine dana zamenjeno 9 od ukupno 19 članova vlade. Sve je ukazivalo da će ubrzo biti održani novi prevremeni izbori, što se doista i dogodilo u januaru 2014.

2.10. Parlamentarni izbori 2014.

Vladajuća SNS na izbore je izašla sa listom „Aleksandar Vučić – budućnost u koju verujemo”. Osim SNS-a, na listi su se našli: SDPS, SPO, NS i Pokret socijalista. Ova lista osvojila je 48,35% glasova i zadobila apsolutnu većinu mandata u Narodnoj skupštini (158). Na drugom mestu je lista „Ivica Dačić – SPS, PUPS i JS” kojoj je pripalo 13,49% glasova i 44 poslanička mandata.

Premda je na ovim izborima SNS obezbedila apsolutnu većinu u parlamentu ona je nastavila sa koalicionim aranžmanom sa SPS, ali uz jednu, očekivanu promenu: predsednik SNS, Aleksandar Vučić, izabran je za predsednika Vlade, a lider manjeg koalicionog partnera, SPS, Ivica Dačić za potpredsednika.

2.11. Parlamentarni izbori 2016.

Ubedljivi pobednik ovih izbora je lista „Aleksandar Vučić – Srbija pobeđuje”. Ova lista je zadobila poverenje bezmalo polovine biračkog tela (48,25%) i osvojila više od polovine mandata u parlamentu (131, odnosno 52,4%). Na drugom mestu po snazi je SPS koja je i ovaj put daleko zaostala iza SNS, o čemu svedoče podaci da je SPS osvojio višestruko manju podršku u biračkom telu (10,95%), kao i znatno manje poslaničkih mandata (29, 11,6%), od SNS. Iako je SNS ostvario apsolutnu većinu u parlamentu, partija je nastavila da vlada u koalicionom aranžmanu

sa Socijalistima, što je, svakako, znak bliskosti između dveju partija, ali možda i procene da će se u političkom životu Srbije pojaviti pitanja, poput Kosova, čije će rešavanje zahtevati kvalifikovanu većinu u parlamentu.

2.12. Parlamentarni izbori 2020.

Očekivani pobednik i ovih izbora je lista „Aleksandar Vučić – za našu decu”, čija je stožerna partija SNS. Lista SNS-a osvojila je ubedljivu većinu od 60,65% glasova i 188 mandata! Daleko iza nje su koalicija SPS/JS (10,38%, 32 mandata) i partija koja je po prvi put sudelovala na parlamentarnim izborima „Pobeda za Srbiju” (A. Šapić), koja je zadobila 3,83% birača i 11 poslanika.

Pada u oči ogromna nesrazmera u učinku tri partije koja dovodi u pitanje ocenu da je u ovom slučaju reč o partijskom sistema u kojem *per definitionem* treba da postoji izvesna ravnoteža snaga (naravno, ne jednakost) između vlasti i opozicije. O tome u slučaju partija izabranih u junu 2020. nema ni traga. Ovako nejednaka distribucija moći ne postoji, koliko mi je poznato, ni u jednoj zemlji u kojoj je na snazi demokratski poredak. Samo jedan deo objašnjenja ove nejednakosti valja tražiti u činjenici da je deo partija Srbije bojkotovao junske izbore. To je svakako uticalo na izbornu apstinenciju dela pristalica, što je smanjilo ukupnu izlaznost na junske izbore. U stvari, manje od polovine građana sudelovalo je na ovim izborima, tačnije 48,93%, što je najniži procenat u posmatranom tridesetogodišnjem razdoblju. Takav rezultat neizbežno je doveo u pitanje legitimnost parlamenta proizašlog iz junskih izbora. Vlast je u pokušaju da smanji efekte unapred najavljenog bojkota od strane dela opozicije neposredno pred izbore (!) čak bitno smanjila Zakonom propisani cenzus za osvajanje parlamentarnog predstavnštva (sa 5% na 3%), ali ta mera nije dala očekivani efekat.

3. Partije i partijski sistem

Teško se oteti utisku da struktura predstavničkog tela u Srbiji, koja je proizlazila iz dosadašnjih izbornih nadmetanja u razdoblju od tri decenije, nije uvek bila samo izraz volje građana, nego i „otisak” neravnopravnih uslova u kojima su održavani izbori. Ovde ne mislim samo na sitne nepravilnosti koja su delom posledica hronične neažurnosti biračkog spiska, što je otklonjeno tek 2010.

Posredi su mnogi važniji uzroci koji bitno utiču na ishod izbora. Mislim na poteze vlasti posle kojih volja građana postaje neprepoznatljiva i pretvara se u njen falsifikat. Da bi ostvarila takvu transformaciju vlastima stoje na raspolaganju moćna sredstva u koja svakako spada zakonodavna vlast ako i kada u njoj ima većinu. (Pomenuo sam već da je Parlament neposredno pred izbore iskorišćen

za snižavanje izbornog cenzusa.) Osim toga, nema nikakve sumnje da je kontrolom nad najvažnijim medijima vlast lišila većinu građana potpunih i objektivnih informacija o nizu važnih pitanja i da je na taj način opozicija dovedena u neravnopravan položaj. O tome ubedljivo svedoče rezultati mnogobrojnih empirijskih istraživanja, između ostalih organizacije „Factor plus”, koji su publikovani u sredstvima javnog informisanja.

U vreme obrazovanja novih demokratskih režima u Jugoistočnoj Evropi – uključujući Srbiju 1989/1990 – a to je razdoblje u kojem su nove političke partije nastajale kao pečurke posle kiše – postavilo se pitanje, koji to splet okolnosti podstiče stvaranje i uspon pristalica demokratskih partija, a koji favorizuje pristalice *statusa quo*. Povezanost ekonomskih tokova i političkog ponašanja lucidno je objasnio Herbert Kičelt (Kitschelt). Prema Kičeltu, politička orijentacija i izborna ponašanje pojedinaca u postkomunističkim društvima zavisi od prirode resursa koje su kontrolisali na tržištu rada i kapitala – u našim uslovima u Miloševićevom autoritarnom režimu koji je u Srbiji, uz izvesne izmene, trajao do 5. oktobra 2000. i od moguće konverzije tih resursa u vredna preimućstva (*valuable assets*) u nastajućoj tržišnoj ekonomiji. Prema Kičeltu, pojedincu stoje na raspolaganju dva tipa resursa: jedan tip je vezan za službu i položaj u starom režimu (lične veze, informacije, poznanstva), a drugi je nezavisan od toga i tiče se posedovanja znanja (teorijskih, tehničkih) zasnovanih na obrazovanju. U potonji tip resursa spada i iskustvo stečeno bavljenjem „sivom ekonomijom” u prethodnom režimu: pojedinci koji poseduju takvo iskustvo skloni su uverenju da će ostvariti povoljniji položaj u tržišnoj ekonomiji. Ovde je, dakle, reč o očekivanjima zasnovanim na proceni vlastitih izgleda, očekivanjima koja deluju na političko ponašanje građana, čak i ako je proces privatizacije samo najavljen ili je tek u početnim fazama. Središnja Kičeltova ideja je, zapravo, da će pojedinci i grupe, koji očekuju da će u tržišnoj ekonomiji uspeti da ostvare konverziju svojih resursa u „vredna preimućstva” i tako se svrstati u dobitnike, podržavati partije libertetsko-tržišne orijentacije, a da će se pojedinci i grupe koji pripadaju listi gubitnika prikloniti partijama autoritarno-netržišne orijentacije. U dobitnike Kičelt ubraja stučnjake u oblasti medicine i prava, državne rukovodioce, tehničko-administrativnu inteligenciju, delove nomenklature i partijskog aparata, kao i izvestan procenat kvalifikovanih radnika koji je u prethodnom režimu bio uključen u „sivu ekonomiju”. U listu sigurnih gubitnika u tržišnoj privredi Kičelt uključuje radnike u teškoj industriji i osoblje sektora bezbednosti i odbrane, zato što su potpuno lišeni resursa oba tipa. Ipak, po shvatanju ovog autora, najugroženija grupa su „oni koji su izvan tržišta rada i imaju fiksirane dohotke, kao penzioneri, koji nemaju mogućnosti da menjaju svoju sudbinu u nastajućem tržišnom društvu. Taj svet će jasno optirati u korist političkih mehanizama alokacije”.⁵

5 Isto, op. cit., str. 26.

Izneta ocena je prihvatljiva jer realno ukazuje na činioce koji utiču na priklanjanje pojedinaca demokratskim partijama ili autokratskoj opciji. Uvid u političke podele u bivšim zemljama „realnog socijalizma” u protekle tri decenije potvrđuju Kičeltove osnovne ideje iznete na početku pluralističke ere. Naravno, ne treba smetnuti s uma da na izbor između monističkog i pluralističkog poretka, pored nabrojanih, objektivnih okolnosti, utiču i mnogi drugi činioci. Tu pre svega mislim na životna iskustva pojedinaca, saznanja stečena u porodici i krugu prijatelja, nastojanje pojedinaca da slede lične uzore itd.

Zanimljiva je ocena grupe autora koja se bavi spletom uslova koji pospešuju stabilnost novih pluralističkih ustanova. Huntington, npr., beleži: „Uspostavljene organizacije i procedure zadobijaju važnost i stabilnost, a svrha tog procesa jeste uspostavljanje adaptibilnosti, kompleksnosti i koherentnosti organizacija i procedura”. Selznik stavlja naglasak na to da političke partije postaju u procesu institucionalizacije, od tehničkog instrumenta za postizanje ciljeva, cilj *per se*, od zamenljivog (engl. *expendable*) ili potrošnog oruđa – što karakteriše prvu fazu partijske egzistencije – partija se pretvara u nezamenljiv instrument, odnosno zadobija „prirodnu dimenziju”, što označava drugu fazu postojanja. Mada Huntington stavlja u prvi plan postizanje vrednosti i stabilnosti uspostavljenih normi kao konstitutivnih elemenata institucionalizacije, on ne potcenjuje ni protok vremena potreban za ostvarenje tog procesa. On piše: „Gruba mera adaptiranosti partijskog sistema može da se nađe u proseku godina njegovih konstitutivnih partija. Ukoliko je veći prosek godina partija verovatno je da je u tolikoj većoj meri institucionalizovan i stabilizovan partijski sistem”.⁶

Upravo na „protok vremena” ukazuju Rouz i Maki (Rose and Mackie), koji ocenjuju da bi se jedna partija smatrala institucionalizovanom neophodno je da učestvuje više od tri puta na nacionalnim izborima (što svakako iziskuje određeni protok vremena). Nakon toga, smatraju Rouz i Maki, postoji mala verovatnoća da će partija nestati sa političke scene i da će se, umesto nje, pojaviti nova partija ili nove partije. Reč je o važnoj empirijskoj generalizaciji koja je zasnovana na bogatom materijalu; Rouz i Maki su proučili višedecenijsku evoluciju više od 300 partija iz 19 zapadnoevropskih zemalja. Iskustvo Srbije, međutim, ne potvrđuje ocene dvojice autora. Partije Srbije koje su sudelovale „više od tri puta na nacionalnim izborima” neretko gube parlamentarni status, postaju, u političkom smislu, *quantite negligeable* i, na kraju, potpuno nestaju sa političke scene. Tome u prilog navešćemo nekoliko veoma uticajnih partija u pojedinim delovima posmatranog razdoblja: SRS, SPO, DSS i G17+. Slabljenje i nestanak partija koje su u napred navedenom smislu postale institucionalizovane rezultat je najčešće delovanja rukovodećeg stratuma koji pogrešno reaguje na spoljne impulse, kao

6 Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, op. cit., p. 423.

što su poboljšanje ili pogoršanje uslova života građana, brze idejne i demografske promene u „socijalnom okviru” u kojem partija deluje itd.

Uz te opšte uzroke partijskih neuspeha, navešću i jedan činilac koji je delovao u SRS i SPO. Reč je o snažnim oligarhijskim tendencijama u kojima je do krajnjih granica jačala moć partijskih vođa koji su, u oba slučaja, i osnivači partija. Odsustvo promena na partijskom vrhu smanjili su i promene rukovodstava na nižim nivoima partijske piramide, što je ojačalo tendenciju izolovanja partije od društva. Posledica je konstantan pad političkog uticaja obe partije, s tim da je u SRS posle izbora 2008. nezadovoljstvo takvim razvojem događaja dovelo najpre do unutarpartijskog bunta, pa zatim do rascepa SRS i formiranja od pobunjenog krila nove partije, Srpska napredna stranka (SNS). U matičnoj organizaciji SRS-a sve je nastavljeno po starom, partijska nomenklatura je ostala neizmenjena sa starim vođom na vrhu.

Treba naglasiti da je Socijalistička partija Srbije (SPS) jedina uzela učešće na svim izborima u Srbiji u posmatranom razdoblju. Doduše, tokom proteklih godina Socijalisti pokazuju znake postepenog slabljenja, što je verovatan rezultat opadanja u stanovništvu Srbije, dela generacija koje su svoj životni vrhunac doživele početkom devedesetih godina prošlog veka, a čiji je veliki deo istinski podržavao SPS. Osim praćenja političkih putanja partija, bitno je oceniti i funkcionisanje partijskog sistema. Douglas Re (Rae) definiše partijski sistem kao „mrežu konkurentskih odnosa” i ističe da „partijski sistem nije bukvalno zbir partija, ljudi, institucija i aktivnosti, već je, umesto toga, konkurencija između tih partija u okviru jednog političkog sistema.⁷ Sistem konkurencije (partijski sistem) je to što demokratskim partijama daje jedinstvenu važnost”. Partijski sistem obrazovan u Srbiji na prvim pluralističkim izborima 1990. godine može se svrstati u višepartijske sisteme sa dominantnom partijom.⁸ Ova tipologija, zasnovana na broju partija, veoma je korisna jer obezbeđuje neophodne informacije o broju i opsegu interakcija u političkom i partijskom životu („mehanika partijskog sistema”). Pored tipologije zasnovane na broju partija, izuzetan uvid u kvalitet odnosa u partijskom (i političkom) sistemu obezbeđuje Sartorijeva podela koja, uz broj partija, uključuje i drugi kriterijum, oštrinu razlika između njih u pogledu ključnih ciljeva i vrednosti.⁹

Potonji kriterijum u Sartorijevoj tipologiji služi za razlikovanje partijskih sistema na sisteme umerenog pluralizma i sistema polarizovanog pluralizma. Od početka posmatranog razdoblja (1990) do izbora održanih u junu 2020. godine

7 Douglas Rae, *The Political Consequences of Electoral Law*, Yale University Press, New Haven and London, 1967.

8 Maurice Duverger, *Les Parties Politiques*, Armand Colin, Paris, 1967, p. 167.

9 Giovanni Sartori, *Party and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, pp. 132–145.

partijski sistemi Srbije mogu se svrstati u sisteme polarizovanog pluralizma u kojima uvek sudeluju ne samo partije koje podržavaju demokratska pravila i institucije, nego i partije, poput SRS, koje zastupaju nedemokratske opcije.

Rezultati junjskih izbora 2020. godine daju sasvim različitu sliku partijskog sistema u odnosu na rezultate prethodnih izbora. U sistemu uspostavljenom 2020. tri su sledeće partije koje ga čine: dominantna SNS (60,68% glasova, 188 mandata), mala SPS (10,38% glasova, 32 mandata) i zanemarljivo mala „Pobeda za Srbiju – A. Šapić” (3,83% glasova, 11 mandata). Između navedenih partija nema krupnih idejno-političkih nesaglasnosti koje bi bile predmet konkurencije, što je, sa gledišta napred prihvaćene definicije, bitan uslov da bi se uopšte moglo govoriti o partijskom sistemu. Pošto taj uslov nije ispunjen, sasvim je razumljivo insistiranje predsednika SPS, Ivica Dačića, da i posle junjskih izbora nastavi vladajuću koaliciju sa SNS-om. Dačić, zapravo, na osnovu političkih profila tri političke partije zastupljene u aktuelnom parlamentu Srbije, opravdano smatra da ne postoje pretpostavke za podelu na vladajuću i opozicione partije, vlast i opoziciju. Po njegovom viđenju, parlament obrazovan 2020. je predstavničko telo bez opozicije, što je sasvim tačan opis postojeće situacije, ali je to iz perspektive demokratskih ciljeva i vrednosti najproblematičniji zaključak koji se može izvući iz junjskih izbora 2020.

Na ishod tih izbora, pa time i na osobenosti parlamenta Srbije, uticale su naročito dve okolnosti. Prvo, demografski činilac koji istraživači najčešće ne pominju. Reč je o tome da se od 5. oktobra 2000. do danas iz Srbije iselilo između 1.600.000 i 1.800.000 građana. Ti građani su se u potrazi za boljim životom zaposlili u zemljama EU. Veliki procenat tih ljudi, koji su „glasali nogama” i napustili zemlju, čine pojedinci sa solidnim stručnim kvalifikacijama u različitim domenima. Sudeći prema napred citiranoj Kičeltovoj tezi, to je „ljudski materijal” koji bi u ogromnoj većini podržao demokratske opcije, a koji se verovatno neće vratiti u Srbiju dugi niz godina. Istini za volju, odgovornost za masovni egzodus građana Srbije ne može se pripisati jednoj partiji ili partijskoj koaliciji, jer je reč o procesu koji, sa različitim intenzitetom, postoji u mnogo dužem od razdoblja od tri decenije.

Druga okolnost je bojkot izbora do kojeg je došlo prvenstveno zbog medijske dominacije vladajuće partije. Na taj način, opozicione partije liberalno-demokratskog opredeljenja onemogućene su da, pod ravnopravnim uslovima, sudeluju na izbornom nadmetanju. Bojkot je, u stvari, bitno suzio krug dobitnika na partije koje su izrazito nejednake političke snage, ali sličnih idejnopoličkih opredeljenja. Reč je, zapravo, o partijama koje ujedinjuju izvesne rezerve prema demokratiji. Istini za volju, ta ocena važi za SNS i SPS – koje su, kao vladajuće partije, imale prilike da svoja opredeljenja sprovode u političkom životu, ali ne i za malu „Pobeda za Srbiju – A. Šapić”, koja do danas nije učestvovala u vlasti na republičkom nivou.

Literatura

- Cotta Maurizio, "Building Party Systems after the Dictatorship The East European Cases in Comparative Perspectives", in: Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen (eds.), *Democratization in Eastern Europe, Domestic and International Perspectives*, Routledge, London and New York, 1994.
- Duverger Maurice, *Les Parties Politique*, Armand Cline, Paris, 1967.
- Goati Vladimir, *Izbori u SRJ od 1990. do 1998: Volja građana ili izborna manipulacija*, CESID, Beograd, 1999.
- Goati Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, CESID, Beograd, 2013.
- Huntington Samuel, *Political Order in Changing Societies*, Seventh Printing, New Haven and London, 1973.
- Ishama John, "Communist Party in Transition, Structure, Leaders and Processes of Democratization in Eastern Europe", *Comparative Politics*, 2/1995, pp. 133–148.
- Kitschelt Herbert, "The Formation of Party Systems in East Central Europe", *Politics and Society*, (20), 1, pp. 50–67.
- Loosemore John and Hanby Victor, "The Theoretical Limits of Maximum Distortion; Some Analytic for Electoral System", *British Journal of Political Science*, Vol. 1/1971, pp. 467–477.
- Rae Douglas, *The Political Consequences of Electoral Law*, Yale University Press, New Haven and London, 1967.
- Rose Richard and Mackie Tomas, "Do Parties Persist or Fail, The Big Trade-off Facing Organizations", in: Key Lawson and Peter H. Merkl (eds.), *When Parties Fail Emerging Alternative Organizations*, Princeton, Princeton University Press, Princeton, 1988.
- Sartori Giovanni, *Party and Party Systems, A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, pp. 132–145.
- Selznick Philip, *Leadership in Administration – A Sociological Interpretation*, University of California, Los Angeles, 1957.
- Toš Niko i ostali, Raziskovalni inštitut Fakulteta za Sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1988.
- Velika Srbija*, septembar 2008, br. 3246.

Vladimir Goati

THREE DECADES OF MULTIPARTYSM – UNFINISHED PROCESS

Abstract: The first political parties in SFR Yugoslavia, excluding those that operated until 1941, were formed in the late 1980s. Many authors from that period did not perceive political parties as crucial institutions of representative democracy. Political parties were observed as varying institutions which would be replaced by other forms of organizations such as movements, alliances, associations etc. However, the political practice proved otherwise. In addition to the dominant League of Communists of Yugoslavia, more than a dozen political parties were established across the SF Republics up until 1991. The Democratic Party and the Serbian Renewal Movement were formed in 1989. The Serbian Radical Party (SRS) was formed in 1991, and the previously dominant LCY was transformed into the Socialist Party of Serbia (SPS). Political parties present on the first elections did not uphold long, except SPS and one part of SRS which separated to establish the Serbian Progressive Party.

Key words: political parties, party system, changes.

Prof. dr Vukašin Pavlović*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Uspon i pad političkog pluralizma u Srbiji

Sažetak: U ovom tekstu autor razmatra obnovu političkog pluralizma u savremenoj Srbiji. Osnovni pristup je traganje za odgovorom na pitanje koliko politički pluralizam doprinosi razvoju parlamentarne demokratije. Autor smatra da se obnova višepartizma u Srbiji može podeliti u četiri faze. Prva ili pripremna faza traje od 1980. do 1990. godine. Druga faza pokriva devedesete godine kada se na političkoj sceni obnavljaju neke stare i pojavljuju nove političke partije. Treća faza razmatra razvoj višepartizma i parlamentarne demokratije u periodu od 2000. do 2012. godine. Četvrta faza počinje 2012. i traje do danas. U završnom poglavlju se razmatraju pitanja etike političke reprezentacije.

Ključne reči: politički pluralizam, parlamentarna demokratija, politička etika, novi despotizam, uzurpacija vlasti

1. Uvodne napomene

Različiti oblici parlamentarne demokratije predstavljaju danas preovlađujući oblik političke organizacije vlasti u savremenim državama. Glavni stubovi na kojima počiva parlamentarna demokratija su političke partije. Nakon pada Berlinskog zida i urušavanja socijalizma, u kome su, umesto višepartijskih parlame-

* E-mail: vpavlovic2003@yahoo.com

nata, postojale jednopartijske skupštine, započeo je proces *reparlamentarizacije*¹ političkih sistema ovih zemalja. Početak tog procesa obeležilo je uspostavljanje višepartizma, obnavljanjem i transformacijom nekih starih ili uspostavljanjem potpuno novih političkih partija.

Prethodne tri decenije od početka obnavljanja višepartizma u Srbiji potvrđuju jednu neobičnu misao Benžamena Konstana, nadahnutog kritičara despotizma kao oblika političke uzurpacije. Taj njegov iskaz je izuzetno koristan za razumevanje naše aktuelne političke situacije i glasi: „U nekim razdobljima ljudi treba da prođu ceo krug ludila da bi se vratili razumu”.² Za pripadnike moje generacije nisu neophodna empirijska istraživanja da bi nas uverila da se nakon tri decenije od prelaska sa jednopartijskog na višepartijski politički sistem danas nalazimo u sličnoj, a u nekim dimenzijama i nepovoljnijoj situaciji od one u kojoj smo bili na početku devedestih godina prošloga veka.

Razumljivo je da se analizi i razmatranju razvoja višepartizma u poslednje tri decenije u Srbiji može pristupiti na mnogo načina. Mogu se analizirati promene partijskog sistema i uslova za formiranje i delovanje partija u različitim etapama političkog života u Srbiji tokom poslednjih 30 godina. Izuzetno su važne i relacije između partijskog sistema Srbije i njenih političkih institucija. Značajno je sagledati koliko političke partije zastupaju interese građana i njihovih nepolitičkih organizacija i udruženja (sindikata i civilnog društva). Korisna su i istraživanja vrednosno-ideološkog partijskog spektra, po svim linijama, pa i po linijama socijalnih rasepa i etničkih podela. Mogu se analizirati usponi i padovi većih političkih stranaka koje su u pojedinim etapama imale dominantan uticaj na politički život Srbije. Za sagledavanje uloge političkih partija u društvenom i političkom životu od neposrednog značaja su norme, pravila i procedure izbornog sistema, kao i načini finansiranja partija.

Ako je na početku rečeno da su političke partije neophodne kao glavni i nužni stubovi parlamentarne demokratije, logično je zaključiti da bi najplodniji pristup u procenama njihovog delovanja trebalo da bude traganje za odgovorima koliko partije u Srbiji doprinose razvoju demokratskog parlamentarizma i demokratije u društvu kao celini.

U tekstu koji sledi razmatraču najpre osnovne faze u ponovnom uspostavljanju višepartizma u Srbiji. Obnova parlamentarne demokratije u drugoj i trećoj Jugoslaviji, kao i samostalnoj Republici Srbiji uslovno bi mogla da se подели u četiri faze. Tu je najpre pripremna ili prva faza koja pokriva osamdesete godine. Druga faza pokriva poslednju deceniju XX veka, u kojoj započinje formiranje

1 Drago Zajc, *Razvoj parlamentarizma, Funkcije sodobnih parlamentov*, Založba Fakulteta za družbene vede, FDV Ljubljana, 2004, str. 79–103.

2 Benžamen Konstan, *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000, str. 201.

novih partija. To su, dakle, devedesete godine, vreme obnovljenog višestranačkog parlamenta Srbije u kome dominantnu većinu ima Socijalistička partija Srbije (SPS), nastala transformacijom Saveza komunista Srbije. Treća faza nastupa nakon petooktobarskih promena 2000. godine i traje do 2012, u kom periodu parlamentom dominiraju stranke Demokratske opozicije Srbije (DOS), a pre svega Demokratska stranka (DS) i Demokratska stranka Srbije (DSS). Četvrta faza započinje 2012. i traje do danas, a u njoj dominantnu ulogu u parlamentu i društvu u celini ima Srpska napredna stranka (SNS).

2. Prva ili pripremna faza: socijalistička država, civilno društvo i višepartizam

Prvu fazu možemo nazvati pripremnom i ona u simboličkom smislu te reči započinje nakon Titove smrti 1980. godine, a završava se početkom devedesetih godina. To je faza u kojoj politička pluralizacija ima oblik *bifurkacije*, to jest račva se u dve odvojene grane ili dva odvojena toka.

Jednu stranu tog procesa čini početak konfederalizacije Saveza komunista, do tada relativno monolitne vladajuće političke snage u jednopartijskom političkom sistemu ondašnje Jugoslavije pod neprikosnovenom dirigentskom palicom Josipa Broza. To je politički proces koji se sa opštejugoslovenskog državnog nivoa, uređenog Ustavom SFRJ iz 1974, prenosi u Savez komunista i pokazuje kao politički pluralizam u etničko-nacionalnom vidu. Mnogi smatraju da je taj proces faktički pripremljen još u Ustavu SFRJ iz 1963. godine, ali je Tito čvrstom političkom rukom i ogromnim autoritetom uspevao da smenjuje republička politička rukovodstva u dve najveće federalne jedinice: u Hrvatskoj, nakon tzv. „Hrvatskog proljeća” 1971. i, nešto kasnije, u takozvanom obračunu sa „liberalima u Srbiji”.

Iz perspektive kasnijih faza moglo bi se reći da je politička pluralizacija unutar Saveza komunista Jugoslavije, izvedena po republičkim šavovima, bila uzrokovana, između ostalog, i propuštanjem šansi da se politički život demokratizuje mnogo ranije. Možda je poslednji trenutak za to bio u prvoj polovini šezdesetih godina, kada se industrijska demokratija u vidu radničkog samoupravljanja relativno učvrstila. Međutim, Tito i tadašnja Jugoslavija su više bili zainteresovani za spoljopolitičku afirmaciju u pokretu nesvrstanih (koji održava svoju prvu zajedničku konferenciju 1961. upravo u Beogradu), nego za razvijanje unutrašnje političke demokratije i istinskog višepartijskog pluralizma.

Drugi tok u pripreмноj fazi čine prvi impulsi političke pluralizacije usmereni na prava koja omogućavaju formiranje klasičnog višestranačkog pluralizma kakav postoji u zemljama parlamentarne demokratije. Ti zahtevi dolaze iz dva društvena polja: iz polja civilnog društva, koje je u zametku, i iz intelektualnih i

umetničkih krugova. U tome prednjače predstavnici civilnog društva u Sloveniji, koji 1985. godine formulišu teorijsku agendu i praktičnu platformu u zborniku *Socijalistična civilna družba*. Izdavanje ovog zbornika izazvalo je živu debatu u tadašnjoj SFR Jugoslaviji, a epicentri tih rasprava su bili Ljubljana, Beograd i Zagreb. Slovenački politikolog Frane Adam je 1987. godine, sumirajući te debate, ocenio da su se tokom njih uspostavile sledeće tri interpretacijske koncepcije civilnog društva:

- (1) Civilno društvo je oblik najšire društvene opozicije socijalističkom političkom establišmentu, a glavni akteri u tom opozicionom polju su novi ili alternativni pokreti (a pre svega, neofeministički, ekološki, mirovni, antinuklearni). Najvažniji predstavnici ove koncepcije su, po njegovoj oceni, Tomaž Mastnak iz Ljubljane i Vukašin Pavlović iz Beograda, koji su je predstavili na okruglom stolu u Novoj Gorici (1986).³
- (2) Civilno društvo kao istinski samoupravno organizovano društvo, koje je šire od samoupravljanja kao oblika industrijske demokratije vezane za radno mesto i usmereno ka širim društvenim prostorima života i društvenog delovanja. Ovu koncepciju je, po F. Adamu, najargumentovanije zastupao Adolf Bibič, profesor političkih nauka na Univerzitetu u Ljubljani, a nju je u praksi prihvatio tada već reformisani Savez komunista Slovenije.
- (3) Civilno društvo kao modernizacijska paradigma pod kojom se istinska tržišna privreda oslobađa državnog i političkog tutorstva, razvija se pravna država i poštuju se građanska prava, uspostavlja se politički pluralizam i polje političke javnosti u kome deluju različiti politički akteri (političke stranke) i društveni akteri (nevladine organizacije i građanske inicijative civilnoga društva). Tu poziciju zastupa autor ove klasifikacije Frane Adam.⁴

S obzirom na to da sam tokom osamdesetih godina imao intenzivnu saradnju kako sa kolegama sa Fakulteta političkih nauka u Ljubljani tako i sa „Centrom za proučavanje samoupravljanja – Edvard Kardelj”, kao i sa istaknutim figura- ma civilnog društva i alternativnih društvenih pokreta u Sloveniji, relativno rano sam uočio još jednu interpretacijsku dimenziju u slovenačkoj koncepciji civilnog društva, koja bi mogla da se označi na sledeći način:

3 Zbog mog bavljenja novim ili alternativnim društvenim pokretima vrlo sam često tokom osamdesetih bio pozivan u Sloveniju, pa sam se tako odazvao i za pomenutu raspravu na okruglom stolu u Novoj Gorici. Na skup sam poveo i mog tadašnjeg studenta Srđana Darmanovića, koji će mnogo godina kasnije postati ambasador u Sjedinjenim Državama, a potom i ministar inostranih poslova nezavisne Crne Gore.

4 Frane Adam u časopisu *Pogledi*, Split, 1987, str. 165–175.

(4) civilno društvo kao projekat i oblik nacionalne emancipacije i izlaska Slovenije iz tadašnje jugoslovenske federacije.

Pokazalo se da je vreme radilo upravo za ovu koncepciju. Do tog zaključka se moglo doći na osnovu sve šire podrške slovenačkih intelektualaca okupljenih oko časopisa *Nova revija*, a zatim je ta koncepcija promovisana od strane političke koalicije *Demos* i prihvaćena od najšire javnosti na prvim višestranačkim izborima.

Činjenica da se Slovenija osamostalila bez većih ratnih sukoba ide u prilog nekim dosta verovatnim pretpostavkama, da je između Miloševića i Kućana bio postignut dogovorni odlazak Slovenije, jer je tadašnji lider Srbije računao da će bez Slovenije lakše izaći na kraj sa Hrvatskom. Zanimljivo je, a svakako i važno, da je značajan deo civilnog sektora u Hrvatskoj i Srbiji bio protiv međusobnog rata, a pogotovu protiv tajnih planova o podeli Bosne i Hercegovine. Na skupu nezavisnih intelektualaca iz Hrvatske i Srbije⁵ (koji su u decembru 1993. organizovali u Zagrebu profesorica Vesna Pusić i Slavko Godštajn ispred časopisa *Erazmus*) Mika Tripalo je izneo tezu da Tito nije smenio njega i Savku Dabčević, kao i Marka Nikežića i Latinku Perović da bi bio izbegnut ratni sukob Srbije i Hrvatske (istu tezu je iznela i Latinka Perović u pisanom referatu poslatom na skup). Na skupu sam ukazao na odgovornost političkih i kulturnih elita, kao i intelektualaca za raspirivanje etnonacionalizma i pogibeljno ratno razaranje SR Jugoslavije.⁶

Za razliku od Slovenije, rasprave o civilnom društvu i političkom pluralizmu su u Srbiji imale nekoliko specifičnih obeležja. Prvo, Srbija je predugo oklevala da se suoči sa potrebom obnove višepartizma. Drugo, rasprave o civilnom društvu i političkom pluralizmu su bile manje i po intenzitetu i po krugu javnosti koju su zahvatale. Treće, to su predominantno bile teorijske rasprave sagledavane u jednom širem okviru odnosa socijalizma i liberalizma (takva jedna rasprava organizovana je u Centru za filozofiju i društvenu teoriju 1982), a prve rasprave o civilnom ili građanskom društvu organizovane su 1986. i 1987. ali u okviru šireg tematskog razmatranja odnosa države i društva u socijalizmu (deo tih rasprava je publikovan u angažovanim kulturnim revijama u Beogradu, kao što su *Književne novine* i *Književna reč*). Dva najvažnija punkta kritičkih rasprava bila su Klub Udruženja književnika Srbije u Francuskoj 7 i Studentski kulturni centar, na čijim tribinama su gostovali najugledniji intelektualci iz Jugoslavije.⁷

5 U grupi iz Srbije su, između ostalih, bili Vida Ognjenović, Nebojša Popov, Dušan Makavejev, Slobodan Selenić, Ljubomir Madžar, Andrej Mitrović, Ljubinka Trgovčević, Aleksandar Nenadović.

6 Tekst je objavljen u časopisu *Erazmus*, Zagreb, 1994, br. 5, a u Beogradu tek 2004, u mojoj knjizi *Civilno društvo i demokratija*, kao deo VIII glave „Rat, etnički sukobi i civilno društvo“. Izdavači knjige su bili: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

7 O građanskim inicijativama i njihovim političkim efektima iz tog perioda opširnije sam pisao u knjizi Vukašin Pavlović, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i

3. Druga faza: pojava više partija na političkoj mapi Srbije

Druga faza obnove višepartizma u Srbiji pokriva devedesete godine. To je faza u kojoj dolazi do pojave mnoštva novih partija na političkoj mapi Srbije. Ovde će biti ukazano samo na nekoliko najvažnijih i najuticajnijih u tadašnjem političkom polju.

Krajem decembra 1989. godine jedna grupa uglednih intelektualaca, sastavljena od kritičara Titovog režima, najavila je na konferenciji za štampu formiranje Demokratske stranke (DS). Osnivačka skupština Demokratske stranke, prve opozicione političke partije, održana je 3. februara 1990. u velikoj sali Doma omladine u Beogradu. Za predsednika Demokratske stranke izabran je profesor Dragoljub Mićunović, jedan od predvodnika studentskih demonstracija iz 1968. godine. Tako je započela obnova političkog pluralizma u Srbiji.⁸

Zamišljena kao stranka političkog centra, ona po sastavu grupe osnivača sadrži više raznih političkih struja i opcija koje teško mogu da opstanu zajedno, što se pokazalo već 1992. godine kada se iz Demokratske stranke najpre izdvaja njeno nacionalno orijentisano krilo pod vođstvom Vojislava Koštunice, koje 23. 7. 1992. formira posebnu stranku pod nazivom Demokratska stranka Srbije. Bila je to najava kasnijih novih deljenja do kojih će doći u trećoj i četvrtoj fazi obnovljenog višepartizma.

Prema podacima iz Registra političkih stranaka, u Srbiji se 14. marta 1990. kao druga po redu nova stranka formira Srpski pokret obnove (SPO), na čijem je čelu Vuk Drašković. Zahvaljujući ugledu koji je prethodno stekao kao književnik objavljujući knjige s aktuelnom nacionalnom tematikom (poput romana „Nož”), kao i govorničkoj veštini koja će ga tokom devedesetih promovisati u „vladara trgovima” na protestnim mitinzima po gradovima u Srbiji, SPO će okupiti veliki broj pristalica. Pokazalo se da je ta politička formacija dobila pravo ime, jer je po naglašenoj nacionalnoj retorici, kao i masovnosti i načinu delovanja bila više nacionalni pokret nego klasična stranka.

Četiri meseca kasnije (17. 7. 1990) dotadašnji Savez komunista Srbije (SKS) se transformiše u stranku pod novim nazivom Socijalistička partija Srbije (SPS). SPS se svojim programom deklarise kao stranka tradicionalne levice, ali svojim imenom, a još više načinom rada u kome dominira pragmatizam, a manje ideologija, nastoji da napravi bar delimičan otklon od prethodnog komunističkog nasleđa.

Naredne, 1991. godine 23. februara formira se Srpska radikalna stranka (SRS) kao stranka krajnje nacionalističke desnice. I kad je formalno bila u opozi-

Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004, str. 171–184.

8 Dragoljub Mićunović, *Reči u vremenu*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 17.

ciji, kao i kad je bila u vladajućoj koaliciji sa SPS-om, ova stranka, na čijem je čelu Vojislav Šešelj, uvek je predstavljala udarnu pesnicu u etno-nacionalističkoj politici koja je dominirala političkom scenom Srbije u poslednjoj deceniji XX veka.

Ovu drugu fazu obnove višepartizma karakteriše dominacija jedne stranke, preostale iz jednopartijskog socijalizma – transformisanog Saveza komunista Srbije (SKS) i preimenovanog u Socijalističku partiju Srbije (SPS). To je vreme oštih političkih sukoba kako u odnosima unutar Srbije tako i u odnosima Srbije sa bivšim jugoslovenskim federalnim jedinicama, koje su se već na početku ove decenije odlučile za samostalnost.

Takav dvostruki konfliktni kontekst ne nudi najpovoljnije uslove za ponovno uspostavljanje višepartizma, ali to nije opravdanje za vodeće političke aktere jer je njihova politika značajno doprinosila tim konfliktnim uslovima.

Kada je reč o međuetničkim konfliktima Srbije sa bivšim jugoslovenskim republikama i međunarodnom zajednicom, oni započinju sa ratnim sukobima u Hrvatskoj početkom devedesetih, a uslovno rečeno, završavaju se 1995. (sa verovatno delom dogovorenim) operacijom „Oluja” i proterivanjem oko 220.000 Srba iz Hrvatske u Srbiju. Kulminaciju ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini predstavlja genocidni masakr nad Bošnjacima u Srebrenici i usvajanje Dejtonskog mirovnog sporazuma krajem 1995. godine, kojim je uspostavljena jedna vrlo složena i nefunkcionalna dvoentitetska tvorevina tri naroda (Srba, Bošnjaka i Hrvata) koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine. Kraj devedesetih protiče u znaku konflikta koji je započeo ratnom secesijom Kosova od Srbije, a završava 1999. godine bombardovanjem SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) od snaga NATO alijanse.

Kada je reč o unutrašnjim političkim konfliktima u Srbiji oni započinju velikim protestnim mitingom 9. marta 1991. u Beogradu, kada na ulice Beograda izlaze i tenkovi, zatim intenzivnim višemesečnim studentskim i građanskim protestima u periodu 1996–1997, da bi se okončali preuzimanjem vlasti od strane Demokratske opozicije Srbije (DOS) 5. oktobra 2000. godine, nakon poraza Miloševića na izborima za predsednika SR Jugoslavije.

4. Treća faza: teškoće demokratije na vlasti

Političke promene do kojih je došlo 2000. godine izazvale su vrlo visok nivo očekivanja kod građansko-demokratske javnosti u Srbiji, što složena i ideološko-politički podeljena koalicija velikog broja partija okupljenih u DOS-u objektivno nije bila u stanju da ispuni i zadovolji. Možda je presudnu ulogu u izneverenim očekivanjima odigrao atentat u kome je ubijen premijer Srbije Zoran Đinđić, koji je jedini možda bio u stanju da relativno uspešno diriguje tako složenim političkim orkestrom kao što je bio DOS.

Ocene perioda koji pokriva ovu treću fazu u obnovi višepartizma kreću se u širokom rasponu između dva krajnje oprečna stanovišta. Na jednoj strani su oni koji hipertrofiraju značaj petooktobarskog političkog preloma i tvrde da je tadašnja promena vlasti u Srbiji bila uspešno izvedena liberalna revolucija, sa dalekosežnim pozitivnim političkim posledicama. Na drugoj strani su kritičari tih promena koji daju samo negativne ocene čitavog ovog dvanaestogodišnjeg perioda. Bez mogućnosti da se u ovom sažetom tekstu šire elaborira ovo pitanje (to je inače nešto što nedostaje u našoj savremenoj politikološkoj, istorijskoj i sociološkoj analizi), može načelno da se kaže da je taj period u poređenju sa prethodnom i potonjom fazom u razvoju višepartizma u Srbiji bio uspešniji u smislu razvoja parlamentarne demokratije i demokratije u društvu kao celini. To, naravno, ne znači da u tom periodu nije bilo velikih promašaja, kao što je bio slučaj sa dvadeset jednom problematičnom privatizacijom velikih preduzeća koja su do tada bila u državnoj ili društvenoj svojini ili slučaj sa neuspehom reformom pravosuđa (da se zadržimo samo na tome).

U tom periodu znatno je popravljena međunarodna pozicija Srbije, ali sem sporadičnih pokušaja (kao što je to bio slučaj saradnje između predsednika Tadića u Srbiji i predsednika Josipovića u Hrvatskoj) nije bilo nekog značajnijeg napretka u odnosima sa postjugoslovenskim državama, kao ni ozbiljnijeg napretka u rešavanju problema sa Kosovom.

Stanje demokratije u parlamentarnom životu, u poređenju sa prethodnim, kao i potonjim periodom, može se oceniti znatno povoljnijim ocenama. Ta ocena bila bi još i viša da jedan deo političke energije nije utrošen u borbu između Demokratske stranke (DS) i Demokratske stranke Srbije (DSS) za prestiž i premoć na političkoj sceni Srbije.

Međutim, proces napredovanja u evrointegracijama je znatno usporavan zbog teškoća u otkrivanju i isporučivanju Haškom tribunalu svih optuženih za ratne zločine tokom devedesetih godina. Ta prepreka je otklonjena tek pri kraju ove faze, kada su Haškom tribunalu najzad isporučeni Radovan Karadžić i Ratko Mladić, koji su se do tada uspešno skrivali od nadležnih državnih organa.

5. Četvrta faza: od modela parlamenta sa dominantnom partijom do urušavanja višepartizma i povratka u parlamentarizam bez opozicije

Četvrta faza u obnovi višepartizma u Srbiji nastupa 2012. godine nakon neočekivane pobeđe Aleksandra Vučića na predsedničkim izborima, uprkos činjenici da je njegov protivkandidat Boris Tadić nakon prvog izbornog kruga imao znatnu prednost (oko 15% više glasova). Tadiću, koji je u želji da oslabi Srpsku

radikalnu stranku (SRS) podržao odvajanje poslaničke grupe na čelu sa Tomom Nikolićem i formiranje Srpske napredne stranke (SNS), do čega je došlo 10. 10. 2008. godine, ovaj potez vratio se kao bumerang i oterao ga, bar privremeno, u političku penziju. Za taj poraz čini se da je manje kriv sam Tadić, koliko svi oni koji su potcenili opasnost dolaska na funkciju predsednika Srbije kandidata Srpske napredne stranke. Tu pre svega mislim na zagovornike akcije belih listića, čija se kratkovidost u upoređivanju dve ponuđene izborne opcije graniči sa katastrofalnom političkom nepismenošću. Ostaje donekle zagonetno i pitanje pasivizacije beogradskog izbornog tela, što se videlo po slaboj posećenosti poslednjeg predizbornog Tadićevog mitinga na polupraznom Trgu republike, kao i slabijeg odziva Tadićevih glasača u drugog krugu (mnogi su se opustili smatrajući da je Tadićeva pobeda sigurna).

Izbor Nikolića za predsednika doveo je do prekomponovanja u sastavu vlade. Socijalisti, dotadašnji koalicioni partneri Demokratske stranke u vladi, pod uticajem ishoda predsedničkih izbora prelaze na stranu Srpske napredne stranke. To nije bilo neočekivano, jer je predsednik SPS-a pre drugog kruga predsedničkih izbora najavio da ne zna ko će biti pobednik na predsedničkim izborima, ali zna ko će biti predsednik vlade. Taj fenomen nesrazmerno velikog uticaja predsedničkih izbora na kompoziciju većine koja može u parlamentu da formira vladu kolega Slaviša Orlović s pravom naziva prezidencijalizacijom politike. Ta vrsta procesa nije u skladu sa Ustavom Republike Srbije (član 98) koji jasno određuje da je kod nas „Narodna skupština najviše predstavničko telo i nosilac ustavotvorne i zakonodavne vlasti u Republici Srbiji”, iz čega jasno proizlazi da se naš politički sistem svrstava u sisteme parlamentarne demokratije. Dakle, nije ni predsednički sistem, kakav je, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama, ali ni polupredsednički, kakav je, recimo, u Francuskoj.

Mada je predsednik SPS-a Dačić nakon izbora 2012. formalno postao predsednik Vlade, istinski predsednik vlade bio je njegov prvi potpredsednik Aleksandar Vučić koji je pod svoju kontrolu stavio glavne bezbedonosne poluge vlasti, a preuzimanjem i formalnog vođenja Srpske napredne stranke postao je neosporno prva i neprikosnovena politička figura u Srbiji. Serijom vanrednih, odnosno prevremenih parlamentarnih izbora i preuzimanjem najpre funkcije predsednika Vlade, a zatim i predsednika republike, Aleksandar Vučić je akumulirao i koncentrisao neograničenu vlast u svojim rukama. Ma koliko bio iznenađan dolazak Aleksandra Vučića na vlast, za mnoge od nas iz civilnog društva ono što se odigravalo oko njegovog ponovnog povratka u vrhove političkog života u Srbiji (računajući da je i krajem devedesetih bio u tadašnjoj vladi kao ozloglašeni ministar informisanja koji je držao pod kontrolom sve medije u Srbiji) bilo je potvrda nekih glasova i upozorenja koja su mnogo pre početka njegovog ponovnog političkog uspona došli iz krugova pojedinih međunarodnih fondacija. Te poruke su se

svodile na to da ne treba biti previše kritičan prema njemu, jer dolazi uz značajnu podršku uticajnih političkih krugova sa Zapada, kako bi rešio krizu na Kosovu. Ma koliko nam je ta priča izgledala neverovatna, vreme koje je dolazilo sve je više potvrđivalo da on ima začuđujuće snažnu podršku Zapada. Uprkos povremenim kritičkim izveštajima koji dolaze pre svega iz Evropskog parlamenta, izgleda da su mu vrata svih važnijih zapadnih prestonica otvorena u nadi da će zbog široke podrške biti u stanju da reši krizu oko Kosova. Da li ta nada ima neko oročenje i dokle će to poverenje trajati za većinu nas to ostaje nedokučiva tajna. Još je značajnije pitanje, da li se zbog potencijalnog rešenja takozvanog Kosovskog pitanja može žrtvovati demokratija u Srbiji i da li je sunovrat demokratije previsoka cena za to rešenje. U nešto drugačijem obliku može se to pitanje postaviti i na sledeći način: da li je u nedemokratskom poretku stvarno moguće trajno rešiti to pitanje, ili je njegovo rešavanje moguće samo na demokratski način i u razvijenim demokratskim uslovima.

Krajnji ishod ovog modela autoritarne populističke vladavine, koja se oslanja na potiskivanje prethodnih elita i uspostavljanje klijentelističkog sistema u kome prohodnost do unosnih funkcija i poslova imaju članovi vladajuće stranke, dovelo je do potpune erozije kompetentnosti kao ključnog kriterijuma za dovođenje ljudi na važne položaje u rukovođenju velikim sistemima, lokalnom samoupravom i drugim važnim političkim i društvenim ustanovama. Država i društvo su dovedeni u stanje u kome se nijedna odluka, od najvažnijih do najbezazlenijih, ne može doneti bez saglasnosti jednog čoveka. Ovde treba podsetiti na još jednu važnu odredbu Ustava Srbije, koji u članu 5 postavlja jasno ograničenje u odnosima političkih partija i vršenja vlasti: „Političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je potčiniti sebi”.

Krajnje negativni efekti takvog stanja stvari u kome jedna stranka, a preko nje, jedan čovek, drži sve konce vlasti u svojim rukama, najjasnije se vide nakon nedavno sprovedenih parlamentarnih izbora koji su održani usred pandemije korona virusa u junu 2020. godine. Kao što je poznato, izbori su održani pod, u najmanju ruku, neobičnim okolnostima. Pored zanemarivanja pandemije, nisu pružene garancije o mogućnostima da se preko elektronskih medija sa nacionalnim frekvencijama, kao i pisanih medija, vodi ravnopravna izborna kampanja, pa je veliki deo opozicije, okupljen oko Saveza za Srbiju, odlučio da bojkotuje izbore. Kada su objavljeni izborni rezultati svi su požurili da proglase pobeđu. Naprednjaci su u svom izbornom štabu proslavljali neviđeno visoku izbornu pobeđu, prenebregavajući činjenicu da je kontrola izbornog procesa bila izuzetno slaba (između ostalog i zbog bojkota dela opozicije, kao i relativne nezainteresovanosti evropskih predstavnika, jer objektivno nisu mogli, a nije ni njihova dužnost, da svojom kontrolom pokriju sva izborna mesta). Što se tiče onog dela opozicije koji je bojkotovao izbore i oni su proglasili pobeđu, mada nije jasno na osnovu

čega. Prilikom odluke o bojkotu nije određena granica izlaznosti koja bi mogla da bude osnova za procenu uspeha ili neuspeha bojkota. Da je najavljeno da je cilj bojkota da izlaznost bude ispod 40% ili 30% biračkog tela moglo bi da se tvrdi da li je bojkot uspeo ili nije. S obzirom na to da su nadležni izborni organi tvrdili da je izlaznost bila oko 50%, opozicija nije imala dokaze da pobije te tvrdnje, pa je očigledno da je priča o uspehu bojkota manje uverljiva i od Pirove pobeđe.

Ono što je ključno negativno obeležje nedavnih parlamentarnih izbora jeste činjenica da su samo tri partije uspele da pređu izborni prag od 3% dobijenih glasova (uzgred, taj prag je na neuobičajen i protivzakonit način snižen usred predizborne kampanje). Pored njih, u parlament je ušlo nekoliko partija nacionalnih manjina za koje važi poseban prag prolaznosti.

Dakle, kada se sve uzme u obzir, svi politički akteri bi, umesto da slave pobeđu, trebalo da priznaju poraz. To ne važi samo za stranke koje su bojkotovale izbor nego i za one koje su ušle u Parlament. Pogotovu to važi za Srpsku naprednu stranku, koja kao apsolutni pobednik, umesto da brine kako će da sastavi vladu, mora da brine kako će da sastavi i međunarodnoj i svojoj javnosti prikaže opoziciju. Pobeđa Srpske napredne stranke na izborima 2020. biće, po svoj prilici, upamćena kao Pirova pobeđa, jer su i pobednici faktički gubitnici: uništili su višepartijski parlament i parlamentarnu opoziciju, pa time došli u situaciju da sav teret budućih sudbonosnih odluka nose na svojim plećima. Naprednjaci sada potpuno sami upravljaju megapolitičkom mašinom koja više nema opozicionu parlamentarnu kočnicu. A vlast bez kočnica je pogibeljna ne samo za društvo nego i za sebe samu. Ili, kako veli Konstan: „Apsolutna vlast se uvek rušila u trenutku kada su je dugi napori krunisani uspehom oslobađali svake prepreke i obećavali joj spokojno trajanje”.⁹

6. Umesto zaključka: Višestranačka demokratija i etika političkog predstavništva (reprezentacije)

Prema tvrđenju Džona Ura (John Uhr), jedno od osnovnih pitanja u teoriji i praksi parlamentarne demokratije tiče se pitanja etike političkog predstavništva (reprezentacije).¹⁰ Na tom pitanju se potvrđuje ili pada parlamentarna demokratija. Etika predstavništva (reprezentacije) ili zakonodavna etika je deo političke etike i bavi se standardima ponašanja izabranih predstavnika u sistemu parlamentarne demokratije.

9 Benžamen Konstan, *Principi politike i drugi spisi*, op. cit., str. 252.

10 John Uhr, “Democracy and the Ethics of Representation”, in: Preston, Noel (ed.), *Ethics and Political Practice*, Routledge, London, 1999, p. 12.

U knjizi *Država i društvo* (2011) ukazao sam na generalno pravilo koje bi moglo da se formuliše u odnosu na etiku predstavnništva (reprezentacije), odnosno parlamentarne ili zakonodavne etike. To pravilo glasi: *Što je veća politička moć parlamentarnih predstavnika to veća treba da budu etička ograničenja u odnosu na potencijalnu zloupotrebu te moći.*¹¹ Kako su u našem parlamentarnom sistemu predstavnici (poslanici) potpuno podređeni volji političke stranke kojoj pripadaju, prethodno formulisano pravilo mora se minimalno ali značajno korigovati da bi glasilo: *Što je veća moć političke partije kojoj pripadaju parlamentarni predstavnici to veća treba da budu etička ograničenja u odnosu na potencijalnu zloupotrebu te moći.*

U slučaju našeg parlamentarizma takvih ograničenja ili nema ili, ako ih povremeno i ima, često ne funkcionišu efikasno. To su situacije sukoba interesa, zloupotrebe položaja, sticanja lažnih diploma, trgovine uticajem, političke ucene i pritisci, protivpravno sticanje nezaslužene materijalne koristi, zloupotrebe javnih tendera, nedovoljna kontrola raspolaganja sredstvima iz budžeta, odstupanja od proceduralne ispravnosti i nepristrasnosti, pa do odsustva ferpleja i tolerantnosti u političkoj i javnoj komunikaciji.

U modelu reprezentativne parlamentarne demokratije postoje mnoga otvorena pitanja. Jedno od njih, koje permanentno ostaje otvoreno, jeste i pitanje čije stavove poslanici zastupaju ili brane u parlamentu. Da li poslanici u parlamentu zastupaju samo stavove svoje stranke ili zastupaju interese svih građana koji su ih birali, ili pak imaju pravo da se oslanjaju na sopstveno tumačenje interesa društvene zajednice. Odgovori na ova pitanja u velikoj meri zavise od vrste izbornog sistema i preferenci koje on favorizuje.

Još načelnije pitanje je koja je vrsta većine legitimna u modernim sistemima parlamentarne demokratije. Savremeni demokratski parlamentarizam počiva na određenom sistemu liberalnih vrednosti i odgovarajućem modelu političke kulture. Među osnovne liberalne vrednosti spadaju vladavina prava, nezavisnost sudstva, sloboda izražavanja, sloboda medija, sloboda okupljanja i organizovanja. U liberalnoj demokratiji se polazi od pretpostavke da nije reč o običnoj ili bilo kakvoj demokratskoj većini, već o većini koja je prihvatila i koja se pridržava svih najvažnijih normi liberalnih vrednosti i procedura.¹² Politička kultura zasnovana na liberalnim vrednostima ne samo da dozvoljava nego i podrazumeva pravo na kritiku vlasti, kontrolu nad svima koji obavljaju javne dužnosti, blagovremeno obaveštavanje javnosti o rešavanju najvažnijih društvenih pitanja, odgovornost svih nosilaca javnih ovlašćenja, mehanizme smena i ostavki svih javnih dužnosnika koji se svojim nedoličnim ponašanjem ili učinjenim prekršajima pravnih i moralnih normi ogreše o propisana pravila ponašanja (kao što su slučajevi

11 Vukašin Pavlović, *Država i društvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2011, str. 325.

12 John Uhr, *Democracy and the Ethics of Representation*, op. cit., p. 14.

korupcije, dobijanje lažnih diploma i doktorata, nepridržavanje konkursnih i tenderskih procedura prilikom zapošljavanja ili dobijanja određenih poslova i sl.).

Dakle, u savremenoj liberalnoj demokratiji se pretpostavlja da nije reč o običnoj ili bilo kakvoj većini, već o liberalnoj većini koja prihvata najvažnije liberalno-demokratske vrednosti. Drugim rečima, nije istinski legitimna odluka svake većine, jer to što je neka odluka doneta većinom ne znači da je većina uvek u pravu. U delu *Principes de politique*, koje je Benžamen Konstan napisao 1816. (a koje je pod naslovom *Načela politike i odgovornost ministara* objavljeno prvi put na srpskom jeziku 1885. godine), evo šta se kaže o legitimnosti odluka i postupaka većine: „Odobranje većine nije uopšte dovoljno u svim slučajevima da bi ozakonilo njene postupke: ima takvih dela koje ništa ne može ozakoniti; kada ih bilo koja počini, bez obzira na poreklo na koje se poziva, svejedno je da li sebe naziva pojedincem ili nacijom; i ako bi vlast bila cela nacija manje onaj jedan građanin koga guši, ona ne bi bila legitimnija”.¹³ Ili, na drugom mestu: „Volja celog jednog naroda ne može da učini pravednim nešto što nije. (...) Odobranje naroda ne može dati legitimnost onom što je nelegitimno”.¹⁴ Vek i po kasnije u osnovi istu misao formuliše Franc Nojman na sledeći način: „Zlo ne može postati pravednim samo zato što ga želi većina. Naprotiv, time zlo postaje većim”.¹⁵ I naša, kao i istorija drugih naroda prepuna je takvih primera.

Nakon pojave knjige Džona Kina *Novi despotizam*¹⁶ sve je češća pojava da se za oznaku savremenih autoritarnih režima, koji se obično imenuju kao populistički, koristi upravo sintagma „novi despotizam”.

Poznato je da je u istoriji političke misli Monteskeje bio jedan od najubojitijih kritičara despotizma. Oličenje despotizma imao je u figuri francuskog kralja Luja XIV. Kritika despotizma je nit koja povezuje složenu strukturu Monteskejevog *Duha zakona*.¹⁷

Njemu uz rame među klasičnim piscima može da stane samo još Bežamen Konstan, koji je u svom znamenitom spisu iz 1813. godine, „O duhu osvajanja i uzurpacije”, za oličenje despotizma imao Napoleona. Zanimljivo je, međutim, da je Konstan u toj svojoj kritici despotizma napravio u odnosu na Monteskeja još jedan važan korak, koji ga danas čini izuzetno relevantnim za objašnjenje i razumevanje fenomena novog despotizma u naše doba. Taj korak iskazan je u tezi da u politici postoji nešto gore od apsolutnog despotizma – a to gore je uzurpacija vlasti. Konstan kaže: „Despotizam proteruje sve oblike slobode; uzurpacija, da bi opravdala obaranje onoga što zamenjuje, ima potrebu za tim oblicima; ali kada ih

13 Benžamin Konstan, *Principi politike i drugi spisi*, op. cit., str. 17.

14 Isto, str. 11.

15 Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, „Naprijed”, Zagreb, 1974, str. 177.

16 John Keane, *The New Despotism*, Harvard University Press, 2020.

17 Vukašin Pavlović, *Država i društvo*, op.cit., str. 213.

prigrabi, ona ih profaniše”.¹⁸ Uzurpacija proizvodi lažnu slobodu jer stvara privid slobode. Tome dodaje: „Despot zabranjuje diskusiju i zahteva jedino poslušnost; uzurpator propisuje, kao uvod u odobravanje, ispitivanje javnosti koje je vredno podsmeha”.¹⁹ Despotizam guši slobodu štampe, uzurpator je simulira i parodira. Zato Konstan smatra da „nema kraja tiraniji koja hoće da iznudi znake pristanka”.²⁰

Podsećajući na Monteskejeovu maksimu da što je vlast ogromnija to je bezbednost ljudi manja, Konstan zaključuje: „Rečeno je često da je prosperitet slobodnih država prolazan; prosperitet apsolutne vlasti je još prolazniji (...) Despotizam ima tri šanse: ili revoltira narod i narod ga obara; ili nervira narod i onda, ako stranci napadnu despotizam oni ga i obaraju; ili ako ga stranci ne napadnu on sam odumire sporije, ali na sramniji i ne manje izvestan način”.²¹

Vreme će pokazati koja će od navedenih opcija biti na delu.

Literatura

Adam Frane, *Pogledi*, Split, 1987.

Keane John, *The New Despotism*, Harvard University Press, 2020.

Konstan Benžamen, *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2000.

Mićunović Dragoljub, *Reči u vremenu*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

Neumann Franz, *Demokratska i autoritarna država*, „Naprijed”, Zagreb, 1974.

Pavlović Vukašin, „Odgovornost političkih i kulturnih elita za rat i odgovornost intelektualaca”, *Erazmus*, Zagreb, 1994, br. 5.

Pavlović Vukašin, *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2004.

Pavlović Vukašin, *Država i društvo*, Čigoja štampa, Beograd, 2011.

Uhr John, “Democracy and the Ethics of Representation”, in: Preston, Noel (ed), *Ethics and Political Practice*, Routledge, London. 1999.

Zajc Drago, *Razvoj parlamentarizma, Funkcije sodobnih parlamentov*, Založba Fakulteta za družbene vede, FDV Ljubljana, 2004.

18 Benžamen Konstan, *Principi politike i drugi spisi*, op. cit., str. 211.

19 Isto, str. 211.

20 Isto, str. 212.

21 Isto, str. 253.

Vukašin Pavlović

THE RISE AND FALL OF POLITICAL PLURALISM IN SERBIA

Abstract: In this text, the author discusses the renewal of political pluralism in contemporary Serbia. The basic approach is to search for an answer to the question of how much political pluralism contributes to the development of parliamentary democracy. The author believes that the renewal of multipartyism in Serbia can be divided into four phases. The first or preparatory phase lasts from 1980–1990. The second phase covers the 1990s, when some old and new political parties were renewed on the political scene. The third phase considers the development of multipartyism and parliamentary democracy in the period from 2000 to 2012. The fourth phase begins in 2012 and continues to this day. The final chapter discusses issues of political representation ethics.

Key words: political pluralism, parliamentary democracy, political ethics, new despotism, usurpation of power.

Prof. dr Slaviša Orlović*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Političke institucije i partijski sistem Srbije

Sažetak: Političke partije su glavni akteri koji bitno oblikuju političke institucije, ali su i partije i partijski sistem pod jakim delovanjem političkih institucija u okviru kojih deluju. Institucije su set pravila koja bitno determinišu ponašanje aktera. Na partije i partijske sisteme utiču različite političke institucije. U prethodnih 30 godina menjao se okvir države u kojoj se odvijala partijska kompeticija (SFRJ, SRJ, SCG, Srbija), menjao se status Kosova i Metohije (Rezolucija 1244 SBUN, Briselski sporazum), menjao se broj opština i gradova. Ove promene odražavale su se na političke partije programski (unitaristi, federalisti, autonomaši, separatisti), organizaciono (da li su partije organizovane na nacionalnom nivou, regionalno i/ili lokalno), ali i na prirodu kompeticije. Menjao se zakon o političkim strankama, što znači da se menjao broj neophodnih potpisa za registraciju stranke i prijavljivanje liste na izborima (od 100 potpisa na 10.000 potpisa). Menjao se Zakon o finansiranju političkih aktivnosti. Državocentrični koncept finansiranja političkih partija u Srbiji naizgled je povećao autonomiju partija u odnosu na krupnije vlasnike kapitala, korporacije i interesne grupe, ali partije nisu potpuno nezavisne od njih. Menjao se izborni sistem nekoliko puta većinski proporcionalni (1992, glasanje za ličnost – kandidata ili glasanje za partiju – listu), menjao se broj izbornih jedinica (1993, 1997, 2000). Što se više predstavnika bira u jednoj izornoj jedinici to su veće šanse malih partija. Menjao se izborni prag za političke partije nacionalnih manjina (2003) i za relevantne partije (2020), menjao se obavezni broj

* E-mail: slavisa.orlovic@fpn.bg.ac.rs

žena na listama i utvrđivanje redosleda na listama (2009). Što je veća izborna jedinica i što je manji cenzus to je veća proporcionalnost. Proporcionalnost izbornog sistema ima za posledicu srazmernije transponovanje i veću zastupljenost manjinskih stranaka, malih stranaka, ali i fragmentaciju partijskog sistema, jačanje partija i partijske discipline, frakcionisanje, cepanje i deljenje partija. U ovakvom izbornom sistemu gotovo da su neminovne koalicione vlade. Što je niži izborni prag veća je fragmentacija partijskog sistema. Sve vreme je sistem sa neposrednim izborom predsednika Republike (polupredsednički sistem), ali se menjao način izbora predsednika (ukidanje obaveze da se osvoji više od 50 odsto u drugom krugu). Posledica sistema sa neposrednim izborom predsednika republike je bipolarnost partijskog sistema. Uglavnom u drugi krug predsedničkih izbora ulaze najjači kandidat vladajuće partije i najjači kandidat opozicione partije. Najjači kandidat, koji je obično popularniji od stranke, doprinosi i njenom rejtingu. Druga dimenzija uticaja sistema sa neposrednim izborom šefa države na partije i partijski sistem je prezidencijalizacija politike.

Ključne reči: političke institucije, federacija, izborni sistem, polupredsednički sistem, partijski sistem, personalizacija, prezidencijalizacija

1. Uvod

Političke partije su glavni akteri koji bitno oblikuju političke institucije, utiču na njihov rad, diktiraju dinamiku i tok demokratizacije, ali su i potencijalna prepreka konsolidaciji demokratije u postkomunističkim društvima. Stabilizacija partijskog sistema je veoma važna za konsolidaciju demokratije.¹ Imajući u vidu da se ovaj tekst piše povodom obeležavanja trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji, rezimirajuća i sintetička verzija pretpostavlja da u njemu integrišem i prethodne nalaze i istraživanja koja sam već objavio u drugim tekstovima i studijama.

Na partije i partijske sisteme utiču dve grupe faktora: institucionalni i sociostrukturni. U ovom radu se neću baviti sociostrukturnim faktorima kao što su struktura društvenih rascepa (*social cleavages*), da li je društvo homogeno ili heterogeno – etnički, jezički, religijski i sl. Na partije i partijske sisteme utiču različite političke institucije.² U radu se bavim uticajem institucija na partije i

1 Đovani Sartori koristi termin „konsolidacija” partijskog sistema, nazivajući „fluidnim” partijskim sistemima one koji nisu konsolidovani. *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, str. 245; Scott Mainwaring koristi izraz „institucionalizovani partijski sistem”. *Party Systems in the Third Wave, Journal of Democracy*, 3, pp. 67–82.

2 Wolfgang C. Müller, “Parties and the Institutional Framework”, in: Kurt Richard Luther and Ferdinand Müller-Rommel (eds.), *Political parties in New Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2005, pp. 249–292.

partijski sistem i to pre svega: izborni sistem (većinski/proporcionalni, uključujući razne aspekte izbornog sistema), oblik organizacije vlasti (polupredsednički sistem), teritorijalna organizacija države (SFRJ, SRJ, SCG, Srbija, pokrajine, glavni grad, gradovi i opštine), zakonski okvir političkog organizovanja i finansiranja političkih partija.

Šta su institucije? Institucije su regulisani modeli interakcije koji su poznati, praktikovani i regularno prihvaćeni (ako ne i nužno normativno odabrani) od strane društvenih aktera koji očekuju nastavak interakcije pod pravilima i normama formalno ili neformalno oličeni u ovim modelima.³ One ponekad, ali ne i nužno, postaju formalne organizacije, materijalizovane u zgradama, pozicijama, ritualima i osobama koje imaju ulogu da govore u ime ustanove. Neke od njih pripadaju konstitucionalnoj mreži kao što su parlament, sudstvo i političke partije, ali i slobodni izbori. Što su političke institucije stabilnije predvidljivije je ponašanje aktera koji igraju ili se takmiče i deluju u skladu sa tim institucijama. Česta promena institucija navodi aktere da menjaju svoje ponašanje, a slabljenje poverenja u institucije otvara prostor diskrecionosti, arbitrarnosti i padu demokratije. Konstitucionalizam, vladavina prava i institucionalizam imaju zajednički imenitelj u poštovanju pravila igre. Iako su na suprotnim pozicijama, institucionalizam i bihejviorizam se slažu u jednom – „institucije su samo okvir za prošanje ponašanja aktera”⁴ Institucije se mogu smatrati sistemom pravila, ali naglasak može biti i na delanju i ponašanju u skladu sa tim pravilima. Savremeni teoretičari upozoravaju kako „institucije regulišu ponašanje, ali nisu u mogućnosti da ga odrede i predvide”⁵ Po Arendu Lajphartu (Arend Lijphart): „Dva osnovna izbora sa kojima se suočavaju tvorci novih demokratskih ustava su izbor između većinskog i proporcionalnog izbornog sistema (*proportional representation*, PR) i između parlamentarnog i predsedničkog oblika vlasti”⁶

2. Izborni sistem i partijski sistem – uticaj izbornog sistema na partijski sistem

Za analizu partija i partijskog sistema važan je institucionalni okvir u kojem se odvija partijska kompeticija. Odabir adekvatnog izbornog sistema od posebne je

3 Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, 5 (January 1994), p. 57.

4 Klaus Von Beyme, "Institutional Engineering and Transition to Democracy", in: Jan Zielonka (ed.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Institutional Engineering*, Volume 1, 2001, p. 3.

5 Margaret Levi, "A Model, a Metod, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis", in: Mark Irving Lichbach and Alan S. Zuckerman (eds.), *Comparative Politics, (Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge University Press, 2002, p. 25.

6 Arend Lajphart, *Constitutional Choices for New Democracies*, p. 230.

važnosti jer uporedne studije demokratija pokazuju da je izborni sistem u značajnoj vezi sa razvojem partijskog sistema određene zemlje, vrstom egzekutive (jednopartijski ili koalicioni kabineti) i odnosom između zakonodavne i izvršne vlasti. Zemlje koje koriste većinski izborni sistem sa jednomandatnim izbornim jedinicama na nacionalnom nivou uglavnom imaju dvopartijske sisteme, jednopartijske vlade i egzekutive koje su dominantne u odnosu na legislative. To su glavne karakteristike Vestminsterskog, odnosno *većinskog* modela demokratije, u kome je moć koncentrisana u rukama većinske partije. Nasuprot tome, proporcionalni izborni sistem kao posledicu ima višepartijski sistem, koalicione vlade i ujednačenije odnose moći između egzekutive i legislative.

Izborni sistem snažno utiče na druge političke institucije: parlament, vladu, partijski sistem.⁷ Ovde ćemo se zadržati oko nekoliko važnih momenata kao što su: efektivni broj partija (da li je sistem fragmentiran i u kojoj meri), indeks disproporcionalnosti, da li su vlade koalicione ili ne, kao i frakcionisanje, odnosno cepanje i deljenje partija. Samo na prvim višepartijskim izborima 1990. u Srbiji je bio primenjivan većinski dvokružni izborni sistem. Takav izborni sistem uticao je na izbornu kampanju. Imali smo „dvoglave plakate” jer je pored fotografije svakog kandidata SPS-a za poslanika (u svakoj izbornoj jedinici) stajala i fotografija predsednika stranke Slobodana Miloševića. Od 1992. na svim izborima za Skupštinu Srbije (1992–2019) primenjuje se proporcionalni izborni sistem. Izborni prag od 1992. do 2020. godine iznosi 5% glasova, a od februara 2020. iznosi 3%. Preračunavanje glasova u mandate obavlja se po D’Ontovoj formuli.

Promena izbornog sistema ne vodi automatski do promene partijskog sistema, ali vremenom se mogu evidentirati tendencije promena. Moris Diverže je, 40 godina nakon što je prvi put formulisao svoje hipoteze, preformulisao svoj sociološki „zakon”: „Proporcionalni sistem teži formiranju više nezavisnih partija. Većinski dvokružni sistem teži formiranju više partija koje su u koaliciji jedna sa drugom. Većinski sistem proste većine vodi ka dvopartijskom sistemu”⁸ Većinski izborni sistemi redukuju broj partija, dok ih proporcionalni povećavaju. Proporcionalnost izbornog sistema ima za posledicu srazmernije transponovanje i veću zastupljenost manjinskih stranaka, malih stranaka, ali i fragmentaciju partijskog sistema. U ovakvom izbornom sistemu gotovo da su neminovne koalicione vlade. To znači da se izborna volja birača ne prevodi u vladu odmah nakon izbora, već se koalicione većine formiraju ne tako lako i ne tako brzo. Male stranke imaju i koalicioni, ali neretko, i ucenjivački potencijal. Efektivni broj partija (Lakso-

7 Slaviša Orlović, *Izborni bumerang, političke posledice izbornih sistema*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015.

8 Maurice Duverger, “Duverger’s Law: Forty Years later”, in: Bernard Grofman and Arendt Lijphart (eds.), *Electoral Laws and their Political Consequences*, Aghaton, New York, 1986, p. 70.

Tagepera indeks) u Srbiji kreće se između 3 i 5, što bi bila tendencija ka partijskom sistemu umerenog pluralizma (Vidi Tabelu 1. kolonu efektivni broj partija).

Tabela 1. Efekti izbornog sistema u Srbiji

Godina /izbori Red./ Vanr.	Izborni sistem	Broj izbornih jedinica	DM – Broj predstavnika koji se bira u izbornoj jedinici	Broj opština bez poslanika	Indeks disproporcionalnosti	Efektivni broj partija	Vlada – jednopartijska/ koaliciona
1990. Red.	Većinski –dvokružni Redovni	250	1	59	23,65	1,4	Jednopartijska – SPS 1–11. 2. 1991. 23. 12. 1991. 2–23. 12. 1991. 10. 2. 1993
1992. Vanr.	Proporcionalni vanredni	9	27,7 (prosek)	90	10,22	3,4	Manjinska 10. 2. 1993. 18. 3. 1993.
1993. Vanr.	Proporcionalni vanredni	9	27,7 (prosek)	77	9,31	3,3	Koaliciona 18. 3. 1994. 24. 3. 1998.
1997. Red.	Proporcionalni redovni	29	8,62 (prosek)	75	7,98	3	Koaliciona 1–24. 3. 1998. 23. 10. 2000. 2–23. 10. 2000. 25. 1. 2001.
2000. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	111	5,34	4,95	Koaliciona, – jedna lista DOS 25. 1. 2000. 12. 3. 2003.
2003. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	94	6,42	5	Manjinska 18. 3. 2003. 03. 3.2004.
2007. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	99	5,16	5,25	Koaliciona 3. 3. 2004. 15. 5. 2007
2008. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	98	2,18	4,25 (6,63)*	Koaliciona 15. 3. 2007. 7. 7. 2008.
2012. Red.	Proporcionalni redovni	1	250	120	7,27	4,87	27. 7. 2012. 27. 4. 2014.
2014. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	96	12,29	3,01	27. 4. 2014. 11. 8. 2016.

2016. Vanr.	Proporcionalni vanredni	1	250	107	3,21	3,22	11. 8. 2016.
2020. Red.	Proporcionalni redovni	1	250	*	11,18	1,7	**

* U momentu završetka teksta nisu dodeljeni poslanički mandati poslanicima pa nije poznato koliko opština i gradova je ostalo bez poslanika.

** U momentu završetka teksta nije imenovan mandatar za sastav vlade i nije izabrana nova vlada.

Efektivni broj partija smanjuje se i činjenicom da je od 2012. u Srbiji partijski sistem sa dominantnom strankom. Nakon prelaska na proporcionalni izborni sistem od 1992. godine menjao se broj izbornih jedinica. Što se više predstavnika bira u jednoj izornoj jedinici to su veće šanse malih partija. Može se zapaziti tendencija smanjenja disproporcionalnosti, odnosno povećanja proporcionalnosti (Tabela 1. Indeks disproporcionalnosti). Broj izbornih jedinica u Srbiji kretao se: 1992. – 9; 1993. – 9, 1997. – 29, 2000. – 1, 2012. – 1, 2014. – 1, 2016. – 1, 2020. – 1. (Tabela 1. kolona koja se odnosi na broj predstavnika koji se bira u izornoj jedinici) S obzirom na to da je Srbija od 2000. jedna izborna jedinica, izborni sistem je izrazito proporcionalan (Tabela 1). Ova proporcionalnost delimično se smanjuje primenom D’Ontovog sistema, koji je jedan od najmanje proporcionalnih izbornih formula u proporcionalnom sistemu (Lijphart 1994, *Electoral System and Party System*), ali i izbornim cenzusom od 5% (do 2020. godine). Jedno od objašnjenja zašto je od 2000. Srbija jedna izborna jedinica jeste zbog izbora na području Kosova i Metohije, gde bi teže bilo sprovesti izbore sa više izbornih jedinica.⁹ Budući da je cela Srbija jedna izborna jedinica dolazi do slabe geografske (teritorijalne) reprezentativnosti. Istovremeno je i veća koncentracija predstavnika iz urbanih sredina, a da druge sredine ne budu predstavljene. U Narodnoj skupštini Republike Srbije prisutna je izrazita teritorijalna nereprezentativnost. Kao posledicu imamo i to da preovlađuju poslanici iz Beograda i Novog Sada, dok veliki broj jedinica lokalne samouprave – uopšte nema predstavnika u parlamentu.¹⁰ Dešavalo se da gradovi i opštine u kojima živi preko milion i po građana nisu imali narodnog poslanika u Skupštini Srbije. Među opštinama koje nisu imale svoje predstavnike najviše je malih opština. Međutim, ima onih koje su centri okruga, kao što je Pirot (centar Pirotskog okruga), ali i regionalni centri, kao što su Indija, Sjenica, Čuprija, Arandjelovac, Gornji Milanovac i drugi. Na

9 Vladimir Goati, „Slabosti Zakona o izboru narodnih poslanika (2000) – hipoteze i pitanja”, u: *Radna grupa demokratsko upravljanje, Analiza i preporuke*, OEBS, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011, str. 13.

10 Slaviša Orlović, „Re-dizajniranje političkih institucija”, u: Pavlović, Vukašin (ur.), *Kvalitet političkih institucija*, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Beograd, 2010, str. 89.

primer, Beogradski okrug u sazivu Narodne skupštine (2008) imao je 84, Vojvodina 58, a ostatak Srbije ukupno samo 108 poslanika i poslanica. Ilustracije radi, u četiri saziva Narodne skupštine, od 2000. do 2008, u proseku oko 100 opština nije imalo predstavnika. Istovremeno, 39,2% poslanika je sa područja Beograda i Novog Sada, iako je iz ova dva grada 26,9% birača. Čak 17 opština ni u osam saziva parlamenta nisu imale poslanike. Reč je, pre svega, o nerazvijenim područjima.¹¹ Ovoj tendenciji, osim izbornog sistema, doprinele su i same partije odlukama i to: ranije odlukama ko sa izbornih lista ulazi u parlament a od 2000. koga stavljaju na listu na pozicijama koje imaju veće šanse da uđu u parlament, ne vodeći računa o ravnomernoj teritorijalnoj zastupljenosti.

Iz Tabele 1 može se videti da je rastao i efektivni broj partija kako je padala disproportionalnost (a rasla proporcionalnost).

Što je veća izborna jedinica i što je manji cenzus to je veća proporcionalnost. Iz ove tendencije proizlazile su i ostale, kao što su visoka fragmentacija partijskog sistema, jačanje partija i partijske discipline, frakcionisanje, cepanje i deljenje partija. Radikalizovani unutarpartijski sukobi rezultiraju cepanjem stranaka i(li) formiranjem novih. Na tu „bolest” nije bila imuna gotovo nijedna stranka u Srbiji od uvođenja višepartizma (Tabela 2).

Tabela 2. Cepanje i deljenje partija u Srbiji

DELJENJE I UMNOŽAVANJE STRANAKA SRBIJE
DS – SLS (1990) – Srpska liberalna stranka (Nikola Milošević)
DSS (1992) – DHSS (1997) – Demohrišćanska stranka Srbije (Vladan Batić)
Srpska narodna partija (Nenad Popović) (2014)
DC (1994. NVO, 1996. stranka) – Demokratski centar (Dragoljub Mićunović)
NDS (2001) – Narodna demokratska stranka (Slobodan Vuksanović)
LDP (2005) – Liberalno demokratska partija (Čedomir Jovanović)
Socijaldemokratska stranka Srbije (2014) (Boris Tadić)
Levica Srbije (2015) (Borko Stefanović)
Narodna stranka (2017) Vuk Jeremić
Srpski patriotski savez (SPAS) (2018) – Aleksandar Šapić
Stranka slobode i pravde (SSP) (2019) – Dragan Đilas
SPO – SNS (1994) – Saborna narodna stranka (Slobodan Rakitić)
SPO – Zajedno (1997)
NS (1998) – Nova Srbija (Velimir Ilić)
NS – Pravda (2000) – Narodna stranka – Pravda (Borivoje Borović)
DSPO (2005) – Demokratski srpski pokret obnove (Veroljub Stevanović)

11 Milan Jovanović, „Narodna skupština – Deformacije teritorijalnog predstavljanja”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, godina II, broj 2, str. 128.

SRS – RSS (1993) – Radikalna stranka Srbije

SRS – Nikola Pašić (1994)

URSS (1996) – Ujedinjena radikalna stranka Srbije

Narodna partija (2009) Maja Gojković

SNS (2009) – Srpska napredna stranka

SPS – SDP (1992) – Socijaldemokratska partija

DA (1997) – Demokratska alternativa (Nebojša Čović)

DSP (2000) – Demokratska socijalistička partija (Milorad Vučelić)

SSP (2000) – Srpska socijaldemokratska partija (Zoran Lilić)

SNP (2002) – Socijalistička narodna partija (Branislav Ivković)

GSS – SDU (1996) – Socijaldemokratska unija (Žarko Korać)

Dosta je bilo

Stranka moderne Srbije

Partije između kojih je došlo do ujedinjenja jesu GSS i LDP, NDS i DSS i SSJ i SRS.

Iako važi generalno pravilo da proporcionalni izborni sistem više pogoduje predstavljanju manjina, političke partije nacionalnih manjina u Srbiji najviše mandata (14) osvojile su na prvim parlamentarnim izborima 1990, kada je primenjivan većinski dvokružni sistem (apsolutne većine) (Tabela 3), sve do 2020. kada su osvojile 19 mandata po proporcionalnom izbornom sistemu (SVM 9, Stranka pravde i pomirenja 4, Albanska demokratska alternativa 3 i SDA Sandžaka 3). U sredinama gde su manjine teritorijalno koncentrisane, ako su izborne jedinice oblikovane prema toj koncentraciji, manjinama može više odgovarati neka varijanta većinskog sistema. Najveći problem imaju Romi koji su disperzirani širom Srbije. U Srbiji je ukinut izborni cenzus za partije nacionalnih manjina Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije iz 2003. godine.¹²

12 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika, član 13. stav 1, „Službeni glasnik RS”, br. 10/03, 12/04.

Tabela 3. Izborni rezultati političkih partija nacionalnih manjina na izborima za Skupštinu Srbije u periodu 1990–2020. prema broju osvojenih glasova i mandata

	1990.	1992.	1993.	1997.	2000.	2003.	2007.	2008.	2012.	2014.	2016.	2020.
DZVM	132,726 8	140,825 9	112,342 5									
SDA	84,165 3							38.148 ¹³ 2	27.738 2	35.157 3	30.082 2	24.676 3
DSH	23.630 1									35.157 3		
DRSM	3.432 1	6.336 1										
PDD	21.998 1									24.301 2	16.262 1	
PDD-DPA			29.432 2									
SVM				50.960 4	10 ¹⁴		52.510 3	74.874 ¹⁵ 4	68.323 5	75.294 6	56.620 4	71.893 9
LS-SU				49.486 3		2 ¹⁶	33.823 2					
DKPB				14.179 1								
SDP					3 ¹⁷		3 ¹⁸	4 ¹⁹				
Koalicija Albanaca preševske doline							16.973 1	16.801 1	13.384 1			
Romska partija – Srđan Šajn							14.631 1					
Partija Roma Srbije – Dr Rajko Đurić												

13 Bošnjačka lista za evropski Sandžak – Dr Sulejman Ugljanin.

14 U okviru DOS-a.

15 Mađarska koalicija – Ištvan Pastor, MAGYAR KOALÍCIÓ – PÁSZTOR ISTVÁN.

16 Na listi Demokratske stranke.

17 U okviru DOS-a.

18 Na listi Demokratske stranke.

19 Na listi Za evropsku Srbiju – Boris Tadić.

Svi zajedno (BDZ, GSM, DZM, DZVM), Slovačka stranka) – Emir Elfić								24.993 1			
NOPO								22.965 1			
Muamer Zukorlić – BDZS										32.526 2	32.170 4 ²⁰
Zelena stranka										23.890 1	
Albanska demo- kratska alternativa – Ujedinje- na dolina											26.437 3

Izvor: Republička izborna komisija

U delovanju partija manjina u Srbiji mogu se jasno zapaziti dve faze: do 2000. i nakon toga. Nakon političkih promena 2000. u značajnoj meri je unapređen položaj nacionalnih manjina. Povećano učešće i broj mesta u državnim telima nije samo po sebi garancija sigurnosti i poboljšanja položaja manjinskim grupama koje ostaju izvan tih organa. Nakon 2000. predstavnici manjinskih zajednica su zastupljeni u vladama: Rasim Ljajić je bio ministar u vladi SRJ; zatim Jožef Kasa, potpredsednik republičke vlade, 2000–2003; Rasim Ljajić i Sulejman Ugljanin ministri u republičkoj vladi 2008; 2012. Rasim Ljajić (SDPS), potpredsednik i ministar spoljne i unutrašnje trgovine, telekomunikacija i informacionog društva; kasnije potpredsednik Vlade i ministar trgovine, turizma i telekomunikacija (od 2008. do 2020).

3. Teritorijalna organizacija države i partijski sistem

Teritorijalna organizacija države (unitarna ili federalna, centralizovana ili decentralizovana, pokrajine, gradovi, opštine) utiče na partijski sistem i to: 1. na način političkog organizovanja (da li su partije organizovane na nacionalnom nivou, regionalno i/ili lokalno), 2. na okvir u kojem se odvija politička kompeticija, 3. na prirodu kompeticije i na programske razlike partija u odnosu na teritorijalno političke aranžmane (unitaristi, federalisti, autonomaši, separatisti).

20 Izborna lista Akademik Muamer Zukorlić – Samo pravo – Stranka pravde i pomirenja (SPP) – Demokratska partija Makedonaca (DPM).

3.1. Način političkog organizovanja

Obnavljanje višepartizma započelo je u vreme postojanja SFRJ. Budući da je osnovni kriterijum političkog organizovanja teritorijalni (u vreme komunizma bio je i radni), partije su nastojale da premreže teritoriju na kojoj deluju svojim odborima, a pre svega po republikama – federalnim jedinicama. Nakon raspada SFRJ pojedine partije iz Srbije nastavile su učešće na izborima u sada već drugim državama. U tu grupu partija spadaju SRS, SPS i JUL, koje su imale svoje ogranke i u bivšim jugoslovenskim republikama. Pre svega, u Bosni i Hercegovini, tačnije u Republici Srpskoj i Crnoj Gori. Poznata je parola SRS-a iz tog vremena – „Gde su srpske zemlje tu su srpski radikali!”

3.2. Okvir u kojem se odvijala kompeticija partija

U prethodnih 30 godina menjao se okvir države u kojoj se odvijala partijska kompeticija. U vreme postojanja federacija (SFRJ; SRJ; SCG) održavani su izbori na republičkom i na saveznom nivou. Višepartizam je obnovljen u vreme postojanja Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) sa šest republika (Srbija, Crna Gora, Makedonije, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slovenija) i dve autonomne pokrajine (AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija). Raspadom ove državne tvorevine 1992. godine nastala je Savezna Republika Jugoslavija (SRJ). Od 2002. nastala je državna zajednica Srbija i Crna Gora (*state union*). Nakon referenduma o nezavisnosti Crne Gore 2006. i donošenja odluke o nezavisnosti Srbije i usvajanja novog Ustava, od 2006. Srbija je ponovo nezavisna država. Menjao se okvir u kojem su se održavali izbori na području Kosova i Metohije (AP Kosovo i Metohija, Rezolucija 1244 SB UN, Briselski sporazum). Menjala se teritorijalno politička organizacija Srbije (menjao se broj opština i gradova u Srbiji).

Kako se menjala teritorijalna organizacija države, političke partije u Srbije su prilagođavale svoje delovanje odgovarajućem teritorijalnom okviru. U vreme postojanja šestočlane federacije (SFRJ) bilo je partija iz Srbije koje su delovale u Crnoj Gori (SRS) i u Bosni i Hercegovini (SPS). Ta tendencija je jednim delom nastavljena, iako slabijeg intenziteta u vreme dvočlane federacije (SRJ, odnosno SCG). Gledano teorijski, federalizam multiplikuje arene u kojima se partije takmiče, utiče na prirodu kompeticije, na način donošenja odluka, distribuciju sredstava i ispoljavanje veto moći. U vreme postojanja federacija (SFRJ; SRJ; SCG) održavani su izbori na republičkom i na saveznom nivou. Kako ističe Leon Epstein, „federalizam je istovremeno i socijalni i strukturalni fenomen”.²¹ Fede-

21 Leon D. Epstein, *Political Parties in Western Democracies*, (With a New preface and postscript), Transaction Books New Brunswick, New Jersey, 1980, p. 31.

ralno-konfederalno-unitarna struktura je najvećim delom u vezi sa socijalnim diverzitetom, kakav jeste ili kakav je bio u početku.

3.3. Priroda kompeticije programske tačke i zalaganja partija

U vreme uvođenja višepartizma još uvek je postojala SFRJ. Promenom državnih okvira (granica – SFRJ, SRJ, SiCG, Srbija) menjala se i priroda partijske kompeticije. Već tada se oblikuje rascep nacionalno–građansko.²² Na nivou SFRJ, nacionalnu mobilizaciju vršile su republičke elite (SPS, HDZ, SDA) a građansku UJDI (Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu) i Reformisti Ante Markovića, bivšeg premijera SFRJ. U to vreme počinje snažno da deluje i rascep centar–periferija. Beograd, a samim tim i Srbija, doživljavani su kao centar, dok su republičke elite predstavljale periferiju. Srbija je dala doprinos produbljivanju ovog rascepa pokušajima da očuva zajedničku državu i da zadrži neke od republika u sastavu Jugoslavije („asimetrična federacija” i sl.). Periferija je mobilisala energiju otcepljenja u odnosu na centar. Ova tendencija se beleži od Slovenije, Hrvatske, Makedonije, sve do Crne Gore i Kosova i Metohije.

U odnosu na optiranje za određeni oblik države, partije su kanalisale izvesne centralizacijske ili decentralizacijske pritiske, zahteve i interese. Partije kao politički preduzimači prilagođavale su se trendovima raspoloženja birača (i uticale na te trendove) prema tome za šta se zalažu (unitaristi, federalisti, autonomaši, separatisti). Partije Albanaca sa područja Kosova i Metohije od početka devedesetih godina dvadesetog veka ne učestvuju u izborima za Narodnu skupštinu Republike Srbije. Od partija Albanaca sa juga Srbije na parlamentarnim izborima učestvovala je samo Partija za demokratsko delovanje (Riza Haljimi), dok su ostale partije Albanaca učestvovala samo na lokalnim izborima. Na parlamentarnim izborima 2020. učestvovali su sa listom Albanska demokratska alternativa. Zahtev Albanaca sa Kosova i Metohije evoluirao je sledećim redosledom: autonomija, republika, samoproglašena nezavisnost i težnja za međunarodnim priznanjem.

U Vojvodini je sve vreme prisutna težnja određenih partija za većom autonomijom Vojvodine. Tipična regionalna stranka koja je opstajala na toj ideji je Liga socijaldemokrata Vojvodine.

22 O ovome sam pisao u: Slaviša Orlović (2015c), Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije, *Srpska politička misao – specijal*, 2015/2.

3.4. Teritorijalno-politička organizacija Srbije

Nakon referenduma u Crnoj Gori 2006. Srbija je samostalna država, koja ima dve autonomne pokrajine Vojvodinu i Kosovo i Metohiju, glavni grad Beograd. Teritorijalna organizacija Republike Srbije uređena je u skladu sa Ustavom Republike Srbije (Sedmi deo – teritorijalno uređenje, članovi 176 do 193) i Zakonom o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije. Teritorijalnu organizaciju Srbije čine opštine, gradovi i grad Beograd, kao teritorijalne jedinice i dve autonomne pokrajine (AP Vojvodina i AP Kosovo i Metohija), kao oblik teritorijalne autonomije. Teritorijalna organizacija utiče na stvaranje regionalnih stranaka (LSV) i tamo gde su nacionalne manjine teritorijalno koncentrisane, njihove partije su i regionalne i etničke (SVM, SDA, PDD). U Srbiji je Zakonom o teritorijalnoj organizaciji Republike Srbije obrazovano 150 opština (ranije 169) i 23 grada (ranije svega 5), a grad Beograd je Ustavom utvrđen kao glavni grad Republike. Danas u Srbiji postoji 117 opština i 28 gradova (uključujući i glavni grad Beograd, i one koji su u međuvremenu stekle status grada – Kikinda, Vršac, Pirot, Bor i Prokuplje). Sa Kosovom i Metohijom Srbija ima ukupno 174 jedinice lokalne samouprave (još 1 grad i 28 opština). Ovo se višestruko odražava na partije i partijski sistem Srbije: 1. Partije su teritorijalno organizovane premežavanjem pokrajina, gradova i opština svojim odborima; 2. Partijska kompeticija odvija se na različitim nivoima: parlamentarni, pokrajinski, gradski, opštinski izbori; 3. Pojedine partije se programski razlikuju u pogledu zagovaranja centralizacije, decentralizacije, regionalizacije, „autonomaštva” i sl.

Teritorijalno politička organizacija države odražava se na partije i partijski sistem u više dimenzija: programski, organizaciono, ali i na prirodu kompeticije. Reč je o tome da li su partije organizovane na nacionalnom nivou, regionalno i/ili lokalno. Pitanje je i okvira u kojem se odvija kompeticija političkih partija, vrsta izbora, ali i teritorijalni princip organizovanja političkih partija.

4. Organizacija vlasti – sistem sa neposrednim izborom predsednika i partijski sistem

Treća ključna dimenzija institucionalnih mehanizama koji neposredno utiču na političke partije i partijski sistem jeste pitanje organizacije vlasti, a pre svega relacija između izvršne i zakonodavne vlasti. U Srbiji je 1990. godine uveden sistem sa neposredno izabranim predsednikom. Slično rešenje zadržano je i u Ustavu iz 2006. godine. Ovakav sistem je u literaturi poznat kao polupredsednički. Polupredsednički sistem²³ može biti definisan kao sistem u kojem neposredno

23 Za ovaj sistem se koriste različiti izrazi: semiprezidencijalizam (Diverže, Linc), premijer-prezidencijalizam (Shugart i Cary), predsednik-parlamentarizam, bicefalna egzekutiva, „dvovlašće”, ili

izabrani predsednik na fiksni mandat egzistira pored premijera i vlade koji su odgovorni parlamentu.²⁴ Stepen ovlašćenja neposredno izabranog predsednika može biti različit od zemlje do zemlje. Spektralni raspon ovih sistema je širok, od efektivnog šefa izvršne vlasti (egzekutive) do predsednika koji samo figurira. U Srbiji ovlašćenja predsednika Republike nisu velika. Njegova moć više zavisi od toga da li je predsednik partije i da li je njegova partija vladajuća ili deo vladajuće koalicije.²⁵ Po Arendu Lajphartu, ovi sistemi nisu sinteza parlamentarizma i prezidencijalizma, već alternacija između predsedničkih i parlamentarnih faza, u zavisnosti od odnosa snaga partija.²⁶ U zemljama Centralne i Istočne Evrope i bivšem SSSR-u postoji 17 ovih sistema.²⁷ Ovaj sistem odražava se na partije i partijski sistem u nekoliko dimenzija: vodi ka bipolarnosti partijskog sistema; stranka čiji kandidat pobedi ili ulazi u drugi krug predsedničkih izbora postaje popularnija; dovodi do prezidencijalizacije partija, uz druge faktore utiče na tendenciju prezidencijalizacije politike.

4.1. Bipolarnost partijskog sistema

Bipolarnost partijskog sistema kao posledica sistema sa neposredno izabranim predsednikom ogleda se na sledeći način. Uglavnom u drugi krug predsedničkih izbora ulaze najjači kandidat vladajuće partije i najjači kandidat opozicione partije. Kampanja se vodi oko dva kandidata i njihove stranke bivaju stožerne stranke vlasti ili opozicije. Najjača stranka ima najjačeg kandidata i obrnuto. Najjači kandidat, koji je obično popularniji od stranke, doprinosi i njenom rejtingu. Stranke čiji su kandidati ulazili u drugi krug predsedničkih izbora, i naročito one čiji kandidat je bio pobednik, u tom periodu bivale su najjače u svojoj istoriji. To je bio slučaj sa SPS-om 1990–ih (Slobodan Milošević predsednik Srbije, a zatim i SRJ), sa SRS-om u dužem periodu (Vojislav Šešelj ulazio u drugi krug), sa DSS-om (Vojislav Koštunica je bio predsednik SRJ 2000–2004), sa G17 plus (2002), kada je Miroljub Labus ušao u drugi krug, DS (Boris Tadić predsednik Srbije 2004–2012), sa SNS-om 2012. kada je pobedio Tomislav Nikolić i 2017. kada je Aleksandar Vučić pobedio u prvom krugu predsedničkih izbora. Manje partije imaju

„jedna zemlja a dva gospodara”, naročito kada je reč o kohabitaciji. Polupredsednički sistemi su: Francuska, Austrija, Finska, Island, Irska i Portugalija.

24 Robert Elgie, “The Politics of Semi-Presidentialism”, in: Robert Elgie (ed.), *Semi-Presidentialism in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1999, p. 13.

25 O ovome sam pisao u: Slaviša Orlović, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, br. 14, 2018.

26 Arendt Lajphard, *Modeli demokratije*, Beograd i CID Podgorica: Službeni list SiCG, 2003, str. 156.

27 Robert Elgie, “The Politics of Semi-Presidentialism”, op. cit., p. 14.

podsticaj da imaju svoje kandidate, iako su im šanse za izbor male, ali mogu da pregovaraju oko preusmeravanja podrške u drugom krugu sa partijama čiji su kandidati u drugom krugu, ili sa samim kandidatima.

4.2. Prezidencijalizacija politike i partija

Druga dimenzija uticaja sistema sa neposrednim izborom šefa države na partije i partijski sistem je prezidencijalizacija politike i prezidencijalizacija političkih partija. Prezidencijalizacija politike označava koncentraciju vlasti u rukama lidera ili oko njega. U svojoj konceptualizaciji prezidencijalizacije politike Thomas Poguntke i Paul Web ukazuju na tri lica prezidencijalizacije: lice egzekutive, partijsko lice i izborno lice.

Lice egzekutive kao pokazatelj prezidencijalizacije partija znači da je mandat lidera partije krajnje personalizovan. Njegova vladavina nije samo partifikovana kroz partiju, već prezidencijalizovana vladavina i izvan partije. Prezidencijalistički stil dominira političkom egzekutivom (predsednik republike i predsednik vlade).²⁸ Predsednici, ako je njihova partija u poziciji da sastavljaju vladu, obično daju slabije premijere (Tabela 4). U tom smislu, ovaj sistem oscilira između predsedničke i parlamentarne faze.

Tabela 4. Predsednik republike i predsednik partije

Država	Predsednik Republike	Mandatni period	Predsednik partije
Srbija	Slobodan Milošević	1990–1992	Da
		1992–1997	
	Milan Milutinović	1997–2002	Ne
	Boris Tadić	2004–2008	Da
		2008–2012	
	Tomislav Nikolić	2012–2017	Da (2 meseca), Ne preostali period
	Aleksandar Vučić	2017–	Da

Ako i kada su predsednici republike istovremeno bili i predsednici partija, oni su bili jaki predsednici (Slobodan Milošević, Boris Tadić (drugi mandat), Tomislav Nikolić na početku mandata (2–3 meseca) i Aleksandar Vučić (2017) (Tabela 4). Za pojedine lidere može se reći da se moć selila tamo gde i oni (Slobodan

28 Tomas Poguntke and Paul Web, *The Presidentialization of Contemporary Democratic Politics: Evidence, Causes and Consequences*, in: Thomas Poguntke and Paul Web (eds.), *The Presidentialization of Politics, A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford University Press, Oxford, 2005, p. 337.

Milošević i Aleksandar Vučić, ili u uporednoj praksi Milo Đukanović i Vladimir Putin). Ako su bili predsednici republike tamo je bilo i sedište moći. Ako su bili predsednici vlade ili savezne države (Milošević, Koštunica) i moć je išla sa njima. Kako ističe Huan Linc, „personalizacija vođstva nije ekskluzivitet prezidencijalističke politike”.²⁹ Lideri partija nisu bili premijeri a njihove partije su činile većinu samo u slučajevima kada su oni bili na funkciji neposredno izabranog šefa države (predsednika Srbije) i to Slobodan Milošević od 1990. do 2000, Boris Tadić od 2008. do 2012, Tomislav Nikolić na početku mandata (sredinom 2012) i Aleksandar Vučić od 2017. godine. Stranka koja je osvojila najviše mandata i učestvovala u sastavljanju vlade dala mesto premijera kandidatu druge stranke dva puta. Najpre je 2007. Demokratska stranka (DS) dala mesto premijera lideru Demokratske stranke Srbije (DSS), a zatim je Srpska napredna stranka (SNS) 2012. dala mesto premijera lideru Socijalističke partije Srbije (SPS). U oba slučaja to je bila cena (pregovarački uslov) da se sastavi koaliciona vlada sa strankom koja je imala i ponudu „drugog bloka”. Najpre, 2007. DS je dao DSS-u mesto premijera da ne bi sastavila vladu sa SRS-om. A 2012. SNS (od 2008. stranka nastala cepanjem SRS-a) dala je mesto premijera SPS-u da ne bi sastavili vladu sa, u tom momentu konkurentskim taborom, DS-om.

Slabi predsednici bili su oni koji nisu bili lideri stranaka: Milan Milutinović 1997–2003, Tomislav Nikolić od septembra 2012, i oni čija partija nije bila deo vladajuće većine – Boris Tadić u prvom predsedničkom mandatu 2004–2008. Jaki premijeri su bili oni koji su bili lideri stranaka koje su imale najviše poslanika u parlamentu i činile vladajuću većinu: Zoran Đinđić 2001–2003, Vojislav Koštunica 2004–2007. i Aleksandar Vučić 2014–2016. i od 2016. do 2017. dalje (Tabela 5). Slabi premijeri bili su oni koji nisu bili lideri stranaka: Dragutin Zelenović, Radoman Božović, Mirko Marjanović, Zoran Živković, Mirko Cvetković, Ivica Dačić i Ana Brnabić. Pre svega, reč je o tome da su slabi premijeri bili u senci neposredno izabranog predsednika čija partija je činila deo vladajuće većine.

Tabela 5. Parlamentarni i predsednički izbori; premijeri i predsednici 1990–2016.

Parlamentarni izbori, premijer, partija, lider	Predsednički izbori, predsednik, partija, lider
1990. Dragutin Zelenović (SPS) (1991) Radoman Božović (SPS) (1991–1993)	1990. Slobodan Milošević (SPS) Lider (1990–1992)
1992. Nikola Šainović (SPS) (1993–1994)	1992. Slobodan Milošević (SPS) Lider (1992–1997) *

29 Juan J. Linz, Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?, in: Juan J. Linz and Arturo Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy*, (Volume 1), The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994, p. 11.

1993. Mirko Marjanović (SPS) (1994–1997)	
1997. Mirko Marjanović (SPS) (1997–2000)	1997. Milan Milutinović (SPS) (1997–2002)
2000. Zoran Đinđić (DS) Lider (2000–2003) Zoran Živković (DS) (2003–2004)	
2003. Vojislav Koštunica (DSS) Lider (2003–2007)	
2007. Vojislav Koštunica (DSS) Lider (2007–2008)**	
2008. Mirko Cvetković (DS) (2008–2012)	2008. Boris Tadić (DS) Lider (2008–2012)
2012. Iвица Dačić (SPS) Lider (2012–2014)	2012. Tomislav Nikolić (SNS) Lider 2 meseca, pa podneo ostavku (2012)
2014. Aleksandar Vučić (SNS) Lider (2014–2016)	
2016. Aleksandar Vučić (SNS) Lider (2016–)	
2017. Ana Brnabić	2017. Aleksandar Vučić (SNS) Lider (2012–)

* Od 1998 do 2000. Slobodan Milošević je bio predsednik Savezne Republike Jugoslavije.

** Vojislav Koštunica je od 2000. do 2003. bio predsednik Savezne Republike Jugoslavije.

Partijsko lice prezidencijalizacije partija ukazuje na različite dimenzije kako se na moć unutar partije odražava benefit od liderstva. Organizacija političkih partija uglavnom ima centralizovanu, hijerarhijsku i piramidalnu strukturu sa liderom na vrhu. Lideri političkih partija u Srbiji imaju velika ovlašćenja, što se može zaključiti uvidom u evoluciju statuta političkih partija od početka 90-ih nadalje. Gotovo sve partije u Srbiji povećavale su ovlašćenja liderima; dozvoljavaju mogućnost lideru da imenuje do trećine glavnog odbora, uticaj na izbor poslanika itd.³⁰ Lideri vode kadrovsku politiku, tumače program i statut partije, vrše redistribuciju moći, vrše pregovore sa koalicionim partnerima i najčešće drže kanale finansiranja partije u svojim rukama. Predsednici partija dugo se zadržavaju na svojim čelnim pozicijama. Većina lidera partija je na tim pozicijama od osnivanja. Predsednici vodećih partija u Srbiji u proteklih tridesetak godina nakon obnavljanja višepartizma ostajali su na vlasti u stranci uprkos porazima na izborima. Malo koji lider je čak i ponudio ostavku (povlačenje) i eventualno

30 Slaviša Orlović, „Liderstvo u političkim partijama”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str. 137–171.

glasanje o poverenju zbog loših izbornih rezultata. Samo u nekoliko partija došlo je do podnošenja ostavke nakon gubitka izbora. Nakon poraza na parlamentarnim izborima 2014, kada su njihove partije ostale ispod cenzusa, ostavke su podneli lider DSS-a Vojislav Koštunica i lider URS-a (bivši G17 plus) Mladen Dinkić. U DS-u je došlo do promene lidera nekoliko puta. Najpre, nakon parlamentarnih izbora 1993. i kampanje „Pošteno” umesto Dragoljuba Mićunovića na čelo DS-a dolazi Zoran Đinđić. Nakon ubistva predsednika stranke, premijera Zorana Đinđića (2003), na njegovo mesto izabran je Boris Tadić. Nakon gubitka predsedničkih izbora i neuspeha u formiranju vlade 2012. za predsednika stranke izabran je Dragan Đilas. Nakon neuspeha na izborima 2014. izabran je Bojan Pajtić. Kako je izgubio i na parlamentarnim i na pokrajinskim izborima u Vojvodini 2016. godine (gde je bio predsednik pokrajinske Vlade) za lidera stranke izabran je Dragan Šutanovac (2016), a zatim i Zoran Lutovac (2018). U internim obračunima sa unutarpartijskim neistomišljenicima lideri uglavnom uspevaju da nametnu svoju volju i izađu kao pobednici. U većini političkih partija u Srbiji nakon poraza kandidata za lidera stranke dolazilo je do cepanja i deljenja i nastanka nove stranke (Tabela 2). U Srbiji je proces TV-debata u kampanji započet 2002. (Miroljub Labus – Vojislav Koštunica), ali poslednjih godina ne postoji takva praksa.

Priroda pozicije neposredno izabranog šefa države omogućava da on bude značajno popularniji od svoje partije. Jaki kandidati na predsedničkim izborima donose značajan kredit partiji na parlamentarnim izborima. Kada se istovremeno održavaju parlamentarni i predsednički izbori otvara se prostor za sinergetski efekat na izborima i mogućnost da jaki predsednički kandidati donesu prednost na parlamentarnim izborima, pre svega njegovoj partiji, ali i onima koji su okupljeni oko njega. U Srbiji, neposredni izbori za predsednika republike direktno su se odražavali na rejtinge partija i njihove izborne rezultate na parlamentarnim izborima. Ova tendencija je postojala i tokom devedesetih kada je Slobodan Milošević, kao predsednik SPS-a, dva puta bio izabran za predsednika republike (1987. po starom Ustavu i 1990. i 1992. po novom Ustavu) i Milan Milutinović 1997. godine. Tokom devedesetih SPS je osvajala najviše glasova. Na izborima za predsednika Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) 2000. godine pobedio je kandidat DOS-a, Vojislav Koštunica (Vojislav Koštunica je osvojio 2.470.304 glasova ili 50,24%, a Slobodan Milošević (SPS) 1.826.799 glasova ili 37,15%). U to vreme Koštunica je imao rejting 60–70%, koji je bio viši nego i Miloševiću kada je bio najpopularniji. Na prvim „demokratskim” izborima za predsednika Srbije oktobra 2002. u drugi krug su ušli Miroljub Labus (G17 plus), osvojivši 921.094 glasa, ili 31,4%, i Vojislav Koštunica (DSS), osvojivši 1,991.947 glasova ili 66,8%. Zbog visokog cenzusa u drugom krugu niko od njih nije izabran. Koštunica je učestvovao i na ponovljenim izborima u decembru 2002, osvojivši 1,699.098 ili

57,6%. Predsedničke kandidature Labusa i Koštunice značajno su doprinele da G17 plus i DSS u to vreme imaju najveći rejting u svojoj istoriji. Koštuničina partija – DSS je nakon njegove pobeđe nad Slobodanom Miloševićem za predsednika SRJ 2000. naglo počela da „raste”, što se odrazilo i na izborni rezultat 2003. kada su osvojili 17,7% glasova (678.031). Gubitkom prestiža usled neizbora za predsednika Srbije, i neminovnim slabljenjem popularnosti nakon dva mandata na mestu predsednika Vlade Srbije (2004. i 2007) pao je rejting Koštunice, ali i DSS-a. Na parlamentarnim izborima 2008. godine DSS je u koaliciji sa Novom Srbijom osvojila 480.987 glasova. Izlazak Labusa iz G17 plus i učešće ove partije u svim postpetooktobarskim vladama od osnivanja ove stranke takođe su uticali na pad rejtinga. Na izborima 2008. G 17 plus je učestvovala u okviru Koalicije za evropsku Srbiju i otuda nema neposredne potvrde njihovog uporišta u biračkom telu.

Na predsedničkim izborima 2004, 2008. i 2012. kandidati DS-a Boris Tadić i SRS-a (2004. i 2008), odnosno SNS-a (2012) Tomislav Nikolić ulazili su u drugi krug predsedničkih izbora kao najjači kandidati. Tadić je osvojio 2004. – 1,681,528; 2008. – 2,304,467; i 2012. – 1.481.952 glasova. Tomislav Nikolić je osvojio 2004. – 1.434.068; 2008. – 2.197.155 i 2012. – 1.552.063 glasova. Istovremeno, njihove partije DS i SRS na parlamentarnim izborima u tom periodu osvajale su najviše glasova i to: SRS 2007. – 1.153.453; 2008. – 1.219.436; SNS 2012. – 940.659, i DS: 2007. – 915.854; 2008 – 1.590.200; 2012. – 863.294. Ovo je još više došlo do izražaja kada je izborna lista koja je u nazivu imala ime Aleksandar Vučić na parlamentarnim izborima po proporcionalnom izbornom sistemu osvojila najviše glasova u dosadašnjoj istoriji od obnavljanja višepartizma (2014. – 1.736.920; 2016. – 1.823.147 i 2020. – 1.953.998 ili 60,65%). SPS je 1990. osvojila 2.320.587, po većinskom – dvokružnom izbornom sistemu, koji je disproportionalan, i sa 46,1% glasova SPS je osvojila 77,6% mandata. DOS je 2000. osvojio 2.402.387 glasova (64,4%), ali to nije bila stranka već koalicija od 18 stranaka i u nazivu izborne liste nije bilo nijednog lidera stranke. Nasuprot ovim primerima, na izborima 2014. Vučić je bio u nazivu liste, kao i ime stranke SNS sa još četiri manje stranke, a 2016. u nazivu liste bilo je Vučićevo ime bez imena stranke, kao i 2020, a izbori su održani po proporcionalnom izbornom sistemu, po kojem je jako teško i jako retko bilo gde u svetu osvojiti apsolutnu većinu. Na predsedničkim izborima 2017. Vučić je osvojio 55,08% glasova i pobedio u prvom krugu. U sistemima sa neposrednim izborom predsednika pobeđa u prvom krugu ne dešava se često, niti lako. Drugoplasirani predsednički kandidat 2017. godine osvojio je 16,36% glasova.

Predsednički kandidati značajno utiču na izborne rezultate na parlamentarnim izborima. I drugi predsednički kandidati doprinosili su rejtingu svoje partije. Na primer, kandidatura Dragoljuba Mićunovića (DS) 2003. godine, kada

je osvojio 893.906 glasova (35,4%), pomogla je DS-u. Na uspon SRS-a uticala je najpre kandidatura Vojislava Šešelja na predsedničkim izborima, koji je osvojio septembra 2002. 23,24% (845.308 glasova) i decembra 36% (1.063.296 glasova). SRS je na parlamentarnim izborima osvajala 2003. – 27,6% (1.056.256 glasova), 2007. – 28,59% (1.153.453 glasova) i 2008. – 1.219.436 glasova. Pojedini predsednički kandidati koristili su ove izbore za podizanje ili zaustavljanje pada rejtinga svojih partija (Bata Živojinović, Ivica Dačić, Milutin Mrkonjić, Velimir Ilić, Čedomir Jovanović) ili da homogenizuju biračko telo svojih zajednica (Ištvan Pastor 2008). Lideri partija mogu naneti i štetu svojoj partiji podrškom predsedničkom kandidatu druge partije. Tako je Slobodan Milošević, iako u tom momentu još uvek lider SPS-a, ali iz pritvora u Hagu, podržao predsedničkog kandidata SRS-a Vojislava Šešelja na predsedničkim izborima 2002. godine. Smatra se da je tada jedan broj birača SPS-a nepovratno otišao SRS-u.

Pobeda na predsedničkim izborima olakšavala je i postizanje dogovora za formiranje vlade nakon parlamentarnih izbora i to Tadiću 2008. i Nikoliću 2012. godine. Predsednički i parlamentarni izbori održani su istovremeno 2008. i 2012. godine. Pobeda predsednika DS-a na predsedničkim izborima 2008. omogućila mu je sastavljanje vlade nakon parlamentarnih izbora. Slično je bilo nakon parlamentarnih i predsedničkih izbora 2012. godine. Tomislav Nikolić, u tom momentu predsednik SNS-a, pobedio je na predsedničkim izborima i u tim okolnostima dogovorio se sa SPS-om o formiranju vlade nakon parlamentarnih izbora.

Druga institucionalna dimenzija koju analiziram je izborni sistem i njegov uticaj na prezidencijalizaciju partija. Odluka birača, da li glasa za ličnost ili za stranku, ili i za ličnost i za stranku, uslovljena je dobrim delom i izbornim sistemom. Iako je u Srbiji od 1992. godine na snazi proporcionalni izborni sistem, personalizacija izbornih kampanja ogleda se u isticanju imena lidera partije u nazivu izborne liste. Stranke koje su osvajale najviše glasova na parlamentarnim izborima od 1992. do 2016. imale su u nazivu izborne liste ime lidera (Tabela 6).

Tabela 6. Imena lidera u nazivu izbornih lista sa najviše osvojenih glasova

Partija	Godina parlamentarnih izbora	Naziv liste sa imenom lidera partije	Broj osvojenih glasova	Broj osvojenih mandata
Socijalistička partija Srbije (SPS)	1992.	Socijalistička partija Srbije – Slobodan Milošević	1.359.086	101
Socijalistička partija Srbije (SPS)	1993.	Socijalistička partija Srbije – Slobodan Milošević	1.576.287	123

Socijalistička partija Srbije (SPS) Jugoslovenska levica (JUL) Nova demokratija (ND)	1997.	Socijalistička partija Srbije, Jugoslovenska levica, Nova demokratija – Slobodan Milošević	1.418.036	110
Socijalistička partija Srbije (SPS)	2000.	Socijalistička partija Srbije – Slobodan Milošević	516.326	37
Srpska radikalna stranka (SRS)	2003.	Srpska radikalna stranka – Dr Vojislav Šešelj	1.056.226	82
Srpska radikalna stranka (SRS)	2007.	Srpska radikalna stranka – Dr Vojislav Šešelj	1.153.453	81
Demokratska stranka (DS)	2008.	Za Evropsku Srbiju – Boris Tadić	1.590.200	102
Srpska napredna stranka (SNS)	2012.	Pokrenimo Srbiju – Tomislav Nikolić (Srpska napredna stranka, Nova Srbija, Asocijacija malih i srednjih preduzeća i preduzetnika Srbije, Koalicija udruženja izbeglica u Republici Srbiji, Pokret snaga Srbije – BK, Narodna seljačka stranka, Bošnjačka narodna stranka, Demokratska partija Makedonaca, Romska partija, Pokret vlašskog ujedinjenja, Pokret socijalista, Pokret Privredni preporod Srbije)		
Srpska napredna stranka (SNS)	2014.	Aleksandar Vučić – Budućnost u koju verujemo (SNS, SDPS, NS, SPO, PS)	1.736.920	158
Srpska napredna stranka (SNS)	2016.	Aleksandar Vučić – Srbija pobeđuje	1.823.147	131
Srpska napredna stranka (SNS)	2020.	Aleksandar Vučić – Za našu decu	1.953.998	188

Na primer, na parlamentarnim izborima 2007. godine od dvadeset podnetih izbornih lista osamnaest je imalo u svom nazivu ime partijskog lidera, a jedna list je čak imala u nazivu ime i prezime oba lidera partija koje su činile tu listu. Na parlamentarnim izborima 2008. godine, od dvadeset dve podnete izborne liste, devetnaest je u nazivu imalo ime lidera stranke, na parlamentarnim izborima 2012. od osamnaest podnetih izbornih lista trinaest je imalo u svom nazivu i ime lidera partije. Na parlamentarnim izborima 2014. od devetnaest podnetih izbornih lista četrnaest je imalo u svom nazivu imena lidera partije. Na parlamentarnim izborima 2016. godine, od dvadeset podnetih izbornih lista, sedamnaest lista je u svom nazivu imalo imena lidera partija a dve izborne liste su imale čak dva imena lidera partija koje su je činile (Tabela 7). Na parlamentarnim izborima 2020. od dvadeset jedne podnete liste sedamnaest je u nazivu imalo ime lidera partije. Četiri puta su u imenu liste bila imena dva ili više lidera stranaka (2000, 2007, 2016. i 2020). Ovome treba dodati i sledeći podatak. Na 16 od 24 izborne liste za Grad Beograd 2018. godine lider glavne stranke, kandidat za gradonačelnika ili prvi na listi nalazi se u njenom nazivu.

Tabela 7. Broj podnetih lista i lista sa imenom lidera partija u nazivu

Godina izbora	Broj podnetih izbornih lista	Broj lista sa imenom lidera u nazivu liste	Broj lista sa dva imena lidera partija u nazivu liste
2000.	7	6	2 sa 3 imena 1 lista
2003.	19	17	
2007.	20	18	1
2008.	22	19	
2012.	18	13	
2014.	19	14	
2016.	20	17	2
2020.	21	13	3

U tabeli je obuhvaćen period od 2000. godine od kada je Srbija jedna izborna jedinica.

U analizi tema u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014. Zoran Slavujević i Siniša Atlagić zaključuju: „Koliko god bili loši, stranački lideri ipak ostaju dominantan element izborne ponude u relativno čestim izbornim ciklusima od kojih se svaki proglašava 'presudnim'”.³¹ U atmosferi duboke krize, atmosfere ne-

31 Slavujević Zoran i Atlagić Siniša, *Vreme neispunjenih obećanja, Teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, IP Dobar naslov, Beograd, 2015, str. 165.

sigurnosti, neizvesnosti i straha, prizivaju se „čvrsta ruka”, „jak vođa”, „reformatori”, „izbavitelji”. Kako ističu ovi autori, „na ovaj način izaziva se emotivno-afektivni odnos ljudi prema ličnostima partijskih lidera”. Ovome doprinos daju naslage autoritarne političke kulture. Na taj način je i izborna odluka rezultat vrednosnih i emotivnih stavova birača prema liderima, a tematske kampanje se pretvaraju u liderske.³² Profesionalizacija političkih kampanja ogleda se u orijentisanosti, prvenstveno na medije, personalizaciji politike, slabljenju važnosti partijskih programa i vođenju permanentne kampanje u čijem središtu je partijski lider.

Trend prezidencijalizacije politike u značajnoj meri se odražava na prezidencijalizaciju partija. Na ove tendencije utiče više faktora, od institucionalnih (tip, vrsta i priroda institucije), kulturoloških (tip političke kulture), do tehnoloških (tehnološki razvoj medija). Kako poentiraju Poguntke i Web, „Lideri su jači u pobjedi, ali slabiji u porazu”.³³ Politička komunikacija koju savremeni lider preuzima na sebe omogućava mu da bude jači, ali i slabiji jer opstaje sve dok je u mogućnosti da sam ima javnu podršku. Personalizacija liderstva donosi benefite i lideru i partiji sve dotle dok njegov prestiž daje rezultate i bude uspješan na izborima. U suprotnom, vreme je za promenu lidera.

5. Zaključak

U međuticaju političkih partija i institucija važno je naglasiti da su najčešće političke partije i njihova rukovodstva oni akteri koji utiču na oblikovanje političkih institucija. Političke institucije značajno utiču na partije i partijske sisteme i to najviše izborni sistem i njegovi elementi, zatim oblik organizacije vlasti (u Srbiji polupredsednički sistem), teritorijalna organizacija države i sl. Dobra strana kod političkih institucija je što se mogu redizajnirati i rekonstruisati. Loša strana je što se podvrgavanje novim ili izmenjenim institucijama ne dešava preko noći već zahteva određeno vreme da se postignu njihovi efekti i tendencije delovanja. Kod institucija je veoma važna njihova stabilnost i predvidljivost. Postoji velika razlika između institucija i socijalno-strukturnih uslova, između ostalog, i u tome što se institucije mogu lakše i brže menjati nego njihovo okruženje i okolnosti u kojima deluju a koje neposredno utiču na njihovo funkcionisanje, kao i navike ljudi, odnosno politička kultura. Političke partije se više prepoznaju po svojoj unutrašnjoj strukturi (anatomiji i fiziologiji) nego po svom programu, ali najviše

32 Slavujević Zoran i Atlagić Siniša, *Vreme neispunjenih obećanja, Teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, IP Dobar naslov, Beograd, 2015, str. 166.

33 Tomas Poguntke and Paul Web, *The Presidentialization of Contemporary Democratic Politics: Evidence, Causes and Consequences*, in: Thomas Poguntke and Paul Web (eds.), *The Presidentialization of Politics, A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford University Press, Oxford, 2005, p. 355.

po svom lideru. Za obične građane, nejasni i slični programi političkih partija prosto ih teraju da partije prepoznaju po liderima. Postoji više primera empirijskih istraživanja koja potvrđuju da „na opredeljivanje građana dominantnu ulogu ima 'imidž' lidera”.³⁴ Tako su, na primer, 1990. godine u Srbiji partijski lideri bili nosioci skoro polovine propagandnih poruka, 45,6%, a 1992. godine 40%.³⁵ Ličnost je uvek za medije atraktivnija.³⁶ U istraživanju iz 1994. Srećko Mihajlović ističe: „Javno mnjenje percipira stranačke lidere, ...u predstavama javnog mnjenja Srbije o stranačkim liderima kao da postoji samo Slobodan Milošević – za njega se izjašnjava 24,7% ispitanika, a za sve ostale zbirno – 15,2%”³⁷. Sve partije, a naročito SPS pokazale su izrazitu personalizaciju.³⁸ U „lovu na glasače” sam lider je simbol, poruka i program. Prema podacima CPIJM, politički lideri kao predsednički kandidati (pre svega Milošević, Koštunica i Tadić) daleko su nadmašivali svoje stranke u popularnosti i podršci izbornog tela.³⁹

Kako su partije uglavnom liderske, partijske vođe su najvećim delom nosioci najvažnijih izbornih poruka. Moris Diverže ukazuje na činjenicu da je vlast u slaborazvijenim društvima veoma personalizovana i da se u njima partije stvaraju uglavnom oko neke ličnosti. Po njemu, poslednjih nekoliko decenija i najrazvijenija društva prati evolucija u pravcu individualizacije autoriteta i kaže: „Vrlo je verovatno da su priroda i značaj *leadershipa* različiti u ova dva tipa zemalja (mada je teško precizirati ove razlike) ali se može sumnjati da je lični karakter vlasti jače izražen u jednom nego u drugom slučaju. Reč je više o drugom obliku persona-

34 Srećko Mihajlović, „Političke stranke u izborima za republički parlament”, u: Vladimir Goati (ur.), *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, Beogradski krug, AKARIT, Beograd, 1997, str. 58.

35 Zoran Slavujević, „Borba za vlast u Srbiji kroz prizmu izbornih kampanja”, u: Vladimir Goati, Zoran Slavujević, Ognjen Pribičević (urs.), *Izborne borbe u Jugoslaviji 1990–1992*, Institut društvenih nauka, Radnička štampa, Beograd, 1993.

36 Dž. K. Galbrajt: „Osim toga, ličnost je svakako zanimljivija od organizacije. Više nego organizacija, ličnost privlači novinske i televizijske reportere i komentatore i sve one koji se bave fenomenom moći i povezuje ga sa onim što govori, hoda na dvije noge i vidi. Gledano čisto praktički, ljudi mogu davati intervjue i pojavljivati se na televiziji, a organizacije ne mogu”; „U prirodi je društvenih rituala da se u njima drammatizira uloga ličnosti.” *Anatomija moći*, str. 46.

37 Srećko Mihajlović, „Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije”, *Gledišta*, 1–2/1996, str. 78.

38 Vladimir Goati, „Personalizam koji označava nadmoć ličnosti nad institucijama (pravilima, procedurama) predstavlja naglašenu crtu političkog sistema Srbije u kojem od 1987. do kraja posmatranog razdoblja (2000) dominira Slobodan Milošević, pa zato i nije preterano govoriti o 'kultu vođe'. U posmatranom razdoblju Milošević je zauzimao mesto predsednika predsedništva Socijalističke Republike Srbije (1987–1990), predsednika Republike Srbije (1990–1997) i predsednika SRJ (izabran 1997, do 24. septembra 2000, S.O.). Pored toga, Milošević je uzastopce biran za predsednika SPS (prvi put 1986, tada SKS, S.O.), sa kratkim prekidom između 1991. i 1992, kada je taj položaj zauzimao Borisav Jović”. Vladimir Goati, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Konteko, Podgorica, 2000, str. 56.

39 Rejting lidera i stranaka u periodu 1990–2004. videti na www.cpijm.org.yu

lizacije”.⁴⁰ Deo objašnjenja prema ovom autoru leži u činjenici da birači više vole da se identifikuju sa moći i autoritetom političkih ličnosti nego s apstraktnim institucijama ili političkim idealima,⁴¹ odnosno da će birači lakše proceniti ličnosti nego politike.⁴² Kako ističe McAllister: „Ova teorija je zasnovana na pretpostavci da građani nemaju vremena ili ’kognitivnu sofisticiranost’ da pronađu smisao političkog sveta, oni imaju potrebu za prečicama i pojednostavljenjima (Nisbett and Ross 1980), posebno kada trebaju da glasaju”.⁴³ Ocene lidera su sigurno jedna od centralnih komponenti demokratske selekcije u liberalnim demokratijama. Liderske kampanje su tipične za predsedničke izbore i većinski izborni sistem kojem odgovara „maksimalno personalizovana kampanja”. Ipak, postoji trend „amerikanizacije izbornih kampanja” i tendencija da se i u proporcionalnom izbornom sistemu (ili mešovitom) i na parlamentarnim izborima održi TV duel najvažnijih kandidata. Ovakve debate su postale uobičajene u parlamentarnim sistemima jer se povećao fokus na partijske lidere. Na primer, finalni TV-duel Gerhard Šreder – Angela Merkel u Nemačkoj, ili Silvio Berlusconi – Romano Prodi u Italiji. Postoji jedna bitna razlika. U predsedničkim sistemima dominira *elekcija* lidera, neposredno od birača, a u parlamentarnim sistemima dominira *selekcija* lidera u parlamentima. Parlamentarni izbori uključuju mnogo kompleksniju isprepletenost između partija tema (issue) i lidera. Politički lideri imaju značaj koji prevazilazi njihov izborni učinak.

Proces modernizacije političke komunikacije doveo je do povećanja personalizacije politike. Mnogo je lakše komunicirati kroz projekciju ličnosti nego kroz diskusiju ili raspravu pomoću kompleksnih ideja ili apstraktnih političkih pitanja. Ona se iskazuje u dvostrukom smislu. Sa jedne strane, postoji stalna težnja partijskih lidera da se u potpunosti identifikuju sa partijom (*Partija to sam ja!*), a, sa druge, prisutna je težnja građana da prepoznaju partiju najpre u liku njenog predsednika, ali i da u njemu vide otelotvorenje kompletnog partijskog programa.

Jedna od konstanti u ovih trideset godina obnovljenog višepartizma je supstitucija institucija imenom i ličnošću lidera stranke. Od Tita, preko Koštunice, Tadića i Nikolića, do Vučića menjaju se portreti na zidovima a potreba za obožavanjem ostaje i postaje u sve većem procentu do 60 odsto. Kako komentariše Dejvid Bičam u svom tekstu koji se bavi delom Roberta Mihelsa, „nepromenljiva stvarnost koja leži iza različitih promena u verovanjima ili ideologiji koje su se

40 Moris Diverže, *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd, 1966, str. 93.

41 Ian McAllister, Leaders, in: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi and Pippa Norris (eds.), *Comparing Democracies, Election and Voting in Global Perspective*, SAGE Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1996, p. 287.

42 Isto, p. 294.

43 Isto, p. 294.

odigrale tokom istorije” jeste da „nije toliko došlo do promene vrednosti koliko do promene slika”. Jedan portret je zamenjen drugim, ali „potreba za predmetom obožavanja je ostala”⁴⁴

Što su slabije institucije jača je lična vlast onih koji su na njihovom čelu. Samim tim je veća šansa za diskrecionost, arbitrarnost i koruptivnost, što urušava institucije. Na taj način se vraćamo na početak. Nekada je glavna ideja vodilja bio transfer vlasti sa ličnosti na instituciju, danas kao da je obrnuto, institucije se personalizuju. Lideri su atraktivniji za medije, oni personalizuju institucije i predstavljaju opipljive centre moći. Pševorski ističe: „Presudan korak ka demokratiji je prenos vlasti sa grupe ljudi na pravila”⁴⁵ Raskoli u partijama „uvek su delo vođa”.

Iako se u tekstu nisam bavio sociostrukturnim faktorima, važno je naglasiti da je za konsolidaciju demokratije važna veza partija sa ostalim segmentima civilnog društva i akterima u političkom procesu kao što su mediji, građanske inicijative i udruženja, sindikati i društveni pokreti. Smatra se da se iza generalno niskog rejtinga stranaka i nepoverenja u njih kriju slabe veze između stranaka i društvenih grupa. Nedostaju posredujući mehanizmi komunikacije sa društvenim strukturama, slojevima, grupama i interesnim organizacijama. Stranke su, u značajnoj meri, odsečene od posredujućih institucija i struktura (sindikati, civilno društvo), ono na čemu su Tokvil i Lipset insistirali.⁴⁶

Za partije kao da nema više velikih tzv. „metanarativa”, odnosno opsesivnosti doktrinama, programima i idejama, već dominiraju partikularni interesi i težnja za sticanjem što više vlasti i moći koja je u rukama partijskog lidera i njegovog neposrednog formalnog i neformalnog okruženja.

Literatura

Beetham David, „Od socijalizma do fašizma: Odnos teorije i prakse u delu Roberta Mihelsa”, *Marksizam u svetu*, broj 9.

Beyme Klaus Von, „Institutional Engineering and Transition to Democracy”, in: Jan Zielonka (ed.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Institutional Engineering*, Volume 1, 2001, p. 3.

Diverže Moris, *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd, 1966.

44 David Beetham, „Od socijalizma do fašizma: Odnos teorije i prakse u delu Roberta Mihelsa”, *Marksizam u svetu*, broj 9, septembar 1997, str. 83.

45 Adam Przeworski, *Democracy and the Market*, Cambridge University Press, 1991, p. 14.

46 Ovaj pristup Geoffrey Evans i Stephen Whitefield nazivaju “The ‘Missing Middle’ Approach”, odnosno pristup nedostajućih srednjih nivoa. Geoffrey Evans and Stephen Whitefield, “Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe”, *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.

- Duverger, Maurice, "Duvergers's Law: Forty Years later", in: Bernard Grofman and Arendt Lijphart (eds.), *Electoral Laws and their Political Consequences*, Aghaton, New York, 1986, pp. 69–84.
- Elgie Robert, "The Politics of Semi-Presidentialism", in: Robert Elgie (ed.), *Semi-Presidentialism in Europe*, Oxford University Press, Oxford, 1999, pp. 1–21.
- Epstein D. Leon, *Political Parties in Western Democracies*, (With a New preface and postscript), Transaction Books New Brunswick, New Jersey, 1980.
- Evans Geoffrey and Whitefield Stephen, "Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe", *British Journal of Political Science*, Vol. 23, No. 4 (Oct., 1993), pp. 521–548.
- Galbrajt Džon Kenet, *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, 1987.
- Goati Vladimir, „Slabosti Zakona o izboru narodnih poslanika (2000) – hipoteze i pitanja”, u: *Radna grupa demokratsko upravljanje, Analiza i preporuke*, OEBS, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011.
- Goati Vladimir, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Konteko, Podgorica, 2000.
- Jovanović Milan, „Narodna skupština – Deformacije teritorijalnog predstavljanja”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu*, godina II, broj 2, str. 117–132.
- Lajphard, Arendt, *Modeli demokratije*, Beograd i CID Podgorica: Službeni list SiCG, 2003.
- Levi Margaret, "A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis", in: Mark Irving Lichbach and Alan S. Zuckerman (eds.), *Comparative Politics, (Rationality, Culture, and Structure)*, Cambridge University Press, 2002.
- Lijphart Arend, "Constitutional Choices for New Democracies", in: Patrick O'Neil & Ronald Rogowski (eds.), *Essential Readings in Comparative Politics*, W. W. Norton & Company, New York, London, 2004, pp. 230–238.
- Linz J. Juan, "Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?", in: Juan J. Linz and Arturo Valenzuela (eds.), *The Failure of Presidential Democracy*, (Volume 1), The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994.
- Mainwaring Scott, "Party Systems in the Third Wave", *Journal of Democracy*, 3/1998, pp. 67–82.
- McAllister Ian, "Leaders", in: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi and Pippa Norris (eds.), *Comparing Democracies, Election and Voting in Global Perspective*, SAGE Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1996.
- Mihajlović Srećko, „Političke stranke u izborima za republički parlament”, u: Vladimir Goati (ur.), *Partijski mozaik Srbije 1992–1996*, Beograd: Beogradski krug, AKARIT, Beograd, 1997.
- Mihajlović Srećko, „Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije”, *Gledišta*, 1–2/1996.

- Müller C. Wolfgang, "Parties and the Institutional Framework", in: Kurt Richard Luther and Ferdinand Müller-Rommel (eds.), *Political parties in New Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- O'Donnell Guillermo, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy* 5 (January 1994), pp. 55–69.
- Orlović Slaviša, „Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije”, *Srpska politička misao – specijal*, 2015/2, str. 103–124.
- Orlović Slaviša, „Liderstvo u političkim partijama”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str. 137–171.
- Orlović Slaviša, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, br. 14/2018, str. 7–27.
- Orlović Slaviša, „Re-dizajniranje političkih institucija”, u: Pavlović Vukašin (ur.), *Kvalitet političkih institucija*, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Beograd, 2010.
- Orlović Slaviša, *Izborni bumerang, političke posledice izbornih sistema*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2015.
- Poguntke Thomas and Web Paul, "The Presidentialization of Contemporary Democratic Politics: Evidence, Causes and Consequences", in: Thomas Poguntke and Paul Web (eds.), *The Presidentialization of Politics, A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Przeworski Adam, *Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1999.
- Sartori Đovani, *Stranke i stranački sustavi (Analitički okvir)*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
- Slavujević Zoran i Atlagić Siniša, *Vreme neispunjenih obećanja, Teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, IP Dobar naslov, Beograd, 2015.
- Slavujević Zoran, „Borba za vlast u Srbiji kroz prizmu izbornih kampanja”, u: Vladimir Goati, Zoran Đ. Slavujević, Ognjen Pribičević (urs.), *Izborne borbe u Jugoslaviji 1990–1992*, Institut društvenih nauka, Radnička štampa, Beograd, 1993.

Ostali izvori

- Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika, član 13. stav 1, „Službeni glasnik RS”, br. 10/03, 12/04.
- Rejting lidera i stranaka u periodu 1990–2004. videti na www.cpijm.org.yu

Slaviša Orlović

POLITICAL INSTITUTIONS AND THE PARTY SYSTEM OF SERBIA

Abstract: Political parties are the main actors that significantly shape political institutions, but parties and the party system are also strongly influenced by the political institutions within which they operate. Institutions are a set of rules that significantly determine the behavior of actors. Parties and party systems are influenced by different political institutions. In the previous 30 years, the framework of the state in which the party competition took place changed (SFRY, SRY, SCG, Serbia), the status of Kosovo and Metohija changed (UNSC Resolution 1244, Brussels Agreement), the number of municipalities and cities changed. These changes affected political parties programmatically (unitarians, federalists, autonomists, separatists), organizationally (whether the parties were organized at the national level, regionally and/or locally), but also on the nature of competition. The law on political parties has changed, which means that the number of necessary signatures for party registration and registration of the list in the elections has changed (from 100 signatures to 10,000 signatures). The Law on Financing Political Activities was changed. The state-centric concept of financing political parties in Serbia has seemingly increased the autonomy of parties in relation to larger owners of capital, corporations and interest groups, but parties are not completely independent of them. The electoral system changed several times, mostly proportional (1992, voting for a person – a candidate or voting for a party – a list), the number of constituencies changed (1993, 1997, 2000). The more representatives elected in one constituency, the greater the chances of small parties. The electoral threshold for political parties of national minorities changed (2003) and for relevant parties (2020), the mandatory number of women on the lists and the determination of the order on the lists changed (2009). The larger the constituency and the smaller the census, the greater the proportionality. The proportionality of the electoral system results in a more proportionate transposition and greater representation of minority parties, small parties, but also the fragmentation of the party system, strengthening of parties and party discipline, fractionalization, splitting and division of parties. In such an electoral system, coalition governments are almost inevitable. The lower the electoral threshold, the greater the fragmentation of the party system. All the time, there is a system with direct election of the President of the Republic (semi-presidential system), but the way of electing the President has changed (abolition of the obligation to win more than 50 percent in the second round). The consequence of the system with the direct election of the President of the Republic is the bipolarity of the party system. Mostly, the strongest candidate of the ruling party and the strongest candidate of the opposition party enter the second round of the presidential elections. The strongest candidate, who is usually more popular than the party, also contributes to its rating. Another dimension of the influence of the system with the direct election of the head of state on the parties and the party system is the presidentialization of politics.

Key words: political institutions, federation, electoral system, semi-presidential system, party system, personalization, presidentialization.

Prof. dr Milan Jovanović*
Doc. dr Dušan Vučićević**
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Dinamika političkog organizovanja u Srbiji od obnove partijskog pluralizma: izborni avanturisti u stilu „pečuraka pre kiše”

Sažetak: Pravo na političko organizovanje je pretpostavka za ostvarivanje ostalih prava za funkcionisanje demokratije – prava na udruživanje, slobodu govora, da se bira i bude biran. Pravila za osnivanje i zabranu političkih stranaka u Srbiji za tri decenije od početka redemokratizacije kretala su se u rasponu od liberalnih – 100 potpisa građana – do rigidnih – 10.000 potpisa građana – uz ostale uslove za registraciju. Ovaj prilog, u prvom delu, analizira normativne uslove za registraciju političkih stranaka kao prvu barijeru za pristup izbornoj areni. Liberalni uslovi pomogli su formatizovanje višestranačkog sistema i nisu delovali kao nepremostiva barijera za učešće u izborima. O tome svedoči broj od preko 600 registrovanih političkih stranaka. Posle novih uslova za registraciju broj je na početku značajno smanjen, ali posle beleži rast, posebno u kategoriji stranaka nacionalnih manjina. U tom periodu nije zabranjen rad nijednoj političkoj stranci. U drugom delu autori ispituju nekoliko uzroka nastanka političkih partija, ali i obima i nivoa njihovog učešća u izbornoj

* E-mail: milan.jovanovic@fpn.bg.ac.rs

** E-mail: dusan.vucicevic@fpn.bg.ac.rs

utakmici. Najveći broj partija nastajao je neposredno pre raspisivanja izbora. Do 2000. godine rast je bio usporen, dok nakon petooktobarskih promena dolazi do ekstenzivne pluralizacije političkog organizovanja. U prvih deset godina, zahvaljujući i proporcionalnom izbornom sistemu sa većim brojem izbornih jedinica koji omogućava kandidovanje samo u jednom ili nekoliko izbornih okruga, najveći broj političkih partija učestvuje na republičkim izborima. Nakon 2000. godine, međutim, nastaje veliki broj partija sa sedištem van Beograda a one, zbog pretvaranja Srbije u jednu izbornu jedinicu, fokus izborne borbe stavljaju na lokalne izbore. Sveukupno, najmanje 70% partija koje su se nalazile u republičkom i saveznom registru učestvovalo je na izborima u barem jednom izbornom ciklusu. Nakon pooštavanja uslova za registraciju partija težište političke borbe novoosnovanih partija ponovo se pomera na nacionalni nivo, a u novom registru najveći broj partija, makar formalno, zastupa interese nacionalnih manjina. Od donošenja novog zakona, za nešto više od jedne decenije, formirano je samo 18 novih „građanskih” partija. Autori u prilogu potvrđuju tezu da su na dinamiku političkog organizovanja u prethodne tri decenije isprepletano uticala tri faktora: normativni uslovi, izborna pravila i kontekstualni faktori (demokratizacija i blizina raspisivanja novih izbora).

Ključne reči: partije, partijski sistem, izbori, izborni sistem

1. Uvod

Dvadeset sedmog jula 2020. godine navršilo se tačno 30 godina od formalnog osnivanja prvih pet stranaka – Socijalističke partije Srbije, Demokratske stranke, Srpske svetosavske stranke, Narodne radikalne stranke i Stranke samostalnih prirednika i seljaka – u Republici Srbiji nakon više decenija stranačkog monizma. Od tog trenutka partijski sistem Srbije razvijao se veoma dinamično, te je nakon gotovo 20 godina kroz republički registar prošlo 487 političkih partija, dok se u saveznom nalazilo ukupno 137 stranaka sa sedištem u Republici Srbiji. Liberalni normativni uslovi za osnivanje stranaka pooštreni su 2009. godine, čime je akterima postavljena znatno viša barijera za učešće u političkom životu. Na dinamiku političkog organizovanja nisu, međutim, uticali samo normativni uslovi za registraciju. Istovremeno sa njima, na različite načine, bilo kao akcelerator ili kao kočnica, na dinamiku partijskog života uticali su i kontekstualni faktori – demokratizacija i blizina izbora – ali i izborni sistem na nacionalnom nivou. Nagli porast broja partija koji je usledio nakon 2000. godine, uz konstituisanje Srbije kao jedne izborne jedinice, doveo je do toga da je fokus izbornog takmičenja za veliki broj novoosnovanih aktera bio izmešten sa nacionalnih na lokalne izbore. Iako je u dosadašnjoj domaćoj literaturi o dinamici partijskog organizovanja

važio stav da je izuzetno mali broj partija učestvovao na izborima, istraživanje autora pokazuje da to nije slučaj. U skladu sa uporednom praksom, i u Srbiji su partije osnivane kako bi se nadmetale na izborima. Iako se najčešće radi o izbornim avanturistima koji nisu ostvarivali značajnije izborne rezultate, akteri su političke partije osnivali neposredno pre raspisivanja izbora i pokušavali da se institucionalizuju upravo borbom za glasove unutar izborne arene.

Prvi deo analize posvećen je normativnim uslovima partijskog organizovanja i efektima promena koje je doneo Zakon o političkim strankama iz 2009. godine. U drugom delu ispitujuemo efekat kontekstualnih faktora. Jedan od osnovnih ciljeva političkih partija je osvajanje ili učešće u vršenju vlasti. Kako bi ostvarile svoj cilj partije moraju učestvovati na izborima, pa je i očekivano da nastaju u periodu neposredno pre održavanja izbora. Konačno, u poslednjem delu analize razmatramo kako je promena broja i veličine izbornih jedinica u Srbiji uticala na dinamiku partijskog organizovanja i elektivni stranački sistem.

2. Od uspostavljanja do ograničavanja višestranačja: zakonska rešenja iz 1990. i 2009. godine

Pad Berlinskog zida 1989. godine simbol je pokretanja tektonskih promena u geostrateškoj arhitekturi i kritična tačka koja je najavila slom socijalističkih država i pokrenula proces tranzicije ka liberalnijem modelu društva. Ukidanje monopartizma, osnivanje novih stranaka i ubrzani procesi reformisanja komunističkih partija, širom bivšeg istočnoevropskog bloka, prve su konkretne institucionalne promene u tom procesu. I u Srbiji je „uklanjanjem ideološke i jednopartijske rampe potekla (...) bujica brojnih i različitih interesa i grupa ili proces cvetanja sto (ideoloških i partijskih) cvetova”.¹ Politička elita u Srbiji je, međutim, uspela da preživi velike i radikalne promene prilagođavanjem sebe i političkog sistema zahtevima pluralističke evolucije. Tranzicija iz labavo decentralizovanog socijalističkog jugoslovenskog jednopartijskog režima u višepartijski režim kompetitivnog autoritarizma završena je sa izborima 1990. godine. U periodu pre održavanja izbora formirano je 77 političkih partija, od čega ih je 56 bilo upisano u republički registar. Upravo je razjedinjenost i fragmentiranost opozicije i snažna asimetrija moći između „reformisane” postkomunističke elite i opozicionih partija u nastajanju bila jedan od ključnih razloga ubedljive pobeđe SPS-a i Miloševića na prvim višestranačkim izborima.

Prve političke stranke Srbija je dobila tek 1881. godine. Istorija pluralizma u Kneževini i Kraljevini Srbiji, kao i Kraljevini SHS i Jugoslaviji imala je uspone i

1 Vučina Vasović, „Civilno društvo, država i demokratija”, u: Vukašin Pavlović (ur.), *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd, str. 144.

padove. Od liberalnijeg pristupa slobodi političkog udruživanja do čestih zabrana rada, opstrukcija partijskog i političkog života i progona stranačkih lidera. Drugi svetski rat završio se uspostavljanjem stranačkog monizma. Savez komunista postao je ne samo jedina politička partija već je ustavom imao poziciju vodeće idejne snage. Institucionalna memorija stoga nije predstavljala podsticajno iskustvo za dizajniranje novih političkih institucija, uključujući i partijski sistem. Iako je Komisija predsedništva SR Srbije za pitanja društvene reforme konstatovala potrebu za pluralističkim političkim organizovanjem predlagano je da se novostvorene političke organizacije uključe u „demokratski dijalog i izgrađivanje zajedničkih stavova u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda”.² Međutim, čak i taj nemišti nagoveštaj političke pluralizacije bio je dovoljan da se u okviru omladinske organizacije i intelektualnih krugova sa dužim disidentskim stažom počnu osnivati nove političke stranke. U iščekivanju zakonskih rešenja one su se koristile normama kojima se uređivalo osnivanje udruženja građana. Za to vreme, u drugim jugoslovenskim republikama proces pluralizacije daleko je odmakao.³

Kontradiktoran pristup pluralizaciji u formi bespartijskog pluralizma napušten je na IX kongresu Saveza komunista Srbije u decembru 1989. godine. „Savez komunista ne polaže pravo na politički monopol. Njegova uloga u društvu ne treba da bude ustavom garantovana... SK Srbije i Republika Srbija nemaju razloga, niti žele da administrativno otežavaju formiranje političkih partija.”⁴ Time je komunistička partija od apsolutnog gospodara postala samo jedan od učesnika u političkom procesu.⁵ Kako je na sceni praktično već delovalo nekoliko „političkih stranaka” bilo je neophodno normirati procese njihovog osnivanja, registracije i rada. Zakon o političkim organizacijama usvojila je delegatska skupština, odnosno predstavnici koji su gotovo listom pripadali vladajućoj komunističkoj stranci. Tim aktom završen je skoro poluvekovni period monizma i ozakonjeno je više-stranačje.

Zakon je imao veoma liberalan pristup osnivanju, registraciji i radu političkih organizacija. Pod političkom organizacijom je podrazumevao stranke, partije, udruženja, pokrete i sve organizacije koje dobrovoljno osnivaju građani radi ostvarivanja političkih ciljeva, a za njeno osnivanje zahtevao samo 100 punoletnih građana. Za registraciju je bilo potrebno dostaviti imena osnivača, naziv, sedište,

2 Milan Jovanović, „Pravo na političko udruživanje i osnivanje političkih stranaka u Srbiji – problemi i dileme”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1–2, 2019, str. 33.

3 Milan Jovanović, *Izbori i izborni sistemi – izbori u Srbiji 1990–1996*, JP Službeni glasnik i Institut za političke studije, Beograd, 1997, str. 124–125.

4 Isto, str. 126.

5 Vladimir Goati, „Višepartijski mozaik Srbije”, u: Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, Vladimir Goati, Srbobran Branković, Miladin Kovačević (urs.), *Radanje javnog mnjenja i političkih stranaka: analiza empirijskih istraživanja u Srbiji 1990–1991*, Institut za političke studije, Centar za javno mnjenje i marketing Medium, Pravni fakultet, Beograd, 1992, str. 160.

osnovne ciljeve, privremeni organ i ime lica ovlašćenog da podnese prijavu za upis u registar. Rešenje o upisu ili odbacivanju prijave za upis u registar donosilo se u roku od 30 dana. Prestanak rada predviđen je u slučajevima vlastite odluke, ako se broj članova smanji ispod broja potrebnog za osnivanje i u slučaju zabrane rada. Političkoj organizaciji rad je mogao biti zabranjen ako deluje na nasilnom rušenju ustavnog poretka, ako raspiruje nacionalnu, rasnu i versku mržnju i netrpeljivost, ako u rad uključi maloletnike i zloupotrebi ih u političke svrhe i ako se učlani u međunarodne organizacije koje deluju na ostvarivanju navedenih ciljeva. Uz manje izmene i dopune zakon je ostao na snazi gotovo dve decenije.⁶ Liberalni uslovi osnivanja političkih stranaka otvorili su širok prostor za nastanak novih političkih partija, ali i otežali proces institucionalizacije partijskog sistema Srbije.⁷

Dve decenije višestranačkog života nalagale su potrebu ažuriranja registra političkih stranaka. Izmene normativnog okvira u drugim institucijama političkog sistema – izbornom sistemu, izbornim kampanjama, finansiranju stranaka i izbora, zaštiti od korupcije, itd., koje su se desile u međuvremenu, diktirale su potrebu redefinisanja i popravljanja normativnog okvira za korišćenje prava na političko udruživanje. Reforma normativnog okvira proizašla je i iz potrebe za harmonizacijom propisa koju je Srbija prihvatila u procesu pridruživanja različitim međunarodnim organizacijama – OEBS, Evropskoj uniji. Tri su najvažnija razloga za donošenje novog zakona o političkim strankama. Prvi je postojanje dva registra. Veliki broj stranaka (137 sa sedištem u Republici Srbiji) osnovan je po propisima SR Jugoslavije koja se 2003. transformisala u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, da bi 2006. godine prestala da postoji.⁸ Drugi razlog je jedan broj stranaka koje su bile u registrima, a faktički nisu imale nikakvu aktivnost. Broj stranaka koje su bile upisivane u registre vremenom je rastao, a da je istovremeno vrlo mali broj političkih organizacija brisan iz registra. Kroz republički registar je prošlo 487, a kroz savezni 137 političkih partija (grafikon 1).⁹ Treći motiv promene normativnog okvira za ostvarivanje prava na udruživanje bio je zamišljen kao deo šireg seta propisa iz političkog sistema (zakona o biračkom spisku, izboru odbornika i poslanika, državnoj izbornoj komisiji, finansiranju stranaka i izbornih kampanja) od kojih veliki broj i nije usvojen.

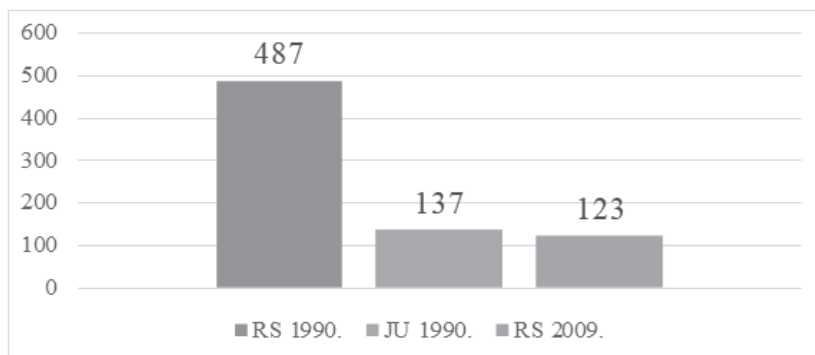
6 Zakon o političkim organizacijama, Službeni glasnik RS, br. 37/90, 30/92 – dr. zakon, 53/93, 67/93 i 48/94.

7 Despot Kovačević, *Institucionalizacija partija i partijskog sistema u zemljama bivše SFRJ* (doktorska disertacija), 2020.

8 Neke od njih (oko dvadeset) istovremeno su bile upisane i u republički i u savezni registar.

9 Podaci se delimično razlikuju od ranije navođenih jer je preciznijim uvidom u registre utvrđeno da se u nekoliko slučajeva nije radilo o osnivanju novih, već o promeni imena već postojećih organizacija, što nije zabeleženo u elektronski dostupnim evidencijama nadležnog ministarstva.

Grafikon 1. Broj partija u registrima

Predlog Zakona o političkim strankama doneo je niz novina. Prva se ogleda u zameni pojma „politička organizacija” pojmovima „politička stranka” i „stranka nacionalne manjine”. Politička stranka je definisana kao organizacija slobodno i dobrovoljno udruženih građana osnovana radi ostvarivanja političkih ciljeva demokratskim oblikovanjem političke volje građana i učešća na izborima. Ova definicija, osim oblikovanja političke volje, što je sadržao i prethodni zakon, određuje i novu funkciju – učešće na izborima. Ovo je suštinska novina koja izražava smisao osnivanja, postojanja i delovanja stranaka – izborna nadmetanje za učešće u vršenju vlasti. Status stranke nacionalne manjine Zakon je dodelio organizaciji čije je delovanje posebno usmereno na predstavljanje i zastupanje interesa jedne nacionalne manjine i zaštitu i unapređenje prava pripadnika te nacionalne manjine u skladu sa ustavom, zakonom i međunarodnim standardima, a što mora biti posebno uređeno osnivačkim aktom, programom i statutom političke stranke. Druga važna novina je broj potpisa podrške potrebnih za registraciju. Predlog zakona povećao je broj potpisa podrške na 5.000 za političke stranke i 500 za stranke nacionalne manjine. Treća novina je detaljno uređen postupak osnivanja i podnošenja dokumentacije za upis u registar. Uređivanje administrativnih procedura trebalo je da, na osnovu dvodecenijske prakse, uozbilji postupak osnivanja i rada političkih stranaka. Detaljnije je utvrđen sadržaj programa, posebno statuta, određivanje lica koje zastupa stranku, mogućnost da se naziv stranke nacionalne manjine upisuje i na jeziku manjine, dostupnost dokumenata i podataka o radu stranke, osnivanje teritorijalnih organizacionih jedinica, naziv, vizuelni identitet, itd. Rok za upis u registar ostao je nepromenjen – 30 dana, a detaljnije su uređeni rokovi za otklanjanje nedostataka u dokumentaciji podnetoj za upis u registar. Četvrta novina je postupak spajanja, udruživanja i prestanka rada političkih stranaka. Predlog zakona je sadržao odredbu po kojoj su političke stranke svake osme godine bile dužne da podnesu prijavu za obnovu upisa u registar sa izjavama članova stranke u broju koji je zakonom

tražen za registraciju. Stranke koje su osvojile mandate, samostalno ili u koaliciji, na parlamentarnim i pokrajinskim izborima bile bi oslobođene te obaveze. Ukoliko bi stranka propustila da to uradi zakon je predvideo pokretanje postupka za brisanje iz registra. Peta novina je detaljnije propisivanje nadzora nad sprovođenjem zakona i kaznene odredbe.¹⁰

Prilikom rasprave u Narodnoj skupštini pobrojane novine privukle su najviše pažnje, ali se ipak glavna debata vodila oko broja potpisa potrebnih za osnivanje političke stranke. Gotovo sve poslaničke grupe utrkivale su se u predlaganju da se broj potrebnih potpisa podrške za registraciju stranaka poveća na 10.000, a za stranke nacionalnih manjina na 1.000 potpisa građana. Glasovi koji su upozoravali da je to veoma rigidan uslov koji će otežati osnivanje lokalnih i regionalnih stranaka i ugroziti ustavno pravo na političko udruživanje; da se pokazuje namera države da restriktivnim merama sprečava korišćenje tog prava, finansijski obeshrabruje stvaranje novih stranaka u nameri vlasti da se stvori dvopartijski sistem, i sl., bili su usamljeni. Uglavnom su dolazili iz poslaničkih grupa Liberalno-demokratske partije Čedomira Jovanovića i Socijaldemokratske unije Žarka Koraća. Predlagачi su isticali kao glavni argument da bi to istovremeno značilo da će registrovane stranke biti oslobođene prikupljanja potpisa podrške za izbore. Poslanici Demokratske stranke Srbije su to amandmanom izričito i tražili, a ministar obećao.¹¹ Zakon o političkim strankama usvojen je sa amandmanima većine, a obećanje ministra nije ispunjeno.¹²

Stati na put „kombi” strankama, izbrisati iz registra stranke koje postoje samo na papiru, „izbistriti” višestranačku scenu, sprečiti zbunjivanje birača – samo su neki od argumenata kojima je branjen pooštreni uslov za registraciju političkih stranaka. Da navedeni argumenti nisu bili bez osnova govori i podatak da je od svih partija koje su se nalazile u republičkom i saveznom registru iz 1990. godine samo 72 preregistrovano i upisano u novi registar formiran prema Zakonu iz 2009. godine (grafikon 2). Po usvajanju Zakona podneto je više inicijativa za ocenu ustavnosti odredbi kojima se propisuje broj potpisa podrške potreban

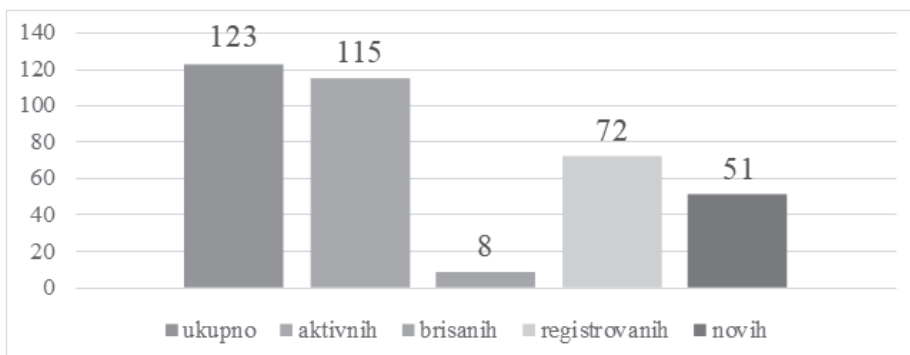
10 Milan Jovanović, „Pravo na političko udruživanje i osnivanje političkih stranaka u Srbiji – problemi i dileme”, op. cit., str. 36–37.

11 Zoran Šami: „Nama je ideja bila sledeća: 10.000 potpisa, a onda imamo otvorena vrata za sve izbore, od predsedničkih, parlamentarnih, pokrajinskih, lokalnih. Dakle, stranka koja je registrovana sa 10.000 potpisa mora da dobije otvorena vrata i ne mora da skuplja svaki put, za svake lokalne izbore ispočetka potpise.” Milan Marković: „Nemojte sumnjati u to da će u izbornim zakonima registrovane političke stranke biti oslobođene kvalifikatornih uslova. Budite sigurni da je to tako”. Zoran Šami: „DSS ostaje pri svom predlogu. Sve je to lepo, jednog dana ćemo doneti izborni zakon, ali kao pravo političke stranke to mora da se nađe i u ovom zakonu”. Stenografske beleške sa Četvrte sednice Prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije – Predlog zakona o političkim strankama (načela) 8. april 2009. godine, str. 189–191.

12 Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik RS, br. 36/09 i 61/15 – odluka US.

za registraciju (čl. 8. i 9) i podnošenje zahteva za obnovu upisa u registar i mogućnost brisanja iz registra stranaka koje to ne učine (čl. 30. i 36). Ustavni sud je, međutim, odbio zahtev za ocenu ustavnosti odredbi o broju potrebnih potpisa podrške za osnivanje političke stranke. Stav je Suda da ranija rešenja sadržana u prvom Zakonu o političkim organizacijama ne predstavljaju „stečeno pravo” u odnosu na Ustavom garantovanu slobodu političkog udruživanja, odnosno da nije povređen čl. 20. st. 2. Ustava kojim se garantuje dostignuti nivo građanskih i manjinskih prava, ni čl. 55. st. 2. Ustava koji predstavlja osnov da se način ostvarivanja zajemčene slobode udruživanja uređuje zakonom. Ustavni sud se u obrazloženju odluke kojom se odbija zahtev za utvrđivanje ustavnosti navedenih članova pozvao i na dokumente međunarodnih organizacija koji govore da preporuke o broju članova potrebnih za osnivanje nevladine organizacije ne obuhvataju i političke stranke i da ne postoji preporuka o broju osnivača političkih stranaka.¹³

Grafikon 2. Registar političkih partija iz 2009. godine

Ustavni sud je, međutim, prihvatio inicijative i članove 30. i 36. proglasio neustavnim. Naime, Ustavni sud je zauzeo stav da je zakonodavac, propisujući obavezu obnove upisa u registar za stranke koje nisu osvojile mandate na parlamentarnim i pokrajinskim izborima u roku od osam godina, te da ako to ne učine mogu biti brisane iz registra, zauzeo stav suprotan ulozi koje stranke imaju u oblikovanju volje (čl. 5. st. 1) i ostvarivanja suverenosti (čl. 2. Ustava). Sud je stao na stanovište da je oblikovanje volje građana putem predstavnika u predstav-

13 Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Council of Europe Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d534d; и CDL-AD(2009)021 Mišljenje br. 414/2006 Kodeks dobre prakse u oblasti političkih partija usvojen na 77. plenarnom zasijedanju Venecijanske komisije, Venecija, 12–13. decembar 2008, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)021-mne](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)021-mne) 15/11/2019

ničkim telima važan, ali ne i jedini način za iskazivanje volje građana, odnosno da u tom procesu učestvuju i vanparlamentarne stranke. Vezujući oblikovanje volje za uspeh na izborima, i to samo parlamentarnim i pokrajinskim, a zanemarujući predsedničke i lokalne izbore, zakonodavac je, po mišljenju suda, povredio načelo jednakosti svih pred Ustavom i zakonom, tačnije zabranu diskriminacije po bilo kom osnovu zajemčenom članom 21. Ustava. Sudija prof. dr Olivera Vučić u izdvojenom mišljenju stala je na stanovište da je trebalo kasirati i članove 8. i 9. Zakona o političkim strankama. Ona je smatrala da odluka zakonodavca da 100 puta poveća broj potrebnih potpisa građana za osnivanje stranke „predstavlja nedopustivo mešanje države” u slobodu političkog udruživanja, te da je to „akt vlasti koji je bitno suspregao slobodan politički aktivizam građana, narušavajući tako njihovo ustavom ujemčeno pravo na političko udruživanje” izlazeći iz granica slobode i kreativnosti zakonodavca.¹⁴

Glavno očekivanje zakonodavca – smanjivanje broja registrovanih stranaka – ispunjeno je u najvećoj meri. Kroz novi registar prošlo je ukupno 123 političke partije, pri čemu je osam u međuvremeno brisano, tako da se krajem juna 2020. godine u registru nalazi 115 aktivnih političkih partija (grafikon 2). Kako je novi zakon napravio razliku između političkih stranaka i stranaka nacionalnih manjina i, još važnije, omogućio osnivanje stranke nacionalnih manjina pod deset puta lakšim uslovima (1.000 potpisa) nije veliko iznenađenje da je od ukupno 123 partije čak 74 pripadalo „manjinskim”. Ekspanzija osnivanja stranaka nacionalnih manjina glavni je razlog zašto očekivanja zakonodavca nisu u potpunosti ispunjena. Ipak, ako se uzme u obzir da su ukupno 72 političke partije preregistrovane, a da samo 51 suštinski predstavljaju novoformirane partije možemo reći da je pooštavanje uslova registracije značajno ograničilo pravo na političko organizovanje (grafikon 3). Interesantno je i da je od 51 novoosnovane partije u 11 godina (oko 4,5 po godini) samo 18 spadalo u red „građanskih” (nešto više od 1,5 po godini). A da po novom Zakonu nije lako prikupiti potpise i formirati novu stranku verovatno najbolje svedoči činjenica da je od tih 18 čak osam promenilo ime. Uz promenu imena, praktično, uvek je išla i promena rukovodećeg kadra u već postojećim strankama, što pokazuje da se radi o jednoj vrsti „trgovine partijama” u kojoj kupac dobija stranku upisanu u registar, a prodavac poziciju u „novonastaloj” političkoj partiji.¹⁵

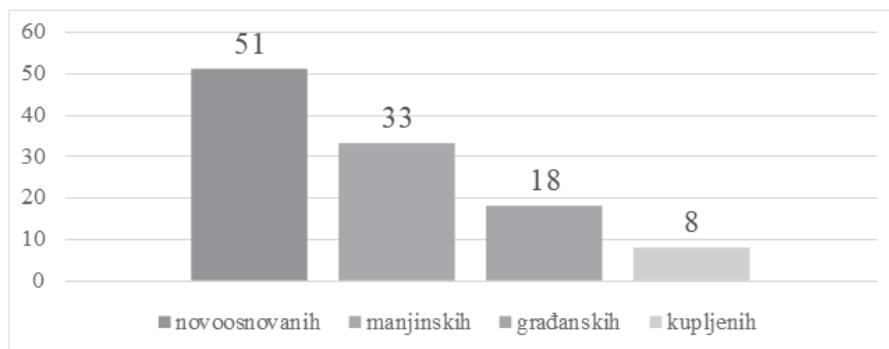
U suštini, radi se o zloupotrebi prava na političko organizovanje jer se „rentiranjem” registrovanih političkih stranaka krše zakonske procedure koje garantuju ravnopravnost političkih subjekata za ulazak u višestranačku arenu. Sumnjivim

14 Odluka Ustavnog suda 9. april 2015. godine, Službeni glasnik RS, br. 61/15.

15 Broj „kupljenih” partija bio bi i veći od osam ukoliko bismo u analizu uključili nekoliko manjinskih, ali i neke partije koje su u novi registar ušle u formi preregistracije, a nakon toga promenile „vlasnika”.

„kupujem-prodajem” praksama nisu skloni samo javnosti manje poznati pojedinci, već je na opisan način nastalo i nekoliko relevantnih političkih partija. Boris Tadić je napuštanjem Demokratske stranke, čiji je bio predsednik, preko stranke Zeleni Srbije postao stranački predsednik sada Socijaldemokratske stranke. Aleksandar Šapić je Srpski patriotski savez (SPAS) osnovao preko partije PULS Srbije, Vuk Jeremić je preuzeo Narodni pokret Srbije i preimenovao ga u Narodnu stranku, a Dragan Đilas Zelenu ekološku stranku u Stranku slobode i pravde. Na isti način nastale su i Stranka moderne Srbije preuzimanjem/ustupanjem Socijaldemokratskog saveza, Samostalna srpska stranka Andrije Mladenovića, Srpska liga Aleksandra Đurđeva, ali i Demokratski blok, partija odbeglih članova različitih političkih organizacija neformalno okupljenih unutar grupacije Srbija 21, koja je predstavljala okosnicu predizborne koalicije Ujedinjena demokratska Srbija na parlamentarnim izborima 2020. U vezi sa poslednjim primerom posebno je interesantno što se ne radi o preuzimanju „građanske” partije, već partije romske nacionalne manjine pod prethodnim nazivom Jekhunto vidimo čaćimasko (Jedinstvena stranka pravde).

Grafikon 3. Novoosnovane partije od promene zakona 2009. godine

Po broju stranaka izgleda da su i nacionalne manjine izuzetno motivisane za politički život. U realnosti, međutim, veliki broj manjinskih stranaka u registru ilustruje činjenicu da veliki broj pojedinaca i grupa mehanizam afirmativne podrške političkoj reprezentaciji nacionalnih manjina vide kao način za izbegavanje dejstva zakonskog izbornog praga i lakšeg sticanja mesta u predstavničkim telima na svim nivoima vlasti. Za 11 godina u registar je bilo upisano 13 bošnjačkih partija, po sedam mađarskih, romskih, albanskih, slovačkih i ruskih, pet vlaških, četiri bugarske, po tri makedonske i bunjevačke, po dve hrvatske, crnogorske, rumunske, rusinske i grčke i jedna partija goranske nacionalne manjine. Verovatno najilustrativniji je

primer registrovanih stranaka ruske nacionalne manjine kojih je ukupno sedam i koje su skupile više potpisa podrške za registraciju nego što ima građana u Republici Srbiji koji su se na poslednjem popisu stanovništva izjasnili kao Rusi (3.247). Neke od stranaka sa ovim statusom učestvuju na lokalnim izborima u opštinama i gradovima iako u tim sredinama nema pripadnika nacionalne manjine čije interese zastupaju. Hiperprodukcija stranaka nacionalnih manjina podstiče rasipanje glasova birača iz ovog korpusa i smanjuje mogućnosti za sticanje parlamentarnog statusa. Fragmentacija višestranačke scene u korpusu nacionalnih manjina ne samo da unosi nered u višestranačku scenu virtuelizacijom interesovanja nacionalnih manjina za političku reprezentaciju, nego potencijalno može delovati destabilizirajuće na stranački sistem u celini. Ove negativne tendencije uočile su i evropske institucije. U kontekstu primene Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina u Srbiji konstatuje se da „postoje i izveštaji o zloupotrebama donjeg praga za registraciju političkih partija nacionalnih manjina”.¹⁶

O svojevrsnoj navali manjinskih partija u stranački i politički život u poslednjih nekoliko godina slikovito svedoči i dodatak ovom tekstu u kome prikazujemo učestalost termina korišćenih u nazivima registrovanih političkih partija u Srbiji od 1990. godine do danas. Iako termini korišćeni u nazivima ne govore mnogo o ideologijama i programima stranaka koje su često znale da budu u neskladu ne samo sa nazivima već i sa politikama za koje su se zalagale, ali i sa prethodnim imenima koja su koristile,¹⁷ upotrebljavani termini mogu da nam ukažu na koji način su političke partije želele da se legitimizuju pred biračima (slika 1). Dodatno, praćenje promena u upotrebi različitih termina u nazivima registrovanih partija pokazuje i poželjne trendove kreiranja legitimiteta. U tom cilju napravljeno je nekoliko odvojenih jedinica analize – od obnove partijskog pluralizma do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma (slika 2), od Dejtona do 5. oktobra (slika 3), od petooktobarskih promena do donošenja novog Zakona (slika 4) i od formiranja novog registra do danas (slika 5).¹⁸

Očigledno je da su normativni uslovi odigrali značajnu ulogu u dinamici partijskog organizovanja u Srbiji od 1990. godine do danas. Liberalni uslovi

16 Resolution CM/ResCMN(2015)8 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Serbia (Adopted by the Committee of Ministers on 1 July 2015 at the 1232nd meeting of the Ministers' Deputies), [https://publicsearch.coe.int/#k=CM%2FResCMN\(2015\)8#f=%5B%5D#s=51](https://publicsearch.coe.int/#k=CM%2FResCMN(2015)8#f=%5B%5D#s=51). 15/11/2019.

17 Tako je npr. Reformistička stranka 2018. godine postala Konzervativna reformistička stranka – Krst, dok je nakon nekoliko promena imena Nova socijaldemokratija Srbije 2019. godine postala Konzervativna stranka – Konzervativci.

18 Analiza je rađena u softveru Nvivo tako što je sličnim terminima dodeljivan isti nod (oznaka). Npr. termini socijalistički, socijalistička, socijalisti, socijalizam... svrstani su u jedan nod. Izuzetak predstavljaju nodovi „Srbija” i „srpska”. U prvi su svrstavani svi termini koji ukazuju na geografsku odrednicu, a u drugu oni koji su u vezi sa nacionalnom.

registracije uspostavljeni Zakonom o političkim organizacijama iz 1990. godine i postojanje dva registra (republičkog i saveznog) doveli su do toga da je za 19 godina formirano više od 600 političkih stranaka. Isključujući one koje su se nalazile u oba registra radi se o gotovo 32 novoosnovane stranke na godišnjem nivou. Pooštavanjem uslova za formiranje stranaka 2009. godine i uspostavljanjem dva tipa stranaka, „građanskih” i manjinskih, za koje ne važe ista pravila registracije, zaustavljen je ukupan rast broja novoosnovanih stranaka, a dinamičnost rekonpozicije partijske scene formalno je izmeštena u polje predstavljanja, zastupanja interesa, zaštite i unapređenja prava manjinskih zajednica. O tome svedoči i ideo manjinskih partija u ukupnom broju partija u registru (74 od 123 – 60,16%), ali i ideo u novoosnovanim partijama (33 od 51 – 64,71%). Broj novoosnovanih partija, od 2009. godine do danas, ipak je sa nešto više od 30 po godini smanjen na manje od pet godišnje. Normativni uslovi nisu, međutim, bili jedini faktor dinamike partijske scene. U narednim poglavljima analiziramo uticaj kontekstualnih faktora i njihovu međuzavisnost sa tipom izbornog sistema, odnosno brojem i veličinom izbornih jedinica.

3. Zašto nastaju nove partije u Srbiji?

U uporednoj praksi pre svega su ispitivani faktori koji utiču na nastanak novih relevantnih partija, onih koje na izborima imaju šanse da preskoče izborni cenzus i osvoje parlamentarne mandate. Prema teoriji strateškog ulaska, koju je razvio Geri Koks (Gary Cox), partije će ući u izbornu takmičenje samo ukoliko je verovatnoća pobeđe dovoljno velika da opravda troškove.¹⁹ Pošto su troškovi izbornog takmičenja visoki, jednom kada akteri steknu dovoljno informacija o potencijalnim šansama za uspeh broj partija će početi da opada. Ukoliko se u jednom društvu ne otvaraju nove linije rasepa teško je objasniti zašto se povremeno pojavljuju novi akteri koji narušavaju uspostavljeni ekvilibrijum. Jedna grupa objašnjenja razloga izbacivanja partijskog sistema iz ravnotežnog stanja kreće se u pravcu promena institucionalnog okvira i posebno izbornog sistema²⁰, druga tvrdi da decentralizacija igra ključnu ulogu pri nastanku novih partija²¹, dok treća

19 Gary Cox, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, New York, 1997.

20 Simon Hug, “Studying the Electoral Success of New Political Parties”, *Party Politics*, 6, 2000, pp. 187–97; Margit Tavits, “Party System Change”, *Party Politics*, 12, 2006, pp. 99–119; Niklas Bollin, “New Party Entrance – Analyzing the Impact of Political Institutions”, *Umea Working Papers in Political Science*, 2, 2007.

21 Pradeep Chhibber & Ken Kollman, “Party Aggregation and the Number of Parties in India and the United States”, *American Political Science Review*, 92, 1998, pp. 329–42; Pradeep Chhibber & Ken Kollman, *The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in*

ističe značaj „defekata” na izbornom tržištu, velikog broja „elastičnih” glasača i posledičnu neinstitucionalizovanost partijskog sistema kao ključni faktor.²² U osnovi sve tri grupe objašnjenja leži ideja da će nove partije nastajati ukoliko su troškovi ulaska mali, a verovatnoća da se pridobije podrška birača i time osvoje mandati u predstavničkim telima velika.

Navedene pretpostavke o dinamici partijskog sistema ne važe u potpunosti u Istočnoj Evropi pre svega jer se partije u regionu od 1990. godine razvijaju kao organizacije sa slabim vezama sa izbornom bazom, malim značajem članstva i dominantnom ulogom partijskih lidera.²³ Niski nivoi partijske identifikacije i ukorenjenosti partija u društvo, niska legitimnost političkih partija, nestabilni modeli partijske kompeticije i visoka izborna volatilnost, kao i važnija uloga stranačkih lidera spram partijskih organizacija glavni su pokazatelji da partijski sistem u Srbiji nije institucionalizovan.²⁴ U takvom kontekstu partije nisu posledica postojanja snažnih društvenih i istorijskih impulsa, već jedna vrsta alatke koja omogućava pojedincima sa političkim ambicijama da ispune svoje ciljeve.²⁵ Za neke pojedince politička ambicija se svodi na osvajanje mandata/vlasti, ali ima i onih drugih, za koje je i samo predstavljanje ideja i politika dovoljno. Međutim, čak i ovi drugi najčešće moraju da oforme partije i učestvuju na izborima kako bi dobili priliku da javnosti predstave svoje ideje.²⁶

Liberalni normativni uslovi (100 potpisa) koji su postojali u Srbiji po donošenju Zakona o političkim organizacijama 1990. godine govore nam o tome da je cena strateškog ulaska u formalni partijski sistem (registar) bila izuzetno niska. Lako formiranje i registracija partije ne govore nam, međutim, ništa o tome da li su partije zaista pokušavale da javnosti predstave svoje ideje, učešćem u izborima i izbornim kampanjama. Prethodne studije koje su se bavile dinamikom partijskog organizovanja u Srbiji uglavnom su isticale da ogroman broj partija iz registra nikada nije učestvovao na izborima. Kako ta tvrdnja nije u skladu sa teorijskim pretpostavkama ovaj deo analize posvećen je i elektivnom stranačkom

Canada, Great Britain, India, and the United States, Princeton University Press, Princeton: NJ, 2004.

22 Ignacio Lago & Ferran Martínez, „Why New Parties?”, *Party Politics*, 17, 2011, pp. 3–20.

23 Peter Kopecky, “Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge?”, *Party Politics*, 1, 1995, pp. 515–534; Jack Bielasiak, “Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe”, *Communist and Post-Communist Studies* 30(1), 1997, pp. 23–44.

24 Dušan Vučićević, „Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji”, *Politička revija*, 2/2012, str. 31–64; Despot Kovačević, *Institucionalizacija partija i partijskog sistema u zemljama bivše SFRJ* (doktorska disertacija), 2020.

25 John Aldrich, *Why Parties? The Origin and Transformation of Political Parties in America*, University of Chicago Press, 1995, p. 6.

26 Maria Spirova, *Political Parties in Post-Communist Societies: Formation, Persistence, and Change*, Palgrave Macmillan, London, 2007, pp. 15–16.

sistemu. Ne samo da očekujemo da je najveći broj partija iz registra ipak učestvovao na izborima, već i da su partije u Srbiji formirane najčešće u periodu pre raspisivanja izbora. Takođe nas zanima efekat demokratizacije i napuštanja hibridnih institucija na dinamiku partijskog sistema. Proces demokratizacije koji je započeo 2000. godine praćen je i blagom decentralizacijom, pa bi, u skladu sa tim, nakon petooktobarskih promena broj partija morao da bude u porastu. Jednostavno, kada se autoritet i ovlašćenja prenose na niže nivoe vlasti, regionalne i lokalne partije dobijaju priliku da ostvare veći uticaj.²⁷

Na grafikonu 4 prikazan je broj novoosnovanih partija u svakoj godini od uspostavljanja višestranačja u Srbiji u sva tri registra, dok su na grafikonu 5 samo podaci iz republičkih registara. Očekivano, najveći broj partija nastao je u periodu pluralističke revolucije 1990. godine (84 ukupno, 61 u republičkom registru). Već naredne godine brojka novoregistrovanih pada na 26 (u oba registra), odnosno 15 (samo u republičkom). Ako posmatramo period od 1991. do 1999. godine svake godine je u proseku registrovano 22,5 partija, ako računamo oba registra, odnosno 15,5 partija samo u republičkoj evidenciji. U narednih devet godina (2000–2008), u periodu pre pooštavanja uslova registracije i donošenja novog zakona, broj novoregistrovanih partija se rapidno uvećava. Kako je u tom periodu broj novoupisanih partija u savezni registar minimalan, interesantno je poređenje sa republičkim registrom. Sa 15,5 novih partija prosečno po godini broj je, u periodu 2000–2008, uvećan na 30,67, odnosno praktično je dupliran.

Grafikon 4. Broj novoosnovanih partija od 1990. do 2020. godine (republički i savezni registar)

27 Pradeep Chhibber & Ken Kollman, *The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States*, op. cit., p. 223.

Grafikon 5. Broj novoosnovanih partija od 1990. do 2020. godine (republički registri)

Iz ugla demokratizacije i decentralizacije interesantna je i geografska distribucija (prema sedištu organizacije) novoosnovanih političkih partija (tabela 1). Od ukupnog broja registrovanih partija nešto više od polovine (51,1%) imalo je sedište u nekoj od beogradskih opština. Međutim, do 5. oktobra 2000. godine znatno veći broj njih je imao sedište u Beogradu (60,5%), dok se u periodu od 5. oktobra do danas udeo „beogradskih” partija spušta na 43,6%. Očito je na nagli porast broja novoregistrovanih partija nakon 2000. uticala i decentralizacija partijskog organizovanja i osnivanje regionalnih, lokalnih i partija koje su zastupale interese manjinskih zajednica. O tome svedoče i podaci o okruzima u kojima su partije nastajale. Radi se pre svega o upravnim okruzima na teritoriji Vojvodine, sa sedištem u Novom Sadu, Pančevu, Zrenjaninu i Subotici, okruzima u kojima teritorijalno koncentrisani žive pripadnici bošnjačke, albanske i vlaške nacionalne manjine (Raški, Pčinjski i Borski) i okruzima koji obuhvataju preostala dva najveća regionalna centra (Niš i Kragujevac). Tako su demokratizacija i posledična decentralizacija političkog odlučivanja imale ulogu akceleratora i dinamično oblikovale partijski sistem Srbije.

Tabela 1. Broj partija prema okrugu u kome se nalazi sedište organizacije

Okrug	Broj	Okrug	Broj	Okrug	Broj
Beograd	345	Kosovski	10	Moravički	6
Južnobački	72	Sremski	10	Severnobanatski	6
Raški	28	Kolubarski	9	Pirotski	5
Šumadijski	24	Mačvanski	8	Pomoravski	5
Nišavski	22	Podunavski	8	Zlatiborski	4

Pčinjski	18	Braničevski	7	Toplički	3
Južnobanatski	15	Zapadnobački	7	Prizrenski	2
Severnobački	15	Jablanički	7	Kosovskomitrovački	1
Borski	11	Rasinski	7	Pečki	1
Srednjobanatski	11	Zaječarski	6	?	2 ²⁸

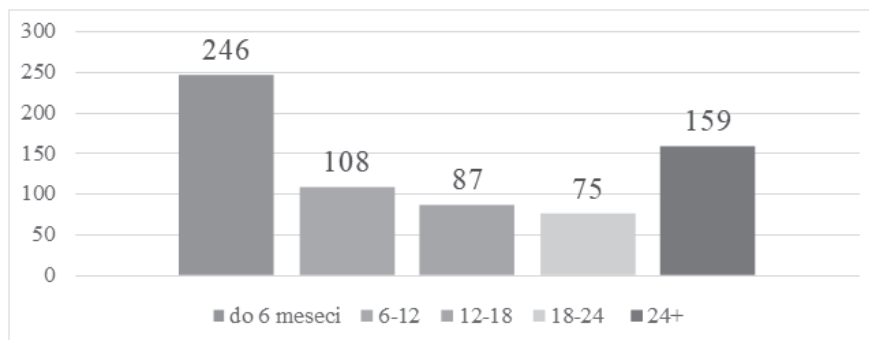
U neinstitucionalizovanom partijskom sistemu Srbije najveći broj političkih partija nastaje sa ciljem ispunjenja političkih ambicija određenih pojedinaca ili grupa. Kako ispunjenje ambicija, bilo da uključuje osvajanje mandata ili predstavljanje društvenih i političkih ideja široj javnosti, podrazumeva učešće na izborima očekivali smo da najveći broj partija nastaje neposredno pre održavanja izbora.

U takvom kontekstu partije nisu posledica postojanja snažnih društvenih i istorijskih impulsa, već jedna vrsta alatke koja omogućava pojedincima sa političkim ambicijama da ispune svoje ciljeve.²⁹ Za neke pojedince politička ambicija se svodi na osvajanje mandata/vlasti, ali ima i onih drugih, za koje je i samo predstavljanje ideja i politika dovoljno. Međutim, čak i ovi drugi najčešće moraju da oforme partije i učestvuju na izborima kako bi dobili priliku da javnosti predstavljaju svoje ideje. Kao jedinicu analize uzeli smo isključivo parlamentarne izbore čije se održavanje u Srbiji najčešće preklapalo sa održavanjem opštih lokalnih izbora, ali i saveznih izbora. Kako je u 30 godina od obnove višestranačja održano ukupno 12 parlamentarnih izbora praktično smo imali novi izborni ciklus na svake dve i po godine. Iz tog razloga kreirano je ukupno pet kategorija: stranke nastale u periodu od šest meseci do održavanja izbora, od šest do 12 meseci, od 12 do 18 meseci, od 18 do 24 meseca i najmanje dve godine pre održavanja izbora (grafikon 6). Očekivano, najveći broj partija (246), odnosno 36,45%, osnovan je i registrovan u osvit novih izbora. Da su političke partije u Srbiji nicali kao pečurke pre kiše/izbora još je jasnije jer je u tih šest meseci spadao i period izborne kampanje, a pošto su izbori raspisivani u proseku dva meseca pre njihovog održavanja, period koji su akteri imali da formiraju novu partiju, podnesu izborne liste/kandidature i učestvuju na izborima bio je još kraći.

28 Dve partije su formirane u selima čija imena se ponavljaju u nekoliko opština u Srbiji, pa nije moguće precizno utvrditi kojem okrugu pripadaju.

29 John Aldrich, *Why Parties? The Origin and Transformation of Political Parties in America*, op. cit., p. 6.

Grafikon 6. Efekat blizine izbora (parlamentarnih)
na osnivanje političkih partija

U prethodnim studijama elektivnog partijskog sistema isticano je da je veoma mali broj registrovanih partija zaista učestvovao na izborima. Procene su se kretale od šezdesetak partija koje su učestvovala na izborima na svim nivoima vlasti³⁰ do ne više od 50 koje su osvojile barem jedan odbornički mandat, odnosno najviše stotina koje su ostavile neki trag u političkom životu podnoseći barem nekakav izveštaj.³¹ Precizniji uvidi u izveštaje Republičkog zavoda za statistiku i Republičke izborne komisije i njihovo poređenje sa podacima iz registara ukazuju, međutim, da je od 675 registrovanih partija najmanje 446 učestvovalo u najmanje jednom izbornom ciklusu na izborima za tri nivoa vlasti – saveznom, republičkom i lokalnom. Taj broj je verovatno i za nekoliko desetina veći iz sledećih razloga: zvanični podaci o učesnicima i rezultatima lokalnih izbora 2020. godine još uvek nisu dostupni; Pokrajinska izborna komisija na svom sajtu nema podatke o rezultatima izbora za nekoliko izbornih ciklusa, a do trenutka završetka ovog teksta nije odgovorila na upit autora za pristup izveštajima; izveštaji RZZS se odnose samo na opšte lokalne izbore, dok su vrlo često u opštinama i gradovima u Republici Srbiji održavani prevremeni ili vanredni izbori za koje podaci nisu dostupni; ne postoje javno dostupne informacije o koalicionim sporazumima potpisanim za republičke i savezne izbore, što otežava identifikaciju svih političkih subjekata koji su učestvovali na izborima, dok izveštaj o parlamentarnim

30 Milan Jovanović, *Političke institucije u političkom sistemu Srbije*, Institut za političke studije, Beograd, 2008, str. 110–111.

31 Siniša Dedeić, „Stranke lažu i koliko ljudi imaju”, <http://www.pressonline.rs/info/politika/62739/stranke-lazu-i-koliko-ljudi-imaju.html>. 15/11/2019. „Analogijom s pozorištem i pozorišnim ansambлом moglo bi se reći da Srbija ima preko petsto registrovanih glumaca. No, u svakoj podeli i (izornoj) predstavi ansambl ne čini više od pedesetak glumaca, od kojih bar tridesetak tek povremeno statira ili, u najboljem slučaju, dobije neku epizodnu ulogu.” Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 488.

izborima 1990. godine navodi samo ime prvog predlagača kandidata. Bez obzira na navedene probleme, brojka od 446 partija koje su se u 30 godina od obnove partijskog pluralizma takmičile za poslaničke ili odborničke mandate baca nešto drugačije svetlo na razloge osnivanja političkih partija. Iako je nesumnjivo da se u velikom broju slučajeva radilo o izbornim avanturistima, sa malim šansama za izborni uspeh i osvajanje i vršenje vlasti, političke partije u Srbiji ipak nisu formirane sa ciljem da samo popunjavaju broj u zvaničnim registrima, već su njihovi osnivači imali ambiciju da se direktno uključe u politički život borbom za glasove u izornoj areni. Na kom nivou vlasti su se upuštali u izbornu trku veliki uticaj je imao izborni sistem na nacionalnom nivou.

Od uspostavljanja višestranačja Srbija je imala nekoliko većih izbornih reformi. Najpre je za konstitutivne izbore za Narodnu skupštinu uspostavljen dvokružni većinski izborni sistem. On je 1992. godine zamenjen proporcionalnim izbornim sistemom sa devet izbornih jedinica, petoprocentnim izbornim cenzusom, zatvorenim blokiranim izbornim listama i D'Ontovom formulom za raspodelu mandata. Pre izbora 1997. godine broj izbornih jedinica je uvećan na 29, da bi 2000. godine Srbija bila konstituisana kao jedna izborna jedinica. Iako je u narednih 20 godina bilo manjih promena izbornih pravila poslednja veća dogodila se neposredno pre parlamentarnih izbora kada je izborni cenzus smanjen na 3%.³² Kakav je efekat izbornog sistema i veličine izborne jedinice na strategije kandidovanja partija? Ukoliko su političari pre svega okrenuti narednim izborima i nemaju dugoročniju strategiju, a pritom je jasno ko su kandidati koji imaju šansu za izborni uspeh, koordinacija na nivou elita biće jednostavna i ne treba očekivati više od M+1 kandidata na nivou izborne jedinice, pri čemu je M broj poslanika koji se u izornoj jedinici bira (kod sistema relativne većine i proporcionalnih sistema), odnosno broj kandidata koji ulazi u drugi krug (kod sistema apsolutne većine).³³ Broj kandidata/partija koji će učestvovati na izborima ne zavisi samo od veličine izborne jedinice, već i od drugih izbornih instituta od kojih bi, u proporcionalnim sistemima, jedan od važnijih bila visina izbornog cenzusa. Strateško glasanje birača i strateška koordinacija elita su, međutim, fenomen koji važi na nivou izbornih jedinica, te novi akteri koji uzimaju učešće u jednoj izornoj jedinici nemaju uticaj na ponašanje birača i partija u drugim izbornim jedinicama.

Ne samo da navedene pretpostavke važe isključivo na nivou izborne jedinice, već i drugačije funkcionišu u postkomunističkim državama koje nekoliko

32 Dušan Vučićević, „Reforma izbornog sistema Srbije: od 'nema izmena u izornoj godini' do 'menjamo radi jačanja demokratije' u samo nekoliko meseci”, *Dijalog o izborima*, Fakultet političkih nauka, Fond za otvoreno društvo, 2020. (u pripremi)

33 Gary Cox, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, op. cit., pp. 159–161.

decenija pre pluralizacije političkog prostora nemaju višestranačke izbore. Naime, da bi izborna pravila „zakonitije” uticala na partijski sistem neophodno je da budu ispunjeni i neki drugi uslovi. Jedan od njih je strukturiran izborni sistem, a drugi ravnomerna raspodela glasova po izbornim jedinicama, odnosno da ne postoje politički akteri koji imaju teritorijalno skoncentrisanu podršku u pojedinim delovima države.³⁴ Po uvođenju višestranačja Srbija, logično, nije imala strukturiran partijski sistem, javnomnjenjska istraživanja nisu bila dovoljno razvijena, pa birači, ali i kandidati nisu imali jasnu sliku ko ima realne šanse za izborni uspeh, dok su pojedine manjinske zajednice teritorijalno koncentrisane, te je i efekat primene većinskih izbornih pravila bio nešto drugačiji nego u starim demokratijama. Uvođenje proporcionalnog izbornog sistema pratila je i podela Srbije na veći broj izbornih jedinica – devet, pa 29. Promena bazične izborne formule je, međutim, i dalje omogućavala regionalnim i lokalnim partijama da se nadmeću za glasove na nacionalnim izborima u onim izbornim jedinicama u kojima imaju značajniju podršku birača. O tome svedoči i ukupan broj podnetih izbornih lista, računajući tu i grupe građana. Na izborima 1992. bilo ih je 104, na izborima 1993. ukupno 84, a na izborima 1997, čak i pored bojkota dela opozicije, 89.³⁵ Pretvaranje Srbije u jednu izbornu jedinicu 2000. godine, u kojoj se bira 250 poslanika, prema Koksovom modelu, treba da uveća broj partija koje se nadmeću na izborima. Međutim, kako je zadržan izborni cenzus od 5%, a pojedinim partijama sa jakim regionalnim i lokalnim uporištima veću prepreku predstavlja cenzus na nacionalnom nivou nego unutar „regionalnih” izbornih jedinica, očekujemo da novoformirane partije, nakon 2000. godine, izmeste fokus borbe za glasove sa republičkog na lokalni nivo.

Na grafikonu 6 prikazan je broj partija koji je prvi put učestvovao na parlamentarnim izborima (republičkim i saveznim) održanim od 1990. do danas. Grafikon ne prikazuje ukupan broj političkih partija koji je učestvovao u svakom izbornom ciklusu (taj broj je veći), već isključivo prvo učešće.³⁶ Očekivano, najveći broj novoosnovanih partija po prvi put učestvuje na konstitutivnim izborima 1990. godine, dok se brojevi u toku devedesetih stabilizuju, naročito ukoliko bismo objedinili savezne izbore 1996. i republičke 1997, kao i savezne i republičke izbore 2000. koji su organizovani u razmaku od samo nekoliko meseci. Sa pooštavanjem uslova registracije i posledičnim smanjenjem broja registrovanih partija broj novih partijskih izbornih aktera se smanjuje. Na grafikonu 7 su

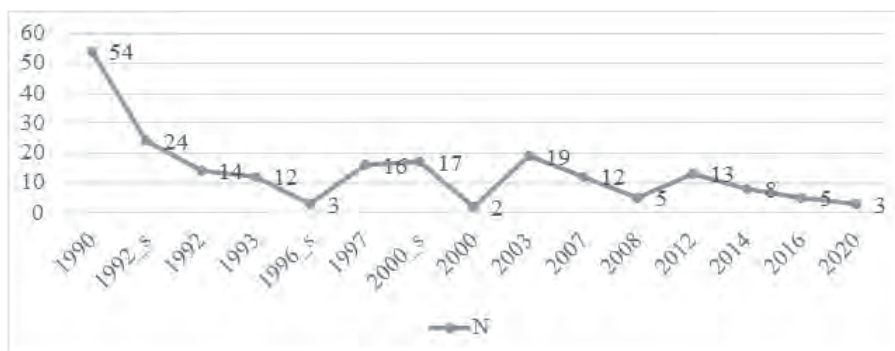
34 Đovani Sartori, *Upporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str. 59–68.

35 Izveštaji Republičkog zavoda za statistiku o parlamentarnim izborima 1992, 1993. i 1997. godine. <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/izbori/parlamentarni-izbori/>

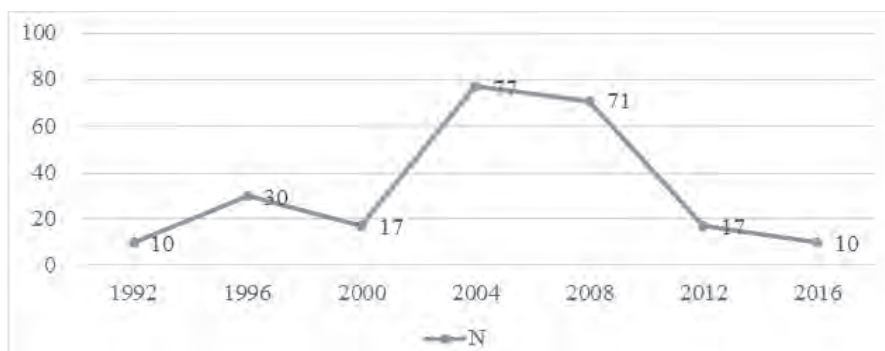
36 Još četiri partije su prvo učešće na izborima imale isticanjem kandidata na predsedničkim izborima – tri (Savez svih Srba sveta, Stranka socijalne pravde, Liberalna stranka) na predsedničkim 1990. godine i jedna (Afirmativna stranka) na izborima za predsednika SRJ 2000. godine.

podaci o broju partija koje uzimaju učešće na lokalnim izborima. Ukoliko su lokalni izbori održavani istovremeno sa saveznim ili republičkim, a partija je učestvovala na izborima za sve nivoe vlasti, računato je da je prvo učešće taj politički subjekt imao na parlamentarnim izborima. Dakle, podaci iz grafikona 7 prikazuju isključivo novoosnovane partije koje u tom izbornom ciklusu po prvi put učestvuju na izborima samo na lokalnom nivou. Nalazi su očekivani. Tokom devedesetih, kada veći broj izbornih jedinica omogućava političkim subjektima da se bore za glasove na nacionalnom nivou, broj novoosnovanih partija koje donose odluku da po prvi put uđu u izbornu trku na lokalni iznosi 10 (1992), 30 (1996), 17 (2000). Nakon 2000. i uvođenja jedne izborne jedinice veliki broj novoosnovanih aktera se okreće lokalnim izbornim utakmicama. Na lokalnim izborima 2004. ih je 77, a 2008. godine 71. Iz ugla naše hipoteze posebno su interesantni nalazi koji se odnose na 2008. godinu kada su se lokalni i parlamentarni izbori održavali istovremeno. Poređenje podataka iz grafikona 6 i 7 ukazuje da je od svih novoosnovanih partija u periodu pre održavanja izbora 2008. godine samo pet prvi put učestvovalo na parlamentarnim, a čak 71 isključivo na lokalnim izborima. Navedeni podaci su u saglasnosti i sa tvrdnjama o uticaju demokratizacije i decentralizacije na nastanak novih partija nakon 2000. godine, od kojih najveći broj nema sedišta u beogradskim opštinama. „Debeogradizacija” partijskog organizovanja, u kombinaciji sa konstituisanjem Srbije kao jedne izborne jedinice i zadržavanjem cenzusa od 5%, praktično je primorala nove partije da se okrenu onim izborima na kojima su imale veće šanse za osvajanje mandata – lokalnim. Pooštavanje uslova registracije 2009. godine vratilo je dinamiku partijskog života na lokalnom nivou u ritam koji je postojao pre 2000. godine.

Grafikon 7. Prvo učešće na izborima (parlamentarni izbori – republički i savezni) – efekat veličine izborne jedinice i pooštavanja uslova registracije

Grafikon 8. Prvo učešće na izborima (lokalni izbori) – efekat veličine izborne jedinice na nacionalnom nivou i pooštavanje uslova registracije

4. Zaključak

U prethodnih 30 godina, od obnove pluralizma 1990. godine, partijski sistem Srbije prolazio je kroz vrlo dinamične promene. O tome svedoči i broj partija koji je osnovan i formalno registrovan (675), ali i veliki broj partija koji je učestvovao na izborima na tri nivoa vlasti – saveznom, republičkom i lokalnom (najmanje 446). Na dinamiku političkog organizovanja u prethodne tri decenije uticaj su imali različiti faktori. Liberalni normativni uslovi za osnivanje, registraciju i brisanje stranaka iz 1990. godine imali su ulogu akceleratora, dok je pooštavanje uslova 2009. godine istovremeno predstavljalo kočnicu, usporavajući rast broja novoosnovanih stranaka, i skretnicu, usmeravajući ih u polje predstavljanja, zastupanja interesa, zaštite i unapređenja prava manjinskih zajednica. Pritom su političke partije često predstavljale alatke koje su pojedincima sa političkim ambicijama omogućavale da ispune ciljeve, osvajanjem mandata ili barem javnim predstavljanjem političkih ideja, učešćem na izborima. Otuda ne iznenađuje da je gotovo dve petine političkih partija formirano u periodu do šest meseci pre održavanja parlamentarnih izbora. Pored blizine izbora ulogu akceleratora na dinamičnost partijske scene igrala je i demokratizacija 2000. godine i s njom povezana decentralizacija političkog odlučivanja koja je ishodovala „demetropolizacijom” političkog organizovanja. Efekti kontekstualnih faktora su, međutim, bili ograničeni institucionalnim faktorima – tipom izbornog sistema i brojem izbornih jedinica. Konstituisanje Srbije kao jedne izborne jedinice na nacionalnom nivou preusmerilo je fokus novoosnovanih političkih partija na lokalna izborna nadmetanja. Time je jedna izborna jedinica postala kočnica za elektivni partijski sistem na nacionalnom nivou, ali akcelerator na lokalnom. Na dinamiku političkog organizovanja u prethodnih 30 godina stoga su isprepletano uticala tri faktora: normativni

uslovi koji su regulisali osnivanje, registraciju i brisanje stranaka, kontekstualni faktori (blizina raspisivanja izbora, demokratizacija i decentralizacija) i institucionalni faktori (izborni sistem).

Literatura

- Aldrich John, *Why Parties? The Origin and Transformation of Political Parties in America*, University of Chicago Press, 1995.
- Bielasiak Jack, "Substance and Process in the Development of Party Systems in East Central Europe", *Communist and Post-Communist Studies*, 30(1), 1997, pp. 23–44.
- Bollin Niklas, "New Party Entrance – Analyzing the Impact of Political Institutions", *Umea Working Papers in Political Science*, 2, 2007.
- CDL-AD(2009)021 Mišljenje br. 414/2006 Kodeks dobre prakse u oblasti političkih partija usvojen na 77. plenarnom zasjedanju Venecijanske komisije, Venecija, 12–13. decembar 2008, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2009\)021-mne](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2009)021-mne) 15/11/2019.
- Chhibber Pradeep & Kollman Ken, "Party Aggregation and the Number of Parties in India and the United States", *American Political Science Review*, 92, 1998, pp. 329–42.
- Chhibber Pradeep & Kollman Ken, *The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States*, Princeton University Press, Princeton:NJ, 2004.
- Cox Gary, *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge University Press, New York, 1997.
- Goati Vladimir, „Višepartijski mozaik Srbije”, u: Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, Vladimir Goati, Srbobran Branković & Miladin Kovačević (urs.), *Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka: analiza empirijskih istraživanja u Srbiji 1990–1991*, Institut za političke studije, Centar za javno mnjenje i marketing Medium, Pravni fakultet, Beograd, 1992.
- Hug Simon, "Studying the Electoral Success of New Political Parties", *Party Politics*, 6, 2000, pp. 187–97.
- Izveštaji Republičkog zavoda za statistiku o lokalnim izborima, *Republički zavod za statistiku*, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/izbori/lokalni-izbori/>.
- Izveštaji Republičkog zavoda za statistiku o parlamentarnim izborima, *Republički zavod za statistiku*, <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/izbori/parlamentarni-izbori/>.
- Izveštaji Saveznog zavoda za statistiku o izborima za Veće građana Savezne skupštine, *Savezni zavod za statistiku*.
- Jovanović Milan, *Izbori i izborni sistemi – izbori u Srbiji 1990–1996*, JP Službeni glasnik i Institut za političke studije, Beograd, 1997.
- Jovanović Milan, *Političke institucije u političkom sistemu Srbije*, Institut za političke studije, Beograd, 2008.
- Jovanović Milan, „Pravo na političko udruživanje i osnivanje političkih stranaka u Srbiji – problemi i dileme”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1–2, 2019, str. 31–52.

- Kopecky Peter, "Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge?", *Party Politics* 1, 1995, pp. 515–534.
- Kovačević Despot, *Institucionalizacija partija i partijskog sistema u zemljama bivše SFRJ* (doktorska disertacija), 2020.
- Lago Ignacio & Martínez Ferran, "Why New Parties?", *Party Politics*, 17, 2011, pp. 3–20.
- Odluka Ustavnog suda 9. april 2015. godine, *Službeni glasnik RS*, br. 61/15.
- Recommendation CM/Rec(2007)14 of the Council of Europe Committee of Ministers to member states on the legal status of non-governmental organisations in Europe, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d534d.
- Resolution CM/ResCMN(2015)8 on the implementation of the Framework Convention for the Protection of National Minorities by Serbia (Adopted by the Committee of Ministers on 1 July 2015 at the 1232nd meeting of the Ministers' Deputies), [https://publicsearch.coe.int/#k=CM%2FResCMN\(2015\)8#f=%5B%5D#s=51](https://publicsearch.coe.int/#k=CM%2FResCMN(2015)8#f=%5B%5D#s=51).
- Sartori Đovani, *Upporedni ustavni inženjering*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Spirova Maria, *Political Parties in Post-Communist Societies: Formation, Persistence, and Change*, Palgrave Macmillan, London, 2007.
- Stenografske beleške sa Četvrte sednice Prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije – Predlog Zakona o političkim strankama (načela) 8. april 2009. godine.
- Stojiljković Zoran, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Tavits Margit, "Party System Change", *Party Politics*, 12, 2006, pp. 99–119.
- Vasović Vučina, „Civilno društvo, država i demokratija”, u: Vukašin Pavlović (ur.), *Potisnuto civilno društvo*, Eko centar, Beograd, str. 143–152.
- Vučićević Dušan, „Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji”, *Politička revija* 2/2012, str. 31–64.
- Vučićević Dušan, „Reforma izbornog sistema Srbije: od 'nema izmena u izbornoj godini' do 'menjamo radi jačanja demokratije' u samo nekoliko meseci”, *Dijalog o izborima*, Fakultet političkih nauka, Fond za otvoreno društvo, 2020. (u pripremi).
- Zakon o političkim organizacijama, Službeni glasnik RS, br. 37/90, 30/92 – dr. zakon, 53/93, 67/93 i 48/94.
- Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik RS, br. 36/09 i 61/15 – odluka US.

Slika 5. Termini u nazivima partija
(od donošenja novog zakona)

Milan Jovanović
Dušan Vučićević

DYNAMICS OF POLITICAL ORGANIZATION IN SERBIA SINCE THE RENEWAL
OF PARTY PLURALISM: ELECTORAL ADVENTURERS
„SPRING UP LIKE MUSHROOMS”

Abstract: The right to political organization is a prerequisite for exercising the rights necessary for the adequate functioning of democracy – the right to association, freedom of speech, the right to vote and to be elected. In the last three decades, the rules regulating the founding and banning of political parties in Serbia have ranged from liberal (100 citizen signatures) to rigid (10,000 signatures). The first part of this article analyzes the normative conditions for the registration of political parties as the first barrier to accessing the electoral arena. Liberal conditions helped format the multi-party system and did not act as an insurmountable barrier to participation in elections. This is evidenced by the number of over 600 registered political parties. After the new conditions for registration, this initial number was significantly reduced, but it later recorded growth, especially when it comes to national minority parties. During this period no political party was banned from working. In the second part, the authors examine several causes for the emergence of political parties, but also the scope and level of their participation in the election game. Most of these parties were being formed immediately before various calls for elections. By 2000, this trend slowed down, but with the reforms that occurred on the 5th of October, there was an extensive pluralization of the political landscape. Previously, thanks to the proportional electoral system with a larger number of constituencies

allowing candidacy in only one or several constituencies, the largest number of political parties participated in the general elections. After 2000, however, a large number of parties were formed outside Belgrade, and with the turning of Serbia into one constituency, the focus of the election campaign shifted to local elections. Overall, at least 70% of the parties in the republic and federal registers participated in the elections in at least one election cycle. After the tightening of conditions for party registration the focus of the political struggle of the newly formed parties shifts again to national level, and in the largest number of parties, at least formally, represented interests of national minorities. Since the adoption of the new law, in a little over a decade, only 18 new “civic” parties were formed. In the appendix, the authors confirm the thesis that the dynamics of political organization in the previous three decades were affected by three intertwining factors: normative conditions, election rules and the proximity of calling new elections.

Key words: parties, party system, elections, electoral system.

Prof. dr Zoran Stojiljković*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Volja građana i njeni interesni i politički zastupnici

Sažetak: U ovom radu kritički propitujem odnose građana, partija i organizacija civilnog društva, pre svega sindikata. Radi se, u hibridnim režimima sa tankom demokratskom tradicijom i kulturom, o vezama slabog intenziteta aktera lišenih veće kredibilitnosti i, sa izuzetkom partijskih oligarhija, moći. U političkoj areni su pasivni i neuticajni građani, pre podanici, sa niskim političkim kapitalom i slabim političkim identitetom. Lišeni poverenja u partije, civilno društvo i sindikate kao kolektivne agense svojih interesa oni svoju volju iskazuju u povremenim protestima. Partijsko polje karakteriše idejni sinkretizam uz razvijene elemente partokratije i političkog klijentelizma. Varijacije u uticaju i brojnosti članstva i birača zavise pre svega od pozicije vlasti. Poziciju sindikata karakteriše: odsustvo političkog kišobrana, odnosno pouzdanog političkog partnera; nestabilni kratkoročni koalicioni aranžmani ili isto tako nedelatan pasivan nepolitički stav. Niske učinke u situaciji odsutne međusindikalne saradnje daje i model glasovi za podršku, a bez realnih šansi je i direktni politički nastup.

Ključne reči: politički kapital, poverenje, akcioni potencijal, partije, civilno društvo, sindikati

* E-mail: zoran.stojiljkovic@fpn.bg.ac.rs

1. Prolog

Ključno mesto i argument teorije političkog predstavljanja je da partije i njihova konkurencija za podršku birača omogućuju kreiranje demokratskih političkih institucija. Pri tome, u borbi za vlast, političke partije povezuju brojne parcijalne interese i objedinjavaju ih u šire celine, svodeći tako složenu interesnu mapu društva na nekoliko osnovnih linija političkih podela. Time, istovremeno, postaje moguće uobličavanje javnog mišljenja, odnosno formulisanje alternativnih modela javne politike i političko identifikovanje i opredeljivanje za i protiv njih.

Na drugoj strani, upravo je uloga interesne reprezentacije – artikulisanja, protekcije i promocije specifičnih interesa i vrednosti, njihova odbrana i javno zastupanje u dijalogu sa političkim akterima, ključna funkcija civilnih aktera. Ona se ne može svesti na povremene kampanje ili zakonodavne inicijative i političko lobiranje i zastupništvo.

Proces artikulacije i agregacije interesa, a onda, u procesu političkog odlučivanja, njihove selekcije je, dakle, mesto susreta civilnih aktera i političkih partija. Kakva je priroda njihovih odnosa?

Osnovne polazne elemente za odgovor na ovo pitanje u Srbiji pruža empirijski proverljiva ocena da su na delu tek povremeni, nestrukturirani odnosi slabog intenziteta između i inače nedovoljno kredibilnih i socijalno ukorenjenih i civilnih i političkih aktera.

Na jednoj strani, civilni akteri – građanske inicijative, nevladine organizacije (NVO), sindikati, interesna udruženja i društveni pokreti, nisu u dovoljnoj meri ukorenjeni, snažni i međusobno povezani – „umreženi”, da bi u pluralnom prostoru javnosti određivali i zastupali parcijalne i opšte – „privatne i javne” interese građana. Odsustvo socijalnog sidra političko polje čini nedovoljno stabilnim i nastanjenim, odnosno „slabost interesnih grupa lišava političke partije neophodnog partnera u procesu artikulacije, agregacije i selekcije društvenih interesa”¹.

Na drugoj strani, i sama nestabilizovana i prenaseljena i internim linijama podela i sukoba dodatno fragmentirana partijska scena dodatno otežava građanima i interesnim asocijacijama izbor trajnog i pouzdanog političkog partnera. Posledična sve veća izborna volatilnost i menjanje političkih preferencija dovodi u pitanje njihovu funkciju političke identifikacije i integracije.

Raširena politička i izborna apstinencija govori dovoljno rečito o krizi partijskog oblika političke participacije i, bar posredno, višestrukim njenim razlozima. Decenijama unazad na delu je i proces postdemokratskog pražnjenja demokracije, odnosno mehanizmi selektivne izloženosti aktera politike interesima korpo-

1 Vladimir Goati, „Partije i akteri civilnog društva u Srbiji”, u: Dragica Vujadinović (ur.), *Između autoritarizma i demokratije*, knjiga 2, Civilno društvo i politička kultura, Cedet, Beograd, 2004, str. 314–315.

rativnog kapitala koji za posledicu ima i da stranke levice na vlasti ne prelaze postavljene graničnike.² Tako građani vremenom dolaze do frustrirajućeg saznanja da mogu menjati na izborima partije ali ne i vođenje politike.³ Konačno, čini se da opsednutost vlašću i korumpiranost iskustvom vladanja partije čini sve manje delotvornim u osvajanju naklonosti i izazivanju emocionalne vezanosti članstva i birača.⁴

Susret partija lišenih motiva za mobilizacijom građana i njihovom aktivnom participacijom i okrenutih posedovanju vlasti, sa slabim i nepovezanim civilnim društvom, sindikatima i samozabavljenom akademskom zajednicom bez kapaciteta da agregiraju grupne interese, daju jasno ograničene (kvazi)demokratske efekte.

Uz politički nepunoletne, lišene političkog kapitala i identiteta građane jasno je da se radi o društvu sa velikim demokratskim deficitima.

Posledično, politički režim u Srbiji Milan Podunavac ocenjuje kao cezariizam. Cezarizam pretpostavlja razaranje i poništavanje građanskih vrlina i javnog duha. On, kako ističe dalje Podunavac, „sa naglašenom represijom razara javno polje i sferu političke javnosti bez koje čovek naprosto ne može realizovati svoj politički identitet. Cezarizam je antipod građanstvu... Stoga, cezariizam je zla kob slabog društva i korumpiranog naroda, on je podjednako i zaslužena kazna degradiranog i korumpiranog naroda” (Fegelin).⁵

Iz brojnih razloga u koje ovde nećemo ulaziti u poslednje tri decenije povratka u višepartizam Srbija se ciklično kretala od hibridnog režima, odnosno izbornog autoritarizma iz vremena Miloševića, preko nekonsolidovane demokratske evolucije nakon 2000, do ponovnog pada u hibridni režim pod Aleksandrom Vučićem.

2. Partije u vizuri građanki i građana Srbije

Brojna istraživanja javnog mnjenja u Srbiji pokazuju da se u međuizbornoj periodu sa strankama identifikuje oko polovine građana, pri čemu približna trećina ima „tvrdu” identifikaciju, dok jedna četvrtina tvrdi da im je neka stranka tek bliža od drugih, odnosno ima „meku” identifikaciju.

Pritom, politički život Srbije odlikuje visoka gustina partijskog članstva, odnosno udeo partijskog članstva u biračkom telu kontinuirano se kreće od

2 Kolin Krauč, *Postdemokratija*, Karpos, Beograd/Loznica, 2014.

3 Ivan Krastev, *S verom u nepoverenje, Može li demokratija da opstane ako ne verujemo svojim liderima*, BFPE, Clio, Beograd, 2013.

4 Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.

5 Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str. 81.

8% do 15%. Udeo partijskih članova koji su konstantno angažovani ne prelazi, međutim, 10–20% i oni predstavljaju „aktivističko jezgro i akcioni i kadrovski 'rezervoar' stranaka”⁶

Ključni nalaz istraživanja čini, međutim, jaz koji postoji između raširenosti partijskog članstva, primera radi samo aktuelno vladajući SNS tvrdi da ima 700.000 članova, što je oko 13% efektivnog u zemlji prisutnog biračkog tela i uporno decenijski konstatovanog niskog poverenja u političke stranke. Dalo bi se zaključiti da su u partijama iz interesa i oni koji im inače ne veruju.

2.1. Razlozi nepoverenja u političke stranke

Nezadovoljstvo praksom i ponašanjem partijskih vrhova deli, dakle, i većina onih građana koji inače smatraju da utakmica partija otvara mogućnosti za učešće u politici i demokratsko odlučivanje.

Veliki broj građana, gotovo dve trećine, prihvata stav o „samosvrsi partija”, odnosno tvrdnje da stranke u praksi služe samo interesima svojih vođa.

Pritom, između partijski identifikovanih i ostalih građana praktično nema razlike u pogledu prihvatanja ove tvrdnje. Primera radi, pomalo ironično deluje saglasnost gotovo tri petine članova partija da su za stranke zainteresovani samo oni koji hoće da ostvare neku korist od njih. O kredibilitetu stranaka i intenzitetu veze građana sa partijama govori i činjenica da približno polovina onih koji će izaći na izbore tvrdi da će glasati za najmanje lošu opciju.⁷

Tri decenije nakon obnove višestranačja strankama ne veruje 75% građana i krajnje je indikativno da među njima dominiraju mlađi, starosti do 44 godine, sa najmanje završenim srednjim nivoom obrazovanja i oni koji žive u gradskim sredinama (Institut za evropske poslove, mart 2020).

3. Civilno društvo u polju politike

Jedan od najjasnijih pokazatelja takvog stanja je „povlačenje” građana iz oblasti političkog delovanja, kao i velika doza političke ravnodušnosti, čak cinizma. Građanima ostaje da svoju ljutnju i nezadovoljstvo iskažu povremenim protesnim okupljanjima.

Ukoliko, međutim, protesti ne iznedre nove posredujuće strukture i aktere prisutno nepoverenje prema politici i političarima će proteste, umesto uvoda u promene, svesti na „mreže revolta i nade” (Kastels), odnosno nivo, nipošto nevažne,

6 Zoran Stojiljković, *Partije i partijski sistemi*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 331.

7 Isto, str. 37–42.

intervencije protiv ogoljene zloupotrebe vlasti u korist vladajućih manjina.⁸ Posledično, učesnici protesta nisu zainteresovani za preuzimanje vlasti ili za promenu sistema; oni nastoje da odrede granice koje sadašnje ili buduće vlade ne bi smele da pređu. Umesto formalnih organizacija zasnovanih na političkom predstavljanju, učesnici novih protesta radije se oslanjaju na kratkotrajne, promenljive forme kolektivne organizacije (plenuma, forume) u okviru kojih se odvija proces neposrednog debatovanja i donošenja odluka.

Dok je institucionalna politika postala profesionalizovana delatnost eksperata, protestna politika pokazuje otklon od bilo kakvih pokušaja ideologizacije, hijerarhizacije i profesionalizacije. Drugim rečima, protestna politika mahom počiva na idealu samoorganizovanja, a ukoliko se klasične organizacije i pojavljuju u okviru protestnih mreža nastoje da svoje ideje, ciljeve, agende i kolektivne identitete stave u drugi plan, u zamenu za stvaranje labavijih mreža kojima šire protestnu bazu.⁹

Bez sumnje, savremeni protesti mahom mobilišu predstavnike srednje klase i mlade. Pol Mason smatra da kapitalizam više nije u stanju da mladima ponudi izvesnost stabilne karijere i sigurnog posla. Mladi sve izvesnije postaju višak radne snage. Glavni protagonisti novih revolucija su, kako Mason kaže, razočarani „diplomci bez budućnosti”, mladi koji su završili školovanje ali nemaju pravi posao.¹⁰

Dakle, savremeni protesti nisu platforme za promenu sveta ili kapitalističkog sistema. Za razliku od svojih prethodnika iz šezdesetih godina prošlog veka koji su se borili da promene svet svojih roditelja, današnji mladi pokušavaju da očuvaju neke od njegovih vrednosti od daljeg propadanja. Protesti su pre sigurnosni ventili kapitalizma.

Posledično, srednja klasa, mladi pre svega, izgubila je nadu, stešnjena između vrha i dna socijalne piramide, da do promena može doći na biračkom mestu. Savremeni protesti, zaključuje Krastev, ne označavaju povratak revolucionarne politike, niti predstavljaju delotvornu strategiju u doba globalizacije u kojem su nacionalne vlade sve slabije, multinacionalne korporacije moćnije, a političke partije izgubile sposobnost mobilizacije i izgradnje političkih identiteta. Moć građana i protestnih politika je, smatra on, pre svega u njihovoj sposobnosti da ometaju oligarhijske strukture i kontrolišu vlast.¹¹

8 Manuel Castels, *Mreže revolta i nade: Društveni protesti u vreme interneta*, Službeni glasnik, Beograd, 2018.

9 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između interesa i uverenja, Ideologija i organizacija strana-ka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.

10 Paul Mason, *Postcapitalism. A Guide to our Future*, Sunday Times bestseller, Walmart.com, 2015.

11 Ivan Krastev, *Ometena demokratija, globalna politika protesta*, Službeni glasnik, Beograd, 2017.

3.1. Slučaj Srbija

Siromaštvo i nesigurna (polu)zaposlenost su, uz političku manipulaciju i korupciju, sveprisutni u Srbiji. Oni sami po sebi proizvode pre apatiju i pomirenost, ako ne i ciničnu spremnost za penjanje pomoćnim stepenicama korupcije i partijskog udomljavanja nego protesnu energiju.

Upravo je demokratska insuficijentnost uspostavljenog režima nakon 2014/2016. godine u osnovi ponovnog buđenja protesta i duha građanske neposlušnosti. Istovremeno, ona je izraz narasle neravnoteže moći socijalnih i političkih aktera koja značajne delove društva dovodi do saznanja da je oslanjanje (samo) na legalne procedure i kanale uticaja nedovoljno i nedelatno.

Da bi oni postali okidač protesta i promena višestruko već varani građani i zaposleni moraju da poveruju u snagu solidarnosti, sopstvenu moć i, u kulturi sklonoj proizvođenju vođa, u znanje, integritet i poštenje onih koji ih predvode. Imajući u vidu meru recikliranosti likova na političkoj sceni taj posao je tek negde na svom početku.

Aktuelno, suočeni smo sa malim ugledom potencijalnog političkog reprezentanta protesta – jedva kako-tako objedinjene šarenolike opozicije sa tankom integrativnom osnovom. Logično, ona je osetljiva na kritike da je bez jedinstvenog odgovora na brojna ključna pitanja. Nasuprot njima stoji sveprisutni vođa, sa visokim rejtingom i koncentrisanom kontrolom nad svim resursima moći koji na proteste reaguje kampanjom obilaska „svoje” Srbije.

Situacija neodoljivo podseća na devedesete godine. Upornim protestima vlast se može delegitimisati ali pitanje je da li i naterati na popuštanje i pomak ka demokratskim procedurama koje tek čine promenu mogućom. Pitanje je na čijoj strani su politički mentori, pre svega oni sa željene političke destinacije EU? Neka vrsta polazne pretpostavke o mogućem ishodu mogao bi biti stav da slabi građanski i radnički protesti u zavisnim društvima sa autoritarnom, neparticipativnom kulturom većine i bez političkog kišobrana koji čine partije/koalicije sa demokratskim potencijalom, završavaju kako su dosadašnji i završili. Bez političke podrške se očito ne može ali od nje, bez sopstvenog pritiska i (samo)organizovanja, nema ni naročite i trajne koristi.

Nakon svakog protesta kao da ključni efekat čini pojava novih aktera i preraspodela moći unutar (jednako neuticajnog) opozicionog političkog korpusa. Ključna je, međutim, dilema je li moguć produktivan susret političkog i ekonomskog i socijalnog momenta ili strane protesta, odnosno susret i jedinstvo zime građanskog nezadovoljstva sa socijalnim, sindikalnim zahtevima?

Logično je da se onda u vremenima kriza i protesta, koja menjaju i redosled na političkoj agendi, stranke formiranog partijskog kartela periodično suočavaju

sa izazivačima koji pokušavaju da pokrenu reverzibilne procese – reideologizaciju, participaciju i povratak partija ka polju civilnog društva.¹²

Naime, limiti protesne forme participacije, kapilarnog mrežnog organizovanja i labave artikulacije jednog cilja i pitanja vode, u situacijama krize partija i skleroze partijskog sistema, transferu iz protesta u politiku koji dobiju i formu kvazipartijskih struktura.

Primeri pokreta Otpor, ali i ekspertske mreže G17 plus, predstavljaju (ne)uspešan pokušaj naplate značajne uloge koje su organizacije nastale unutar civilnog društva igrale u promenama 2000. U Srbiji ponovo postoji, nakon krize „stare opozicije”, odnosno gubitka vlasti 2012, nekoliko stranaka u čijem razvoju se mogu uočiti elementi difuznog procesa (razvoj iz grupa u civilnom sektoru). Od stranaka koje bi mogle da dobiju status relevantnih i ukorenjenih indikativan je slučaj Dveri koje su nastale iz nekoliko organizacija i pokreta nastajućeg desnog civilnog društva.

Na drugoj strani političkog spektra potencijalni značaj ima Građanski forum, formacija nastala od protesnih pokreta i akcija, čiji je ključni akter Ne davimo Beograd.¹³

4. Političke šanse sindikata

Sindikati su izabrani iz dva razloga za predmet nešto šire analize. Prvo, za razliku od NVO u Srbiji, radi se o organizacijama koje imaju i institucionalnu memoriju, kao i članstvo i bar kakvu-takvu infrastrukturu i mrežu. Drugo, smešteni su u zonu industrijskih odnosa, odnosno trajnih i važnih interesa zapošljavanja, rada i uređivanja radnih odnosa i kao takvi i institucionalno prepoznati kao reprezenti sveta rada u socijalnom dijalogu. Posledično, recimo, za razliku od crkvenih organizacija koje uživaju daleko veće poverenje, građani najmanji otpor, odnosno čak razumevanje pokazuju za prisustvo sindikata u polju politike, uključiv komunikaciju sa političkim strankama.

Položaj sindikata u političkom polju uslovljen je sem, naravno, njihovom (1) snagom, brojnošću i poverenjem koje uživaju, i faktorima poput (2) uticaja pitanja koja pokreću na opredeljenje političkih aktera i birača, kao i (3) tipom poretka, (4) privrednom (de)konjunkturuom i (5) operativnom pregovaračkom pozicijom, uslovljenom karakteristikama partijskog i izbornog sistema.

12 Richard Katz and Peter Mair, “Changing models of party organisation and party democracy: the emergence of the cartel party”, *Party politics*, Vol. 1, No. 5/1995, pp. 16–22.

13 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između interesa i uverenja, Ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*, op. cit.

4.1. Teret nepoverenja

Sindikati u Srbiji, čak ni u mitsko, formativno doba Tucovića i Lapčevića, kao ni obaveznog članstva i učešća u vlasti u socijalizmu, nisu bili naročito moćna ni ugledna organizacija. Strateški izbori i uticaj pripadao je partiji. Gubitak moći, sopstvena fragmentacija, uz istovremeno nesnalaženje i neuspeh u pokušaju da se, bez političkih saveznika, odupru razarajućim efektima „povratka u kapitalizam”, rezultirao je niskim poverenjem u sindikate. Razornim efektima tranzicije redukovana moć i resursi samo su se dalje krunili daljim dezangažovanjem zaposlenih.

Ključni nalaz u Ispisovom istraživanju (mart, 2019) jeste da je nepoverenje trostruko veće od poverenja (60% : 19%) u sindikate. Komparativno posmatrano, uz približno istu stopu sindikalizovanosti zaposlenih (između petine i četvrtine zaposlenih), sindikati u Srbiji uživaju dvostruko manje poverenje od evropskog proseka.¹⁴

Pritom poverenje, bolje reći nepoverenje, nije u značajnijoj vezi ni sa kojom socio-demografskom karakteristikom, pa ni sa obrazovanjem i političkim profilom.

U osnovi poverenja i nepoverenja je zapravo (ne)postojanje osećaja sindikalnog identiteta koji smo u jednom drugom istraživanju (Mihailović i drugi, 2019) operacionalizovali kroz prihvatanje stava da nije uzaludno i glupo biti solidaran, aktivan u sindikatima i sindikalnim akcijama, uključiv i učešće u protestima i štrajkovima. Udeo onih koji poseduju sindikalni identitet je ne slučajno u dlaku isti – petina, kao i onih koji kako-tako veruju sindikatima, ali i onih koji bi nešto učinili i kada nisu direktno lično pogođeni.¹⁵

4.2. Rejting na političkom i izbornom meniju

Logika političke vlasti uvažava, pre svega, interese **brojnih, dobro organizovanih „strateških skupina”** (Ofe). Pri tome zaposleni, posebno oni sindikalno organizovani, predstavljaju čak i za partije sklone sindikatima tek jedan deo potencijalne izborne klijentele čije interese je teško do kraja usaglasiti i integrisati. Kada je o samim sindikatima reč, njima najčešće nedostaju resursi za definisanje i praćenje svojih strateških zahteva i ciljeva, odnosno određenje svoje jasno definisane političke potražnje, ali i precizni kriteriji za razlikovanje političkih igrača i

14 Zoran Stojiljković, *Potencijali za promene, ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, Čigoja štampa, Beograd, 2019, str. 319.

15 Srećko Mihailović (ur.), *Sunovrat radničkih prava i pokušaji zaštite: Prekarizacija radnika u prvim decenijama 21. veka*, DAN GRAF, Beograd, 2019.

detektovanje karaktera „slatkorečive i obećavajuće” političke ponude. Sindikalno vlasništvo nad socijalnom agendom pritom nije naročito upotrebljivo. Iako su ta pitanja visoko na agendi građana, nisu i ključno pitanje koje deli politički prostor na kome dominiraju identitetska pitanja, pre svega pitanja državnog i nacionalnog identiteta. Pri tome je radništvo većinski konzervativno i sklonu nacionalnoj i socijalnoj demagogiji, odnosno sigurnost stavlja iznad demokratije. Sem u kratkim herojskim periodima. Zato i autoritarni populistu imaju prođu kod njih, posebno dok imaju ma kako varljive ekonomske rezultate. Povratno, sve slabiji, podeljeniji i malobrojniji sindikati gube na podršci i ostvaruju sve minorniji politički uticaj.¹⁶

4.3. Sindikati, poredak i ekonomija

Hipoteza od koje polazim je da sindikati dobro stoje samo u situacijama u Srbiji odsutnim, istovremenog i demokratskog i ekonomskog rasta, koji je još i socijalno inkluzivan. Polazno, tek je ekonomski kolaps režima olakšao, kao i blokada i bombardovanje, rastanak većinskog dela radništva sa Miloševićem režimom, odnosno paradoksalno – propadanje radništva obavljeno je pod vlašću socijalno responzivnih socijalista.

Rast i demokratije i ekonomije ali u situaciji rasta nejednakosti u periodu od 2000. do 2008–2010. godine proizveo je plitku podršku radnika i sindikata novom režimu. Nakon toga na red dolazi ekonomska kriza, uz demokratske deficite i raširenu korupciju. Kriza i pad i demokratije i ekonomije u tom periodu su u znatnoj meri oslonjene na takvu širu evropsku i planetarnu tendenciju postdemokratskog deficita i posrtanja ekonomija pod hipotekarnom i krizom dugova iz 2008. Ona vodi promeni vlasti u Srbiji 2012–2014. Staro-novi režim dolazi na valu populizma koji služi da se preuzmu poluge vlasti i uspostavi se već 2016–2017. zarobljavanjem institucija novi, hibridni režim.

4.4. Pregovaračka pozicija

Važna praktična dilema je da li onda, osim očito ograničenog uticaja programskog afiniteta stranaka i samog biračkog tela, na poziciju i uticaj sindikata utiču i formativne karakteristike i svojstva partijskog i izbornog sistema.

16 Zoran Stojiljković, *Potencijali za promene, ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, op. cit., str. 403.

Pored otvorenosti političkih institucija i medijskog i javnog prostora za uticaj sindikata, radi se o potencijalnom uticaju izbornog i partijskog sistema, manifestovanog preko sastava zakonodavnog organa i Vlade.

Nalazi komparativnih istraživanja govore, naime, da su pregovaračka snaga i uticaj sindikata veći ako se radi o visokoj proporcionalnosti parlamenta, višestranačkoj koaliciji na vlasti i ne preterano velikoj fragmentaciji parlamentarnog sastava.¹⁷

Nasuprot tome, sistem sa predominantnom strankom, posebno onom sa neprikosnovenim liderom, slabom i fragmentiranom parlamentarnom strukturom, posebno opozicionom, može voditi samo do „autoritarnog korporatizma” – podvrgavanja organizovanog rada vladajućim ili izbornim političkim strankama.

Srbija je paradigmatičan primer da je za sindikate najbolji visokoproporcionalan, ali ne i preterano fragmentiran, sastav parlamenta sa stvarnom, a ne fingiranom koalicijskom višestranačkom vladom. Nikako sistem sa dominantnom strankom i slabom i fragmentiranom opozicijom, što mi imamo sve vreme, sa izuzetkom perioda 2003–2008. godine. Dakle, ispregovarane većine i vlade vode većoj inkluzivnosti i upotrebljivom glasu i za sindikate – od otvorenog konsultativnog procesa do sklonosti institucionalizovanom socijalnom dijalogu i njegovom realnom uticaju.

Danas, situaciju na „malom” međustranačkom političkom tržištu ponude karakteriše neravnoteža moći – dominacija ukрупnjene i u rukama SNS centralizovane pozicije političke ponude nad, nakon višestrukih rascepa, krajnje fragmentiranom i organizaciono nestabilizovanom opozicionom scenom. Primera radi, uz programatske i brojne nasleđene interne stranačke podele, opozicija je danas razdeljena na „staru”, nekada vladajuću opoziciju (koja po svojim kritičarima i ne treba da se vraća), i na svoje postkrizne izdanke.

Srbija tako očito spada u red država sa plitkim, nerazvijenim političkim tržištem. Nediferenciranoj tražnji koju obrazuje velika većina siromašnih, nezaposlenih i frustriranih (dugim propadanjem zemlje) građana odgovara preobilna ponuda impregnirana demagogijom i navodnom brigom za „običnog” čoveka.

Nakon pandemijske krize i izbora bez izbora 2020. ulazimo u period političke nestabilnosti i privredne recesije, koji će potrajati bar do predsedničkih izbora 2022.

Sindikati imaju pred sobom više opcija. Jedna je strategija Noja, odnosno zabijanja glave u pesak i „netalasanja”. Druga je strogi ekonomizam i nemešanje u politiku, koji na političkoj ravni nosi podređen položaj u odnosu na vlast. Treća, političko kibicerstvo i licitiranje cenom svoje podrške je, u situaciji političke neravnoteže, krajnje limitirana.

17 John Budd & Ryan Lamare, *The importance of political systems for trade union membership, coverage, and influence: theory and evidence*, Version Date, July 24, 2019.

Po mome sudu, tek četvrta koja spaja jasno političko profiliranje na alternativnoj ekonomskoj i socijalnoj platformi, sa ukрупnjavanjem i umrežavanjem sa srodnim akterima kako bi se pojačala politička zavodljivost i proizveo politički partner od poverenja, ima trajniju perspektivu. Ona traži i uvezivanje demokratskih i socijalnih pitanja, odnosno jasno optiranje sindikata i za političku i za socijalnu demokratiju.

5. Nedostajuća karika: Aktivno građanstvo

Srbija je podeljena zemlja u kojoj je broj podanika, pretežno nevoljnih i siromašnih i ne naročito obrazovanih, uvek nadilazio udeo uspravnih i kuražnih građanki i građana.

Ovde ni svaki dvadeseti sebe ne smatra politički uticajnim, tek svaki deseti je spreman da štrajkuje i protestuje, neznatno je više i onih koji bi išli (dobrovoljno) po tribinama i skupovima. Ovde nema više od trećine ni političkih „kibicera”, onih koji iz fotelje sa bezbedne udaljenosti pažljivo prate i u poznaničkom krugu komentarišu politiku i političare.¹⁸ Ipak, na izbore, po pravilu, izađe ne manje od dve trećine od nešto preko pet miliona punoletnih koji su još u Srbiji. No ne treba smetnuti sa uma da je u Srbiji ubedljivo najbrojnija partija onih koji su, i bez poziva na bojkot, digli ruke od politike. Ili su već digli ruke – otišli iz Srbije.

Brojna istraživanja i studije pokazuju takođe da su građani lišeni političkog kapitala, odnosno da poseduju nizak nivo interesovanja za politiku, političkih kompetencija i znanja, kao i poverenja u civilne i političke aktere i institucije. Posledično, i njihova je dobrovoljna i neiznuđena socijalna i politička participacija, uključiv i protesnu, skromna i ima ograničene efekte. Deo razloga svakako čini i slaba demokratska tradicija i vrednosti i sentiment, kao i difuzni i nerazvijeni politički identiteti.

5.1. Polazne pretpostavke o političkom kapitalu u Srbiji

Dosadašnja istraživanja omogućuju postavljanje nekoliko polaznih pretpostavki za kritičku analizu raspoloživog socijalnog i političkog kapitala:

- (1) Srbija je gotovo paradigmatičan primer i dokaz za Burdijeovu tezu da politički kapital pripada vrhu socijalne piramide. Istraživanja, naime, pokazuju da 5–10% onih koji ostvaruju relevantan uticaj istovremeno su i oni koji dobro žive.

18 Zoran Stojiljković, *Potencijali za promene, ogleđi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, op. cit., str. 150–151.

- (2) Deficit socijalnog/političkog kapitala građana posledica je kumuliranja autoritarne matrice, demokratskih deficita i oskudnih raspoloživih resursa;
- (3) Politička kultura, odnosno autoritarno nasleđe je presudno uticalo na disproporciju između raširenog ali nedovoljno aktivnog članstva u formalnim (civilnim i političkim) organizacijama;
- (4) Posledično, autoritarni sistem i pravila su rezultirali povlačenjem građana iz javne sfere i pasivnim oslanjanjem na državu.

Jedna od ključnih hipoteza koju nastojim da argumentujem u ovom radu, njegova svrha i poenta, jeste da nema osvajanja demokratije bez političke „dokapitalizacije” građana i građanskih asocijacija, odnosno preraspodele političkog kapitala i moći, koja je dominantno moć mobilizacije. Prethodni uslov je preraspodela veština i ekspertize. To traži i kritičku analizu i odgovor na pitanje, recimo, kome i čemu služe partije ili sindikati kao agenti delegiranog političkog kapitala građana i radno angažovanih?

5.2. (Ne)poverenje u civilne i političke aktere

Najgore u gotovo dvodecenijskom istraživačkom kontinuumu stoje, najuticajnije inače, političke partije. Poverenje u medije, NVO i sindikate kao instrumente učestvovanja građana u političkom odlučivanju je na takođe veoma niskom nivou – u njih kao kanale promocije i zaštite sopstvenih interesa veruje tek približna petina građanki i građana. Odnos građana prema njima ukazuje, dakle, na ispražnjeno političko polje između vlasti i građana, odnosno na veliki prostor za populističko mobilisanje i „direktnu vezu” vođe i podanika.¹⁹

5.3. Mediji i politika

Kada je o medijima reč, sve socio-demografske grupe veruju da su mediji pod uticajem političara, odnosno da sloboda medija presudno zavisi od politike a ne od novinara i njihovog profesionalizma.

Za populističke režime, pluralistički, nepristrasni i kritički mediji predstavljaju smetnju ostvarenju ideala direktne povezanosti sa narodom. Ideja pluralističke debate između suprotstavljenih gledišta i njihova artikulacija kroz takmičarske političke platforme suprotna je njihovom shvatanju homogene, uniformne narodne volje. Populisti stoga teže da eliminišu posrednike i vrlo često da se

¹⁹ Zoran Lutovac, „Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji”, u: Zoran Lutovaac (ur.), *Građani Srbije i populizam: Javno mnjenje Srbije 2017*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 2017.

„otarase novinara”.²⁰ Populistima su stoga mediji potrebni samo kao transmisioni mehanizam njihovih političkih poruka, a ne i kao slobodni entiteti koji te poruke kritički preispituju.

6. Pravci promena

Dakle, ključna karika koja nedostaje je aktivno i tolerantno građanstvo. Pri tome se participacija i javna deliberacija razumeju kao škola demokratije. Dve su vrste prepreka uspostavljanju uspravnih građana i kontrolisane demokratske vlasti. Prvo treba razoriti logiku bespogovorne poslušnosti kao poluge vlasti, odnosno rašireni mentalitet trpljenja i svikavanja. Mora se delegitimirati i političko kibicerstvo, rajinski mentalitet mimikrije, dodvoravanja, čak ulagivanja i preletanja u redove aktuelnim pobednicima.

Drugo, prethodno treba jasnim zahtevima i strategijom jedinstvenih prioriteta objediniti onu desetinu spremnih na rizik promena koji se inače razlikuju u svojim viđenjima i ciljeva i načina postizanja promena. I na ovom načelnom nivou rasprave vredno je konstatovati da, prema Crtinom istraživanju iz 2017, tek svaki deseti građanin Srbije veruje da ljudi slični njemu mogu da menjaju stvari kojima nisu zadovoljni. Pri tome, protesti se (19%) kao instrument promene vide ređe nego izbori (38%) i članstvo u partijama (24%), a češće od učešća u javnim raspravama (15%) i aktivnosti na socijalnim mrežama (14%).²¹

Analiza „predrevolucionarnih situacija” pokazuje da prvo treba delegitimirati postojeći poredak i stvoriti sliku o mogućem svetu /Srbiji kao okviru za poželjnu budućnost.

Dakle, (1) uverenje o postojanju realne alternative postojećem o „Srbiji u kojoj bih želeo da živim”, (2) postojanju kompetentnih aktera u koje se može verovati, uz (3) sopstvenu socijalnu potentnost i (4) stvorenu solidarnost na delu, temeljne su pretpostavke za promenu.

Moje duboko uverenje je da danas, u vremenima interneta i umreženih komunikacija – socijalnih mreža, odnosno „umreženog društva” (Kastels), i građanski otpor i civilna strategija promena moraju imati nehijerarhijski, mrežni karakter. Neophodni karakter mreže mreža ili koalicije koalicija mora se, ako se radi o partnerstvu za demokratske promene, bazirati na vrednostima solidarnosti, aktivizma i zajedničkog učenja, poštovanju javnog interesa i javnom dobru. Praktično, radi se o razvijanju mehanizama i alatki za kontrolu i utvrđivanje odgovornosti političke vlasti i kanala uticaja na nju.

20 Jan Verner Miler, *Šta je populizam?*, Fabrika knjiga, Pešćanik, Beograd, 2017, str. 43.

21 Crta, 2018. Dostupno na: <http://crta.rs/wp-content/uploads/2018/02/Ucesce-gradjana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2017.pdf> (pristupljeno 29. 11. 2018).

Da bi se menjao, svet se prethodno mora poznavati. Posebno je važno znanje o anatomiji i fiziologiji političkih i pravnih institucija i društvenih ustanova. Drugo, moraju se posedovati veštine i alatke uticaja na njih – od lobiranja do kaptiranja protesne energije i primene specifičnih medijskih i političkih strategija. Treće i najvažnije, treba posedovati i uspešno promovisati i zagovarati set skladno uvezanih političkih i socijalnih vrednosti. Zahtevi za demokratskim standardima koji bi važili u političkoj i izbornoj praksi, medijima i pravosuđu moraju biti uvezani sa efektivnim mehanizmima, poput socijalnog dijaloga i socijalnog pakta, koji garantuje kontrolu i monitoring rešenja u ekonomskoj i socijalnoj politici i radnom zakonodavstvu.

U tom okviru, ostaje nam da verujemo u građanske inicijative i socijalne mreže – u „pokret otpora” koji u poslu „nadziranja demokratije” objedinjuje nevladin sektor, sindikate, profesionalna udruženja, autonomne medije i akademsku zajednicu, naravno, tek kada i oni sami dosegnu dovoljan nivo demokratskog prkosa. Tek zajedno oni mogu da omeđe, kontrolišu i usmeravaju polje politike.

Literatura

- Budd John W. and Lamare J. Ryan, *The importance of political systems for trade union membership, coverage, and influence: theory and evidence*, Version Date: July 24, 2019.
- Goati Vladimir, „Partije i akteri civilnog društva u Srbiji”, u: Dragica Vujadinović (ur.), *Između autoritarizma i demokratije*, knjiga 2. Civilno društvo i politička kultura, Cedet, Beograd, 2004.
- Hejvud Endru, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Kastels Manuel, *Mreže revolta i nade: Društveni protesti u vreme interneta*, Službeni glasnik, Beograd, 2018.
- Krastev Ivan, *Ometena demokratija, globalna politika protesta*, Službeni glasnik, Beograd, 2017.
- Krastev Ivan, *S verom u nepoverenje: Može li demokratija da opstane ako ne verujemo svojim liderima*, BFPE, Klio, Beograd, 2013.
- Krauč Kolin, *Postdemokratija*, Karpos, Beograd/Loznica, 2014.
- Kin Džon, *Civilno društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.
- Katz Richard and Mair Peter, “Changing models of party organisation and party democracy: the emergence of the cartel party”, *Party politics*, Vol. 1, No. 5/1995, pp. 5–28.
- Lutovac Zoran, „Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Građani Srbije i populizam: Javno mnjenje Srbije 2017*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, 2017.
- Mason Paul, *Postcapitalism. A Guide to our Future*, Sunday Times bestseller, Walmart.com, 2015.

- Mihailović Srećko i drugi (ur.), *Sunovrat radničkih prava i pokušaji zaštite: Prekarizacija radnika u prvim decenijama 21. veka*, DAN GRAF, Beograd, 2019.
- Miler Jan-Verner, *Šta je populizam*, Fabrika knjiga i Peščanik, Beograd, 2017.
- Podunavac Milan, *Poredak, konstitucionalizam, demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- Spasojević Dušan i Stojiljković Zoran, *Između interesa i uverenja, ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.
- Stojiljković Zoran, *Potencijali za promene, ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*, Čigoja štampa, Beograd, 2019.
- Stojiljković Zoran, *Partije i partijski sistemi*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Baze podataka

- CeSID – Javno mnjenje Srbije (sept. 2007. godine)
- Kako građani Srbije vide tranziciju iz socijalizma u kapitalizam (2010. godine); Raširenost socijaldemokratskih uverenja među radnicima Srbije (2013. godine)
- Ipsos, jun 2017, maj 2018, mart 2019, oktobar 2019.
- Centar za sindikalizam, jun 2018.
- Institut za evropske poslove, mart 2020.

Zoran Stojiljković

CITIZENS' WILL AND ITS INTEREST AND POLITICAL PRESENTERS

Abstract: This paper provides a critical evaluation of the relationship between citizens, parties and civil society organizations, notably trade unions. In hybrid regimes, with weak democratic tradition and culture, this implies low-intensity links between actors lacking significant credibility and, with the exception of party oligarchies, power. Citizens, or rather subjects, in the political arena are passive and without influence, with low political capital and weak political identity. Lacking confidence in parties, civil society and trade unions as collective agents of their interest, they express their will in occasional protests. The party field is characterized by notional syncretism, along with developed elements of partocracy and political clientelism. Variations in the influence and number of members and voters depend primarily on the position in power. Trade unions' position is characterized by: absence of political umbrella, i.e. reliable political partner, unstable short-term coalition arrangements, but also ineffective passive non-political position. In the situation of non-existent inter-union cooperation votes-for-support model provides low effects, while direct political participation is without any realistic chances.

Key words: political capital, confidence, action potential, parties, civil society, trade unions.

Prof. dr Jovan Komšić*
Ekonomski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Političke partije i „zatvorenikova dilema”

Sažetak: Analiza se fokusira na činjenicu da aktuelnu, javnopolitičku scenu Srbije značajno profilise duboki rascjep među partijama vlasti i onog segmenta opozicije koji se opredelio za bojkot junskih izbora 2020. Strukturni deficit institucionalizacije partijskog sistema, kao ključnog mehanizma socijalno-političke interakcije (reprezentacije društvenih preferencija i interesa u procesu autoritativne alokacije vrednosti, pluralističkog demokratskog takmičenja; međusobne kontrole i saradnje), izvire iz odsustva elementarnih pretpostavki uzajamnog poverenja ključnih aktera. A, s obzirom na to da poliarhija podrazumeva relativno stabilnu, miroljubivu koegzistenciju partija, uz minimum „consensusa” o institucionalnim pravilima igre i ulogama na političkom tržištu, same temelje konstitucionalne demokratije u Srbiji podriava mogućnost da se dominacijom strategije nekooperativnosti maksimizuje stranačka dobit od totalne marginalizacije, pa i uništenja političkog protivnika. U tom kontekstu, za razumevanje kompleksnih izvora i posledica aktuelnih, ekstremno sebičnih političkih strategija, koje prete slomom pluralističke demokratije, vrlo korisne su analize „teškoća ukorenjivanja” demokratije (S. M. Lipset; M. Diverže; R. Aron; M. Fuko). Posebno je instruktivna Dalova (R. Dahl) analiza pretpostavki poliarhije („glavnih elemenata u strategiji liberalizacije”). Priključujući „tradicionalnoj” literaturi analize trećeg-četvrtog talasa demokratske tranzicije (S. Hantington; H. Linc & A. Stepan; G. O Donel; K. Ofe), izazovna je mogućnost da se iz ugla teorije igara („zatvorenikova dilema”) propitaju

* E-mail: jovankom@eunet.rs

mehanizmi i podsticaji za korekciju partikularne racionalnosti, povratak minimalnog poverenja među ključnim akterima političke scene Srbije i izgradnju delotvornog sistema uzajamnih garancija.

Ključne reči: Srbija, politički rascep, pretpostavke poliarhije, partijski sistem, deficiti institucionalizacije, belicizam, uverenja partijskih elita, zatvorenikova dilema, sistem uzajamnih garancija, slom demokratije

Na fonu naslova naučne konferencije formulisaću problem propuštenih i nenaučenih lekcija, od strane neposrednih aktera trodecenijskog višestranačja, kao i konzumenata njihove „robe” na političkom tržištu Srbije, tako što ću u prvi plan uključiti značaj ideja, tradicije i kulturoloških činilaca uopšte. To činim sa namerom da, na tragu Poperovog (Karl R. Popper) stanovišta kako su, „u krajnjem slučaju, svi politički problemi institucionalni problemi”,¹ razmotrim pretpostavke uspostavljanja delotvornog sistema uzajamnih garancija vlasti i opozicije u Srbiji.

Naime, opšte mesto savremene teorije je stanovište da su, pored procedura „igre smenjivanja” (Diverže)² – kao najmanje loše mere demokratičnosti društava i političkih sistema – za značenjsko polje termina „liberalna demokratija” nerazdvojno vezane ideje. Kako piše Sartori (*Giovani Sartori*), nije reč o neakvim „idejicama”, nego o činjenici da je „demokratija (je) *plod ideokratije*. Nijedan istorijski eksperiment nije tako izrazito niti tako opasno vezan za snagu ideja, a samim tim i za našu sposobnost da upravljamo svetom misleći o njemu”,³ piše citirani autor.

Iz tog ugla gledano, za ovu raspravu ima smisla uputiti na naše, uglavnom neuspešno trodecenijsko rvanje sa simplifikovanim, štaviše, i sa neretko nakaradnim shvatanjem uloge partija u demokratskoj Srbiji.

Umesto naučene lekcije o uslovima za dostizanje minimalnog stepena *demokratičnosti partija* – u smislu *garancije sloboda, poštenih izbora, kulture takmičarske saradnje i unošenja reda u kaos velikog broja birača agregacijom interesa i integracijom društva* – na aktuelnoj međupartijskoj i ukupnoj društvenoj sceni Srbije, identifikovaćemo sijaset empirijskih situacija, uverenja najmoćnijih ljudi, iskaza i ponašanja koji nas upućuju na žalosnu relevanciju hipoteze o *trijumfu partitokratske sprege intelektualno-političke nezrelosti, pohlepe i agresivnosti* i, stoga, opravdavaju smislenost njene provere.

Pored ostalog, i zbog činjenice da sve veći korpus građana sumnja u maksimu: „Politika, to su ideje” i gleda na naše političke stranke kao „zastarele proi-

1 Karl R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Tom 2, BIGZ, Beograd, 1993, str. 196.

2 Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd, 1968, str. 217.

3 Dovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, CID, Podgorica, 2001, str. 263–64; italic J. K.

zvode bez kupaca”.⁴ Ne samo u donjim slojevima gubitnika tranzicije, već i među bolje informisanim i obrazovanim strukturama srpskog društva rašireno je, ne bez osnova, shvatanje o prisvajanju partijskog političkog uspeha na način „društava za eksploataciju vlasti” koja „šire oko sebe korupciju”.⁵ Ako se tome dodaju procene „... da je pokidana veza između lične slobode i kolektivne moći birača”,⁶ onda je slika demokratske arene, krcate teškoćama i velikim nedoumicama, još adekvatnija.

Zato tezu o dominaciji sužene svesti naših proto-partija (Diverže pominje termin „pseudopartija”),⁷ koju odlikuje princip *pobede radi pobede* – što nas može, kao u slučaju upravo *izglasanog približno-jednovlašća*, svom silinom gurnuti na samu ivicu civilizovane pluralnosti, izvan koje zakonito sledi definitivno samouništenje demokratije – valja dalje proveravati sledom Sartorijevog upozorenja da *kulturni faktori i religiozni faktor mogu da imaju veću težinu od ekonomskih i socio-ekonomskih uslova*.⁸

To zapravo znači da u neophodan, najvažniji uslov demokratskog viševlašća (poliarhije) mora biti uvrštena činjenica „... da *demokratija pretpostavlja 'politiku kao mir'* (ne politiku kao rat o čemu je teoretisao Karl Šmit), *autonomiju civilnog društva* (karakteristika koja se nadovezuje na razdvajanje javnog i privatnog i na sekularizaciju politike) i na *uverenja u pluralističke vrednosti*”.⁹

Podsetiću, nema značajnijeg imena u modernoj nauci o društvu i politici a da nije za sobom ostavio upozorenje o značaju *podele posla* između strana – kao korisnih organizatora opšteg prava glasa, s jedne, i javnog mnjenja – koje rađa ideje i političke ideale „nezaražene stranačkim egoizmom”, s druge strane.¹⁰ Pritom je naročito isticana sloboda, kao različitost i mobilnost,¹¹ u ambijentu miroljubive utakmice ambicioznih ljudi za status „ovlašćenog lica” u definiciji javnog dobra i ukupnom procesu autoritativne alokacije vrednosti političke zajednice.

Vidokrug možemo da iscrtavamo počev od Humboltovog (Wilhelm von Humboldt) upozorenja na „prijemčivost ljudi za slobodu” i njegovih strahova da „odjednom data sloboda ne razori rezultate bez kojih u opasnost dolazi ne samo

4 Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, op. cit., str. 246, 253.

5 Slobodan Jovanović, *O državi*, Sabrana dela, Tom 8, BIGZ, Beograd, 1990, str. 347.

6 Ivan Krastev, *S verom u nepoverenje – može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima?*, CLIO, Beograd, 2013, str. 20.

7 Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, op. cit., str. 200.

8 Đovani Sartori, *Demokratija – šta je to?*, op. cit., str. 251; italic J. K.

9 Isto.

10 Slobodan Jovanović, *O državi*, op. cit., str. 347–48.

11 Milton and Rose Friedman, *Sloboda izbora – lični stav*, Global Book, Novi Sad, 1996, str. 168.

svaki dalji napredak nego i sama egzistencija”,¹² preko Milovih (John Stuart Mill) analiza „despotizma običaja”, kao neprijatelja lične slobode i „zdravog stanja političkog života”,¹³ kao i Aronovih (Raymond Aron) analiza prenaplašenog partijskog duha, koji „poništava svest o zajedničkom dobru”,¹⁴ do nama geografski i kulturološki bližih razmatranja Biboa Ištvana (Bibo Istvan) o *bedi malih istočnoevropskih država* i njima primerenom tipu političara – kao lažnih realista.

Bibo je, naime, polovinom prošlog veka primetio kako je za politički život Srednje i Istočne Evrope karakterističan *specifičan tip političara: tip lažnog realiste*. Dve osobene crte – „prepredenost i agresivnost” – takvom „realisti” omogućavaju „... da postane falsifikator demokratije, manipulator upravljanja među demokratskim *formama* i nosilac antidemokratskih, agresivnih, lažnih političkih konstrukcija”.¹⁵ U takvu političku družinu uvrstio je Bizmarka, Tisu, Bratijanua, Pašića, Betlea, Venizelosa... Izlišno je podsetiti da isti prostor „među-Evrope”, naročito jugoistočni deo kontinenta, danas kandiduje verodostojne, možda i usavršenije replike pomenute škole lažnog političkog realizma, s početka prošlog veka.

Iz navedenih razloga, nakon faze skoro trijumfalne opijenosti uspesima u tranzicionom instaliranju institucionalno-proceduralnih formi ustavno-demokratske podele i ravnoteže vlasti (Fukujama),¹⁶ poslednju deceniju-dve zastoji i neuspesi *imitativnih demokratija* razložno se sagledavaju u svetlu *kvaliteta političkog vođstva*, njegovog uticaja na uverenja i ponašanja političkih aktivista, kao i na socio-ekonomske i ukupne rezultate demokratizacije.

Klaus Ofe (Claus Offe) nam je u tom smislu, devedesetih godina prošlog veka, poručio kako je „uloga harizmatičnih političkih lidera koji uživaju veliko poverenje jedan od najvažnijih potpornih stubova demokratske stabilnosti i izvesnosti”. Međutim, nije propustio da istovremeno upozori na drugu stranu medalje, budući da takvi lideri ne moraju „uvek i beskompromisno biti na čelu ustavnog poretka”.¹⁷

Da ima mesta ovakvim strahovima od teškog kvarenja takmičarskog režima i transformacije masovne podrške harizmatičnim političarima u efektivni porudak lične vlasti najbolje svedoče dramatična evropska iskustva druge-treće decenije prošlog veka. Imaju ih u vidu Linc i Stepan (Juan J. Linz and Alfred Stepan) kad, u svetlu pretvaranja ekonomske krize u krizu političkog sistema u Nemačkoj

12 Vilhelm fon Humbolt, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1991, str. 181–82.

13 Džon Stjuart Mil, *O slobodi*, Pravni fakultet, Beograd, 1999, str. 68–69, 92, 137.

14 Remon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997, str. 166–67.

15 Ištvan Bibo, *Beda malih istočnoevropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1996, str. 56–57.

16 Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 2002.

17 Klaus Ofe, *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 368.

i Austriji (izazvanu optuživanjem demokratskog sistema od strane jakih grupa na desnici i levlci), procenjuju opasnosti dugoročne krize u zemljama postkomunističke tranzicije:

U situaciji permanentne krize posle bar jedne demokratske vlade na vlasti – i ako se dokaže da demokratski politički činiooci nisu sposobni ili voljni da tragaju za rešenjima i ako, čak, dodatno komplikuju problem time što jedni druge ometaju ili se ne protive korupciji – ključni akteri će svakako potražiti druge alternative... u takvim situacijama mnogi od tih aktera mogu se pomiriti sa neefikasnom demokratijom. Takva rezignacija... ne vodi promeni režima. Ona, ipak, otežava konsolidaciju, a može dovesti i do slabljenja demokratije.¹⁸

Stoga, citirani autori insistiraju na činjenici da je „konsolidovanoj demokraciji (je) potrebna ne samo skupina političkih stranaka koje predstavljaju interese, već i koje teže da te interese saberu.”¹⁹

Najzad, ako ćemo zbog ograničenog prostora privoditi kraju ovaj kratki podsetnik na velike ideje o uzrocima malih ili nikakvih efekata u procesu demokratizacije „zakasnelih” (Plessner),²⁰ siromašnih i traumatizovanih postkomunističkih država i nacija, opredeljujem se za dva klasična mesta moderne političke nauke. Prvo je iz Lipsetovog (Seymour Martin Lipset) „Političkog čoveka” i glasi:

... bez 'consensusa' – bez političkog sistema koji dozvoljava mirnu 'igru' snaga, prihvatanja odluke koje donose oni na vlasti od onih 'van' vlasti – ne može biti demokratije... Svim demokratskim sistemima svojstvena je stalna opasnost da sukobi grupa, koji su životni sok demokratije, okoštaju do one tačke na kojoj društvu prete dezintegracija. Zato uslovi koji služe umeravanju intenziteta partijske borbe spadaju u ključne preduslove demokratske vladavine.²¹

U istom periodu, u šestoj deceniji prošlog veka nastala je i Diveržeova (Maurice Duverger) analiza *demokratije bez naroda*, gde on na jednom mestu pominje polurazvijene nacije (XIX veka) „u kojima je masa građana još ostajala pod vlašću nužde i neznanja”, pa je zbog toga vaspitno-politička uloga partija možda „... isto toliko važna koliko i njihova uloga u izboru kandidata, izgrađivanju programa, kontroli izabranih.”²²

Dakle, kao i Lipset, i Diverže uočava opasnosti „prelaznog” društva „... spremnog da eksplodira pod uticajem dubokih i neizbežnih unutrašnjih sukoba koje

18 Huan Linc, Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998, str. 107; italic J.K.

19 Isto, str. 331.

20 Helmuth Plessner, *Zakašnjela nacija*, Naprijed, Zagreb, 1997.

21 Sejmor M. Lipset, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969, str. 37, 105–106; italic J. K.

22 Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, op. cit., str. 199; italic J. K.

ništa ne ublažava”. Iz tih razloga, u prvi uslov pluralističke demokratije svrstava slabljenje ekstremista u redovima oba suprotstavljena tabora i prihvatanje „stalne koegzistencije” između svih partija. Jer, *u suprotnom, svaka će biti sklona da iskoristi vlast kad dođe do nje, da uništi druge partije i da na taj način upropasti pluralizam.*²³

Kako bilo, u skiciranom kontekstu, nastavljam da obrazlažem tezu o *strukturnom deficitu srpskog višepartizma*, uzrokovanom dubokim političkim rascepom i ekspanzijom ratničkog (belicističkog) obrasca u odnosima vlasti i opozicije.

Još od antike, svet politike i ideja o javnom dobru vrteo se oko odgonetanja dileme: koji tip političke interakcije i vladavine je bolji: *Periklov* model jednakosti slobode, demokratske participacije, tolerancije, diskusije, saradnje, solidarnosti, ili, pak, *spartanski* ratnički duh i komandno-hijerarhijsko ustrojstvo zajednice?²⁴ Naravno, kad je posredi tradicionalni uzor tzv. političkog realizma, sa manjim ili većim primesama *belicizma*, Makijaveli (Nicolo Machiavelli) je nezaobilazan u spoznaji njegovih ključnih odlika.

Kada pre pola milenijuma piše o „dva načina borbe: *zakonima* i *silom*”, Makijaveli zaključuje kako „jedno bez drugoga nije trajno”. Zato, zarad održanja države, savetuje vladaocu (danas čitaj: vladajućoj stranci) „... da je gotov da se upravlja prema tome kako mu vetar i promena sreće naređuju... da se ne odvaja od dobrog kad to može, ali i da ume da pribegne zlu ako to iziskuje potreba”.²⁵ Na tom tragu, Tilijeva (Charles Tilly) savremena istorijsko-sociološka sinteza petovekovnih iskustava sa državom, ključnu svrhu borbi za njeno kormilo nalazi u *pokoravanju svog rivala i uživanju plodova vlasti* od strane porodica, stranaka i klasa kojima su pripadali vladari.²⁶

Kriza evropskog, posebno nemačkog parlamentarizma, nakon Prvog svet-skog rata i veliki import nasilja u politiku uticali su da nastane jedna i danas vrlo uticajna teorijska paradigma politike – kao „razlikovanja *prijatelja* i *neprijatelja*”. Fenomen takve, „najintenzivnije i krajnje” međustranačke suprotnosti, koja gura društvo u *građanski rat*, Karl Šmit (Carl Schmitt) objašnjava na sledeći način: „Ako su u okviru neke države *partijsko-političke suprotnosti bez ostatka postale političke suprotnosti kao takve, dostignut je stepen 'unutrašnjepolitičkog' reda, tj.*

23 Isto, str. 216–19; italic J. K.

24 Karl R. Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Tom 1, op. cit.; Mihailo Đurić, *Iz istorije antičke filozofije*, Službeni glasnik, Pravni fakultet Univerziteta, Beograd, 2009; Jovan Komšić, *Teorije o političkim sistemima – demokratija i autoritarizam*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000, str. 212–13.

25 Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005, str. 74–75.

26 Čarls Tili, *Suočavanje sa društvenom promenom*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 158–59.

unutrašnjedržavna a ne spoljnopolitička grupisanja na prijatelja i neprijatelja jesu merodavna za oružani obračun".²⁷

Najzad, u respektabilne misaone alate za razumevanje prirode aktuelnog srpskog pojma i prakse „političkog” svakako treba svrstati Fukoove (Michel Foucault) provere validnosti hipoteze da je *politika rat nastavljen drugim sredstvi-ma*. To bi trebalo da znači da odnosi vlasti „... suštinski za sidrišnu tačku imaju određeni odnos snaga ustanovljen u ratu i kroz rat”, kao i da se tako uspostavljen odnos snaga „... upisuje u institucije, u ekonomske nejednakosti, jezik, sve do tela jednih i drugih”.²⁸

Sve u svemu, usmeravajući analizu na tehnike, taktike, oblike, nivoe i materijalne izvršitelje *dominacije*, kao i na *mehanizme znanja*, Fuko kazuje kako „lice koje govori je lice koje ratuje”; „onaj koji govori... on je u bici”, „on ima protiv-nike”, „on radi za sopstvenu pobjedu”. Deluje pritom racionalno da se oni koji „trenutno poseduju pobjedu” ne ustežu od upotrebe „lukavih i pokvarenih” teh-nika. Jer, „pošto im odnos dominacije ide naruku, imaju sve interese da ih više ne dovode u pitanje...”.²⁹

Ipak, da se u svojim analizama *vlasti i otpora* Fuko kolebao u pogledu adekvatnosti predočenog modela analize „strateškog oblika borbe” svedoči i tekst za jedan časopis. Direktno pitanje: *Da li je odnos snaga u političkom poretku ratni odnos?*, tu ostaje bez preciznog odgovora: „Ja lično nisam u ovom trenutku spreman da dam konačan odgovor, sa da ili ne”.³⁰

U odgonetanju ove dileme o prirodi političkog poretka Dal (Robert A. Dahl) nam u „Poliarhiji” nudi zaključak da, kad je stanje na stranačkom „frontu” – sa velikim promenama i pregrupisavanjima – takvo da „nijedna strana ne može biti sigurna ako toleriše onu drugu”, onda „nesigurni takmičarski sistem” skoro po pravilu biva zamenjen hegemonijom jedne od suprotstavljenih strana.³¹

Takvu, antropološki krajnje problematičnu situaciju isti autor u jednoj dru-goj knjizi naziva politikom *grabljenja ili postajanja plenom*, što zauvek uskraćuje i samu mogućnost „uzajamne kontrole koja predstavlja glavnu nadu za ljudske sisteme vlasti”:

Prema ovom gledištu svet nam pruža samo tri mogućnosti *socijalne egzisten-cije*: dominaciju, prepuštanje dominaciji ili povlačenje u totalnu izolaciju. Pošto je ovo poslednje teško ostvarljivo, i u svakodnevnom životu nepoželjno, opcije su reducirane na dominaciju i potčinjavanje. Svekolika saradnja,

27 Karl Šmit, „Pojam političkoga”, u: Slobodan Samardžić (ur.), *Norma i odluka – Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 19–22; italic J. K.

28 Mišel Fuko, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad, 1998, str. 29.

29 Isto, str. 49, 68–72.

30 Isto, str. 340; italic J. K.

31 Robert Dal, *Poliarhija – participacija i opozicija*, Filip Višnjić, Beograd, 1997, str. 48.

reciprocitet i uzajamna kontrola svode se na grabljenje ili postajanje plenom. Po definiciji, zauvek nam je uskraćena i sama mogućnost uzajamne kontrole koja predstavlja glavnu nadu za ljudske sisteme vlasti.³²

Ako sada, tragom skiciranih istorijsko-teorijskih refleksija, načinimo sledeći korak u dijagnozi aktuelne srpske empirije, onda ima smisla skicirati stanovište o *poludemokratskom tipu vladavine*. Naime, držim da na sistemskom, unutardržavnom planu Srbije, *stabilokratski hibrid* – sa manje-više uobičajenim prelivanjem moći u vanustavno korito stranački okupirane javne administracije i izvršne vlasti, naročito u njen prezidencijalni rukavac – spada u sam vrh nedostajućih uslova iole izvesnije demokratije.

Drugo lice, čak štaviše, uzročni faktor fenomena *fasadne* demokratije upravo su dramatične blokade i prekidi u interakcijama relevantnih stranaka na vlasti i u opoziciji. Nakon „izbornog zemljotresa” 2012. godine i potonjih „cunamija”,³³ sve češće ih odlikuje nepodnošljiva lakoća eskalacije gladijatorske *igre nultog zbira*, u kojoj pobednik dobija sve, a gubitnik gubi sve.

Zbog ovakve situacije i s obzirom na to da je „znanje o značenju željenog” (uključujući svestrano procenjivanje posledica aktuelnih strategija i raspoloživih alternativa za najbližu budućnost) merilo razboritosti i egzaktnosti svake misli o politici,³⁴ krizni momenat naše političke zajednice moramo shvatiti kao neodložan podsticaj da se poslenici društvenih nauka svestranije posvete traganju za mogućnostima da Srbija izbegne usijanje međupartijskog konflikta do stepena „merodavnog za oružani obračun” (Šmit).

Uz svest o neosporno najvećoj odgovornosti aktuelnih (SNS–SPS) vlasti za takav, eventualni sled zbivanja, strepim da bi dalja regresija fasadnog parlamentarizma do nivoa sveobuhvatnog nasilja paravojno artikuliranih stranačkih razlika, uz asistenciju konfrontiranih geopolitičkih interesa velikih sila, zadugo razorila društvo, razlila protivrečja na regionalni, zapadnobalkanski plan i tako profilisala ambijent koji bi pre bio nalik nekakvoj evropskoj „Venecueli”, „Siriji” i slično, nego što bi iznedrio potencijale za izgledniji povratak na kolosek evropske civilizacije–modernizacije–demokratizacije.

Da intelektualna misija bude još delikatnija i složenija opominje Manhajmov (Karl Mannheim) stav „... da je svaka sociološka dijagnoza usko povezana sa vrednovanjima i nesvesnim orijentacijama istraživača”. Ipak, da bi se ispunio njegov uslov sociološkog delanja, a to je nužnost „učestvovanja u društvenom

32 Robert Dal, *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994, str. 50–51.

33 Slaviša Orlović, *Izborni bumerang*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015, str. 202–205.

34 Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989, str. 21–35; Džozef Naj, *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd, 2012, str. 15, 247–49.

procesu” – kao „kolektivno nesvesnom”, Manhajm razložno objašnjava da to ne znači da „osobe koje učestvuju u njemu falsifikuju činjenice ili ih netačno vide”.³⁵

Upravo na ovom mestu mislim da ima smisla dodati kako, pored Tacitovog (Publius Cornelius Tacitus) imperativa nepristrasnosti (*Sine ira et studio*), ne bi bilo dobro ni kad bismo smetnuli s uma Veberov (Max Weber) stav da naučnik mora da savlada iskušenje „srednje linije”, u smislu „samozavaravajućeg” mehaničkog pokušaja „sinteze više stranačkih nazora”. To zapravo, po mom sudu, podrazumeva poželjnost takvog razumevanja aktuelnih vlastodržačkih mehanizama, sposobnog da suočavanje sa „neprijatnim činjenicama i stvarnošću života”³⁶ izvede na višem spoznajnom i argumentacijskom nivou od pukog vrednovanja i moralno osnovanih osuda uzurpacije javnog dobra.

Zato je, za naše prilike, vrlo relevantno i Bobiovo (Norberto Bobbio) upozorenje da je *zadatak teorijske kritike da identifikuje i osudi čisto verbalna rešenja, da neku efektnu formulu pretoči u operativni predlog, da razluči podsticanje osećanja od stvarnog sadržaja*.³⁷

Kad ovo kažem, mislim i na sve raširenije teze u delu naše javnosti, distancirane i(li) protivstavljene aktuelnim vlastima, kako je bojkot junskih parlamentarnih izbora (2020), od strane dela srpske opozicije, *u potpunosti uspeo*. Jer, njegov „... je cilj mogao da bude samo ovaj: da *ogoli privid demokratije i pokaže pravu prirodu ovog režima i njene politike*”.³⁸

Međutim, budući da je u svesnoj refleksiji o politici – kao „umetnosti mogućeg” (Bismarck) u „iracionalnom manevarskom prostoru”³⁹ – pa i u nauci o institucijama, izborima i političkim strankama, *ključna relacija cilja i sredstava*, uključujući pitanje: *šta je alternativa za budućnost* (u smislu prikladnosti sredstava za postizanje cilja),⁴⁰ profesionalna logika nalaže da, umesto ishitrenih panegirika izbornom bojkotu i njegovoj „demokratskoj delotvornosti”, proverimo i posledice drugih, u aktuelnim odnosima socijalnih i političkih snaga, nažalost, takođe mogućih, ako ne i verovatnijih ishoda.

Osim već iskazane strepnje, da bi bilo još jasnije na kakve posledice mislim, uputiću na tri vrste činjenica. One na svoj način mogu da posvedoče o nedostacima navedenog, kako bi Moska (Gaetano Mosca) rekao, „pogrebnog rituala jednoj formi vladanja”,⁴¹ upriličenog od strane liberalno, kao i radikalno demokratski

35 Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 37–38, 93–95.

36 Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 29.

37 Norberto Bobbio, *Budućnost demokratije – odbrana pravila igre*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, str. 42; italic J. K.

38 Danica Popović, „Kukulovci dobili put, a vi?“, *NIN*, 25. jun 2020, str. 33; italic J. K.

39 Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, op. cit., str. 93–95.

40 Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, op. cit., str. 24; Džozef Naj, *Budućnost moći*, op. cit., str. 247–49.

41 Robert Dal, *Poliarhija – participacija i opozicija*, op. cit., str. 27–28.

orijentisanih intelektualaca, razočaranih dubokom krizom našeg parlamentarizma i vrlo zabrinjavajućim neuspesima približno-poliarhije.

U prvu argumentacijsku kolonu spadaju klasične, i danas respektabilne teorijske sinteze teškoća *ukorenjivanja* demokratije, kao i opasnosti *dekompozicije*, zbog „kvarenja” političkih institucija i javnog duha. Pored Arona, kao autora navedenih pojmova,⁴² mislim prevashodno na radove Lipseta, Diveržea, Dala, Bobia, Hantingtona, Sartorija, Linca i Stepana, O Donela, Ofea, Vajtfilda...

Podsetiću, Diverže je upozoravao kako „demokratija bez naroda ne zadovoljava, ali je bolja od potpunog odsustva demokratije”.⁴³ Slično je Bobio pokazao kako je „loša demokratija... uvek bolja od dobre diktature”. Dakako, ovu vrstu autoritarne „dobrote” povezo je sa vladavinom jedne, „granitno” ujedinjene partije, „pod nepogrešivim vođstvom svog vođe”.⁴⁴

Drugu, komparativnu perspektivu možemo uspostaviti posredstvom prošlovekovnih iskustava i vrlo zabrinjavajućih analogija sa našom situacijom, nakon krize 2008. i potonjih političkih zemljotresa i promena. Tako, u odgovoru na pitanje: da li je poliarihija važna, Dal konstatuje „nedostatke pokušaja promena (*transformismo*) u političkim poslovima i opšti nedostatak prosvetćenosti (*incivismo*) Italijana u javnom životu”.⁴⁵ Premda je na taj način osujećena veća podrška parlamentarnom sistemu, pomenuti autor ipak nalazi za shodno da naglasi jednu izuzetno značajnu razliku. S jedne strane, „izrazito nezadovoljavajući” je, „po sebi nevredan”, ali ipak, još uvek, kakav-takav demokratski režim, dok je, s druge, Musolinijev fašistički poredak totalne neslobode, terora i rata.⁴⁶

Iz navedenih razloga, činjenicu da razlike između režima uopšte nisu tri-vijalne i da su toga i te kako svesni ljudi koji su iskusili surovu represiju stabilizovanih autoritarnih, a naročito totalitarnih režima,⁴⁷ Dal ilustruje na primeru naknadne pameti dva poznata italijanska mislioca i političara.

Prvi je Gaetano Moska i njegov poslednji istup u italijanskom Senatu, 1925. godine, kojim je priznao da drži „pogrebni govor” parlamentarnoj demokratiji: „Ja, koji sam prema njemu (parlamentarnom režimu – prim. J. K.) uvek imao strog stav, ja sam danas prisiljen da žalim zbog njegovog odlaska... Moglo bi se najiskrenije reći: parlamentarni režim je bio bolji”.⁴⁸

Drugi je Salvemini (Gaetano Salvemini). Analizirajući slom „italijanske demokratije u nastajanju”, uključujući činjenicu da je „zastrašujuće iskustvo”

42 Remon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, op. cit., str. 166–74.

43 Moris Diverže, *Demokratija bez naroda*, op. cit., str. 223.

44 Norberto Bobio, *Budućnost demokratije – odbrana pravila igre*, op. cit., str. 63, 75.

45 Robert Dal, *Poliarihija – participacija i opozicija*, op. cit., str. 27–28.

46 Isto.

47 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998, str. 400–426.

48 Robert Dal, *Poliarihija – participacija i opozicija*, op. cit., str. 27–28.

fašističke diktature „ispred samih naših očiju”, ovaj radikalni demokrata piše o krizi posle Prvog svetskog rata, kao fatalnoj za demokratske procese. Pri tome zaključuje kako je „italijanska demokratija trebala još jednu generaciju pokušaja i pogreške pre nego što postane nešavršena demokratija’ nego ’manje nesavršena demokratija”.⁴⁹ Međutim, uočavajući neželjene posledice sopstvenih ideja i poduhvata, Salvemini refleksiju sumira ovako: „Naša kritika tako nije pomogla evoluciji italijanskog javnog života prema manje nesavršenim oblicima demokratije nego, pre, pobeđi onih militarista, nacionalista i reakcionarnih grupa koje su čak i Đolitijevu demokratiju smatrale isuviše savršenom”.⁵⁰

Najzad, iz aktuelnog rakursa valja domisliti treći tip činjenica, što neposrednije svedoče o političkim deficitima i nedoumicama. Naime, ako je dovoljno jasno da vladajući partijski blok, na čelu sa Srpskom naprednom strankom (SNS), skoro čitavu deceniju energično mobilise sve dozvoljene i mnogo nedozvoljenih resursa za maksimizaciju sopstvene moći i dugovečan ostanak na vlasti, izgleda da više ne treba sumnjati ni u utisak o jednom, sad već definitivno kristalisanom svojstvu bojkotaškog segmenta srpske političke arene.

Mislim na *opozicionu ozlojeđenost, nestrpljivost i nespremnost za 'dugi marš' kroz krajnje nenaklonjene, neretko i neprijateljski nastrojene vladajuće strukture moći i uticaja na masovna raspoloženja populacije*. Ne čudi, stoga, ni aktuelno odbijanje mogućnosti da članice bojkot-opozicije, kao medijski satanizovani i institucionalno marginalizovani partneri, uđu u bilo kakvu komunikaciju sa stožernom partijom vladajućeg bloka (SNS) oko uspostavljanja elementarnog sistema uzajamnih garancija.

Sve to znači da smo suočeni sa velikim nejasnoćama u pogledu odnosa članica Saveza za Srbiju (SZS) prema jedinoj raspoloživoj opciji parlamentarizma – *evolucioj* taktici i strategiji pokušaja i pogrešaka unutar institucionalno-proceduralnog okvira izborne demokratije.

Kao što smo videli, u srpskom paralelogramu sila 2020, junski „izborni mlin” isporučio nam je sadržaj koji bi se, shodno ukusu kritičke javnosti, mogao bren-dirati kao *duplo golo*. Šta drugo kazati za parlament skoro potpuno ispražnjen od opozicije?

Da stvar bude složenija i perspektiva neizvesnija „govori” činjenica da SNS pobednicima već skoro čitavu deceniju ne pada na pamet da svoja uverenja i interese upodobe demokratskim imperativima „umeravanja intenziteta partijske borbe” (Lipset).

S druge strane, akteri bojkota predstavljaju nam status *vaninstitucionalne opozicije* kao njihov dobro proračunat postizborni rezultat, pa se sa opozicionih adresa SZS odlučno nagoveštava perspektiva još dublje polarizacije političke

49 Isto, str. 28–29.

50 Isto.

scene i radikalizacije konflikata. Takve su, primera radi, poente jednog, u nerežimskim medijima sve eksponiranijeg osnivača Saveza za Srbiju:

Narod i srpska opozicija su bojkotom jasno stavili do znanja da neće priznati ovakvu Skupštinu i Vladu Srbije, kao ni njihove odluke od nacionalnog interesa... U Srbiji na današnji dan postoje samo dva problema – kriminal i pitanje Kosova i Metohije... Sada je valjda svima jasno, i u Srbiji i na međunarodnom planu, da srpska opozicija deluje u uslovima koji su dosad važili samo za Belorusiju i Severnu Koreju, kao i da diktator i mafija ne gube vlast na lažnim, ovako organizovanim izborima.⁵¹

Uzgređeno, indikativno je da citirani političar ne svrstava, recimo, Rusku federaciju u krug zemalja sa neprihvatljivim izbornom-demokratskim uslovima i institucijama. No, to je za ovu analizu manje bitno. Kad je reč o geografskim komparacijama i karakteru ovog rada, za naše prilike svakako su relevantnije Hantingtonove (Samuel P. Huntington) analize kulturoloških pretpostavki demokratizacije.

Tako, recimo, pominjući kao prvi, najvažniji kriterijum demokratije – „pravedno i otvoreno nadmetanje stranaka za glasove birača uz *odsustvo ili minimalni nivo uznemiravanja i ograničavanja opozicionih grupa*”, ovaj autor je na izmaku prošlog veka identifikovao jedan tip poludemokratije, koji, nažalost, podseća na Srbiju s početka treće decenije 21. veka. Reč je o „istočnoazijskim *sistemima sa dominantnom partijom*”, koji ... *izgleda da mogu uvesti nadmetanje za vlast ali ne i smenu na vlasti*,⁵² primećuje Hantington. Dodaću da se, s obzirom na mnoge sličnosti, ovoj skupini „azijskih tigrova” danas mogu pridružiti „granične demokratije”⁵³ *evroazijskog bloka država*.

Tragom ovih primera, kao i ideja da budućnost države i demokratije određuje ne samo priroda vlasti, već i zrelost i orijentacija ključnih aktera opozicije,⁵⁴ iz ugla *teorije igara* mogu se propitati šanse da međupartijski odnosi u Srbiji postanu ne samo miroljubiviji, već i drugačiji od *praksi trgovaca srednjovekovnih italijanskih gradova-država* – gde se podmetanje zaraženih životinja u radnje

51 Mladen Đorđević, „Bojkot kao sito i rešet”, *Danas*, 24. jun 2020. Dostupno na: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/bojkot-kao-sito-i-reseto/> (pristupljeno 29. 06. 2020).

52 Samuel P. Huntington, *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004, str. 232–33; italic J. K.

53 Ovim terminom (*borderline democracies*) služi se Vajtfild kad analizira poretke Rusije, Ukrajine, Belorusije. Stephen Whitefield, “Political Cleavages and Post-Communist Politics”, *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2002. 5:181–200 DOI: 10.1146/annurev.polisci.5.112601.144242 (Accessed 03. April 2020), p. 197.

54 Džim Seroka, „Transformacija postkomunističkih društava: uloga opozicije u demokratizaciji društva”, u: Vučina Vasović, Vojislav Stanovčić (urs.), *Postkomunizam i vlast*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1996, str. 283–90.

direktnih konkurenata smatralo sasvim normalnim sredstvom neutralisanja konkurenta i njegovih kupaca.⁵⁵

Za analizu „dubokih i tvrdoglavih socijalnih i ideoloških podela”⁵⁶ već je naznačena korisnost Dalovih razmatranja uslova za „približnu”, kao i za „stabilnu poliarhiju”. Dodaću da u tom kontekstu ovaj autor detaljno istražuje i mogući uticaj *uverenja političkih aktivista* na izgradnju ili nemogućnost uspostavljanja „unutrašnjeg sistema uzajamne sigurnosti”. Oslanjajući se na eksperimente socijalnih psihologa u rešavanju tzv. *zatvorenikove dileme* (*Prisoner's Dilemma*), pokazuje da je naročito alarmantno stanje ekstremnog nepoverenja i prezira prema kompromisima.⁵⁷

S obzirom na to da ova dilema pokriva slučajeve u kojima suma različita od nule predstavlja ishod igre između dva ili više aktera, te da je reč o posledicama „... borbe (ali i saradnje) između pojedinaca i društvenih grupa sa različitim stepenom moći, različitim raspoloživim informacijama, ali i sa različitim sistemom ciljeva i podsticaja”,⁵⁸ ne samo ekonomisti i psiholozi, već i brojni politički teoretičari ovom metodom tragaju za *podsticajima* koji bi sukobljene aktere pomerili iz stanja beskompromisne bitke ka političkoj orbiti *takmičarske saradnje*.

Eskalacijom problema nekooperativnosti aktera postkomunističke tranzicije bavi se i Klaus Ofe. Sintagmom *asocijaciona pustara* on označava „odsustvo snažnih, kompetentnih, međusobno priznatih, reprezentativnih i kooperativno nastrojenih kolektivnih aktera u građanskom društvu”.⁵⁹ Slično Najevom (Joseph S. Nye) „diskursu pametne moći”, u smislu „zajedničkih dobitaka koji zahtevaju *moć s drugima*”,⁶⁰ Ofe ističe značaj „građanskog duha”, „ustavnog patriotizma” i „moralne infrastrukture” prelaznih društava. Jer, radi se o pitanju

koje je očigledno izvan domašaja problema za koje se obično misli da se mogu rešiti javnom politikom, a to je *promena političke i ekonomske kulture*, uključujući i jačanje odnosa *'društvenog poverenja'* u obe njegove relevantne dimenzije: *poverenja u druge* i *poverenja u budućnost*. Ukoliko se ne razvije ovakva vrsta društvenog poverenja, prevazilaženje navika, stavova i očekivanja koja je gajio stari režim i koji su od njega nasleđeni verovatno neće biti moguće.⁶¹

55 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 396.

56 Stephen Whitefield, „Political Cleavages and Post-Communist Politics”, op. cit., pp. 181–82.

57 Robert Dal, *Poliarhija – participacija i opozicija*, op. cit., str. 54–57, 161–73.

58 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, op. cit., str. 397.

59 Klaus Ofe, *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd, 1999, str. 341–43.

60 Džozef Naj, *Budućnost moći*, op. cit., str. 247–48; italic J. K.

61 Klaus Ofe, *Modernost i država*, op. cit., str. 354, 370; italic J. K.

Ovu dilemu dodatno izoštrava O Donel (Guillermo O 'Donnell), kad u studiji o *delegativnoj demokratiji* naglašava poželjnost takmičarske saradnje, kako bi se izbegla alternativa *uranjanja društvenog i političkog života u pakao goleme zatvoreničke dileme*.⁶²

Elem, budući da „ljudi reaguju racionalno na podsticaje, a podsticaji su rezultat pravila igre”,⁶³ oduvek se u ljudskim odnosima i transakcijama tragalo za rešenjem tenzije između podsticaja za saradnju i sebičnog izbora. Savremenim ispitivanjima uočeno je da su posebno izazovne potrage za rešenjima situacije u kojima igrači, sledeći poriv za maksimizacijom dobiti, ipak ne postižu za njih najoptimalniji rezultat. Čak postaju žrtve vlastite racionalnosti (u smislu sebičnosti).

Nasuprot teorijama racionalnog izbora, uživenim u sebičnu računicu *Homo Economicusa*, Koen (Daniel Cohen) misli da je za niz situacija superiorniji *reciprocitet*, u smislu sredine između altruizma i individualizma. Upućujući na „igru poverenja” (*Trust Game*), kao i na drevnu običajnost „dara i uzdarja”, on navodi da „... igra pokazuje kako ljudi najčešće dobrim odgovaraju na ukazano poverenje”.⁶⁴

Prema nekim autorima, *ravnotežno nekooperativno stanje* – nastalo zbog procene oba igrača da će se druga strana ponašati kooperativno, pa će se zbog toga nesklonost saradnji sigurno isplatiti – može biti prevladano pod uslovom da se *promeni struktura igre i usklade troškovi i koristi* saradničkog ponašanja. Međutim, „problem je u tome što je *nemoguće direktno nametnuti* neki poželjan nivo kooperativnosti, budući da taj nivo *zavisi od* (on je posledica) pojedinačnih akcija učesnika. Moguće je *samo određenim mehanizmima stvarati sistem podsticaja* koji će dovesti do određenog tipa kooperativnog ponašanja”.⁶⁵

Da stvar bude još složenija svedoči činjenica da izgradnja neformalnih i formalnih podsticaja takmičarske saradnje dolazi u obzir jedino u uslovima *višekratnog* ponavljanja igre. U suprotnom, ako je vremenski horizont igre ograničen (*finitely repeated game*), posebno ako je reč o *jednokratnoj* zatvoreničkoj dilemi (*one-shot prisoner's dilemma*), tada *dominacija strategije nekooperativnosti* predstavlja najrealniju dobitnu opciju za učesnike igre.⁶⁶

Ovakvu situaciju Ofe naziva tranzicionim „iskušenjem potpuno sebičnih strategija tipa *suave-qui-peut*. U situaciji u kojoj je veliki broj onih koji mogu da

62 Guillermo O 'Donnell, *Delegative Democracy?* 1993. Available from: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/172_0.pdf, (Accessed 12 March 2020), pp. 7–8; italic J. K.

63 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, op. cit., str. 399.

64 Danijel Koen, *Homo economicus (zabludeli) prorok novih vremena*, CLIO, Beograd, 2014, str. 37–45.

65 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, op. cit., str. 413–16; italic J. K.

66 Isto, str. 420–21.

dobiju mnogo, a još više onih koji mogu da izgube praktično sve, saradnja na stvaranju zajedničkog dobra nije nešto što dolazi prirodno”, kaže on.⁶⁷

Srećom, načelno gledano, u igrama čiji vremenski period nije ograničen moguće je računati na odluku igrača da saraduje. Poverenje će u tom slučaju zavisiti od strategije koju je konkurent koristio u prethodnim sekvencama igre. Recimo, strategijom *tit-for-tat* predviđeno je da se *igrač 2* u prvom stadijumu opredeli za saradnju, a potom da upotrebi strategiju koju je u prethodnom stadijumu igre optirao *igrač 1*. Takva igra uklapa se u tip tzv. *strategije kažnjavanja*.

Možda se tu krije i smisao nekih taktika i strategija koje danas nastoje da primene naslednici i derivati Demokratske stranke (DS). Naime, kao što je poznato, vladavinski ciklus ove stožerne partije DOS-ovske (i postdosovske) vladajuće koalicije okončan je porazom na predsedničkim i parlamentarnim izborima 2012. godine, potonjom kriminalizacijom od strane „mašinerije” SNS vlasti, kao i poniženjem nakon katastrofalnog poraza DS na izborima za vojvođansku skupštinu 2016. godine.

Međutim, koliko god uverljivo delovali argumenti o demokratskoj prelomnih izbora 2012. i potvrdi o naučenoj lekciji „igre smenljivosti” (Diverže), primerenoj tadašnjem Freedom-Hausovom (*Freedom-House*) statusu „delimično konsolidovane demokratije”,⁶⁸ sudeći po teoriji igara, današnje opoziciono kažnjavanje nekooperativnog *igrača 1* (u liku SNS) može biti efikasno samo pod uslovom da je: a) pretnja kažnjavanjem kredibilna, kao i b) da obećanja o trajnoj kooperativnosti u narednim fazama igre budu takođe kredibilna.⁶⁹

O kvadraturi kruga srpske međupartijske sigurnosti svedoči i činjenica da „proces uspostavljanja najmanje povoljan za poliarhiju je onaj u kojem veliki deo državljana nastavlja da osporava legitimitet takmičarske politike”, pa se, u takvim uslovima, čitav proces ... *može meriti generacijama*.⁷⁰

Doduše, da naš zakoniti, sve nepoverljiviji „vlasnik biračkog prava”⁷¹ ne bi ovo što je navedeno shvatio kao poruku u stilu: „Lipši građanine do svestrano naučene i prihvaćene igre smenjivanja!?”, utešniji je jedan drugi, eksperimentalno proveren nalaz. Njime se, načelno, ne sahranjuje svaka nada u dogledno ozdravljenje demokratije u Srbiji.

67 Klaus Ofe, *Modernost i država*, op. cit., str. 372.

68 Sylvana Habdank-Kolaczowska, *Nations in transit 2013: Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity*. Available from: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/NIT%202013%20Booklet%20-%20Report%20Findings.pdf>, (Accessed 08 July 2020).

69 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, op. cit., str. 418–19.

70 Robert Dal, *Poliarhija – participacija i opozicija*, op. cit., str. 56–57; italic J. K.

71 Ivan Krastev, *S verom u nepoverenje – može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima?*, op. cit., str. 11–26.

Naime, nakon provere efektivnosti različitih strategija i pobede tzv. biblijske *strategije oko za oko*, Ekselrod (Robert Axelrod) je 1984. godine identifikovao nekoliko *faktora uspeha* u areni socijalnih interakcija:

ne treba prvi izazivati sukob; ne treba pokušavati kažnjavati protivnika suviše snažno; treba brzo reagovati na sve agresivne poteze protivnika; potrebno je vlastito ponašanje učiniti što je moguće jasnijim i predvidljivijim, odnosno smanjiti mogućnost da jedan igrač pogrešno razume preduzete akcije drugog.⁷²

Umesto pouzdanije prognoze, na kraju ove analize, autoru jedino preostaje nada da se ishodi ove poslednje, dvanaeste izborne utakmice za krnji parlament Srbije neće pretvoriti u ono čuveno, mentalitetski poslovično „gašenje svetla”, sa partijskom varijacijom starozavetne „razmenske” strategije, ovaj put primerene čuvenoj maksimi iz devedesetih: „Ožeži – raspali – raspameti”!?

Literatura

- Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1998.
- Aron Remon, *Demokratija i totalitarizam*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
- Bibo Ištvan, *Beda malih istočnoevropskih država*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1996.
- Bobio Roberto, *Budućnost demokratije – odbrana pravila igre*, Filip Višnjić, Beograd, 1990.
- Dal Robert, *Dileme pluralističke demokratije*, BIGZ, Beograd, 1994.
- Dal Robert, *Poliarhija – participacija i opozicija*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Diverže Moris, *Demokratija bez naroda*, Rad, Beograd, 1968.
- Dorđević Mladan, „Bojkot kao sito i rešet”, *Danas*, 24. jun 2020. Dostupno na: <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/bojkot-kao-sito-i-reseto/> (pristupljeno 29. 06. 2020).
- Durić Mihailo, *Iz istorije antičke filozofije*, Službeni glasnik, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009.
- Friedman Milton and Rose, *Sloboda izbora – lični stav*, Global Book, Novi Sad, 1996.
- Fuko Mišel, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad, 1998.
- Fukujama Frensis, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 2002.
- Habdank-Kolaczowska Sylvana, *Nations in transit 2013: Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity*. Available from: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/NIT%202013%20Booklet%20-%20Report%20Findings.pdf>, (Accesed 08 July 2020).
- Hantington P. Samjuel, *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004.

72 Božo Stojanović, *Teorija igara – elementi i primena*, op. cit., str. 423.

- Humbolt fon Vilhelm, *Ideje za pokušaj određivanja granica delotvornosti države*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1991.
- Jovanović Slobodan, *O državi*, Sabrana dela, Tom 8, BIGZ, Beograd, 1990.
- Koen Danijel, *Homo economicus (zabludeli) prorok novih vremena*, CLIO, Beograd, 2014.
- Komšić Jovan, *Teorije o političkim sistemima – demokratija i autoritarizam*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2000.
- Krastev Ivan, *S verom u nepoverenje – može li demokratija da opstane kada ne verujemo svojim liderima?*, CLIO, Beograd, 2013.
- Linc Huan, Stepan Alfred, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.
- Lipset M. Sejmor, *Politički čovek*, Rad, Beograd, 1969.
- Makijaveli Nikolo, *Vladalac*, Dereta, Beograd, 2005.
- Manhajm Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.
- Mil Stjuart Džon, *O slobodi*, Pravni fakultet, Beograd, 1999.
- Naj Džozef, *Budućnost moći*, Arhipelag, Beograd, 2012.
- O 'Donnel Guillermo, *Delegative Democracy?* 1993. Available from: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/172_0.pdf, (Accessed 12 March 2020).
- Ofe Klaus, *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd, 1999.
- Orlović Slaviša, *Izborni bumerang*, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015.
- Plessner Helmuth, *Zakašnjela nacija*, Naprijed, Zagreb, 1997.
- Poper R. Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Tom 2, BIGZ, Beograd, 1993.
- Popović Danica, „Kukulovci dobili put, a vi?“, *NIN*, 25. 06. 2020, str. 33.
- Sartori Đovani, *Demokratija – šta je to?*, CID, Podgorica, 2001.
- Seroka Džim, „Transformacija postkomunističkih društava: uloga opozicije u demokratizaciji društva“, u: Vučina Vasović, Vojislav Stanovčić (urs.), *Postkomunizam i vlast*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1996, str. 283–90.
- Stojanović Božo, *Teorija igara – elementi i primena*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- Šmit Karl, „Pojam političkoga“, u: Slobodan Samardžić (ur.), *Norma i odluka – Karl Šmit i njegovi kritičari*, Filip Višnjić, Beograd, 2001, str. 3–67.
- Tili Čarls, *Suočavanje sa društvenom promenom*, Filip Višnjić, Beograd, 1997.
- Weber Max, *Metodologija društvenih nauka*, Globus, Zagreb, 1989.
- Whitefield Stephen, *Political Cleavages and Post-Communist Politics*, *Annu. Rev. Polit. Sci.* 2002. 5:181–200 DOI: 10.1146/annurev.polisci.5.112601.144242 (Accessed 03 April 2020), pp. 181–200.

Jovan Komšić

POLITICAL PARTIES AND “PRISONER’S DILEMMA”

Abstract: The analysis focuses on the fact that the current, public-political scene of Serbia is significantly affected by a deep division between parties in power and the segment of opposition choosing to boycott the 2020 June elections. A structural deficit in institutionalization of party system as a key mechanism of socio-political interaction (representation of social preferences and interests in the process of authoritative allocation of values, pluralist democratic competition; mutual control and cooperation) stems from the absence of elementary assumptions of mutual trust between the key actors. As polyarchy implies a relatively stable, peaceful coexistence of parties with a minimum “consensus” on institutional rules of the game and roles on the political market, the very foundations of constitutional democracy of Serbia are undermined by a possibility of maximization, through a domination of non-cooperativeness, of a party gain by ultimate marginalization, even annihilation of a political adversary. Within that context, to understand complex sources and consequences of the current, extremely selfish political strategies threatening to break down pluralist democracy, the analyses of “difficulties of ingraining” democracy (S. M. Lipset; M. Duverger; R. Aron; M. Foucault) are very useful. Dahl’s (R. Dahl) analysis of assumptions of polyarchy (“main elements in liberalization strategy”) is particularly instructive. Adding the third-fourth wave of democratic transition (S. P. Huntington; J. J. Linz & A. Stepan; G. O’Donnell; C. Offe) to “traditional” literature analyses is a tempting possibility to, from an aspect of the game theory (“prisoner’s dilemma”), question mechanisms and stimuli for the correction of particular rationality, restoration of minimum trust among key actors on the political scene of Serbia and building an effective system of mutual guarantees.

Key words: Serbia, political cleavage, polyarchy assumptions, party system, institutionalization shortcomings, bellicism, beliefs of party elites, prisoner’s dilemma, system of mutual guarantees, collapse of democracy.

Prof. dr Irena Pejić*
Pravni fakultet
Univerzitet u Nišu

Političke partije u Narodnoj skupštini od uspostavljanja višepartizma 1990. godine**

Sažetak: S obzirom na to da političke partije učestvuju u obrazovanju, strukturiranju i u radu parlamenta, njihovo delovanje u protekle tri decenije dvostruko se odrazilo na Narodnu skupštinu Srbije. Sa jedne strane, njihov uticaj se odrazio na unutrašnju strukturiranost i efikasnost parlamentnog rada, dok je partijski sistem u kombinaciji sa izbornim modelom ostavio pečat na opseg i način realizacije političke reprezentacije, sa druge. Predmet analize u ovom radu biće prvi aspekt delovanja političkih partija na narodno predstavništvo u Republici Srbiji, odnosno njihov uticaj na unutrašnju organizaciju Narodne skupštine sa posledicama u pogledu delotvornosti njenog rada. U radu se istražuje normativni okvir i parlamentarna praksa u pogledu stvarnih mogućnosti Narodne skupštine u ispunjavanju osnovnih postulata za ostvarivanje efektivnog narodnog predstavništva. Ključno pitanje je da li je Skupština na temelju ustavne autonomije u stanju da istovremeno ostvari ciljeve „radnog parlamenta” i političkog predstavništva svih građana? Problem se razvija oko toga u kojoj meri je narodno predstavništvo sposobno da ostvaruje svoje ustavne funkcije ukoliko ne podupire i štiti diferenciranu političku volju naroda. Cilj je ukazati na mogućnosti koje pruža normativni okvir, kao i na potrebu uspešne parlamentarne prakse u realizaciji parlamentarne autonomije.

* E-mail: pejirena@yahoo.co.uk

** Rad je rezultat istraživanja na projektu „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, br. 179046, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

Parlamentarna autonomija neophodna je ne samo radi dobre unutrašnje organizacije i efektivnosti rada u parlamentarnom procesu, već i prema spolja, u snaženju Narodne skupštine prema nosiocima izvršne vlasti. Predmet analize biće delovanje političkih partija u parlamentu preko poslaničkih grupa i skupštinskih odbora, kao i odsustvo garancija u pogledu pravne zaštite parlamentarne opozicije.

Ključne reči: Narodna skupština, političke partije, parlamentarna autonomija, parlamentarne grupe, parlamentarni odbori

1. Uvod

Krajem dvadesetog veka osnovni postulat liberalne demokratije oličen u pravilu većine doživeo je strukturne promene ne samo u zemljama koje su u poslednjem talasu konstitucionalizacije prihvatile načela liberalne ustavnosti. U zemljama koje imaju dugu tradiciju višepartizma desile su se, takođe, značajne promene u shvatanju konstitucionalizma koji se više ne posmatra kao prosta identifikacija parlamentarne većine sa biračkim telom, odnosno političke većine sa čitavim narodom. Parlament nije monolitno političko telo jer izabrani predstavnici, po pravilu partijski kandidati, obrazuju u njemu samostalnu političku reprezentaciju. Mada faktički zastupaju samo deo naroda, oni su kroz demokratski izbor legitimisani da preduzimaju akcije i imaju pravo na sudelovanje u parlamentarnom procesu i odlučivanju bez obzira da li pripadaju parlamentarnoj većini ili ne.¹

Bilo je očekivano da vremenski period od trideset godina od uvođenja višepartizma bude dovoljan da predstavnička demokratija u Srbiji doživi strukturne promene. To bi značilo da se umesto ignorisanja različitih političkih gledišta pruži potpora i zaštiti diferencirana politička volja naroda, da se stvori normativni okvir i razvije dobra praksa u ostvarivanju parlamentarne autonomije kojom bi se obezbedilo delovanje različitih političkih grupa u parlamentu, sa posebnim akcentom na zaštitu i pravne garancije parlamentarne opozicije. Ustavom garantovana parlamentarna autonomija ispoljava se kroz dva oblika, spoljni i unutrašnji. Eksterna autonomija se izražava kroz ustavnu i političku poziciju parlamenta u sistemu podele vlasti i to prvenstveno u odnosu na organe izvršne vlasti, vladu i šefa države. Interna autonomija se ispoljava kroz samostalnost parlamenta da organizuje svoj rad i obezbedi efikasno sprovođenje parlamentarne procedure. Unutrašnja organizacija parlamenta ne može da promeni uspostavljene odnose između parlamentarne većine i parlamentarne manjine, pa tako ona ne utiče direktno na vlast odlučivanja. Međutim, organizacija parlamenta je važna forma kroz koju se definišu političke pozicije izabranih predstavnika, koje se kasnije

1 Hartmut Borchert, "Fraktion", *Archiv des öffentlichen Recht*, 1977, Band 2. S. 221.

samo potvrđuju u skupštinskom plenumu. Ima mišljenja da parlament postaje sve nemoćniji proporcionalno vremenu koje troši na plenarne sesije.² Otuda je savremeno predstavništvo u evropskim kontinentalnim sistemima uglavnom profilisano kao „radna” skupština koja većinu poslova obavlja u odborima u kojima su bolji uslovi za argumentovanu diskusiju i iznošenje stručnog mišljenja.

U cilju istraživanja višestranačja od njegovog uvođenja 1990. godine u ovom radu biće analizirane sledeće oblasti. Prvi aspekt odnosi se na organizaciju političkih partija u parlamentu, odnosno na poslaničke grupe i njihovu ulogu u unutrašnjoj strukturi Skupštine. Poseban akcenat biće na minimalnom uslovu od pet poslanika za formiranje poslaničke grupe, koji je na snazi gotovo neprekidno, sa izuzetkom prve dve legislature (1990–1994) kada je uslov za formiranje grupe bio deset poslanika. Ovo pravilo nije samo tehničkog karaktera jer se preko njega može ostvariti direktan uticaj na političku strukturu parlamenta, ali i indirektno delovati na profilisanje partijskog sistema. Druga analizirana oblast je organizacija i sastav skupštinskih odbora koji su, bez ozbiljnijih pokušaja racionalizacije i povećanja efektivnosti u radu, zadržali svojstva glomaznih, inertnih i neefikasnih parlamentarnih tela. U trećem delu biće analiziran (ne)pостоjeći normativni okvir za delovanje parlamentarne opozicije, praćen pravnom analizom situacije u evropskim parlamentarnim sistemima. Od uvođenja višestranačja u Narodnoj skupštini nisu uređene pravne garancije za delovanje parlamentarne opozicije, pri čemu parlamentarna praksa nije doprinela stvaranju neformalnog okvira za njenu institucionalizaciju.

2. Poslaničke grupe u strukturi narodnog predstavništva

Političke partije smatraju parlament za najvišu redovnu vlast koju bi trebalo pravnim putem osvojiti, a zatim kroz političku akciju u regulisanoj parlamentarnoj proceduri ostvariti svoje političke ciljeve.³ Delovanje političkih partija organizovano je kroz poslaničke ili parlamentarne grupe koje okupljaju izabrane predstavnike iste političke orijentacije. Pravni status poslaničkih grupa u Narodnoj skupštini Srbije uređen je posredno Ustavom,⁴ a neposredno Zakonom o Narodnoj skupštini i skupštinskim Poslovníkom. U uporednim sistemima različito je uređena minimalna granica za konstituisanje jedne parlamentarne grupe. Pravni uslov u pogledu minimalnog broja članova treba da spreči preteranu fragmentaciju

2 Klaus von Beyme, *Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation 1789–1999*, Macmillan Press, London 2000, p. 53.

3 Wilhelm Henke, *Das Recht der politischen Parteien*, Schwartz, Göttingen, 1972, S. 97–99.

4 U Ustavu Srbije (2006) u dve odredbe uneta je sintagma „predstavnicu izabranih izbornih lista” (čl. 112. st. 1. t. 3. i čl. 127. st. 1).

parlamenta i da omogući normalan tok parlamentarnog rada.⁵ U nacionalnom pravu Srbije bilo je dopušteno u kratkom razdoblju, od 1990. do 1994. godine, formiranje poslaničke grupe sa najmanje deset poslanika, a potom je minimalna granica spuštena na pet poslanika. Na ovaj način omogućeno je formiranje velikog broja grupa u Narodnoj skupštini, koji se kretao od pet u prvoj legislaturi do čak petnaest poslaničkih grupa u jedanaestoj legislaturi. Ovaj pokazatelj predstavlja svojevrsnu refleksiju partijske konfiguracije političkog sistema nakon uvođenja višestranačja u Republici Srbiji (1990).⁶

U *prvoj legislaturi* (1991–1993), koja je konstituisana nakon prvih višestranačkih parlamentarnih izbora po većinskom izbornom modelu sa pojedinačnim glasanjem u dva kruga, obrazovano je pet poslaničkih grupa. Jedna politička partija, Socijalistička partija Srbije, osvojila je u republičkom parlamentu ubedljivu većinu i samostalno obrazovala poslaničku grupu sa 194 poslanika (77,6% mandata).⁷ Naspram parlamentarne većine stajala je razučena i usitnjena parlamentarna manjina. Samo Srpski pokret obnove sa 19 poslanika (7,6% mandata)

- 5 Parlamentarna frakcija u nemačkom Bundestagu sastoji se od najmanje pet posto članova Bundestaga, koji pripadaju istoj partiji ili partijama koje su u nekoj od zemalja nastupile na izborima zajedno. Poslanici koji nisu članovi nijedne od političkih partija, ili čija partija nije dostigla minimalnu kvotu od pet posto za ulazak u parlament, mogu formirati parlamentarnu frakciju uz saglasnost Bundestaga. Politička kompozicija parlamenta u Francuskoj menjala se u posleratnom periodu. U parlamentarnom pravu Francuske parlamentarna grupa broji najmanje 20 poslanika u Nacionalnoj skupštini, ne računajući nezavisne poslanike, tzv. srodnike. Ovaj uslov za konstituisanje parlamentarne grupe bio je uspostavljen da bi se otklonili nedostaci Četvrte Republike, pri čemu je multipliciranje grupa u parlamentu bila samo jedna u nizu slabosti (bilo je čak 15 poslaničkih grupa u Nacionalnoj skupštini). Smanjivanje broja grupa na pet relevantnih u Nacionalnoj skupštini bio je jedan od osnova za očuvanje stabilnosti u Petoj Republici. (Jean-Louis Thiébaud, "Forming and Maintaining Government Coalitions in the Fifth Republic", in: Müller, W.C. and Ström, K. (eds.), *Coalition Governments in Western Europe*, Oxford University Press, 2000, p. 499)
- 6 Fragmentiranost partijskog sistema Srbije Slaviša Orlović objašnjava na sledeći način: „U Srbiji rascepi nisu dugoročni i stabilizirajući (osim rascepa građansko–nacionalno). Usled fragmentiranosti partija i partijskog sistema i izborne volatilnosti (nestabilnosti), teško je ove rascepe videti kao stabilne i dugoročne, a sigurno ne i 'zamrznute.'” (Slaviša Orlović, „Partijski sistem Srbije”, u: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka: Centar za demokratiju: Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 38) Posmatrajući period nakon promena 2000. godine, Dušan Spasojević ukazuje da je došlo do fragmentiranja partijskog sistema uprkos uspostavljanju relativno bipolarnog odnosa u „antimiloševićevskoj” kampanji: „Izbori nisu dali odgovore na ključna pitanja koja su se postavljala pred postkomunistička društva, ali su bili neophodan korak u demokratizaciji ovih sistema. Zbog toga nije neočekivano da je ovaj polarizovani, relativno dvočlani sistem ubrzo prevaziđen i zamenjen novim političkim podelama”. (Dušan Spasojević, „Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010”, u: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka: Centar za demokratiju: Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 108)
- 7 U uslovima početnog multipartizma većinski izborni sistem prouzrokovao je izuzetno nizak „indeks proporcionalnosti”. Procentualni odnos osvojenih biračkih glasova i poslaničkih mandata za većinsku političku partiju bio je 46 : 77,6, što ukazuje na visok stepen nesaglasnosti između volje

mogao je da formira samostalno poslaničku grupu. Ostale političke partije zastupljene u parlamentu nisu ispunile ovaj uslov, pa su udruživanjem poslanika obrazovane još tri poslaničke grupe (Demokratska stranka, Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara i Grupa građana).⁸

Promenom izbornog sistema 1992. godine uvedeni su proporcionalni izbori, koji su se odrazili na politički profil Narodne skupštine. Nakon prevremenih parlamentarnih izbora, u *drugoj legislaturi* (1993–1994) obrazovano je sedam poslaničkih grupa: Socijalistička partija Srbije 101 poslanik, Srpska radikalna stranka 73 poslanika, dok je koalicija Demokratski pokret Srbije (DEPOS), kao savez četrnaest političkih partija i nestranačkih ličnosti, ostvario 50 poslaničkih mesta. Unutar saveza nastale su samostalne poslaničke grupe: Srpski pokret obnove 24 mandata i Demokratska stranka Srbije 20 mandata.⁹ Udruživanjem poslanika obrazovane su i dve samostalne poslaničke grupe, Demokratska stranka i Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara.

Nakon kratkog parlamentarnog mandata od nepunih godinu dana, Narodnu skupštinu je 1993. godine raspustio predsednik Republike i sprovedeni su novi parlamentarni izbori. U *trećoj legislaturi* (1994–1997) obrazovano je sedam poslaničkih grupa: Socijalistička partija Srbije 123 poslanika, Srpska radikalna stranka 39 poslanika, Demokratska stranka 29 poslanika, dok je 45 mandata koalicije Demokratski pokret Srbije bilo podeljeno između političkih partija. Tako su Demokratska stranka Srbije i Seljačka stranka Srbije istupile iz ovog saveza i na izborima se pojavile samostalno, a pokretu je pristupila nova manja koalicija, Građanski savez Srbije. U raspodeli mandata najveći broj mesta dobio je Srpski pokret obnove, dok su Nova demokratija i Građanski savez Srbije dobili šest, odnosno dva mandata. Unutar DEPOS-a je došlo do rascepa, pa su formirana dva poslanička kluba: Nova demokratija i frakcija poslanika Srpskog pokreta obnove. Nakon izmena skupštinskog poslovnika (10. 2. 1994), kada je minimalan broj za obrazovanje parlamentarne grupe smanjen na pet, poslaničke grupe su obrazovale Demokratska stranka Srbije sa 7 poslanika i Demokratska zajednica vojvođanskih

birača i političke strukturiranosti parlamenta. (Vučina Vasović, Vladimir Goati, *Izbori i izborni sistemi*, IBN, Radnička štampa, Beograd, 1993, str. 193).

- 8 Na prvim parlamentarnim izborima u Srbiji, prema mišljenju Vladimira Goatija, „izvršena je oštra selekcija stranaka; od oko 50 stranaka koje su istakle kandidate na parlamentarnim izborima samo je 14 uspeo da obezbedi mandate u republičkom parlamentu”. Na temelju uporedne analize Srbije i Crne Gore V.Goati ističe: „Većina ostalih patuljastih stranaka (stranaka meteora) u obema republikama tiho je nestala sa političke pozornice, a paralelno sa tim nastajale su, kao pečurke posle kiše, nove stranke koje su čekale sledeću izbornu priliku”. (Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992 do 2013*, NDI, CeSID, Beograd, 2013, str. 27)
- 9 Poslanička grupa SPO, obrazovana pri konstituisanju Narodne skupštine, prestala je da postoji 22. 4. 1993. godine i istovremeno je formirana poslanička grupa DEPOS, koja je delovala do kraja mandata. (Vladimir Goati, *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, Beograd, 1997, str. 162)

Mađara u koaliciji sa Partijom za demokratsku delatnost i Demokratskom partijom Albanaca sa 7 poslanika.

U *četvrtoj legislaturi* (1997–2001), koja je konstituisana nakon redovnih parlamentarnih izbora 1997. godine, obrazovano je sedam poslaničkih grupa od kojih su se dve naknadno ugasile. Posle gašenja poslaničke grupe Nova demokratija 1999. godine i grupe Demokratskih stranaka 1998, u Skupštini je funkcionisalo pet poslaničkih grupa. Unutar partijske koalicije SPS–JUL–Nova demokratija obrazovane su tri poslaničke grupe: SPS 86 poslanika, JUL 20 poslanika i Nova demokratija 7 poslanika. Poslanici Nove demokratije prešli su u prethodne dve grupe koalicionih saveznika. Samostalne poslaničke grupe obrazovale su, takođe, Srpska radikalna stranka sa 82 poslanika i Srpski pokret obnove sa 45 poslanika. Udruživanjem poslanika formirana je poslanička grupa Savez vojvođanskih Mađara, dok je grupa demokratskih stranaka obrazovana 1997, a rasformirana 1998. godine.

Peta legislatura (2001–2004) konstituisana je januara 2001, nakon parlamentarnih izbora održanih u decembru 2000. godine. U njoj su obrazovane četiri poslaničke grupe: Demokratska opozicija Srbije (DOS – dr V. Koštunica), koja je okupljala 18 političkih partija i osvojila ukupno 176 sedišta u Narodnoj skupštini, Socijalistička partija Srbije 37 poslanika, Srpska radikalna stranka 23 poslanika i Stranka srpskog jedinstva 14 poslanika. U toku 2001. godine došlo je do razilaženja unutar parlamentarne većine. Koaliciona grupa DOS se raspala na dve poslaničke grupe: DOS – dr V. Koštunica – Demokratska stranka Srbije sa 44 poslanika, a preostali deo grupe DOS funkcionisao je nedugo potom kao jedinstvena grupa sa 132 poslanika. Tokom 2003. godine obrazovane su dve nove poslaničke grupe: DOS sa Demokratskom alternativom i DOS sa Demohrišćanskom strankom Srbije.

Nakon raspuštanja Narodne skupštine održani su parlamentarni izbori krajem 2003. godine. U *šestoj legislaturi* (2004–2007) obrazovano je šest poslaničkih grupa: Srpska radikalna stranka 82 poslanika, Demokratska stranka Srbije 53 poslanika, Demokratska stranka 37 poslanika, G17 plus 31 poslanik, Socijalistička partija Srbije 22 poslanika i Srpski pokret obnove – Nova Srbija 18 poslanika. U leto 2005. godine sedam poslanika se vodilo kao neupisani, odnosno poslanici koji nisu pripadali nijednoj poslaničkoj grupi.

Nakon donošenja Ustava 2006. godine održani su parlamentarni izbori 21. januara 2007. godine. *Sedma legislatura* (2007–2008) konstituisana je februara 2007. i njen mandat je trajao nešto više od godinu dana, do konstituisanja nove legislature 11. juna 2008. godine. U ovoj kratkoj parlamentarnoj legislaturi obrazovano je osam poslaničkih grupa: 1) Srpska radikalna stranka 81 poslanik; 2) Demokratska stranka 64 poslanika; 3) Demokratska stranka Srbije – Nova Srbija – dr Vojislav Koštunica 47 poslanika; 4) G17 plus 19 poslanika; 5) Socijalistička

partija Srbije 16 poslanika; 6) Liberalno demokratska partija 11 poslanika; 7) Poslanička grupa manjina 6 poslanika; 8) Vojvođanski poslanici (LSV i SVM) 5 poslanika i jedan poslanik je ostao neupisan u poslaničke grupe.

Posle prevremenih parlamentarnih izbora, sprovedenih 11. maja 2008. godine, konstituisana je *osma legislatura* (2008–2012). U novoj legislaturi formirano je deset poslaničkih grupa, dok su dva poslanika imala status samostalnog poslanika: 1) poslanička grupa za Evropsku Srbiju 78 poslanik; 2) poslanička grupa Srpska radikalna stranka 56 poslanika; 3) poslanička grupa G17 plus 24 poslanika; 4) poslanička grupa Demokratska stranka Srbije – dr Vojislav Koštunica 21 poslanik; 5) poslanička grupa Napred Srbijo 21 poslanik; 6) poslanička grupa Socijalistička partija Srbije – Jedinstvena Srbija 15 poslanika; 7) poslanička grupa Liberalno demokratska partija 12 poslanika; 8) poslanička grupa Nova Srbija 9 poslanika; 9) poslanička grupa manjina 7 poslanika; 10) poslanička grupa Partije ujedinjenih penzionera Srbije – PUPS 5 poslanika.

U *devetoj legislaturi* (2012–2014) obrazovano je 14 poslaničkih grupa: 1) Srpska napredna stranka 64 poslanika 2) Demokratska stranka 43 poslanika, 3) Socijalistička partija Srbije 25 poslanika, 4) Demokratska stranka Srbije 21 poslanik, 5) Ujedinjeni regioni Srbije 15 poslanika, 6) Liberalno demokratska partija 12 poslanika, 7) Partija ujedinjenih penzionera Srbije 12 poslanika, 8) Socijaldemokratska partija Srbije 9 poslanika, 9) Nova Srbija 8 poslanika, 10) Jedinstvena Srbija 7 poslanika, 11) Zajedno za Srbiju 7 poslanika, 12) liga Socijaldemokrata Vojvodine 5 poslanika, 13) Savez vojvođanskih Mađara 5 poslanika, 14) Srpski pokret obnove – Demohrišćanska stranka 5 poslanika. Ukupno 12 poslanika ostalo je izvan organizacije i delovali su kao samostalni poslanici.

U *desetoj legislaturi* (2014–2016) obrazovano je jedanaest poslaničkih grupa: 1) Srpska napredna stranka 135 poslanika, 2) Socijalistička partija Srbije 26 poslanika, 3) Demokratska stranka 14 poslanika, 4) Partija ujedinjenih penzionera Srbije 12 poslanika, 5) Poslanička grupa Boris Tadić – Socijaldemokratska stranka, Zajedno za Srbiju 10 poslanika, 6) Socijaldemokratska partija Srbije 10 poslanika, 7) Jedinstvena Srbija 7 poslanika, 8) Liga socijaldemokrata Vojvodine 6 poslanika, 9) Nova Srbija 6 poslanika, 10) Savez vojvođanskih Mađara 6 poslanika, 11) Srpski pokret obnove – Demohrišćanska stranka 6 poslanika. Sedam poslanika je delovalo samostalno.

Na početku *jedanaeste legislature* (2016–2020) u Skupštini je obrazovano petnaest poslaničkih grupa: 1) Poslanička grupa Srpska napredna stranka 104 poslanika, 2) Poslanička grupa Socijalistička partija Srbije 22 poslanika, 3) Poslanička grupa Srpska radikalna stranka 22 poslanika, 4) Poslanička grupa Demokratska stranka 15 poslanika, 5) Poslanička grupa Socijaldemokratska partija Srbije 10 poslanika, 6) Poslanička grupa Liberalno demokratska partija – Liga socijaldemokrata Vojvodine – SDA Sandžaka 9 poslanika, 7) Poslanička grupa

Partija ujedinjenih penzionera Srbije 9 poslanika, 8) Poslanička grupa Dveri 7 poslanika, 9) Poslanička grupa Dosta je bilo 7 poslanika, 10) Poslanička grupa Jedinstvena Srbija 6 poslanika, 11) Poslanička grupa Klub samostalnih poslanika 5 poslanika, 12) Poslanička grupa Nova Srbija – Pokret za spas Srbije 5 poslanika, 13) Poslanička grupa Pokret socijalista – Narodna seljačka stranka – Ujedinjena seljačka stranka 5 poslanika, 14) Poslanička grupa Savez vojvođanskih Mađara – Partija za demokratsko delovanje 5 poslanika, 15) Poslanička grupa Slobodni poslanici 5 poslanika, 16) Poslanička grupa Socijaldemokratska stranka, Narodna stranka 5 poslanika.¹⁰ U trenutku konstituisanja bilo je osam poslanika koji su ostali izvan organizacije parlamentarnih grupa. Tokom jedanaeste legislature načinjene su promene u strukturi jer su se neke grupe ugasile iako su njihovi osnivači, odnosno političke partije i dalje delovale u Skupštini. Obrazovane su potpuno nove poslaničke grupe sa poslanicima koji su istupili iz političkih partija koje su ih kandidovale i zloupotrebili odsustvo pravne sankcije u okviru slobodnog mandata. Broj poslaničkih grupa pao je na četrnaest, dok se broj samostalnih poslanika popeo na 22.¹¹ Rasformirana je poslanička grupa Dveri, poslanička grupa Dosta je bilo i poslanička grupa Socijaldemokratska stranka, Narodna stranka, a formirane su dve nove poslaničke grupe: Vojvođanski front, Srbija 21 i Stranka moderne Srbije, svaka sa po šest poslanika.

U svim skupštinskim legislaturama od uvođenja višestranačja broj poslaničkih grupa imao je stalnu tendenciju rasta: od pet u prvoj legislaturi (ako izuzmemo četiri grupe konstituisane nakon izbora 2000. godine koje su se podelile i potom je nastalo sedam grupa) od 16 poslaničkih grupa u jedanaestoj legislaturi (2016–2020). Ovaj trend je potpuno suprotan očekivanju da se u dužem vremenskom razdoblju partijski sistem konsoliduje i da se profilišu stabilne parlamentarne partije. Osim toga, odnos snaga unutar parlamenta tokom tri decenije nije išao linijom stabilizacije, već upravo obrnuto. Umesto da ogromnu nesrazmeru koja je ispoljena u prvoj legislaturi zameni uravnoteženi odnos između političkih grupa u parlamentu, ovaj trend se ponavlja u poslednjim legislaturama. Najveći raspon u snazi poslaničkih grupa ostvaren je u prvoj legislaturi (1990–1992), kada je većinska grupa osvojila 77,6% sedišta u odnosu prema 7,6% za drugu po snazi poslaničku grupu u Skupštini. Takođe, u desetoj legislaturi (2014–2016) odnos je bio značajno pomeren u korist dve grupe koje su činile parlamentarnu većinu 63,2% i 17,6% prema 7,6% koliko je imala treća po snazi, dok je u jedanaestoj legislaturi (2016–2020) taj odnos 41,6% prema 8,8%. Pored izrazite fragmentacije parlamenta, u jedanaestoj legislaturi uočljivo je povećanje broja samostalnih

10 Izvor: *Informator o radu*, Narodna skupština Republike Srbije, 2018. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Informator%20Lat.pdf>, (posećeno 7.5.2020)

11 Izvor: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/sastav/poslanicke-grupe/poslanicke-grupe.901.html> (posećeno 7. 5. 2020)

poslanika (22) koji su, kao neformalna grupa, jednaki po snazi druge po veličini poslaničke grupe (8,8%).

U svim legislaturama, osim prve koja je konstituisana nakon većinskih izbora, broj poslaničkih grupa nije odgovarao broju izbornih lista za koje su građani glasali na proporcionalnim izborima. Ne samo da su fragmentirane koalicione izborne liste, već su se gasile ili transformisale poslaničke grupe sa izbornih lista koje su bile jedinstvene i samostalno izlazile na izbore. Unutrašnja struktura parlamenta pokazuje da su fleksibilna poslovnička pravila (naročito minimalna granica za formiranje grupe) i odsustvo „pravila igre” doveli do deformisanja izborne volje birača. Promene koje su se desile u okviru jedanaeste legislature ukazuju da je politička „igra” dovela do visoke fragmentacije skupštinskog saziva sa promenama u političkoj reprezentaciji, koje nisu nastale kao rezultat izborne volje birača. Slična deformacija desila se u osmoj legislaturi kada je cepanjem izborne liste SRS nastala poslanička grupa Napred Srbijo sa 21 poslanikom, koja je na sledećim parlamentarnim izborima osvojila većinu i do danas ostala dominantna i najveća politička grupa u parlamentu. Moglo bi se zaključiti da se u svim parlamentarnim sazivima, bez obzira na politički profil Skupštine, ciljano zaobilazilo pitanje unutrašnjeg uređenja i profilisanja parlamenta. Minimalan broj članova grupe direktno je izazivao povećanje broja poslaničkih grupa i usitnjavanje parlamenta, što je slabilo njegovu moć ne samo iznutra već i prema spolja, u odnosu prema nosiocima izvršne vlasti.

3. Skupštinski odbori

U uporednoj parlamentarnoj praksi smatra se da delatnost i inicijativa parlamentarnih odbora predstavljaju odraz snažne parlamentarne opozicije.¹² Savremeni evropski parlamenti dobijaju prefiks „radne” skupštine zato što dobar deo poslova prepuštaju svojim odborima koji po svojoj strukturi i delatnosti podsećaju na „mini skupštine”. Međutim, odbori ne deluju samo po većinskom pravilu, oni su i zaštitnici prava manjine u parlamentu, odnosno odbori su „mikrokosmos” velike skupštine.¹³ Sa razvojem parlamentarizma odbori dobijaju sve šira ovlašćenja, poput inicijative za donošenje ili promenu zakona, pa čak i donošenje

12 U Švedskoj se smatra da je pravo na inicijativu kojom raspolažu odbori prvenstveno sredstvo u rukama opozicije i njoj je prepušten ovaj vid inicijative. (Anthony McGann, “Social choice and comparing legislatures: Constitutional versus institutional constraints”, *The Journal of Legislative Studies*, 2006, Vol. 12. No. 3–4, p. 443)

13 Ingvar Mattson, Kaare Strøm, “Parliamentary Committees”, in: H. Döring, (ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, St. Martin's Press, New York, 1995, p. 249.

konačne odluke o tzv. nespornom zakonskom predlogu,¹⁴ ovlašćenje da menjaju ili dopunjavaju vladin predlog zakona ako odbor usvoji amandman, samostalno utvrđivanje dnevnog reda odbora i održavanje javnih slušanja uz mogućnost pozivanja nezavisnih stručnjaka. U pogledu broja i strukture odbora u uporednim sistemima odbori prate profil vladinih resora.¹⁵

Politički profil Narodne skupštine od uvođenja višestranačja odrazio se na njenu unutrašnju organizaciju i efektivnost rada. Prema formalnim kriterijumima, Narodna skupština je pretendovala na poziciju „radne” skupštine, jer je do donošenja novog skupštinskog Poslovnika (2010) bilo organizovano čak 30 stalnih skupštinskih odbora. Njihov delokrug bio je takav da oni nisu bili striktno vezani za oblast ministarstva, jer je njihov broj premašivao broj ministarskih resora. S obzirom na to da je Skupština pretežno delovala u plenumu, dok odbori nisu preuzimali inicijativu i akciju prema resornim ministarstvima, cilj nije postignut jer nije ostvarena dobra mera realizacije poslova u plenumu i u odborima. Uprkos velikom broju stalnih odbora, broj održanih sednica odbora ukazuje da je njihova aktivnost bila ispod očekivane,¹⁶ pa je Narodna skupština svoju poziciju ostvarivala pretežno kao „raspravni” forum.

Donošenjem Poslovnika Narodne skupštine 2010. godine broj odbora smanjen je sa 30 na 20 stalnih skupštinskih tela.¹⁷ Međutim, struktura stalnih odbora

- 14 Pravom inicijative raspolažu odbori u parlamentima Austrije, Islanda, Švedske i Švajcarske, dok je ova mogućnost potpuno isključena u parlamentima Ujedinjenog Kraljevstva, Danske, Francuske, Irske i Holandije. Posebno snažna ovlašćenja dodeljena su odborima u Italiji koji mogu doneti konačnu odluku o zakonodavnom predlogu ukoliko je on prethodno usvojen u drugom domu parlamenta. (Erik Damgaard, “How parties control committee members”, in: H. Döring (ed.), *Parliaments and majority rule in Western Europe*. St. Martin's Press, New York, 1995. pp. 285–286)
- 15 U najvećem broju zapadnoevropskih zemalja broj odbora kreće se između 10 i 20, sa izuzetkom Danske i Holandije koje imaju veći broj odbora, dok Francuska i Grčka imaju po šest stalnih odbora. (Erik Damgaard, “How parties control committee members”, op. cit., pp. 261–263)
- 16 Do smanjenja broja stalnih odbora prosečno je učinak rada bio vrlo nizak. Čak 18 odbora održalo je u periodu od četiri godine (2006–2010) manje od pet sednica godišnje, dok je pet odbora održalo manje od dve sednice prosečno godišnje. (Podaci prema: Skupštinski informator za 2006. i 2010. godinu, <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Informator%20Lat.pdf>)
- 17 Stalni odbori Narodne skupštine su: 1) Odbor za ustavna pitanja i zakonodavstvo, 2) Odbor za odbranu i unutrašnje poslove, 3) Odbor za spoljne poslove, 4) Odbor za pravosuđe, državnu upravu i lokalnu samoupravu, 5) Odbor za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova, 6) Odbor za dijasporu i Srbe u regionu, 7) Odbor za privredu, regionalni razvoj, trgovinu, turizam i energetiku, 8) Odbor za finansije, republički budžet i kontrolu trošenja javnih sredstava, 9) Odbor za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu, 10) Odbor za prostorno planiranje, saobraćaj, infrastrukturu i telekomunikacije, 11) Odbor za obrazovanje, nauku, tehnološki razvoj i informatičko društvo, 12) Odbor za Kosovo i Metohiju, 13) Odbor za kulturu i informisanje, 14) Odbor za rad, socijalna pitanja, društvenu uključenost i smanjenje siromaštva, 15) Odbor za zdravlje i porodicu, 16) Odbor za zaštitu životne sredine, 17) Odbor za evropske integracije, 18) Odbor za administrativno-budžetska i mandatno-imunitetska pitanja, 19) Odbor za kontrolu službi bezbednosti. Osim stalnih skupštinskih odbora, Poslovníkom je ustanovljen Odbor za prava deteta

u Narodnoj skupštini pokazuje da oni ne ispunjavaju osnovne principe za delovanje tzv. radnog parlamenta. Osnovna funkcija odbora je da obezbedi efikasnost u unutrašnjoj autonomiji parlamenta, ali i da zaštiti parlamentarnu autonomiju prema spolja, u odnosu prema izvršnoj vlasti na taj način što će preuzeti inicijativu i preispitivati predloge koji potiču od vlade. Ova funkcija stalnih odbora nije ostvarena u Narodnoj skupštini, što je posledica odsustva garancija za delovanje parlamentarne opozicije. Skupštinski odbori, kao stručna i radna tela, treba da budu strukturirani tako da omoguće parlamentu da pruži relevantan odgovor na vladinu politiku. Delovanje poslanika kroz odbore trebalo bi da osnaži Narodnu skupštinu i ograniči uticaj vlade na poslove parlamenta.

Osnovna svojstva parlamentarnih odbora, kao što su stručnost, unutrašnja povezanost i podrška,¹⁸ nisu ostvarena kako zbog velikog broja odbora, što je izazvalo nepotrebno preplitanje njihovih nadležnosti, tako i zbog njihove kompozicije koja je bila smetnja efikasnom radu i delotvornom uticaju odbora. Budući da jednu poslaničku grupu u Narodnoj skupštini može obrazovati samo pet poslanika nije moguće da ovakve političke minijature odgovore kriterijumu stručnosti, jer ne raspoložu dovoljnim brojem poslanika koji mogu kompetentno učestvovati u radu odbora. Osim toga, mala poslanička grupa nema kapacitet da poziva ili angažuje spoljne saradnike, jer fragmentacija parlamenta udaljava stručnjake zbog opasnosti od zloupotrebe i političke igre koju ne žele da „igraju” kao nezavisni eksperti.

Strukturiranost odbora i njihovo članstvo samo je formalno zadovoljilo kriterijume koji se postavljaju pred savremeni parlament. Sve poslaničke grupe srazmerno svojoj snazi zastupljene su u strukturi stalnih skupštinskih odbora, pri čemu je ustanovljeno pravilo da narodni poslanik može biti član više skupštinskih odbora. Ukoliko jedna poslanička grupa ne želi da realizuje pravo na raspodelu odborničkih mesta tada će se broj izabраниh članova parlamentarnog odbora smatrati konačnim sastavom, ako on predstavlja više od polovine broja članova odbora utvrđenih Poslovníkom. O listi kandidata za članove odbora

kao posebno stalno radno telo Narodne skupštine. Pored predsednika Narodne skupštine, koji je istovremeno predsednik Odbora, u njegov sastav ulaze: potpredsednici Skupštine, predstavnici poslaničkih grupa i predsednik Odbora za rad, socijalna pitanja, društvenu uključenost i smanjenje siromaštva. (Čl. 46. i 47. Poslovníka NS)

- 18) Stručnost pretpostavlja da se članovi odbora biraju među poslanicima po kriterijumu stručnosti, tako da odbor deluje kao telo stručnjaka koje se permanentno bavi određenim pitanjima u parlamentarnoj proceduri. Unutrašnja povezanost ukazuje da relativno mala grupa poslanika okupljena u odboru, različitog političkog opredeljenja, može lakše postići dogovor nego što bi to učinile političke grupe u celom parlamentu. Podrška znači da su odbori u svom radu upućeni na eksperte u određenim oblastima, što podrazumeva da svoje predloge mogu bazirati na profesionalnom stavu i istraživanju, a ne samo rukovođeni političkim razlozima. (Rod Hague, Martin Harrop, *Comparative Government and Politics: An Introduction*, Palgrave MacMillan, London, 2004, p. 251)

narodni poslanici odlučuju u celini, javnim glasanjem, većinom od ukupnog broja narodnih poslanika.¹⁹ U dvadeset stalnih odbora ukupan broj sedišta je 315 (svi odbori imaju po 17 članova, osim Odbora za kontrolu službi bezbednosti koji ima devet članova), što znači da poslanici zauzimaju mesta u najmanje dva (ili više) skupštinskih odbora. Na ovaj način omogućeno je da male poslaničke grupe imaju istog predstavnika u više stalnih odbora, što ne doprinosi jačanju kapaciteta odbora. Tako je, na primer, u osmoj legislaturi, kada je delovalo 30 skupštinskih odbora sa preko 460 odborničkih mesta, bilo primera da su neke poslaničke grupe koje okupljaju manje od pet posto narodnih poslanika bile zastupljene u članstvu čak 80% stalnih odbora.

U skupštinskom Poslovníku nije uređeno pitanje raspodele predsedničkih pozicija u odborima između poslaničkih grupa. Uporedna parlamentarna praksa pokazuje da su pozicije predsednika nekih stalnih odbora, kao na primer u Odboru za finansije ili Odboru za budžet, rezervisane za predstavnike parlamentarne opozicije.²⁰ Iako je u Srbiji bilo primera da se ova mesta dodeljuju predstavnicima manjine, ova dobra parlamentarna praksa nije zadržana.

Nova konstrukcija parlamenta u evropskim državama uslovlila je da sedište u odborima postane važno za sve učesnike u parlamentarnom procesu. U savremenom „parlamentarizmu političkih partija”, koji je stupio na mesto „parlamentarizma istaknutih individua”,²¹ odbori su postali značajni upravo zbog uticaja koji preko njih ostvaruju parlamentarci i parlamentarne grupe. Na ovaj način, doduše posredno, doprinosi se očuvanju sadržine slobodnog poslaničkog mandata. Kada poslanik istupi iz poslaničke grupe, odnosno političke partije, on gubi uticajno mesto u skupštinskom odboru i zadržava poziciju nezavisnog parlamentarca do isteka legislature. To je problem sa kojim se sreću „nove” građanske demokratije Istočne Evrope, a među njima i Srbija. Potreba da se održi partijska disciplina u savremenom parlamentu sasvim je jasna, ali ona u uslovima proklamovanog principa slobodnog mandata ne uživa direktnu pravnu zaštitu. Zbog značaja i uticaja parlamentarnih odbora u većini zapadnoevropskih sistema dopušteno je da političke partije opozovu svoje predstavnike u skupštinskom odboru i tada

19 Čl. 23. Poslovníka NS.

20 Izbor članova odbora i raspodela predsedničkih mesta može biti posmatrana kroz analizu političkih partija u parlamentu i to kroz sledeću prizmu: da li stranke nastoje da preko njih ostvare uticaj prema vladi i ministrima ili je struktura odbora važna kao mehanizam kontrole koalicionih partnera u parlamentu. (Martin Ejnar Hansen, “Distributing Chairs and Seats in Committees: A Parliamentary Perspective”, *Parliamentary Affairs*, Volume 72, Issue 1, January 2019, p. 203)

21 Do polovine prošlog veka uglavnom je bila prisutna idealizirana slika demokratije zasnovane na individualnoj reprezentaciji. Tek nakon Drugog svetskog rata parlamentarna demokratija se razvija uporedo sa „partijskom demokratijom” i počinje da koristi prednosti partijske reprezentacije u parlamentu. (Wolfgang C. Müller, “Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work”, *European Journal of Political Research* 2000, 37, p. 309)

parlamentarci dvostruko gube, sedište u grupi i sedište u odboru, ali ostaju u parlamentu kao nezavisni parlamentarci do redovnog protoka mandata.²² Partijska disciplina time dobija jedno efikasno sredstvo pravne zaštite, koje nije u suprotnosti sa proklamovanim principom o slobodnom parlamentarnom mandatu. U Narodnoj skupštini Srbije ovaj mehanizam nije ostvaren, parlamentarna autonomija je zapostavljena na račun političkih igara koje su omogućavale безусловnu podršku parlamenta ne samo vladi, već i šefu države. Parlamentarni život u Srbiji u poslednjih trideset godina nije razvio dobru praksu u kojoj narodni poslanici uživaju slobodan mandat, uz obavezu da polažu račun svojim biračima a ne političkim partijama. Upravo obrnuto, politička rekonstrukcija parlamenta u toku jednog skupštinskog saziva postala je pravilo, a oni koji su napuštali svoju izbornu listu (političku partiju) ne samo da nisu trpeli posledice već su bili nagrađeni tokom iste, a često i u sledećoj legislaturi. Zato je parlament ostao u čvrstom zagrljaju egzekutive bez namere da iskoristi svoju ustavom garantovanu autonomiju i osnaži poziciju u sistemu podele vlasti.

4. Garancije parlamentarne opozicije

Obeležje demokratskog procesa je moć naroda koja se ostvaruje kao moć većine preko njene „funkcionalno sposobne vlasti”. S obzirom na to da postoji neraskidiva veza između demokratije i neslaganja, princip većine jeste glavni ali ne i jedini princip demokratije.²³ Postojanje opozicije u narodu i u narodnom predstavništvu nije samo politički već i konstitutivni element demokratije.²⁴ Građani treba da imaju realne alternative, koje mogu biti predmet njihovih neslaganja, da bi se konačno opredelili za jednu pravu. Funkcionalno sposobna parlamentarna demokratija pretpostavlja stabilnu vladajuću većinu i uticajnu parlamentarnu opoziciju. Opozicija omogućava javnosti da izrekne ocene o vladinoj politici i izrazi kritike, čime postaje inicijator i garant odgovornosti parlamentarne većine. Postojanje institucionalizovane opozicije dokaz je pluralističkog karaktera političkog sistema. Osim političkog značenja fenomena opozicije, nužno je razmotriti i njeno pravno shvatanje jer prosto prenošenje političkog pojma na pravnu oblast ne daje rezultate. Parlamentarna opozicija kao suštinski neophodan element parlamentarne demokratije dobija novo i autentično značenje u savremenom ustavnom pravu.

22 Na primer, Austrija, Belgija, Danska, Finska, Nemačka, Grčka, Island, Luksemburg, Holancija, Španija (Klaus von Beyme, *Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation 1789–1999*, op. cit., p. 53)

23 Norberto Bobio, *Budućnost demokratije – Odbrana pravila igre*, Beograd, 1990. str. 62–63.

24 Theodor Maunz, Reinhold Zippelius, *Deutsches Staatsrecht*, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1994, S. 65–67.

Tradicionalni građanski ustavi samo su načelno utvrdili pretpostavke za pravni pojam opozicije, dok se zakonodavcu prepušta da normativno uredi ovaj pravni pojam ili je to, kao u Nemačkoj, formulisano kroz pravni stav ustavnog suda.²⁵ Međutim, uprkos normativnom regulisanju, problem se pojavljuje u parlamentarnoj praksi, koja zahteva konkretizovanje pravnog pojma opozicije u organizacionom i funkcionalnom smislu. Pravno se pojam opozicije ne može izjednačiti sa pozicijom manjine u parlamentu. To je očigledno u situaciji tzv. manjinske vlade ili prilikom sklapanja političkog dogovora u pogledu pružanja podrške vladi. Dakle, kako svrstati poslaničku grupu kada ona personalno ne učestvuje u sastavu vlade ili ima političku strategiju suprotnu vladinoj, ali omogućiti ili podrži izbor vlade? Da li je moguće odrediti opoziciono svojstvo ili svojstvo vladajuće većine kada pojedini poslanici iz frakcijskog članstva, u skladu sa principom slobodnog mandata, obezbede izbor vlade ili onemoguće glasanje o nepoverenju? Koliko su pouzdani kriterijumi za razgraničenje opozicije i parlamentarne većine? Navedena pitanja zadiru u pravne dimenzije, organizacione i funkcionalne, parlamentarnog sistema i njegovo ustavno određenje. Ako opozicione grupe uživaju određena prava, kao što su pravo na jednakost šansi u parlamentarnom postupku, princip javnosti i pravo na tzv. opozicioni dodatak, onda se mora jasno utvrditi njihov identitet u pravnom smislu. Frakcija koja podrži vladu, personalno i stvarno, uživa privilegije parlamentarne većine i ne može zahtevati ostvarivanje navedenih opozicionih prava.

Kriterijum izbornog odnosa, odnosno podrške koja se pruža vladi prilikom izbora nije potpuno pouzdan. Ukoliko je propisana tajnost izbora utoliko je tehnički neizvodljivo odrediti status poslanika i njihovih udruženja u parlamentu. Sa druge strane, radi se o trenutnom odnosu koji ne mora da bude trajno održan. Čak i kada podrži izbor vlade ili njenog šefa, a personalno ne učestvuje u njoj, poslanička grupa može u toku mandata da nastupa sa svojim opozicionim programom. Kontrolna funkcija parlamenta može samo donekle da posluži kao parametar o poziciji parlamentarne frakcije i njenih poslanika. Pružanje podrške vladi kod glasanja o nepoverenju nije uvek siguran znak prestrojavanja u vladinu većinu, već jednostavno može biti izraz neslaganja sa predlagračem, tj. sa drugom opozicionom frakcijom u parlamentu. To je čest slučaj kod većinske vlade prema kojoj stoji razjedinjena opozicija, što u političkom smislu učvršćuje njen položaj. Opšta predstava o zakonodavnoj većini, takođe, ne može biti pouzdani kriterijum, jer se ona ne podudara sa parlamentarnom većinom koja svojim političkim autoritetom podržava vladu. S obzirom na to da mogu razvijati različite političke

25 Savezni ustavni sud Nemačke je tako svojom odlukom, tumačeći čl. 21. Osnovnog zakona kao element slobodarskog demokratskog poretka, predvideo „pravo na obrazovanje i vršenje opozicije”. (Pascale Cancik. “Oppositionszugehörigkeit als Anspruchsvoraussetzung: Das Definitionsproblem der neuen Oppositionsregelungen”, *Archiv des öffentlichen Rechts* (123 Band) 4/1998, S. 627)

strategije, poslaničke grupe mogu iz različitih pobuda da podrže određeni zakonski projekat, čak i kad on potiče od vlade. Samo učestvovanje u donošenju budžeta, na primer, ne smatra se kao podrška vladi i ne utiče na promenu opozicionog svojstva grupe.

Pošto su dopuštene različite opozicione strategije, teško je proceniti svojstvo poslaničke grupe isključivo na osnovu formalnih elemenata. Zato je neophodno formalne pretpostavke dopuniti materijalnim kriterijumom. Iako može da izgleda voluntaristički obojen, kriterijum samostalne procene poslanika i njihove grupe u parlamentu trebalo bi da predstavlja pouzdan element kod utvrđivanja opozicionog ili svojstva vladajuće većine. Nezavisnost poslanika i princip slobodnog parlamentarnog mandata daju ustavnopravni okvir ovom materijalnom elementu za određivanje pravnog pojma opozicije.²⁶ Međutim, kako se pravo značenje sopstvene procene dobija *ex post*, neophodna je kombinacija svih relevantnih parametara da bi se dobio pravi odgovor. Ma koliko se jedan od tih odnosa pokazuje kao najmarkantniji (kao, na primer, odsustvo podrške vladi), on sam nije dovoljan da se pravno utvrdi opoziciono svojstvo poslaničke grupe.

Uzimajući u obzir složenost pravnog pojma opozicije može se reći da srpski ustavni sistem nije ni započeo traganje za odgovorom na ovo pitanje. Narodna skupština nije postigla očekivane ishode u ostvarivanju pravila koja treba da obezbede funkcionisanje parlamentarizma, kao što su: garancija izborne volje birača, garancija slobode misli i savesti izabranih predstavnika, zaštita statusa manjine, pravo na jednakost šansi opozicije u parlamentu i van njega. Uprkos donošenju dva ustava (1990, 2006) i značajnim političkim promenama tokom tri decenije višepartizma nije došlo do institucionalizacije parlamentarne opozicije. U Narodnoj skupštini, kao i u državno kontrolisanim medijima, opozicija nije imala jednake mogućnosti i njoj nisu pravično dodeljena uticajna, pre svega finansijska sredstva. Shodno poslovničkim regulama svim poslaničkim grupama stoje na raspolaganju parlamentarne službe, pa ipak parlamentarna opozicija nije mogla da ostvari uticaj ni u parlamentarnom plenumu, niti u parlamentarnim odborima. Njeno delovanje bilo je onemogućeno i pojavom jedne deformacije u parlamentarnom životu Srbije, a to je parlamentarna opstrukcija od strane većine kojom se sprečava ili ograničava učešće opozicije u diskusiji i inicijativi. Mada je pravo na reč i dodeljivanje vremena grupama i poslanicima opozicije primarna zaštita u parlamentarnom postupku, odsustvo garancija dovelo je sve grupe koje ne pripadaju vladinoj većini u inferiorni položaj u odnosu na poslaničku grupu većine i u odnosu na ministre i predsednika vlade. Da bi se nadomestila slaba pozicija manjinskih poslaničkih grupa u uporednim sistemima uspostavljeni su pravni mehanizmi za njihovo jačanje. Naime, izvorna legitimacija koju parlament dobija putem izbora treba da ostvari konstantnu potvrdu kroz tzv. kontekstualnu

legitimaciju tokom parlamentarnog (zakonodavnog) procesa. Tako se u dva evropska parlamenta, Portugalija i Ujedinjeno Kraljevstvo, opoziciji dodeljuje fiksiran broj dana kada ona može da otvori aktuelno pitanje i sprovede raspravu po istom pitanju.²⁷ U Portugaliji je, posle ustavne revizije devedesetih godina, dopušteno opoziciji (parlamentarnoj grupi koja okuplja jednu desetinu ukupnog broja poslanika) da sama uredi dnevni red jedne skupštinske plenarne sednice.²⁸ Opoziciji u britanskom Parlamentu pripada dvadeset „opozicionih dana” kada ona sama određuje temu debate. Najveća opoziciona partija polaže pravo na sedamnaest „opozicionih dana”, dok se trećoj po veličini partiji u Donjem domu stavljaju na raspolaganje tri „opoziciona dana” za određivanje teme debate.²⁹ U Narodnoj skupštini formalno nema smetnji da poslanici podnesu bilo koji zakonski predlog, ali su oni stvarno onemogućeni u ostvarivanju ovog prava. Svaki predlog koji ne potiče od vlade mora da prođe vladinu instancu, jer ona parlamentu preporučuje usvajanje ili odbijanje predloga. Ne samo da su predstavnici parlamentarne manjine nezainteresovani za iniciranje zakonodavnog postupka, već to ne čine ni poslanici parlamentarne većine koji najčešće podržavaju vladine predloge i ne iznose svoje inicijative. Konačno, u pojedinim parlamentarnim sesijama (2007–2009) veći broj zakona usvojen je po hitnoj nego po redovnoj parlamentarnoj proceduri i sve to na predlog Vlade.³⁰

Odsustvo institucionalizacije parlamentarne opozicije dovelo je do poremećaja u odnosima na relaciji parlament – vlada, a na štetu najvišeg predstavničkog tela u državi. Umesto da osigura status opozicije i obezbedi njen kritički stav prema vladi koji bi konstruktivnim alternativama mogao da utiče na vladinu politiku, parlament je postao stecište sukoba opozicije i vlade koja upravlja parlamentom preko „svoje” parlamentarne većine.³¹ Parlamentarna opozicija koja kritikuje i na taj način koriguje vladinu aktivnost mnogo je značajnija od one koja po svaku cenu obara vladu sa nesumnjivom podrškom parlamentarne većine. To je prirodni mehanizam koji održava ustavnu moć i daje snagu predstavničkom telu prema

27 Matti Wiberg, “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, in: H. Döring (ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, St. Martin’s Press, 1995, p. 209.

28 Posle ustavne revizije broj poslanika u portugalskom Parlamentu pao je sa 250 na 230 do 235, pa se sada smatra da ovaj uslov ispunjava svaka grupa koja ima najmanje 23 poslanika. (Matti Wiberg, “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, op. cit., pp. 212–213)

29 Matti Wiberg, “Parliamentary Questioning: Control by Communication?”, op. cit., p. 209; A. Adonis, *Parlament danas*, Unireks, Podgorica, 1996, str. 78.

30 Informator Narodne skupštine 2006–2010. i prezentacija Narodne skupštine (<http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/index.asp>)

31 Prema rečima Zorana Stojiljkovića „(O)pasnost da izgubi većinu u parlamentu Vlada nastoji da spreči uzvratnim dekomponovanjem i podelama unutar višestranačke opozicije”. (Zoran Stojiljković, „Partije u parlamentu”, u: V. Pavlović, S. Orlović (urs.), *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, str. 109)

organima egzekutive kao nosiocima političke vlasti.³² Naravno, konflikt nije sam po sebi cilj i kada do njega dođe on se rešava konačnom odlukom parlamentarne većine. Takođe, izostala je aktivnost poslanika u postavljanju poslaničkih pitanja, koja su izraz individualne akcije poslanika u Skupštini i odraz snage opozicionih grupa. Ova aktivnost je gotovo zanemarljiva u odnosu na praksu u uporednim sistemima,³³ u kojima se broj postavljenih pitanja meri desetinama hiljada, pa se uspostavljaju pravila kojima se sprečava da poslaničko pitanje bude zloupotrebjeno u propagandne svrhe, a preko budžeta bude na teret svih građana.³⁴

Parlamentarna opozicija u tzv. novim demokratijama ima neke zajedničke karakteristike koje ukazuju na njenu institucionalnu fluidnost koja se razvija u uslovima relativno slabih parlamenata i nestabilnih partijskih sistema.³⁵ Pored tendencije za autoritarnom vlašću, u mladim demokratijama uvek je prisutna i tendencija „diktature većine”. Tako je posle Drugog svetskog rata isticana potreba za uspostavljanjem Saveznog ustavnog suda u Nemačkoj, koji je svoju snažnu ulogu razvio zahvaljujući opoziciji kao induktoru kontrole i to ne samo političke kontrole vlasti već i ustavnosudske kontrole.³⁶ Nemački autori

32 Georges Burdeau, Francis Hamon, Michel Troper, *Droit constitutionnel*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995, p. 593.

33 Do izmena skupštinskog Poslovnika 2006. godine vreme za postavljanje poslaničkih pitanja nije bilo pravno uređeno, te je postavljanje pitanja bio gotovo ekces u parlamentarnom procesu. U prvoj deceniji od uvođenja višepartizma bilo je postavljeno 363 pitanja u 1993. godini i 304 poslanička pitanja u 1994. a vlada je odgovorila na jednu trećinu postavljenih pitanja. (Slobodan Antić, „Parlamentarizam u Jugoslaviji 1990–1996”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1997, br. 2, str. 197) Situacija se nije popravila ni nakon 2000. godine, jer je, prema podacima skupštinske službe, u toku 2004. godine postavljeno samo 16 poslaničkih pitanja i na polovinu od njih je odgovoreno, dok je u prvoj polovini 2005. postavljeno 20 pitanja od čega je na 14 pitanja Vlada odgovorila. Nakon izmena poslovnčkih pravila broj postavljenih pitanja godišnje prešao je stotinu.

34 U uporednoj parlamentarnoj praksi prosečan broj postavljenih pitanja godišnje varira, zavisno od vrste poslaničkog pitanja. U nemačkom Bundestagu, na primer, svaki poslanik ima pravo da postavi dva poslanička pitanja nedeljno na koja dobija usmeni odgovor. U periodu 1990–1994. godine postavljeno je 4.215 pitanja vladi. U istom periodu postavljeno je čak 16.665 pitanja u pisanoj formi. Prosečno se godišnje postavi oko 5.000 poslaničkih pitanja u različitim formama. (George Kurian (ed.), *World Encyclopaedia of Parliaments and Legislatures* Vol. I, Congressional quarterly inc. Washington D.C. 1998, p. 271) Parlamentarna praksa francuske Nacionalne skupštine pokazuje, takođe, visok broj pitanja postavljenih u pisanoj formi, 17.000 do 18.000 godišnje, dok se usmena pitanja bez rasprave javljaju u manjem broju, oko 200 godišnje. (Yves Mény, Andrew Knapp, *Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany*, Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 211) U britanskom Domu komunata prosečno se godišnje postavi oko 70.000 poslaničkih pitanja (Andrew Adonis, *Parlament danas*, op. cit., str. 137)

35 Drago Zajc, „Role of opposition in contemporary parliamentary democracies – The case of Slovenia”, *Journale of Comparative Politics*, Vol. 9, No. 1, January 2016, p. 20.

36 Kada se Konrad Adenauer zalagao 1948. godine za snažne nadležnosti budućeg Ustavnog suda, nije imao predstavu da će Savezni ustavni sud Nemačke postati nekoliko godina kasnije snažan veto igrač u ustavnom i političkom sistemu ove države. (Klaus Stüwe, „Bundesverfassungsgericht

smatrali su da je od suštinske važnosti da, pored vladajuće većine, i opozicija ima pristup i pokreće postupak ustavnosudske kontrole. Mada opozicija nije institucionalizovana u Osnovnom zakonu Nemačke i ustavno procesno pravo ne prepoznaje „opoziciju” kao ovlašćenog predlagača, njoj stoje na raspolaganju brojni procesni instrumenti za pokretanje ustavnosudskog postupka.³⁷ Ono što je važno za nemački parlamentarni sistem jeste da Savezni ustavni sud u svojim odlukama prepoznaje Bundestag kao jedinstveni predstavnički organ koji svoje ustavne funkcije ostvaruje u sistemu podele vlasti prema ostalim ustavnim organima, prvenstveno prema egzekutivi. Parlamentarna opozicija jednako učestvuje u ostvarivanju ustavnih funkcija kao i parlamentarna većina i taj unutarparlamentarni dualizam ne narušava jedinstvo predstavničkog i zakonodavnog organa. Ustavni sud, dakle, ističe pravnu argumentaciju za zaštitu načela podele vlasti, ostavljajući po strani promenljiva pravila igre između parlamentarne većine (i njene vlade), sa jedne strane, i opozicije, sa druge.³⁸ Neke nemačke pokrajine pružile su i ustavne garancije parlamentarnoj opoziciji. Tako se u Ustavu zemlje Šlezvig-Holštajn (čl. 18) garantuje parlamentarnoj opoziciji da predstavlja suštinsku komponentu parlamentarne demokratije. Zadatak opozicije je da „kritikuje vladin program i odluke vlade” i da vrši kontrolu. U tom cilju, Ustav garantuje „pravo na politički jednake mogućnosti” i institucionalizuje parlamentarnu opoziciju tako što definiše da predsednik najsnažnije nevladine frakcije u parlamentu postaje lider opozicije.³⁹ Formiranje organizovane opozicije konstituiše slobodni i demokratski ustavni poredak, a prema mišljenju Saveznog ustavnog suda Nemačke osnovna ideja je otvoreno nadmetanje između različitih političkih snaga unutar i izvan parlamenta, pri čemu se posebno naglašava da opozicija ne sme biti opstruirana.⁴⁰

U svojim izveštajima Venecijanska komisija je u više navrata ukazivala na problem ne samo političke već i parlamentarne opozicije u tzv. novim demokratijama. U svoja dva izveštaja 2011. i 2013. godine⁴¹ Komisija je naglasila da novi

und Opposition”, in: R. C. van Ooyen, M. H. W. Möllers (eds.), *Das Bundesverfassungsgericht im politischen System*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006, S. 215)

37 Klaus Stüwe, “Bundesverfassungsgericht und Opposition”, op. cit., S. 216.

38 Bundesverfassungsgericht, Headnotes to the Judgement of the Second Senate of 03 May 2016–2, be 4/14. Available from: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2016/05/es20160503_2bve000414en.html (accessed 15. 06. 2020)

39 Verfassung des landes Schleswig-Holstein, Fassung vom 2. Dezember 2014. Available from: <http://www.gesetze-rechtsprechung.sh.juris.de/jportal/?quelle=jlink&query=Verf+SH&psml=bssshoprod.psml&max=true&aiz=true> (accessed 15. 06. 2020)

40 Bundesverfassungsgericht, Headnotes to the Judgement of the Second Senate of 03 May 2016–2, be 4/14. Available from: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2016/05/es20160503_2bve000414en.html (accessed 15. 06. 2020)

41 European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD (2011) 001, § 74, CDL-AD (2013) 012, § 136. Available from: <https://www.venice.coe.int/webforms/docu->

sistemi polaze od pretpostavke „da većina može učiniti sve što želi da uradi jer je to većina”, ističući da je to očigledna zabluda demokratije. Ona je upozorila da pravilo većine mora biti ograničeno ustavom i zakonom kako bi se postigle garancije i zaštita interesa manjina. Mada je nepobitno pravilo da većina vlada tokom parlamentarnog mandata, ona „ne sme pokoriti manjinu, mora poštovati one koji su izgubili na izborima”. Venecijanska komisija upozorava na zabrinjavajući politički trend koji se može opisati formulom „pobednik uzima sve”, što doprinosi gubitku ravnoteže koja bi trebalo da ograniči moć parlamentarne većine. Slabost narodnog predstavištva u Srbiji može se prepoznati u opštoj oceni Venecijanske komisije da se zakoni usvajaju brzo, bez istinske političke rasprave, dok se izbori i razrešenja obavljaju isključivo po pravilu većine, što je posebno opasno u slučaju tužilaca, sudija, nezavisnih agencija i drugih organa koji bi trebalo da ostvare nezavisnu i samostalnu poziciju prema nosiocima političke vlasti. U skladu sa navedenim stavovima Venecijanske komisije, srpski primer se može oceniti kao spuštanje demokratije na prostu majorizaciju.⁴²

5. Zaključak

Posmatrajući nastanak i razvoj višepartizma u Srbiji u proteklih trideset godina moglo bi se zaključiti da Narodna skupština nije koristila ustavom garantovanu parlamentarnu autonomiju. Spoljni aspekt autonomije vrlo jasno ukazuje da je parlament, uprkos svom ustavnom obeležju vrhovnog predstavničkog organa, ostao potpuno u senci izvršne vlasti u svim legislaturama bez obzira na odnos snaga parlamentarne većine i manjine. Drugi aspekt, koji se odnosi na unutrašnju autonomiju u pogledu uređenja reda i rada Skupštine, išao je u pravcu rešenja koja su služila da se parlamentarnoj većini obezbedi nesmetano delovanje i spreči opstrukcija. U pojedinim legislaturama, međutim, parlamentarna većina je i sama koristila instrumente opstrukcije i time potpuno deformisala parlamentarnu autonomiju (na primer, „kiša” amandmana većinske grupe da bi sprečili raspravu o amandmanima opozicije). Uprkos naznakama dobre prakse „u pokušaju”, zaklju-

ments/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2013)012-e (accessed 10. 06. 2020).

42 Venecijanska komisija, koja je u svojim prethodnim izveštajima konstatovala da je demokratija u Evropi „jača nego ikad ranije”, smatra da se 2019. godine procesi odvijaju u drugom pravcu i da odnosi većine i opozicije postaju sve napetiji. (European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), “Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: A Checklist”, Adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019) Strasbourg, 24 June 2019. Opinion No. 845 / 2016 CDL-AD(2019)015) Available from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)015-e) (accessed 10. 06. 2020).

čak je da se za trideset godina nisu razvila fer pravila u odnosima među poslaničkim grupama kao obliku političkog organizovanja unutar parlamenta.

Unutrašnja organizacija Narodne skupštine ukazuje da su skupštinski odbori zadržali svojstvo glomaznih i inertnih skupštinskih tela. Smanjivanje broja stalnih odbora sa 30 na 20 nije dalo pozitivan učinak u parlamentarnom procesu. Broj sedišta u svim skupštinskim odborima uveliko premašuje ne samo ukupan broj narodnih poslanika već i veličinu poslaničke grupe i njene kapacitete da učestvuje u radu svih odbora. Ako struktura odbora odgovara proporcionalno snazi poslaničkih grupa u Skupštini, kako očekivati da mesto u odboru postane uticajno za parlamentarce jer su političke minijature od poslaničkih grupa zastupljene višestruko i isti parlamentarci obavljaju poslove u nizu skupštinskih odbora.

Na osnovu uvida u političku strukturu svih legislatura može se osnovano postaviti pitanje: zašto se istrajava na minimalnom uslovu od pet poslanika za formiranje poslaničke grupe? Suština ovog pitanja nije tehničkog karaktera, već ono ima značaj za strukturiranje parlamenta i profilisanje partijskog sistema. Minimalna granica za formiranje poslaničke grupe treba da bude posledično vezana za primenjeni izborni sistem. Dugi niz godina održao se proporcionalni sistem sa izbornim cenzusom od pet procenata koji je uslovljavao 12 do 15 mandata za jednu izbornu listu zavisno od izlaznosti i broja palih glasova. Parlamentarnu strukturu i srazmerno predstavništvo treba posmatrati u kontekstu političke reprezentacije i zato je bilo očekivano da se uslov za formiranje poslaničke grupe oteža. Na ovaj način izbegla bi se fragmentacija parlamenta, a poslaničke grupe sa većim brojem poslanika ne bi mogle da budu korišćene u „zakulisnim” radnjama oko obezbeđivanja parlamentarne većine (što ne znači da bi bila sprečena ista zloupotreba sa individualnim poslaničkim mandatom). Poslovničkim regulama nije zaštićena parlamentarna opozicija, a pravne garancije manjine treba da doprinesu stabilizovanju unutrašnje strukture Skupštine i delotvornosti u parlamentarnom procesu.

Literatura

Adonis Andrew, *Parlament danas*, Unireks, Podgorica, 1996.

Antonić Slobodan, „Parlamentarizam u Jugoslaviji 1990–1996”, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 2, 1997.

Beyme Klaus von, *Parliamentary Democracy: Democratization, Destabilization, Reconsolidation 1789–1999*, Macmillan Press, London, 2000.

Bobio Norberto, *Budućnost demokratije – Odbrana pravila igre*, Libertas, Beograd 1990.

Borchert Hartmut, „Fraktion – eine eigenständige demokratisch legitimierte Repräsentation im parteienstaatlichen parlamentarischen System”, *Archiv des öffentlichen Rechts*, 1977, Band 102, 210–242.

- Bundesverfassungsgericht, Headnotes to the Judgement of the Second Senate of 03 May 2016–2, be 4/14. Available from: https://www.bundesverfassungsgericht.de/Shared-Docs/Entscheidungen/EN/2016/05/es20160503_2bve000414en.html
- Burdeau Georges, Hamon Francis, Troper Michel, *Droit constitutionnel*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995.
- Cancik Pascale, “Oppositionszugehörigkeit als Anspruchsvoraussetzung: Das Definitionsproblem der neuen Oppositionsregelungen”, *Archiv des öffentlichen Rechts*, Band 123, 4/1998, 623–645.
- Damgaard Erik, “How parties control committee members”, in: H. Döring (ed.), *Parliaments and majority rule in Western Europe*. St. Martin’s Press, New York, 1995. 308–325.
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), “Parameters on the Relationship between the Parliamentary Majority and the Opposition in a Democracy: A Checklist Adopted by the Venice Commission at its 119th Plenary Session (Venice, 21–22 June 2019) Strasbourg, 24 June 2019 Opinion No. 845 / 2016 CDL-AD(2019)015. Available from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)015-e)
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), CDL-AD (2011) 001, § 74, CDL-AD (2013) 012, § 136. Available from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad\(2013\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=cdl-ad(2013)012-e)
- Goati Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2013.*, NDI, CeSID, Beograd, 2013.
- Goati Vladimir, *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, Beograd, 1997.
- Hague Rod, Harrop Martin, *Comparative Government and Politics: An Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2004.
- Hansen Martin Ejnar, “Distributing Chairs and Seats in Committees: A Parliamentary Perspective”, *Parliamentary Affairs*, Vol. 72, Iss. 1, January 2019, 202–222.
- Henke Wilhelm, *Das Recht der politischen Parteien*, Schwartz, Göttingen, 1972. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)015-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)015-e)
- Informator o radu*, Narodna skupština Republike Srbije, 2018. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/Informator%20Lat.pdf>
- Kurian George (ed.), *World Encyclopaedia of Parliaments and Legislatures*, Vol. I, Congressional quarterly inc., Washington D.C., 1998.
- Mattson Ingvar, Strøm Kaare, “Parliamentary Committees”, in: Döring, H. (ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, St. Martin’s Press, New York, 1995, 249–307.
- Maunz Theodor, Zippelius Reinhold, *Deutsches Staatsrecht*, C.H.Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München, 1994.
- McGann Anthony, “Social choice and comparing legislatures: Constitutional versus institutional constraints”, *The Journal of Legislative Studies*, 2006, Vol. 12. No. 3–4, 443–461.
- Mény Yves, Knapp Andrew, *Government and Politics in Western Europe: Britain, France, Italy, Germany*, Oxford University Press, 1998.

- Müller Wolfgang C., "Political parties in parliamentary democracies: Making delegation and accountability work", *European Journal of Political Research*, 2000, Vol. 37, 309–333.
- Orlović Slaviša, „Partijski sistem Srbije”, u: S. Orlović, *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka: Centar za demokratiju: Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, 11–70.
- „Poslovnik Narodne skupštine”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 20/2012.
- Spasojević Dušan, „Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010”, u: S. Orlović, *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka: Centar za demokratiju: Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, 105–117.
- Stojiljković Zoran, „Partije u parlamentu”, u: V. Pavlović, S. Orlović (urs.), *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, 105–128.
- Stüwe Klaus, "Bundesverfassungsgericht und Opposition", in: R. C. van Ooyen, M. H. W. Möllers (eds.), *Das Bundesverfassungsgericht im politischen System*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2006, 215–228.
- Thiébault Jean-Louis, "Forming and Maintaining Government Coalitions in the Fifth Republic", in: Müller, W.C. and Strøm, K. (eds.), *Coalition Governments in Western Europe*, Oxford University Press, 2000, 498–528.
- „Ustav Republike Srbije”, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006.
- Vasović Vučina, Goati Vladimir, *Izbori i izborni sistemi*, IBN, Radnička štampa, Beograd, 1993.
- Verfassung des landes Schleswig-Holstein, Fassung vom 2. Dezember 2014. Available from: <http://www.gesetze-rechtsprechung.sh.juris.de/jportal/?quelle=jlink &query=Verf+S H&psml=bsshoprod.psml&max=true&aiz=true>
- Wiberg Matti, "Parliamentary Questioning: Control by Communication?", in: H. Döring (ed.), *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, St. Martin's Press, 1995, 179–222.
- Zajc Drago, "Role of opposition in contemporary parliamentary democracies – The case of Slovenia", *Journale of Comparative Politics*, Vol. 9, No. 1, January 2016, 19–35.

Irena Pejić

POLITICAL PARTIES IN THE NATIONAL ASSEMBLY SINCE
THE ESTABLISHMENT OF MULTIPARTISM IN 1990

Abstract: Given that political parties participate in the formation, structuring and activity of the parliament, their presence has produced double impact on the National Assembly of Serbia in the past three decades. On the one hand, their influence has been reflected on the internal structure and efficiency of parliamentary work, while on the other hand, the party system combined with the electoral model left its mark on the manner of political representation. The focus of the paper will be on the impact the political parties had made on the national assembly in the Republic of Serbia, i.e. their influence

on the internal organization on the Assembly and consequences on the effectiveness in the parliamentary process. The main goal is to explore the normative framework and parliamentary practice regarding the real possibilities of the National Assembly in fulfilling the basic postulates for the realization of effective national representation. The main question is whether the Assembly, based on its constitutional autonomy, is able to achieve the goals of the “working parliament” and the political representation of all citizens? The problem develops around the extent to which the people’s representation is capable of exercising its constitutional functions if it does not support and protect the differentiated political will of the people. The aim is to point out the possibilities provided by the normative framework, as well as the need for successful parliamentary practice in the realization of parliamentary autonomy. Parliamentary autonomy is necessary not only for the sake of good internal organization and the effectiveness in the parliamentary process, but also externally, in strengthening the National Assembly position towards the holders of executive power. The subject of the analysis will be the activities of political parties in the parliament through parliamentary groups and parliamentary committees, as well as a lack of the parliamentary opposition guarantees.

Key words: The National Assembly, political parties, parliamentary autonomy, parliamentary groups, parliamentary committees.

Prof. dr Marijana Pajvančić*
Pravni fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

Neformalni oblici delovanja u parlamentu Ženska parlamentarna mreža u Narodnoj skupštini Republike Srbije

Sažetak: Predmet pažnje u ovom prilogu su iskustva u delovanju parlamentarki u proteklih 30 godina kroz formalne i neformalne oblike delovanja u parlamentarnom životu u Srbiji, uz akcenat na aktivnosti i mesto Ženske parlamentarne mreže u tom kontekstu. Ova iskustva analiziraju se kroz proces koji traje dugi niz godina. Začetnik tog procesa bila su iskustva ženskog pokreta u Srbiji, posebno konferencija „Ženska politička perspektiva” (Palić 2000), od koje sve do danas u okviru „Ženske platforme za razvoj Srbije” na unapređenju rodne ravnopravnosti zajednički deluju političarke, civilno društvo, ekspertkinje, sindikalke i novinarke. Tri su ključna koraka u ovom procesu uticala na parlamentarni život u Srbiji. Prvi je bio formiranje institucionalnih mehanizama rodne ravnopravnosti u neposredno biranim predstavničkim telima (odbor za ravnopravnost polova u skupštinama) i u organima izvršne vlasti (savet, uprava, komisije za rodnu ravnopravnost i dr.). Drugi proces, koji traje do danas, uključuje aktivnosti na povećanju zastupljenosti žena u skupštinama koje su se odvijale u političkim strankama (formiranje foruma žena, kvote za manje zastupljeni pol u političkim strankama), u toku izbornih kampanja (poziv ženama da izađu na izbore, podrška kandidatkinjama i dr.) i na zakonodavnom planu (zakonske kvote za izborne liste i njihovo povećanje u nekoliko navrata).

* E-mail: marijana.pajvancic@gmail.com

Treći proces se takođe odvijao kontinuirano i prepoznatljiv je po postupnim koracima na urođnjavanju zakonodavstva i strateških dokumenata koji oblikuju pravce politika u oblasti rodne ravnopravnosti i akcionih planova za njihovo sprovođenje. Tokom višegodišnjeg iskustva u parlamentarnom radu stečenom kroz prethodne procese i uz povećanje zastupljenosti žena u skupštinama, nakon uvođenja zakonskih kvota od 30%, stvoreni su uslovi da se u Narodnoj skupštini formira Ženska parlamentarna mreža, kao i u Skupštini AP Vojvodine i ženske odborničke mreže u skupštinama jedinica lokalne samouprave. Srbija se tako priključila brojnim zemljama u čijim parlamentima postoji ovaj specifičan vid delovanja parlamentarki.

Iz vlastite perspektive i u kontekstu komparativnih iskustava zemalja u kojima postoje ovi specifični oblici delovanja parlamentarki posebna u radu pažnja biće posvećena načinu izbora, sastavu, mandatu, načinu rada i pitanjima na koja se fokusiraju ženske parlamentarne mreže, a naročito njihovom uticaju na rad parlamenta (podsticanje međustranačkog dijaloga, građenje specifičnih koalicija okupljenih oko zajedničkih problema koja nastoje da reše, odnosima koje izgrađuju u parlamentu i van njega, preprekama sa kojima se susreću i dr.).

Ključne reči: parlamentarizam, neformalne parlamentarne grupe, ženska parlamentarna mreža, Narodna skupština Republike Srbije

1. Osvrt na početke procesa povezivanja i delovanja žena u parlamentarnom životu Srbije

Začetnik povezivanja i oslonac za zajedničke aktivnosti žena na unapređenju rodne ravnopravnosti bila su iskustva ženskog pokreta u Srbiji. Na konferenciji „Ženska politička perspektiva” (Palić 2000)¹, koja je okupila političarke, civilno

1 Prva konferencija „Ženska politička perspektiva” održana je na Paliću 3–6. 02. 2000. godine na inicijativu Sonje Lokar, Gordane Čomić, Dragane Petrović, Brankice Grupković i Aleksandre Vladislavljević i uz podršku Stability Pact Gender Task Force. Na drugoj konferenciji „Žene za evropsku Srbiju”, 2006. godine, naglašeno je: mirno rešavanje otvorenih problema, modernizacija, evropeizacija, održivi razvoj utemeljen u razumevanju lokalnog konteksta sa naglaskom na socijalnom partnerstvu, vladavina prava, borba protiv siromaštva, društvo socijalne pravde i socijalne kohezije, poštovanje ljudskih/ženskih i manjinskih prava, demokratizacija, decentralizacija, odvojenost crkve od države. Na trećoj konferenciji „Žene za razvoj Srbije”, 2014. godine, usvojena je Ženska platforma za razvoj Srbije i prioriteti: jednake mogućnosti pristupa pravdi, efikasna i delotvorna zaštita prava; ravnopravno učešće žena i muškaraca u kreiranju politika i strategija u svim oblastima društva, uključujući EU integracije; izmene antidiskriminacionog zakonodavstva i Zakona o rodnoj ravnopravnosti; uvođenje rodne perspektive kao principa u kreiranje svih zakona i politika u svim oblastima društva, dalje jačanje institucija rodne ravnopravnosti; nadzor i kontrola nad sprovođenjem propisa i odgovornost za primenu; usvajanje novih politika i strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti i sistematično

društvo, ekspertkinje, sindikalke i novinarka, aktivnosti su intenzivirane i traju sve do danas u okviru „Ženske platforme za razvoj Srbije”.²

Tri ključna pravca delovanja u političkom trenutku u kome je održana konferencija „Ženska politička perspektiva” bila su: povezivanje i koordinacija među ženama u političkim strankama, medijima, sindikatima i nevladinim organizacijama; formiranje ženske političke mreže sa zadatkom da poveže političarke i izbori se za veće učešće žena u politici, posebno za veći broj žena u skupštinama; kampanja za izlazak žena na izbore 2000. godine.

U toku narednih godina sledile su aktivnosti koje su se odvijale u političkim strankama i organima javne vlasti i bile su rezultat sinergijskog delovanja organizacija civilnog društva, političarki, parlamentarki, ekspertkinja, jednom rečju žena okupljenih oko vrednosti koje uključuje rodna ravnopravnost. U političkim strankama formiraju se tela (forumi, sekcije i dr.) kao vid organizovanog delovanja žena u političkim strankama i postupno se uvode kvote za manje zastupljeni pol u organima političke stranke.³ U institucijama javne vlasti, na svim nivoima, formiraju se institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti u skupštinama (odbor za rodnu ravnopravnost) i organima izvršne vlasti (savet za rodnu ravnopravnost, uprava ili sektor u okviru ministarstva).

Započete su aktivnosti na usvajanju posebnih mera za povećanje zastupljenosti žena u skupštinama. Pravac i sadržaj aktivnosti diktirale su prilike u kojima se delovalo. Jedna od prvih aktivnosti bio je politički dogovor sa liderima DOS-a. Dogovor su pripremile žene iz političkih stranaka i sadržao je tri zahteva: 1) Najmanje 30% žena na kandidatskoj listi DOS- a za poslanike u Narodnu skupštinu; 2) Dodela najmanje 30% poslaničkih mandata koji pripadnu kandidatskoj listi DOS-a kandidatima manje zastupljenog pola; 3) Spremnost lidera da prihvate dogovor i javno preuzmu obavezu da se dogovor poštuje. Od 18 lidera DOS-a dogovor je potpisalo 12 lidera.⁴

Delovanje na usvajanju zakonskih kvota kao posebnih mera za povećanje zastupljenosti žena u skupštinama odvijalo se kontinuirano od 2000. pa sve do

urodnjavanje svih strategija razvoja i akcionih planova na svim nivoima; sistematično uvođenje rodnog budžetiranja na svim nivoima i svim institucijama; urodnjavanje svih državnih institucija i redovna revizija; urodnjavanje svih projekata razvoja na državnom, regionalnom i lokalnom nivou; dostojanstven rad i pravična zarada. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12991.pdf> (pristupljeno 6. 03. 2020). Četvrta konferencija je u pripremi i održaće se ove godine.

2 Izvor: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/04/Zenska_platforma_za_razvoj_Srbije_Palic_III_2014_final.pdf (pristupljeno 6. 03. 2020).

3 Marijana Pajvančić, „Žene u političkim strankama”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke u Srbiji – struktura i funkcionisanje*, Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Beograd, 2005, str. 75–93.

4 Marijana Pajvančić, „Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi”, Zbornik *Pet godina posle*, Novi Sad, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006, str. 9–25.

danas. To je uvek bila zajednička inicijativa civilnog sektora i parlamentarki i neposredan angažman parlamentarki na realizaciji inicijative. Prvi put zakonske kvote⁵ (najmanje 30% kandidatkinja na listi i rezervisano jedno mesto između svaka četiri mesta na listi) ustanovljene su za izbor odbornika u skupštine opština i gradova (2002), potom i za izbor narodnih poslanika u Skupštinu Republike Srbije (2004) i poslanika u Skupštini AP Vojvodine (2004). Zakonske kvote za manje zastupljeni pol povećane su 2012. (30% kandidatkinja na listi i rezervisano jedno između svaka tri mesta na listi)⁶ i 2020. godine (40% kandidatkinja na listi i rezervisana dva među svakih pet mesta na listi).⁷

U zakonodavnoj aktivnosti parlamenta, često uz otpore i zastoje, paralelno teče proces noveliranja zakona značajnih za rodnu ravnopravnost⁸, usvojeni su Zakon o ravnopravnosti polova⁹ i Zakon o zabrani diskriminacije koji su novum u pravnom sistemu. U ovim aktivnostima aktivno učestvuju parlamentarke, uz podršku civilnog sektora i ekspertkinja.¹⁰

Kao temeljne vrednosti ovog procesa koji se kontinuirano odvija u parlamentarnom životu Srbije mogle bi se izdvojiti: 1) *Povezivanje žena iz različitih oblasti* (političarke – pozicija i opozicija, sindikalke, žene iz civilnog sektora, žene iz medija, ekspertkinje) pri definisanju ciljeva, prioriteta i aktivnosti na njihovoj realizaciji. 2) *Participativni proces i dijalog* o ključnim pitanjima, prioritetima i strategijama na kojima će raditi, svaka u svom sektoru i u saradnji sa civilnim društvom, preuzimajući svoj deo odgovornosti za rezultat. 3) *Kritičko sagledavanje dostignuća i identifikovanje prepreka* kao osnova za postavljanje ciljeva. 4) *Jasno definisani ciljevi* do kojih se dolazi kroz demokratsku debatu. 5) *Konsenzus*

5 Član 20. Zakona o lokalnim izborima, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 33/2002, 42/2002 i 100/2003, Član 40a. Zakona o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS* br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004.

6 Član 40a. Zakona o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004. *Sl. glasnik RS*, br. 129/2007, br. 34/2010 – US, br. 54/2011.

7 Član 40a. stav 1 Zakona o izboru narodnih poslanika *Službeni glasnik RS*, br. 35/2000, br. 57/2003 – odluka USRS, br. 72/2003 – dr. zakon, br. 75/2003 – ispr. dr. zakona, br. 18/ 2004, br. 101/2005 – dr. zakon, br. 85/2005, – dr. zakon, br. 28/2011 – odluka US. br. 36/2011 i br. 104/2009, br. 12/2020.

8 Na primer, izmene krivičnog zakonika i sankcionisanje nasilja u porodici kao posebnog krivičnog dela, izmene porodičnog zakona i garantovanje prava žena da slobodno odlučuju o rađanju dece i dr.

9 Marijana Pajvančić, „Ka zakonu o ravnopravnosti polova”, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006, str. 34–42. Zbornik sa Konferencije *Javno zagovaranje donošenja Zakona o ravnopravnosti polova – U susret Zakonu o ravnopravnosti polova – evropska budućnost Srbije*, Centar modernih veština, Beograd, 2006.

10 Marijana Pajvančić, „Analiza usvajanja zakona iz oblasti rodne ravnopravnosti”, u: Zoran Stojilković, Jelena Lončar, Dušan Spasojević, Zbornik *Političke stranke i zakonodavna aktivnost Narodne skupštine Republike Srbije*, FPN, Centar za demokratiju, UNDP, Beograd, 2012, str. 79–135.

čiji rezultat je zajednička platforma za delovanje. 6) *Prihvatanje odgovornosti* za ostvarivanje dogovorenog (sagledavanje i vrednovanje konkretnih aktivnosti između konferencija). 7) *Kontinuitet* održavanja strateških konferencija, sagledavanje i vrednovanje postignuća i formulisanje narednih koraka.

2. Organizovanje parlamentarki – osvrt na komparativna iskustva

Uvid u komparativna iskustva u svetu¹¹ i iskustva država članica OEBS¹² govore da u parlamentima više zemalja postoje veoma raznoliki oblici i forme okupljanja i delovanja parlamentarki, koji kontinuirano ili sa prekidima deluju već gotovo 30 godina. Oblici organizovanog delovanja parlamentarki postoje u: Švajcarskoj¹³ od 1990. godine, Finskoj i Poljskoj od 1991, Kanadi od 1993, Švedskoj¹⁴ i Albaniji¹⁵ od 1995, Francuskoj¹⁶ od 1993, Danskoj od 2002. do 2007, Litvaniji od 2002. do 2010, Makedoniji od 2003¹⁷, Norveškoj i Austriji od 2008, Gruziji od 2009,

- 11 Izvor: *Women's Caucuses Fact Sheet*, Washington, NDI; <http://archive.ipu.org/pdf/publications/caucus-e.pdf> . <http://www.ipu.org/pdf/publications/equality08-e.pdf> ; *Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments*. Geneva. Inter-Parliamentary Union, 2008. <http://www.ipu.org/english/surveys.htm#equality08>; <http://www.ipu.org/pdf/publications/equality08-e.pdf> (pristupljeno 4. 03. 2020).
- 12 *Komparativna studija radnih tela parlamentarki u državama članicama OEBS* iz 2013. godine (prevod na hrvatski jezik omogućila misija OESS u BIH. <https://www.osce.org/hr/odihr/118575?download=true> (pristupljeno 4. 03. 2020).
- 13 Marković, J., Ostojić, T., Ristić, K., *Ženske parlamentarne mreže*, priredila Biblioteka Narodne skupštine Republike Srbije, 2012 godine, br. Z-16/2, op. cit., str. 12. <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/organizacija-i-strucna-sluzba/biblioteka-narodne-skupstine.1506.html?offset=1>. http://www.ipu.org/english/parline/reports/instance/2_261.htm (pristupljeno 7. 03. 2020).
- 14 Zanimljivo je da u parlamentu Švedske deluje nekoliko različitih ženskih mreža (npr. Q-osam koja okuplja parlamentarke, Krikon, koja okuplja žene sekretarke odbora) kao i muška parlamentarna mreža. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/femm/dv/contribution_sweden_/contribution_sweden_en.pdf (pristupljeno 7. 03. 2020).
- 15 Klub parlamentarki u Albaniji formiran je prvi put 1995. godine, ali deluje sa prekidima, u periodu od 2005. do 2009. godine.
- 16 U svakome od parlamentarnih domova Nacionalne skupštine Francuske formirano je stalno radno telo Delegacija za prava žena i ravnopravnost polova. Op. cit., str. 10–12. <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/organizacija-i-strucna-sluzba/biblioteka-narodne-skupstine.1506.html?offset=1>; <http://www.assemblee-nationale.fr/commissions/delf-index.asp>; <http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/delegation-femmes.asp>; <http://www.senat.fr/commission/femmes/> (pristupljeno 8. 03. 2020).
- 17 <http://www.sobranie.mk/?ItemID=9C370FCE2282B24995726AD076E6F6D5>; <http://www.sozm.org.mk/> (pristupljeno 7. 03. 2020).

Tadžikistanu od 2010, Ukrajini, Estoniji, Kirgistanu i SAD¹⁸ od 2011, Ujedinjenom Kraljevstvu¹⁹ od 2012, u Srbiji i Bosni i Hercegovini od 2013. godine.²⁰

Teško je govoriti o zajedničkim karakteristikama unutarparlamentarnog organizovanja žena jer se oni razlikuju po mnogim svojstvima. Na to utiču različiti socijalni i politički konteksti, različite organizacione strukture u parlamentima, propisi koji regulišu unutrašnju organizaciju parlamenta i parlamentarne procedure, posebne mere za unapređenje rodne ravnopravnosti, broj parlamentarki i sl. Razlike se posebno odnose na:

Mandat ovih tela koji je različit (na primer, zagovaranje i širenje svesti o rodnoj ravnopravnosti, prikupljanje informacija i organizovanje istraživanja relevantnih za rodnu ravnopravnost, aktivnost na urođnjavanju zakona i strategija, podrška i jačanje kapaciteta i delovanja parlamentarki i dr.).

Formalni status u unutrašnjoj organizacionoj strukturi parlamenta u odnosu na koji se mogu razlikovati: tela koja imaju formalno priznat status u parlamentu iako nemaju status radnog tela parlamenta, čiji rad se odvija prema pravilima poslovnika parlamenta, koji ima određene statusne privilegije u parlamentarnoj proceduri (na primer, pravo da se mišljenje ovog tela o predlozima zakona razmatra na plenarnom zasedanju parlamenta, pravo da njegovi predstavnici učestvuju u parlamentarnoj debati i dr.), kao i konkretne nadležnosti (na primer, pravo da podnosi predloge zakona, kao i da razmatra predloge zakona i podnosi amandmane na njih i dr.); neformalna grupa čije delovanje i aktivnost parlament priznaje i prihvata (na primer, informacije o radu tih grupa na sajtu parlamenta, korišćenje prostorija u parlamentu za sastanke i sl.) ili grupa koja neformalno deluje ali koju parlament ne priznaje.

Način rada koji je regulisan posebnim pravilima koje oblikuje i usvaja ženska parlamentarna grupa, usvojen plan aktivnosti ili *ad hoc* aktivnosti, regulisan način odlučivanja (konsenzus ili glasanje i odlučivanje većinom glasova), redovno sastajanje u toku godine i na godišnjem nivou ili sastajanje samo po potrebi kada to iziskuje konkretan povod, vođenje evidencije i dr.

18 Prvi sastanak ženskog kokusa održan je 19. 04. 1977. godine u maloj prostoriji na Kaptolu koja se nazivala Čitaonica. Danas ona nosi ime po prvoj sekretarki ženskog kokusa Lindi Boks (Corrine „Lindy” Boggs Congressional Women’s Reading Room). Op. cit., str. 7–8. <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/organizacija-i-strucna-sluzba/biblioteka-narodne-skupstine.1506.html?offset=1>; Više o ženskom kokusu u Kongresu SAD na: http://www.womenspolicy.org/site/PageServer?pagename=womens_caucus (pristupljeno 8. 03. 2020).

19 U parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva deluje više tzv. svepartijskih grupa za ravnopravnost i različite oblasti ravnopravnosti, uključujući i svepartijsku grupu za žene. Op. cit., str. 9–10. <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-/organizacija-i-strucna-sluzba/biblioteka-narodne-skupstine.1506.html?offset=1>; <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm/cmllparty/register/register.pdf> (pristupljeno 8. 03. 2020).

20 Op. cit., str. 12. <https://www.osce.org/hr/odihr/118575?download=true> (pristupljeno 4. 03. 2020).

Način rukovođenja koji može biti veoma različit, na primer, rukovodeće pozicije imaju članice vladajuće stranke ili stranaka koje čine parlamentarnu većinu, rotiranje na rukovodećim pozicijama po strankama, neki vid kolektivnog rukovođenja (kolektivno telo koje čini nekoliko članica, kopredsednice, predsednica i potpredsednica), nema posebne rukovodeće pozicije. Ne postoji (nehijerarhijska struktura rukovodstva), ograničen ili neograničen mandat rukovodstva.

Resursi koji uključuju kadrove, tehničke uslove i materijalna sredstva za rad (budžet) koje obezbeđuje parlament, ili ih delom obezbeđuje parlament a delom druge organizacije, ili ih u celini obezbeđuju druge organizacije, budžet se obezbeđuje kroz članarinu, a sastanci održavaju izvan parlamenta.

Članstvo u ovim organizacijama je takođe različito po više parametara. U nekima su članice samo žene, a u drugima i muškarci. Neke u članstvu imaju žene (i muškarci) iz svih parlamentarnih stranaka, dok su u drugima okupljene žene (i muškarci) iz samo jedne stranke ili samo iz koalicije stranaka koje pripadaju parlamentarnoj većini. U nekim od ovih organizacija članovi mogu biti još i predstavnici organizacija civilnog društva i međunarodnih organizacija, kao i bivše parlamentarke i parlamentarci.

Aktivnosti koje mogu biti najneposrednije povezane sa nadležnostima parlamenta i ostvaruju se u kontekstu rodne ravnopravnosti i kroz rodnu perspektivu (predlaganje zakona, strategija i politika, podnošenje amandmana na predloge zakona, praćenje i primene zakona, ratifikovanih međunarodnih ugovora, kao i odluka parlamenta i kontrola nad primenom odluka parlamenta, rodna analiza predloga zakona, kao i strategija i politika i dr.), instrumentima koji podstiču i unapređuju ostvarivanje tih nadležnosti (na primer, promocija rodne ravnopravnosti u parlamentu, lobiranje, javno zagovaranje rodne ravnopravnosti) ili aktivnostima na osnaživanju parlamentarke (na primer, edukacije, mentorstva i dr.).²¹

Praksa je pokazala da parlamentarke najbolje same sagledavaju parlamentarni i politički kontekst u kome deluju i, u skladu sa tim, samostalno određuju oblike u kojima u konkretnom okruženju i ambijentu mogu najefikasnije da deluju.

21 Op. cit., str. 13–27. <https://www.osce.org/hr/odihr/118575?download=true> (pristupljeno 4. 03. 2020).

3. Formiranje Ženske parlamentarne mreže – oslonac na vlastita iskustva i komparativnu praksu i osnovne informacije o statusu i organizaciji ŽPM

Iskustva stečena tokom niza godina zajedničkih aktivnosti, okolnost da su nakon izbora 2012. godine u Narodnu skupštinu izabrane 84 narodne poslanice, podrška organizacija civilnog društva, kao i komparativna iskustva u radu ženskih parlamentarnih grupa bili su svojevrsan podsticaj da se u Narodnoj skupštini Republike Srbije formira jedan specifičan vid okupljanja i delovanja parlamentarki na pitanjima koja ih povezuju i na kojima njihovo zajedničko delovanje ima sinergijski efekat. Primer zajedničkog nastupa kandidatkinja sa različitih izbornih lista bila je i posebna konvencija održana na završetku izborne kampanje, različita u odnosu na sve druge završne konvencije po tome što su kandidatkinje sa različitih izbornih lista učestvovala na zajedničkom skupu i izložile osnovne ciljeve i pravce aktivnosti na kojima će se angažovati u oblasti rodne ravnopravnosti i unapređenja položaja žena.²² Ženska parlamentarna mreža (u daljem tekstu ŽPM) formirana je 14. 02. 2013. godine.²³ Odluku o tome da je neophodno udruživanje svih poslanica nezavisno od njihove stranačke pripadnosti kako bi se zajednički delovalo ne samo na polju rodne ravnopravnosti kao centralne oblasti oko koje su se okupile već i drugih zajedničkih vrednosti i ciljeva koji se nastoje ostvariti. Prioriteti delovanja ove, po broju članica najveće međustranačke parlamentarne grupe su: podsticaj ženama u Srbiji za veće učešće u političkom i javnom životu, širenje svesti o ženskoj solidarnosti i afirmacija rodne ravnopravnosti na svim nivoima odlučivanja.²⁴

22 Konvencije „Glasam za žene” održane su 24. 04. 2012. godine, 8. 03. 2014. godine, 18. 04. 2016. godine uz podršku BFPE i ambasade Finske. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/1950/izbori-2012/1089780/zenska-konvencija.html>; <https://bfpe.org/kalendar-bfpe-dogadaja/zenska-predizborna-konvencija-glasam-za-zene-2/>; <https://bfpe.org/tag/izbori-2016/>, (pristupljeno 13. 03. 2020).

23 Do inicijative je došlo nakon seminara koji je organizovao Beogradski fond za političku izuzetnost u okviru projekta „Žene za demokratiju i jednakost” koji su finansirali Evropska komisija i Finska vlada. Osnivanje Ženske parlamentarne mreže u Srbiji podržali su predsednik Narodne skupštine Republike Srbije, Odbor za ljudska i manjinska prava i ravnopravnost polova, Misija OEBS u Srbiji i Beogradski fond za političku izuzetnost. <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020). ŽPM je predstavljena i u istraživanju OEBS, str. 34–36. <https://www.osce.org/hr/odihr/118575?download=true> (pristupljeno 4. 03. 2020); Nikola Džambasević i Dušica Jovanović, „Uloga neformalnih parlamentarnih grupa u zakonodavnoj i kontrolnoj funkciji Narodne skupštine GOPAC i Ženska parlamentarna mreža”, u: Zoran Stojiljković, Jelena Lončar, Dušan Spasojević, *Parlament i demokratija*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Centar za demokratiju UNDP, Beograd, 2015, str. 67–79. http://www.fpn.bg.ac.rs/arhiva/sites/default/files/publikacije/zbornik_parlament_idemokratija.pdf (pristupljeno 7. 03. 2020).

24 <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020).

Nakon formiranja ŽPM je usvojila Pravilnik o radu²⁵ koji reguliše pitanja značajna za status ovog oblika delovanja parlamentarki. **Za prvu koordinatorke ŽPM izabrana je Marija Obradović iz Srpske napredne stranke.**

Status ŽPM u Narodnoj skupštini. U unutrašnjoj organizaciji Narodne skupštine ŽPM je neformalni oblik delovanja žena prihvaćen i priznat od strane Narodne skupštine iako nije deo formalne unutrašnje organizacije Narodne skupštine. „ŽPM je nestranačka, neformalna parlamentarna grupa koja deluje na načelu dobrovoljnosti, na demokratski i transparentan način”, deluje „radi ostvarivanja načela i ciljeva koji su garant parlamentarne demokratije, vladavine prava, ljudskih sloboda, u skladu sa načelom zabrane diskriminacije po bilo kom osnovu”, a njene članice su „ravnopravne u svojim pravima i obavezama”²⁶

*Ciljevi*²⁷ na čijem ostvarivanju je angažovana i na koje usmerava svoje delovanje ŽPM postavljeni su u Pravilniku o radu ŽPM, a njihov sadržaj koncentriše se na pitanja suštinski važna za rodnu ravnopravnost. To su: 1) Promocija prava žena i njihovog aktivnog uključivanja u sve društvene tokove. 2) Ostvarivanje ravnopravnosti polova. 3) Podsticanje žena na veće učešće u političkom i javnom životu i stvaranje uslova koji to omogućuju. 4) Promocija i unapređenje znanja i obrazovanja kao uslova za poboljšanje ukupnog položaja žena. 5) Zaštita i unapređenje položaja žena i porodice. 6) Jačanje i unapređenje ekonomskog položaja žena. 7) Suzbijanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici. 8) Širenje svesti i promovisanje ženske solidarnosti. 9) Poboljšanje i unapređenje sposobnosti nacionalnih institucija da pruže efikasnu i delotvornu zaštitu od svih vidova diskriminacije. 10) Kontinuirana edukacija poslanica posebno o oblicima, karakteru i načinima borbe protiv svih vidova diskriminacije. 11) Ostvarivanje drugih ciljeva koji doprinose poštovanju dostojanstva čoveka i ljudskih prava i isključivanju i iskorenjivanju bilo kog vida diskriminacije po bilo kom osnovu.

Članstvo u ŽPM je dobrovoljno.²⁸ Čine je narodne poslanice u aktuelnom sazivu Narodne skupštine²⁹, ali je ŽPM otvorena i za svaku vrstu saradnje sa muškarcima, uključujući i članstvo u ŽPM.

Organi ŽPM su izvršno telo i koordinatorke ŽPM.³⁰ Izvršno telo (izvršni odbor)³¹ ŽPM čini po jedna predstavnica svake od poslaničkih grupa u aktuelnom

25 Pravilnik o radu, usvojen 6. 10. 2014. godine, reguliše naziv i sedište ŽPM, svojstva ovog oblika delovanja parlamentarki i ciljeve delovanja, članstvo i organe (izvršni organ i koordinatorke), javnost rada, saradnju i finansiranje rada. Pravilnik o radu dostupan u publikaciji ŽPM, br. 5, str. 9–16.

26 Član 3. Pravilnika o radu ŽPM.

27 Član 6. Pravilnika o radu ŽPM.

28 Član 3. stav 1 Pravilnika o radu ŽPM.

29 Član 7. Pravilnika o radu ŽPM.

30 Član 8. Pravilnika o radu ŽPM.

31 Član 9. stav 1 Pravilnika o radu ŽPM.

sazivu Narodne skupštine, koja je ujedno i koordinatorka u toj poslaničkoj grupi. Koordinatorica ŽPM se bira iz sastava Izvršnog odbora prema „unapred utvrđenom redosledu od najveće ka najmanjoj političkoj grupi”³² Mandat koordinatorke koja rukovodi ŽPM je 3 meseca.³³ ŽPM ima i tehničkog sekretara.

Način rada ŽPM počiva na načelu javnosti koje uključuje informisanje prenosima sednica ŽPM na internet stranici Narodne skupštine, blog ŽPM, društvene mreže, obaveštavanje predstavnika sredstava javnog informisanja, konferencije za novinare i dr.³⁴ *Odlučivanje* u ŽPM počiva na konsenzusu.³⁵

Saradnja je veoma važna aktivnost ŽPM, a subjekti sa kojima se saradnja ostvaruje su brojni i uključuju saradnju sa: ženskim mrežama, kao i sa drugim oblicima organizovanja žena izabranih predstavnica u zemlji i inostranstvu; nezavisnim državnim organima i telima, strukovnim udruženjima, naučnim i obrazovnim institucijama; organizacijama civilnog društva; međunarodnim organizacijama i institucijama; poslanicama iz prethodnih saziva Narodne skupštine, pojedincima koji deluju na ostvarivanju istih ciljeva kao i ŽPM.³⁶ Posebno se naglašava otvorenost ŽPM za inicijative i saradnju sa svim neformalnim i formalnim oblicima organizovanja žena i drugih grupa čiji je cilj delovanje na ostvarivanju rodne ravnopravnosti i rešavanje problema ekonomskog, političkog ili socijalnog položaja žene i porodice.³⁷

Finansiranje aktivnosti ŽPM (logistička podrška i podrška kroz specijalizovane projekte i programe) kao nestranačke i dobrovoljne asocijacije parlamentarki oslonjeno je na pomoć koju ovoj parlamentarnoj grupi pružaju Narodna skupština, međunarodne organizacije³⁸, fondacije i institucije, kao i organizacije civilnog društva.³⁹

32 Član 9. stav 1 Pravilnika o radu ŽPM.

33 Član 9. Pravilnika o radu ŽPM reguliše poslove koordinatorke (predstavlja ŽPM, saziva, organizuje i predsesta sastancima, predlaže godišnji plan rada, delegira zaduženja članicama ŽPM, stara se o izvršavanju odluka ŽPM i o dokumentaciji o radu ŽPM, predlaže pravila o radu i dr.

34 Član 5. Pravilnika o radu ŽPM.

35 Član 8. stav 4 Pravilnika o radu ŽPM.

36 Član 4. stav 1 Pravilnika o radu ŽPM.

37 Član 4. stav 2 Pravilnika o radu ŽPM.

38 Među ovim organizacijama su, na primer, OEBS (šef Misije OEBS (2014) u Srbiji Peter Burkhard ocenio je da je OEBS podržao ŽPM kao „ključni forum za unapređenje položaja žena u Srbiji”). <https://bfpe.org/zenska-parlamentarna-mreza-zpm-odrzala-drugu-nacionalnu-konferenciju-bfpe-nastavlja-da-podrzava-rad-zpm/> (pristupljeno 8. 03. 2020). Švajcarska kancelarija za saradnju, čija je direktorka Ursula Lojbli navela da je rodna ravnopravnost prioritet utkan u svaki razvojni projekat koji se sprovodi sredstvima ove kancelarije, a rad ŽPM se podržava kroz obuke i seminare još od njenog osnivanja, kao i rad na parlamentarnom i lokalnom nivou. http://www.parlament.gov.rs/Gojković_otvorila_Šestu_Nacionalnu_konferenciju_Ženske_parlamentarne_mreže.35021.941.htm (pristupljeno 3. 03. 2020), Evropska komisija i vlada Finske i dr.

39 Član 10. Pravilnika o radu ŽPM.

4. Pregled najznačajnijih aktivnosti ŽPM

Osnovne aktivnosti ŽPM ostvaruje, u skladu sa svojom misijom, vrednostima i ciljevima za koje se zalaže, kao i mestom koje kao neformalni oblik delovanja parlamentarki ima u parlamentarnom životu, kroz različite oblike delovanja u samom parlamentu i van njega, na redovnim godišnjim konferencijama, kroz različite vidove saradnje na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, aktivnostima na promociji rodne ravnopravnosti u različitim oblastima, edukacijama i dr.

4.1. Delovanje ŽPM u Narodnoj skupštini

To je primarni vid delovanja koji članice ŽPM, kao narodne poslanice, ostvaruju kroz aktivnosti u Narodnoj skupštini. Najvažnije u tom kontekstu su aktivnosti vezane za legislativu koje uključuju: delovanje u okviru poslaničke grupe kojoj pripadaju, rad na pripremi zakona, učešće u javnoj raspravi i javnim slušanjima o predlogu zakona, učešće u radu radnih tela Narodne skupštine i debati na plenarnom zasedanju, podnošenje amandmana i dr. Ove aktivnosti vezane su ne samo za posebne zakone koji regulišu rodnu ravnopravnost i zabranu diskriminacije⁴⁰ ili su najtešnje vezani za rodnu ravnopravnost⁴¹, već za supsidijarne zakone koji regulišu oblasti posebno značajne za rodnu ravnopravnost u koje se, kroz podnošenje (i usvajanje) amandmana, integriše rodna komponenta.⁴²

4.2. Godišnje nacionalne konferencije ŽPM

Godišnje nacionalne konferencije održavaju se krajem svake kalendarske godine. Konferencije su uvek tematske. Teme (najčešće tri ili četiri) su sadržinski vezane za rodnu ravnopravnost, a konkretne teme za svaku konferenciju utvrđuju

40 Zakon o ravnopravnosti polova, Zakon o zabrani diskriminacije.

41 Na primer, Zakon o ratifikovanju Istambulske konvencije, Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Zakon o pomoći porodicama sa decom, Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji.

42 Na primer, Krivični zakonik (nasilje u porodici kao krivično delo; nezastarevanje seksualnih delikata nad maloletnicima), Porodični zakon (amandman o pravu žene da slobodno odlučuje o rađanju dece), zakoni o izborima (kvote za manje zastupljeni pol), Zakon o osnovama budžetskog sistema i Zakon o budžetu (rodno odgovorno budžetiranje), Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju (izjednačavanje bračne i vanbračne zajednice u imovinskim pravima vezanim za penziju), Zakon o postupku upisa u katastar nepokretnosti (osnovno pravilo da se kao vlasnici upisuju i žena i muž), zakonodavstvo o obrazovanju i prateći propisi (rodna ravnopravnost u obrazovnim programima i udžbenicima), usvajanje akcionog plana za Rezoluciju SB 1325 Žene u sektoru bezbednosti i dr.

koordinatorke ŽPM. Na godišnje konferencije, koje se održavaju u Narodnoj skupštini, pozivaju se članice ŽPM Skupštine AP Vojvodine, članice ženskih odborničkih mreža u gradovima i opštinama, predsednice opština i lokalnih tela za rodnu ravnopravnost, predstavnici institucija, predstavnici međunarodnih organizacija, eksperata i ekspertkinja za rodnu ravnopravnost, organizacija civilnog društva, diplomatskog kora i medija.

Do sada je ŽPM održala sedam nacionalnih konferencija⁴³, a teme koje su bile u središtu pažnje bile su: žene u politici, rodna ravnopravnost na lokalnom nivou, ekonomsko osnaživanje žena, evropske integracije u lokalnom kontekstu, ženska nejednakost, žensko-muški dijalog, zdravlje žena, rodno budžetiranje, praćenje izvršenja budžeta iz ugla rodne ravnopravnosti, uloga ŽPM u procesu usvajanja Zakona o budžetskom sistemu⁴⁴, ženski savezi i osnaživanje žena za politički i društveni aktivizam, sagledavanje postignutih rezultata i izazova u praksi rodno odgovornog budžetiranja i urođnjavanju lokalnih politika, rad na Zakonu o rodnoj ravnopravnosti, žene i životna sredina, ekonomsko osnaživanje žena na selu, digitalizacija, klimatske promene i održivi razvoj u kontekstu rodne ravnopravnosti, dijalog o seksizmu, progonu, diskriminaciji i verbalnom nasilju prema ženama, aktivnosti lokalnih zajednica na implementaciji preporuka CEDAW komiteta, ciljevi održivog razvoja u kontekstu rodne ravnopravnosti, E-uprava i

43 Prva je održana 1. 12. 2013. godine, u okviru projekta „Žene za demokratiju i jednakost” Beogradskog fonda za političku izuzetnost, uz podršku EU, kroz Evropski instrument za demokratiju i ljudska prava, Ambasade Finske i Misije OEBS u Srbiji. <https://ljudskaprava.gov.rs/sh/press/vesti/odrzanaprva-nacionalna-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze>; <https://cmv.org.rs/vesti/prva-nacionalna-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze/> (pristupljeno 20. 03. 2020); druga je održana 3. 11. 2014. godine. <https://bfpe.org/zenska-parlamentarna-mreza-zpm-odrжала-drugu-nacionalnu-konferenciju-bfpe-nastavlja-da-podrzava-rad-zpm/>; <https://cmv.org.rs/vesti/druga-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze/> (pristupljeno 3. 03. 2020); treća je održana 3. 11 2015. godine. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:581685>; <https://www.slideshare.net/GordanaComic/prajenje-izvrenja-budeta-sa-stanovita-rodne-ravnopravnosti-i> (pristupljeno 3. 03. 2020); četvrta je održana 4. 11 2016. godine. <http://www.vrsaconline.com/2016/11/04/4-nacionalna-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze-video/>; <https://www.womenngo.org.rs/vesti/832-poziv-na-akciju-ucesce-tanje-ignjatovic-na-cetvrtoj-nacionalnoj-konferenciji-zenske-parlamentarne-mreze>; <http://poslovezene.org.rs/tag/zenska-parlamentarna-mreza-nacionalna-konferencija/> (pristupljeno 2. 03. 2020); peta je održana 15. 12. 2017. godine. http://www.parlament.gov.rs/Odr%C5%BEana_Peta_konferencija_%C5%BDenske_parlamentarne_mre%C5%BEe_.33043.941.html (pristupljeno 3. 03. 2020); šesta je održana 19. 10 2017. godine. http://www.parlament.gov.rs/Gojković_otvorila_Šestu_Nacionalnu_konferenciju_Ženske_parlamentarne_mreže.35021.941.htm (pristupljeno 3. 03. 2020); sedma je održana 14. 12. 2019. godine. https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2019/_ne-u-mom-parlamentu-sedma-nacionalna-konferencija; http://www.parlament.gov.rs/Sedma_Nacionalna_konferencija_%C5%BDenske_parlamentarne_mre%C5%BEe.38287.941.html (pristupljeno 3. 03. 2020).

44 Poslanice su na predlog Zakona o budžetskom sistemu podnele šest amandmana od kojih su četiri prihvaćena.

dr. Na konferencijama su razmatrane i ocenjivane⁴⁵ i konkretne aktivnosti ŽPM vezane za teme konferencija i identifikovane su prepreke koje otežavaju ili usporavaju ostvarivanje rodne ravnopravnosti u različitim oblastima.

4.3. Saradnja sa različitim subjektima u različitim oblastima i različitim nivoima

Jedna od specifičnosti u radu ŽPM je saradnja sa širokim krugom subjekata koja se ostvaruje u različitim oblastima i u različitim formama u nacionalnom okviru⁴⁶, kao i na regionalnom⁴⁷ i međunarodnom nivou⁴⁸. Okosnica saradnje su zajedničke aktivnosti vezane za rodnu ravnopravnost i njihov sinergijski efekat koji se postiže zajedničkim i koordiniranim delovanjem.⁴⁹

45 Na primer, šef Misije OEBS u Srbiji, koja podržava rad ŽPM, Andrea Oricia ocenio je da ŽPM treba da bude vlasništvo zemlje i njenih građana kao veoma moćan mehanizam koji ima za cilj da ojača moć žena u Srbiji i celog društva. Glavno dostignuće Mreže je što je rodno pitanje uspela da uvede u zakone koje usvaja Narodna skupština, kao i da je to pitanje koje se ne deli na političku pripadnost, već pitanje koje ujedinjuje sve političke partije i građane. http://www.parlament.gov.rs/Odr%C5%BEana_Peta_konferencija_%C5%BDenske_parlamentarne_mre%C5%BEe_.33043.941.html (pristupljeno 3. 03. 2020).

46 Na primer, kontinuirana saradnja kroz različite vidove aktivnosti sa ženskim odborničkim mrežama, kao i institucionalnim mehanizmima za rodnu ravnopravnost na pokrajinskom, gradskom i lokalnom nivou na godišnjim sastancima nacionalne konferencije i brojnim konkretnim aktivnostima na lokalnom nivou.

47 Na primer, učešće ŽPM na regionalnoj konferenciji u Moldaviji „Ravnopravne i osnažene – Učešće žena u politici”, 2013. godine; na inicijativu ŽPM tema Rodna ravnopravnost na Balkanu uključena je kao obavezna tema redovnih sastanaka odbora za spoljne poslove parlamenata Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije; predstavljanje aktivnosti Ženske političke mreže Crne Gore na nacionalnoj konferenciji ŽPM i dr. <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020); ŽPM sa misijom OEBS-a organizovala je dvodnevnu konferenciju parlamentarki Jugoistočne Evrope „Ravnopravne i osnažene – zajedno smo jače”. <https://www.publicpolicy.rs/arhiva/894/zenska-parlamentarna-mreza-sa-misijom-oeps-a-organizuje-dvodnevnu-konferenciju-parlamentarki-jugoistocne-evrope-nbsp#.Xl02uLjjVCQ> (pristupljeno 2. 03. 2020); ŽPM sastanak sa ŽPM Skupštine Crne Gore 9. 03. 2019. <https://www.danas.rs/svet/poslanice-iz-srbije-na-sednici-zenske-parlamentarne-mreze-skupstine-crne-gore/> (pristupljeno 2. 03. 2020) i dr.

48 Na primer, učešće ŽPM na međunarodnoj konferenciji “Women in Parliament” u Briselu od 27. do 29. 11. 2013. godine; poseta ŽPM ženskoj parlamentarnoj mreži u Finskoj; septembar 2019. susret sa delegacijom parlamenta Alžira. <https://time.rs/c/23fde94054/clanice-zenske-mreze-sa-delegacijom-parlamentarna-alzira.html> (pristupljeno 2. 03. 2020), delovanje u okviru interparlamentarne unije i dr.

49 Više o aktivnostima ŽPM tokom 2016. i 2017. godine na <http://www.radiosan.rs/2017/02/16/staje-za-cetiri-godine-postojanja-postigla-zenska-parlamentarna-mreza/>; <https://www.vice.com/rs/article/8xbxbk/kako-izgleda-dijalog-u-skupstini-bez-muskaraca> (pristupljeno 2. 03. 2020).

Jedna od posebnih vrednosti u delovanju ŽPM je otvorenost prema civilnom društvu, (saradnja, razmena mišljenja, dijalog, zajedničke aktivnosti, projekti i sl.). Kao primere koji to ilustruju izdvajamo: projekte na kojima se zajednički radilo⁵⁰; ustanovljavanje indikatora za vrednovanje postignuća i zajednička evaluacija aktivnosti u različitim oblastima na kojima se zajednički radilo, identifikovanje prepreka i načina njihovog prevazilaženja⁵¹; različiti vidovi edukacija (seminari⁵², redovne konsultacije sa udruženjima preduzetnica i privrednica Srbije i sa organizacijama koje se bave ženskim preduzetništvom, predavanja na različite teme⁵³ i dr.), sastanci sa organizacijama civilnog društva⁵⁴ i dr.

Saradnja se ostvaruje i sa različitim institucijama koje deluju u oblastima značajnim za rodnu ravnopravnost, među kojima posebno sa Poverenikom za ravnopravnost, Zaštitnikom građana, Kancelarijom za ljudska i manjinska prava, odborom Narodne skupštine nadležnom za rodnu ravnopravnost, Kancelarijom za IT i e-Upravu, Centrom za istraživanje javnih politika i dr.

Pojedina pitanja značajna za oblast rodne ravnopravnosti bila su tema i nekoliko javnih slušanja u Narodnoj skupštini.⁵⁵

-
- 50 Projekat „Uvođenje rodno senzitivnog upravljanja privredom na lokalnom nivou zajedničkim delovanjem ŽPM i Udruženja poslovnih žena” realizovan tokom 2017/2018. godine u Kraljevu, Zrenjaninu i Vranju, uz podršku ambasade Kanade. <http://savetzarodnuravnopravnost.rs/završen-projekat-uvodjenje-rodno-senzitivnog-upravljanja-privredom-na-lokalnom-nivou-zajednickim-delovanjem>; <http://www.parlament.gov.rs> (pristupljeno 2. 03. 2020).
- 51 Sastanak Ženske platforme za razvoj Srbije i ŽPM, 13. 7. 2016. godine, kao vid redovnog praćenja i procene napretka na unapređenju rodne ravnopravnosti u oblasti vladavine prava i nediskriminacije, preprekama i načinu njihovog prevazilaženja. <https://www.womenngo.org.rs/vesti/806-vladavina-prava-i-antidiskriminacija-razgovor-sa-predstavicama-zenske-parlamentarne-mreze> (pristupljeno 2. 03. 2020); sastanak sa predstavnicama Autonomnog ženskog centra vezan za sprečavanje nasilja prema ženama i primenu Istambulske konvencije i dr.
- 52 Na primer, seminar o rodno odgovornom budžetiranju, održan 2016. godine u saradnji sa OEBS, u cilju planiranja budžeta, analize efekata budžeta u lokalnim samoupravama. <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020).
- 53 Na primer, predavanje direktorke za rodne studije New School, Ane Snitove iz SAD, na temu „Taktike i strategije u radu ženskih grupa u parlamentu; predavanje o prevenciji raka grlića materice i dojke i dr. <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020).
- 54 Na primer, sastanak sa predstavnicima LGBT organizacija vezan za pripremu zakona kojim bi se omogućila promena pola, sastanak sa predstavnicima Sindikata medicinskih sestara u cilju regulisanja posebnih mera vezanih za teške uslove u kojima rade i dr. <https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/> (pristupljeno 29. 02. 2020).
- 55 Na primer, interesorna saradnja i mehanizmi podrške žrtvama nasilja 2011. godine. http://www.parlament.rs/Odr%C5%BEano_javno_slu%C5%A1anje_na_temu_%E2%80%9CInteresorna_saradnja_i_mehanizmi_podr%C5%A1ke_%C5%Bertvama_nasilja%E2%80%9C.14493.941.html (pristupljeno 11. 03. 2020); Primena Nacionalnog akcionog plana za rezoluciju SB OUN 1325 – Žene, mir i bezbednost, 2011. godine. http://www.parlament.rs/Odr%C5%BEano_javno_slu%C5%A1anje_na_temu_%E2%80%9DPrimena_Nacionalnog_akcionog_plana_za_imple

Ženska parlamentarna mreža je neformalni oblik delovanja poslanica u Narodnoj skupštini, priznat od strane Narodne skupštine, formiran na njihovu inicijativu uz oslonac na iskustva u aktivnostima ženskog pokreta u Srbiji koji je okupljao političarke, aktivistkinje organizacija civilnog društva, sindikalke, novinarke, ekspertkinje, kao i uz sagledavanje komparativnih iskustava. Nekoliko pokazatelja ukazuju na specifičnosti statusa i načina delovanja ŽPM u parlamentarnom životu Srbije. Ove specifičnosti su:

- Članstvo u ŽPM koja okuplja parlamentarke iz različitih političkih stranaka koje imaju poslanike u Narodnoj skupštini, što govori da je ne samo potrebno već i moguće okupljanje i zajedničko delovanje na pitanjima od zajedničkog interesa za sve građane/ke, pa i za sve političke stranke kojima su oni poklonili svoje poverenje.

- Rodna ravnopravnost kao oblast koja je okosnica okupljanja i delovanja ŽPM.

- Saradnja sa brojnim i različitim subjektima (ženske odborničke mreže, institucionalni mehanizmi rodne ravnopravnosti, civilni sektor, preduzetnice, eksperti/kinje i dr.) koja se odvija na horizontalnoj i vertikalnoj ravni, u nacionalnim okvirima, na regionalnom i međunarodnom planu.

- Efekti ove saradnje su brojni i uključuju međusobnu podršku i osnaživanje žena kao akterki ovog procesa, uspostavljanje intenzivnijih veza između parlamentarke i građana/ki kroz saradnju na konkretnim aktivnostima.

- Debata i dijalog o pitanjima značajnim za rodnu ravnopravnost i konsenzus kao način odlučivanja koji doprinose demokratizaciji unutarparlamentarnog života.

- Planiranje i koordiniranje aktivnosti, zajednički angažman uz uključivanje i šireg kruga drugih subjekata, što doprinosi sinergijskim efektima.

- Konkretna zajedničke aktivnosti na urođnjavanju javnih politika, strategija i zakona.

ŽPM nije samo „ključni forum za unapređenje položaja žena“⁵⁶ već njena aktivnost pokazuje da u parlamentarnom životu Srbije postoje mogućnosti da se o pitanjima važnim za građane/ke i društvo u celini mora i može voditi dijalog u parlamentu, da je traganje za optimalnim rešenjem veština koju politički akteri i

mentaciju_Rezolucije_Saveta_bezbednosti_Ujedinjenih_nacija_1325-_%C5%BDene,.14729.941.html (pristupljeno 11. 03. 2020); Uloga medija u borbi protiv nasilja nad ženama, 2010. Izvor: http://www.parlament.rs/Odr%C5%BEna_skup_o_ulozi_medija_u_borbi_protiv_nasilja_nad_%C5%BEnama_.11146.941.html (pristupljeno 11. 03. 2020).

56 Izjava šefa Misije OEBS u Republici Srbiji Petera Burkharda na prvoj nacionalnoj konferenciji ŽPM.

akterke mogu savladati, a postizanje kompromisa rezultira rešenjem koje su svi (ili barem većina) spremni da podrže. To stvara jednu novu sliku parlamenta i doprinosi demokratizaciji unutarparlamentarnog života uprkos teškoćama i ponekada nesporazumima i lutanjima.

Literatura

Džambasević Nikola i Jovanović Dušica, „Uloga neformalnih parlamentarnih grupa u zakonodavnoj i kontrolnoj funkciji Narodne skupštine GOPAC i Ženska parlamentarna mreža”, u: Stojiljković Zoran, Lončar Jelena i Spasojević Dušan (urs.), *Parlament i demokratija*, Beograd, FPN, Centar za demokratiju UNDP, 2015, str. 67–79. Dostupno na: http://www.fpn.bg.ac.rs/arhiva/sites/default/files/publikacije/zbornik_parlament_idemokratija.pdf

Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments. Geneva. Inter-Parliamentary Union, 2008. <http://www.ipu.org/english/surveys.htm#equality08>; <http://www.ipu.org/pdf/publications/equality08-e.pdf>

Pajvančić Marijana, „Analiza usvajanja zakona iz oblasti rodne ravnopravnost”, u: Stojiljković Zoran, Lončar Jelena, Spasojević Dušan, *Političke stranke i zakonodavna aktivnost Narodne skupštine Republike Srbije*, FPN, Centar za demokratiju, UNDP, Beograd, 2012, str. 79–135. Dostupno na: http://www.fpn.bg.ac.rs/arhiva/sites/default/files/publikacije/zbornik_parlament_idemokratija.pdf

Pajvančić Marijana, „Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi”, Zbornik *Pet godina posle*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006, str. 9–25.

Pajvančić Marijana, „Žene u političkim strankama”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke u Srbiji – struktura i funkcionisanje*, Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, Beograd, 2005, str. 75–93.

Pajvančić Marijana, *Ka zakonu o ravnopravnosti polova*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 2006, str. 34–42.

Women's Caucuses Fact Sheet, Washington, NDI. <http://archive.ipu.org/pdf/publications/caucus-e.pdf>; <http://www.ipu.org/pdf/publications/equality08-e.pdf>

Zbornik *Javno zagovaranje donošenja Zakona o ravnopravnosti polova – U susret Zakonu o ravnopravnosti polova – evropska budućnost Srbije*, Centar modernih veština, Beograd, 2006.

Internet izvori

<https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/12991.pdf>

http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2015/04/Zenska_platforma_za_razvoj_Srbije_Palic_III_2014_final.pdf

<http://www.assemblee-nationale.fr/connaissance/delegation-femmes.asp>

<http://www.senat.fr/commission/femmes/>

<http://www.sozm.org.mk/>

<https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/1950/izbori-2012/1089780/zenska-konvencija.html>
<https://bfpe.org/kalendar-bfpe-dogadaja/zenska-predizborna-konvencija-glasam-za-zene-2/>
<https://bfpe.org/tag/izbori-2016/>
<https://www.osce.org/hr/odihr/118575?download=true>
<https://ljudskaprava.gov.rs/sh/press/vesti/odrzana-prva-nacionalna-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze>
<https://cmv.org.rs/vesti/prva-nacionalna-konferencija-zenske-parlamentarne-mreze/>
<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:581685>
<https://www.slideshare.net/GordanaComic/praenje-izvrenja-budeta-sa-stanovita-rodne-ravnopravnosti>
<https://www.womenngo.org.rs/vesti/832-poziv-na-akciju-ucesce-tanje-ignjatovic-na-cetvrtoj-nacionalnoj-konferenciji-zenske-parlamentarne-mreze>
<http://poslovnezene.org.rs/tag/zenska-parlamentarna-mreza-nacionalna-konferencija/>
https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2019/_ne-u-mom-parlamentu--sedma-nacionalna-konferencija
<http://www.parlament.gov.rs/.html>
<https://www.publicpolicy.rs/arhiva/894/zenska-parlamentarna-mreza>
<https://time.rs/c/23fde94054/clanice-zenske-mreze-sa-delegacijom-parlamenta-alzira.html>
<https://www.vice.com/rs/article/8xbxbk/kako-izgleda-dijalog-u-skupstini-bez-muskaraca>
<http://www.radiosan.rs/2017/02/16/sta-je-za-cetiri-godine-postojanja-postigla-zenska-parlamentarna-mreza/>
<http://savetzarodnuravnopravnost.rs/završen-projekat-uvodjenje-rodno-senzitivnog-upravljanja-privredom-na-lokalnom-nivou-zajednickim-delovanjem> , <http://www.parlament.gov.rs>
<https://www.womenngo.org.rs/vesti/806-vladavina-prava-i-antidiskriminacija-razgovor-sa-predstavnicama-zenske-parlamentarne-mreze>
<https://bfpe.org/programs/zenska-parlamentarna-mreza/>
<http://www.parlament.rs/>

Marijana Pajvančić

INFORMAL FORMS OF ACTING IN PARLIAMENT
Women's Parliamentary Network in the National Assembly
of the Republic of Serbia

Abstract: The focus of this article is on the experiences of parliamentarians in the past 30 years through formal and informal forms of action in parliamentary life in Serbia, with an emphasis on the activities and place of the Women's Parliamentary Network in this context. These experiences are analyzed through a process that takes many years.

The initiator of this process was the experiences of the women's movement in Serbia, especially the conference "Women's Political Perspective" (Palic 2000), of which politicians, civil society, experts trade unions and journalists have been working together to date to promote gender equality within the Women's Platform for Development of Serbia. Three key steps in this process have influenced parliamentary life in Serbia. The first was the establishment of institutional mechanisms for gender equality in directly elected representative bodies (gender equality committee in assemblies) and in executive bodies (council, administration, gender equality committees, etc.). The second process, which has been ongoing to date, includes activities to increase the representation of women in assemblies that took place in political parties (formation of women's forums, quotas for less-represented sex in political parties), during election campaigns (invitation to women to vote, support candidates), and on the legislative plane (legal quotas for electoral lists and their increase on several occasions). The third process has also been ongoing and is recognizable by the gradual steps towards delivering legislation and strategic documents that shape the direction of gender policies and action plans for their implementation. During many years of experience in the parliamentary work gained through the previous processes and with the increase of women's representation in the assemblies, after the introduction of legal quotas of 30%, conditions were created for the formation of the Women's Parliamentary Network in the National Assembly, as well as in the Assembly of AP Voivodina and women's parliamentary networks in the assemblies local government unit. Serbia has joined so many countries whose parliaments have this specific form of parliamentarians.

From their own perspective and in the context of the comparative experiences of the countries in which these specific forms of parliamentarians exist, particular attention will be paid to the election method, composition, mandate, mode and issues that women parliamentary networks focus on, and in particular their influence on parliamentary work (fostering inter-party dialogue, building specific coalitions gathered around common problems they seek to solve, the relationships they build in and outside parliament, the obstacles they face, etc.)

Key words: parliamentarism, informal parliamentary groups, women's parliamentary network, National Assembly of the Republic of Serbia.

Prof. dr Miloš Bešić*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Vrednosne orijentacije i partijske preferencije u Srbiji

Sažetak: U ovom radu analiziramo vrednosne orijentacije kao meru mogućeg rasepa u partijskom spektru. Pristup u ovom radu je empirijski, a kao izvor podataka koristili smo Evropsko istraživanje vrednosti u Srbiji (2018). Sve partije u Srbiji podeljene su u četiri kategorije (SNS, levičarske partije, desničarske partije i građanske partije). U radu je dat deskriptivni prikaz distribucije 33 vrednosne orijentacije za svaku kategoriju partija. Partijski rasep je meren kanoničkom diskriminacionom analizom. Identifikovali smo ovom metodom da postoji set distinktivnih vrednosnih orijentacija koji predstavlja mogući kriterijum partijskog rasepa. Na osnovu ukupne analize zaključili smo da je ključna linija rasepa na relaciji vlast–opozicija, a da su u osnovi samog vrednosnog rasepa ekonomska orijentacija levo–desno, kulturni/ moralni konzervativizam i etatizam.

Ključne reči: vrednosne orijentacije, partijski rasepi, kanonička diskriminaciona analiza

1. Konceptualni okvir

Društveni rasepi su tradicionalno postali sastavni deo politikološkog diskursa i razmatranja odnosa između grupisanih aktera u savremenom društvu. Ideja da u svakom društvu postoji bazični društveni rasep koji oblikuje ključni antagonizam

* E-mail: milos.besic@fpn.bg.ac.rs & besicmilos@gmail.com

i otvara pitanje društvenog konsenzusa jedna je od ideja koja je svoje provere tražila na gotovo svim poljima društvene i političke realnosti savremenog društva. Jedno od nezaobilaznih polja jeste i linija partijskog rasepa, tačnije, potraga za ključnim kriterijumima koji kreiraju rasep između političkih partija. Lipset i Rokkan¹ su tvrdili da je u industrijskom društvu ključna linija rasepa, zapravo, rasep oko religijske orijentacije i klasne strukture. Drugim rečima, tradicionalan rasep u partijskom prostoru odvija se u osnovi na klasno-strukturalnoj ravni iliti, klasna pozicija je određivala odnos i preferenciju glasača prema partijskom spektru. U vrednosnom smislu, u ovom periodu, dakle, industrijskom društvu, tradicionalna podela na ekonomsku levicu i desnicu bila je univerzalna eksplanatorna platforma za objašnjavanje partijskih rasepa.² Podela na levo–desno u ekonomskom smislu praćena je referentnim vrednosnim rasepom, te je identifikacijom glasača za levičarskom ili desničarskom ideologijom predstavljala refleks klasne strukture i klasnog pozicioniranja.³ Dodatno, klasna pozicija kao osnov vrednosnih orijentacija i referentnih partijskih preferencija praćena je drugim faktičkim i značenjskim rasepima u strukturalnim socijalnim varijablama kao što je obrazovanje, zanimanje i podela po tipu naselja.⁴ Dakle, vrednosne orijentacije u industrijskom društvu tiču se društveno utelovljenih odnosa kontrole, moći i raspodele resursa u ekonomskoj sferi.⁵ U osnovi, ova podela se uvek tiče preferencije privatna svojina vs javna/državna svojina, odnosno slobodno tržište vs državna kontrola.⁶ U osnovi sukoba je borba za jednakost podređenih klasa u odnosu na potrebu za moći i dominacijom klasa na vlasti (iliti klase vlasnika).

Na zalasku industrijskog društva klasne vrednosti i podela na 'levo–desno' gube na značaju.⁷ Krupne promene u ekonomiji savremenog društva praćene su i promenama u klasnoj strukturi koja gubi jasne granice i kriterijume diverzifikacije. Sam koncept klasa i klasnih podela urušen je visokim stepenom slojne diferencijacije između društvenih klasa, kao i celokupnim usložnjavanjem društva na

- 1 Seymour Martin Lipset & Stein Rokkan, *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: an introduction*, New York: Free Press, 1967, pp. 1–64.
- 2 Oddbjørn Knutsen & Staffan Kumlin, "Value Orientations and Party Choice – A Comparative Longitudinal Study of Five Countries". *2nd ECPR Conference in Marburg*, 2003, pp. 18–21.
- 3 Jan W. Van Deth & Peter ATM Geurts, "Value orientation, left-right placement and voting", *European Journal of Political Research*, 17(1), 1989, pp. 17–34.
- 4 Russell J. Dalton, *Citizen politics in Western democracies: Public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*, 1995, Chatham, NJ: Chatham House.
- 5 Oddbjørn Knutsen, "Value orientations, political conflicts and left-right identification: A comparative study", *European Journal of Political Research*, 28(1), 1995, pp. 63–93.
- 6 William M. Lafferty & Oddbjørn Knutsen, "Leftist and rightist ideology in a social democratic state: an analysis of Norway in the midst of the conservative resurgence", *British Journal of Political Science*, 14(3), 1984, pp. 345–367.
- 7 Oddbjørn Knutsen & Staffan Kumlin, "Value Orientations and Party Choice – A Comparative Longitudinal Study of Five Countries", op. cit., pp. 18–21.

osnovu velikog broja različitih kriterijuma. Na ovaj način granice između klasa postaju sve manje vidljive, pa prema tome i manje relevantne. Stoga i vrednosne orijentacije koje reflektuju rascepe postaju drugačije. Franklin⁸ smatra da se u ovom periodu dešava fenomen glasanja usled određenih 'pitanja' (issue voting). Ključna pitanja savremenog društva, te različiti odgovori i odnos prema tim pitanjima, postaju osnov opredeljivanja glasača bez obzira na njihovu klasnu poziciju. Van der Eijk⁹ smatra da ovaj proces kretanja ka 'pitanjima i temama' kao osnovi političkog opredeljenja počinje sedamdesetih i osamdesetih godina u zapadnim demokratijama.

U diskursu o političkim rascepima veoma često se koristi podela na 'stare politike' (old politics) vs 'nove politike' (new politics). Stare politike integrišu moralne vrednosti i orijentaciju levo–desno, dok nove politike označavaju vrednosti koje nastaju u post-industrijskom društvu kao što su: zaštite životne sredine, alternativni načini života, društvena i politička participacija, kao i prava manjina i društvena jednakost. Inglehart¹⁰ smatra da se vrednosni rascep dešava na relaciji materijalizam–postmaterijalizam. Flanagan¹¹ identifikuje dve dimenzije rascepa u Inglehartovoj konceptualizaciji. Prva jeste podela na materijalističke/postmaterijalističke vrednosti, a druga jeste podela na libertijanske vs. autoritarne vrednosti. Libertijanske vrednosti, kao mera 'novih politika', obuhvataju samo-aktualizaciju, otvorenost i autonomiju.¹² Podela na libertijanske vs autoritarne vrednosti afirmisana je i kod Kičelta¹³, koji je govorio da je upravo to ključni rascep u demokratskim društvima.

Knutsen i Kumlin¹⁴ identifikuju četiri ključne dimenzije vrednosnih orijentacija i to su: religiozne vs sekularne vrednosti, levo vs desno (ekonomske vrednosti), libertijanske vs autoritarne vrednosti i ekološke vrednosti vs vrednosti

8 Mark N. Franklin, Thomas T. Mackie & Henry Valen, *Electoral change: Responses to evolving social and attitudinal structures in Western countries*, 2009, ECPR Press.

9 Cees Van der Eijk, Mark Franklin & Michael Marsh, "What voters teach us about Europe-wide elections: What Europe-wide elections teach us about voters", *Electoral Studies*, 15(2), 1996, pp. 149–166.

10 Ronald Inglehart, "The silent revolution: changing values and political styles among western publics", 1977, Princeton/NJ: Princeton Univ.
Ronald Inglehart, *Culture shift in advanced industrial society*, 2018, Princeton University Press.

11 Stanley Feldman, *Values, ideology, and the structure of political attitudes*, op. cit., 2003.

12 Scott C. Flanagan & Aie-Rie Lee, "Explaining value change and its political implications in eleven advanced industrial democracies", *14th World Congress of the International Political Science Association*, Washington, August 1988, pp. 219–234.

13 Kenneth F. Greene, Herbert Kitschelt, *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994. *Política y gobierno*, 6(1), 1999, pp. 257–261.

14 Oddbjørn Knutsen & Staffan Kumlin, "Value Orientations and Party Choice – A Comparative Longitudinal Study of Five Countries", op. cit., 2003, pp. 18–21.

ekonomskog rasta. Inglehart¹⁵ je formulisao tzv 'razvojni model' na klasičnoj linearnoj ideji društvenog progresa koja podrazumeva razvoj od tradicionalnog, preko industrijskog, ka postindustrijskom društvu. Po ovoj istorijskoj razvojnoj klasifikaciji, u tradicionalnom društvu dominiraju askriptivne vrednosti/varijable, kao što su etnicitet, religija i jezik. U industrijskom društvu dominiraju strukturalne varijable kao što su zanimanje, prihodi, obrazovanje i članstvo u sindikatima; dok u postindustrijskom društvu dominiraju vrednosti kao što su postekonomske potrebe i postmaterijalistička orijentacija.

2. Vrednosno-partijski rascepi u Srbiji i istraživačko pitanje

Srbija je zemlja posttranzicionog kapitalizma u kojoj nisu stabilizovani strukturalno-ekonomski odnosi. Nekoliko smena vlasti nakon sloma realnog socijalizma nije dovelo do kreiranja stabilne kapitalističke klase. Spoljni uticaji, naročito zapadni, ekonomska, socijalna i politička transformacija u eri negativnih demokratskih trendova na Zapadu, kao i efekat globalizacije, proizvela je konfuznu ekonomsku i socijalnu strukturu.¹⁶ U socijalističkom periodu levičarske vrednosti su, dakako, bile dominante, a među njima zahtev za egalitarizmom¹⁷ verovatno najznačajnija komponenta. Iako socijalističko društvo nije ostvarilo ideju egalitarnosti, ukupan politički i ekonomski diskurs u periodu od preko 40 godina izgradnje socijalizma ostavio je krupne tragove koji su ostali ukorenjeni u sistem vrednosti. Osim toga, period socijalizma praćen je, pored dominacije levičarskih ideja, i snažnim razvojem etatizma, autoritarnosti¹⁸ i ostalih vrednosti koje su na drugom polu libertijanskih vrednosti. Drugim rečima, nasleđe socijalizma je duboko levičarsko, egalitarističko, etatičko i autoritarno. To je ambijent koji je nasleđen u trenutku kada su se nakon sloma socijalizma pojavile partije kao predstavnici različitih ideologija. Konfuzija u socijalnoj strukturi praćena je konfuzijom u partijskim ekspoziturama različitih klasnih i interesnih skupina. Prvi period tranzicije jeste zapravo odložena tranzicija¹⁹ i ovaj period karakteriše vladavina SPS-a, partije koje je bila naslednik kako ideologije tako i prakse

15 Ronald Inglehart, "The silent revolution: changing values and political styles among western publics", op. cit.

16 Jelena Pešić, *Vrednosne orijentacije pripadnika političke elite u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije: politički i ekonomski liberalizam*. (Bez godine izdanja.)

17 Srbobran Branković, „Dva pogleda na idealno društvo”, *Sociološki pregled*, 28(1), 1994, str. 45–52.

18 Ivan Šiber, „Politička kultura i tranzicija”, *Politička misao*, 29(03), 1992, str. 93–110.

19 Mladen Lazić, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji”, *Politička misao*, 48(03), 2011, str. 123–144. Mladen Lazić, *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, 1994, Filip Višnjic.

komunističke partije, a koja je zapravo blokirala liberalno-demokratske zahteve i snage koje predstavljaju alternativne ideologije i pristupe društvenom razvoju. Konsekventno, SPS kao stara/nova vladajuća partija je do gubitka vlasti ostala verna levičarskim i autoritarnim vrednostima. Paralelno, usled nominalnog slova komunističke ideologije, ojačale su stare/nove nacionalističke snage sa svojim partijskim ekspoziturama. Ove tendencije nisu zaobišle ni tada vladajući SPS koji, usled zahteva nacionalizmom obojene stvarnosti, postaje jedan konvergentni ideološki amalgam komunističko-levičarskih i nacionalističkih vrednosnih i političkih okvira. No, nezavisno od SPS-a, nacionalističke partije, pre svega SRS, dobijaju na snazi i ove partije u još većoj meri insistiraju na nacionalizmu kao novom obrascu političke legitimacije i mobilizacije, ali odbacuju komunističko levičarsko nasleđe i insistiraju na ekonomski desnim vrednostima. Ono što je, međutim, bilo zajedničko tada vladajućem SPS-u i desničarskim partijama (SRS) jeste autoritarnost i antiliberalna orijentacija u političkom smislu. Kao treća opcija, u ovom periodu se javlja libertijansko-građanska opcija, pre svega oličena u DS-u, kao i nekim manjim partijama. Naravno, kao što SPS nije mogao da ignoriše nacionalizam, ni građanske partije nisu mogle da ignorišu desničarske i nacionalističke tendencije. Konsekventno, sve novonastale partije u političkom spektru jesu bile distinktivne u vrednosnom smislu, sa jedne strane, ali su, sa druge, usled nejasnih promena u socijalnoj, ekonomskoj i vrednosnoj ravni, ostale sa elementima koji su konfuzni u vlastitoj političkoj orijentaciji. Nominalno, demokratska orijentacija svih partija je uvek žrtvovana zarad 'viših' nacionalnih, autoritarnih, anti ili pro zapadnih interesa Srbije. Nadalje, nakon nekoliko smena vlasti u Srbiji, svaka nova partija na vlasti kreirala je vlastitu tranzicionu buržoaziju, s obzirom na to da je rušenjem socijalizma počeo očit problem da se kapitalizam izgrađuje bez postojanja kapitalističke klase²⁰.

Srbija je primer neuspešne tranzicije.²¹ Nakon 30 godina od kada je srušeno socijalističko uređenje, ekonomski se Srbija nalazi na začelju Evrope, a slično je i kada se uporedi sa zemljama u regionu. Dobar deo odgovornosti za ovakav ishod jesu ratna dešavanja devedesetih, ali većim delom reč je o nesposobnosti političkih elita i partija na vlasti da realizuju suštinske ekonomske reforme koje bi pokrenule ekonomiju. Posledično, u Srbiji je raslo siromaštvo, a smene tranziciono-partijskih buržoazija dovele su do povećanja socijalnih razlika na svim nivoima društva. Sa stanovišta partijskih rascepa ostaju nejasne granice u partijskom spektru.²² Permanentno nestajanje jednih i formiranje drugih partija, a koje

20 Gil Eyal, Ivan Szelényi & Eleanor R Townsley, *Making capitalism without capitalists: Class formation and elite struggles in post-communist Central Europe*, 1998, Verso.

21 Nick Miller. *A failed transition: the case of Serbia*, 1977.

22 Graham Hollinshead & Mairi Maclean, "Transition and organizational dissonance in Serbia", *Human Relations*, 60(10), 2007, pp. 1551–1574.

nisu praćene promenama u socijalnoj i ekonomskoj strukturi, otežavaju identifikaciju partija na nekoj razumnoj vrednosno-političkoj ravni. No, bez obzira na nominalnu promenu naziva partija, s obzirom na kadrovske strukture i partijske narative, može se reći da u Srbiji danas postoje četiri partijske strukture. Prvo, to su levičarske partije, drugo, to su građanske partije, treće, to su desničarske partije i, četvrto, tu mora da spada jedna i samo jedna partija, a to je SNS. Ova klasifikacija je delom strateška a delom situaciona.²³ Razlog za identifikaciju SNS-a kao posebne partijske strukture jeste njena premoć i onipotentnost, kako u nekoliko poslednjih izbornih ciklusa tako i sa stanovišta njene sveprisutnosti i moći u institucionalnom, i posebno medijskom smislu. Drugim rećima, mi smo sve partije u spektru danas podelili u četiri grupe i to su:

1. Srpska napredna stranka,
2. Građanske partije,
3. Levičarske partije,
4. Desničarske partije.

Kada je reć o SNS-u sasvim jasno, reć je o jednoj partiji, nesumnjivo u ovom trenutku najmoćnijoj partiji, koja kontroliše gotovo sve poluge vlasti. Građanske partije sačinjavaju: Demokratska stranka, Pokret snaga građana, Nova stranka, Socijaldemokratska stranka, Dosta je bilo i Liga socijaldemokrata Vojvodine. Levičarske partije okupljaju: Socijalističku partiju Srbije, PUPS, Jedinstvenu Srbiju i SPDS. Desničarske stranke su: SRS, DSS i Dveri.

Istraživaćko pitanje kojim smo se rukovodili jeste: *da li i u kojoj meri postoji rascep u partijskom spektru s obzirom na vrednosne orijentacije njihovih glasaća?* Posledićno, ako rascep postoji, cilj bi bio identifikacija distinktivnih vrednosnih orijentacija koje kreiraju taj rascep. Naš pristup je empirijski i eksplorativan, što znaći da smo koristili raspoloživu podatke kako bi utvrdili pozicije glasaća razlićitih stranaka s obzirom na njihove vrednosne orijentacije.

3. Podaci i metod

Za izvor podataka u ovom istaživanju koristili smo Evropsko istaživanje vrednosti, koje je u Srbiji realizovano 2018. godine. Istaživanje je komparativnog tipa, taćnije, po istoj metodologiji i upitniku realizovano je u 32 zemlje Evrope. Pitanja, skale i ajtemi kojima se mere vrednosne orijentacije, prema tome, nisu kreirane za potrebe ovog istaživanja, već je reć o skalama koje se koriste za sve evropske zemlje. Relijabilnost i validnost merenja vrednosnih orijentacija proverena je više puta, i mi se ovim pitanjima nećemo baviti u našem istaživanju. Ono što je,

23 Slaviša Orlović, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović, *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, 2001, str. 11–70.

međutim, nužno, s obzirom na to da naš eksplorativni pristup uključuje veliki broj vrednosnih orijentacija, jeste potreba da se prikažu u najkraćem mogućem obliku sve vrednosne orijentacije koje smo koristili. Jedino na ovaj način moguće je da razumemo razlike i rascepe koje u vrednosnom smislu postoje između partija. Sam koncept vrednosnih orijentacija tradicionalno je prisutan u literaturi²⁴ i nećemo se detaljno baviti značajem koji vrednosne orijentacije imaju u teorijskom i društvenom smislu.

Dakle, vrednosne orijentacije koje smo koristili za analizu u ovom istraživanju su:

1. Demokratski izbori: tri stava koji indiciraju da su izbori u Srbiji poštteni.
2. Demokratska orijentacija: shvatanje da demokratija jeste kada ljudi biraju svoje vođe na slobodnim izborima, kada građanska prava štite ljude od represije i kada žene imaju ista prava kao i muškarci.
3. Antidemokratska orijentacija: stav da demokratija jeste kada verske vlasti daju tumačenje zakona, kada vojska preuzima vlast od nesposobne vlade i kada ljudi slušaju svoje vladare.
4. Članstvo u organizacijama: jednostavno, broj organizacija u koje su građani učlanjeni.
5. Interpersonalno poverenje: stav da većini ljudi treba verovati vs. da čovek nikada ne može biti dovoljno oprezan.
6. Partikularizovano poverenje: poverenje u ljude koje poznajemo.
7. Generalizovano poverenje: poverenje u ljude koje ne poznajemo.
8. Poverenje u političke institucije: poverenje u predsednika, vladu, skupštinu i političke partije.
9. Poverenje u društvene institucije: poverenje u sistem obrazovanja, zdravstvo, sistem socijalnog osiguranja.
10. Intrizična radna orijentacija: shvatanje rada kao izvora identiteta i ličnog integriteta.
11. Ekstrinzična radna orijentacija: shvatanje rada kao sredstva za život koji se dešava 'van' polja rada.
12. Religioznost: verovanje u boga, raj, pakao i život posle smrti.
13. Rasna netolerancija: netolerancija prema pripadnicima druge rase i onima koji pripadaju drugom etnicitetu.
14. Porodični rodni konzervativizam: shvatanje da je ženama 'prirodno mesto' u kući i da treba da brinu o deci i porodici.

24 Geert Hofstede, "Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context", *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2011. Shalom H. Schwartz, "A proposal for measuring value orientations across nations", *Questionnaire package of the european social survey*, 259(290), 2003. Wilhelmus Antonius Arts & Loek Halman (eds.), *European Values at the Turn of the Millennium*, (Vol. 7), 2004, Brill.

15. Rodna ravnopravnost: tri stava koja iskazuju potrebu da muškarci i žene trebaju biti ravnopravni.
16. Politički aktivizam: spremnost na potpisivanje peticije, bojkot, učešće na nedozvoljenim demonstracijama i spremnost da se pridruže nezvaničnim štrajkovima.
17. Permisivnost: reč je zapravo o antikonzervativizmu a meri se stavom da je u redu uzimanje lakih droga, homoseksualnost i vanbračni seksualni odnosi.
18. Građanska moralnost: negativan stav o korupciji, mitu, vožnji autobusom a da se ne plati autobuska karta.
19. Lokalna orijentacija: Orijentacija ka lokalnoj sredini (svom gradu ili mestu u kome živi).
20. Globalna orijentacija: orijentacija ka svetu kao globalnoj zajednici.
21. Negativan stav prema imigrantima: slaganje sa stavovima da imigranti uzimaju posao domocima, da povećavaju kriminal u društvu i da su imigranti opterećenje za socijalni sistem.
22. Nacionalizam: stav da je važna odlika pripadnika 'naše nacije' da je rođen u 'našoj' državi, da ima 'naše' nacionalno poreklo i da deli nacionalnu kulturu zemlje u kojoj živi.
23. Evropski identitet: stav da je pravi Evropljanin onaj ko je rođen u Evropi, ko ima evropsko poreklo i ko je hrišćanin.
24. Životna sredina: četiri pozitivna stava o zaštiti životne sredine.
25. Društvo nadzora: opravdavanje da država ima pravo da postavlja video nadzor na ulicama, da nadgleda informacije na internetu i da ima pravo da prikuplja informacije o pojedincima bez njihovog znanja.
26. Politička informisanost: učestalost praćenja politika na TV-u, radiju i dnevnim novinama.
27. Altruizam: zabrinutost za komšije, zemljake, Evropljane, ljude koji pripadaju vašoj veri i čovečanstvu uopšte.
28. Empatija prema ranjivim grupama: zabrinutost za starije, osobe sa invaliditetom i nezaposlene.
29. Socijaldemokratska orijentacija (orijentacija levo vs orijentacija desno u ekonomiji): zalaganje za državnu vs privatnu svojinu i zalaganje da država treba da obezbedi pojedincima sve što im je potrebno, vs da pojedinci moraju sami sebi da obezbede ono što im je potrebno.
30. Lokus kontrole: uverenje da je život pojedinca u njegovim rukama, a ne da je njegov život rezultat delovanja 'viših' sila.
31. Zadovoljstvo životom: jednostavno merenje stepena zadovoljstva životom jednim pitanjem.

32. Postmaterijalizam: Inglehartova lestvica merenja postmaterijalističke orijentacije sa četiri ajtema.

33. Autoritarnost: jedno pitanje koje iskazuje da je 'vođa' ključan za društveni i politički život.

Spisak vrednosnih orijentacija svakako je širi od onog koji se u literaturi pominje kada je reč o partijskim rascepima. On obuhvata i određene stavove koji ne čine vrednosne orijentacije u punom smislu. Ovi stavovi i šire orijentacije su uključene s obzirom na to da je istraživanje po dizajnu eksplorativnog tipa, tačnije, ne postoje precizne hipoteze koje testiramo. Dakle, mi ne pretpostavljamo da će određene vrednosti biti prisutnije kod glasača određenih partija, već jednostavno želimo da pokažemo razlike koje postoje između partija kada je reč o vrednosnim orijentacijama i stavovima koje smo upravo opisali.

Sa stanovišta dizajna, važno je napomenuti da se merenje vrednosnih orijentacija i stavova odnosi na glasače partija. Ne radi se, prema tome, o vrednostima koje partijski lideri iznose u javnom diskursu, niti o stavovima partija koje su saopštene u partijskim programima. Naš pristup je, dakako, relevantniji, s obzirom na to da glasači i njihovi stavovi jesu najbolja mera vrednosti koje partije i njihovi predstavnici zastupaju, a sa kojima se glasači identifikuju. Ovakav pristup omogućen je usled činjenice da smo u upitniku pitali za koga bi ispitanici glasali i, jednako, merili njihove stavove i vrednosti.

Podaci su prikupljeni u novembru i decembru 2018. godine. Upitnik je opsežan i, kao što smo napomenuli, bio je identičan za sve 32 zemlje Evrope.²⁵ Na osnovu pitanja i ajtema formirali smo 33 vrednosne orijentacije koje smo gore izložili. Kako bi postigli jedinstveni metrijski opseg za sve vrednosne orijentacije, koristili smo faktorske skorove i standardizovane z skorove. Drugim rečima, sve varijable kojima se mere gorenavedene vrednosne orijentacije imaju aritmetičku sredinu = 0 i standardnu devijaciju = 1. Ovakav metrijski pristup olakšava komparaciju i hijerarhiju vrednosti u odnosu na političke partije.

Kao metod u ovom istraživanju korišćemo jednostavnu deskriptivnu statistiku i kanoničku diskriminacionu analizu. Deskriptivna statistika je za cilj imala da se prikažu vrednosni profili svih grupisanih partija po hijerarhiji. Kanonička diskriminaciona analiza ima za cilj da identifikuje ključne vrednosne orijentacije koje kreiraju rasep između grupisanih partija.

25 <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/survey-2017/pre-release-eva-2017/documentation-survey-2017/>

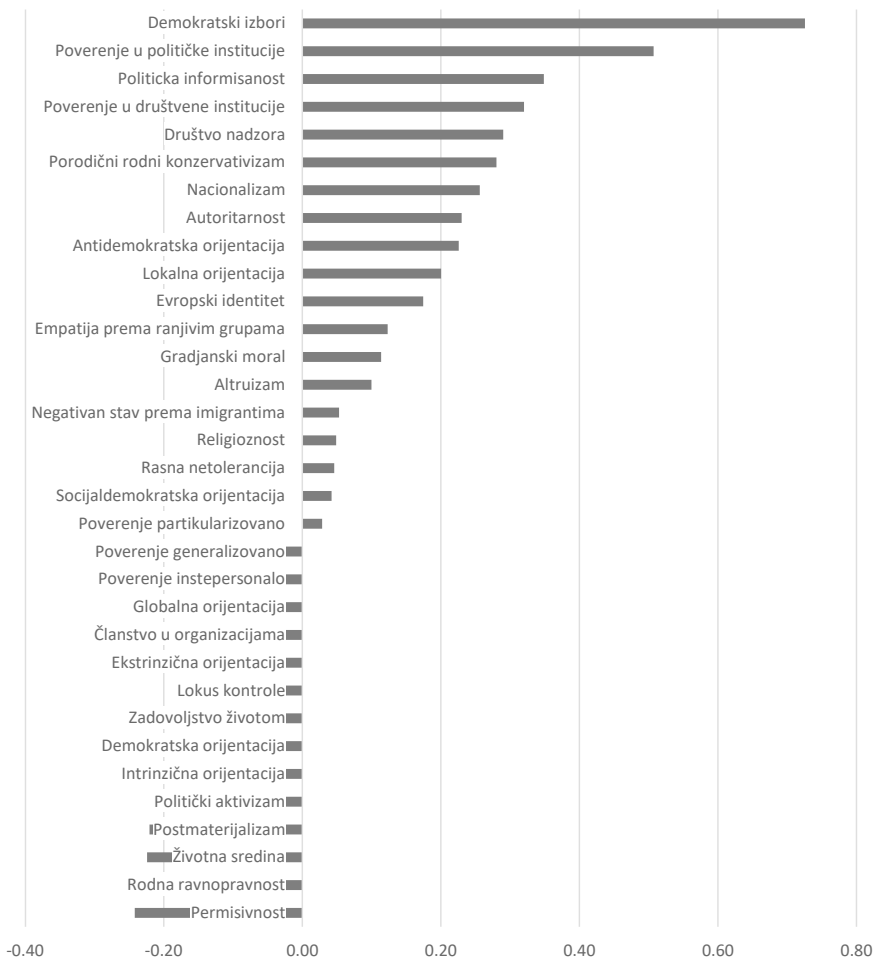
4. Rezultati istraživanja

U tabeli 1 najpre dajemo prikaz kategorizacije partija sa referentnim brojem ispitanika koji su se identifikovali sa nekom od partija. U istraživanju je učestvovalo 1500 ispitanika, a njih 806 je iskazalo svoju identifikaciju sa nekom od partija. U kategoriji SNS identifikovali smo 492 ispitanika, u kategoriji građanskih partija 159, glasača desničarskih partija kumulativno je bilo 102, dok je najmanje ispitanika bilo u kategoriji levičarskih partija, njih 53. Broj ispitanika za svaku od partija takođe je prikazan u tabeli.

Tabela 1. Broj ispitanika i kategorizacija partija

	SNS	Građanske partije	Desničarske partije	Levičarske partije	Ukupno
SNS	492	0	0	0	492
DS	0	83	0	0	83
PSG	0	16	0	0	16
NS	0	13	0	0	13
DSS	0	0	17	0	17
SRS	0	0	49	0	49
SDS	0	8	0	0	8
LDP	0	2	0	0	2
SPS	0	0	0	36	36
Dveri	0	0	36	0	36
DJB	0	25	0	0	25
PUPS	0	0	0	7	7
JS	0	0	0	7	7
LSV	0	12	0	0	12
SDPS	0	0	0	3	3
Ukupno	492	159	102	53	806

Grafikon 1. Vrednosni profil glasača Srpske napredne stranke

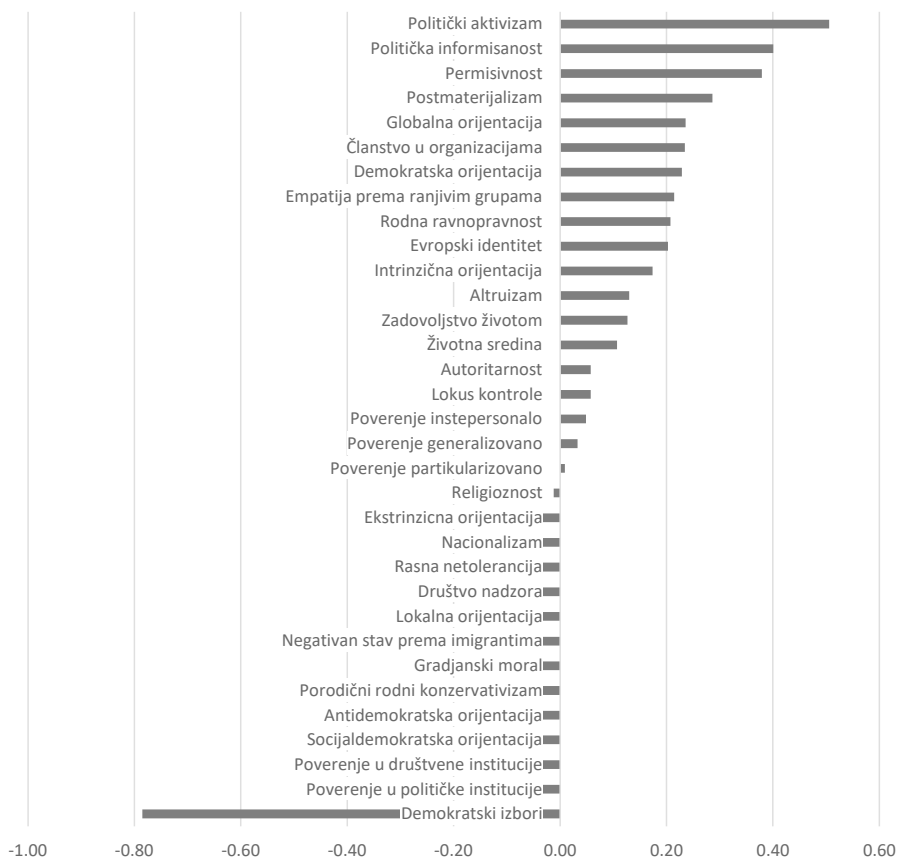

U grafikonu 1 prilažemo hijerarhiju svih merenih vrednosnih orijentacija za glasače Srpske napredne stranke. Najvišu numeričku vrednost u hijerarhiji zauzima stav o demokratskim izborima. Drugim rečima, glasači SNS-a ocenjuju da su izbori u Srbiji demokratski. Ovaj nalaz nije naročito indikativan, budući da je reč o glasačima partije na vlasti, i može se jednostavno tumačiti kao 'refleks' pobednika na izborima. Isto se može argumentovati i za drugu vrednosnu orijentaciju u hijerarhiji, a to je poverenje u političke institucije. Ostale vrednosti u hijerarhiji su mnogo interesantnije. Dakle, pristalice SNS-a su veoma politički informisane, oni veruju društvenim institucijama, i posebno interesantno, oni se u velikoj meri slažu da država ima pravo da kontroliše i nadzire građane. Društvo nadzora se

može uzeti, to je jasno, i kao proksi etatiističke orijentacije. Nadalje, kod pristalica vladajuće stranke veoma je prisutan porodični rodni konzervativizam, nacionalizam, autoritarnost i antidemokratska orijentacija, a reč je o konzervativnim i regresivnim vrednostima sa libertijanskog stanovišta. Ukoliko 'preskočimo' analizu vrednosti koje slede, a koje su oko aritmetičke sredine, na dnu hijerarhije možemo videti vrednosne orijentacije koje su ispod proseka prisutne kod glasača SNS-a. To je najpre permisivnost, a potom rodna ravnopravnost. Dakle, reč je o vrednostima koje su na suprotnom polu u odnosu na konzervativizam. Potom, ispod proseka su i vrednosti koje mere postmaterijalističku orijentaciju i zaštitu životne sredine, što ukazuje da su glasači SNS-a više modernistički i materijalistički nego postmaterijalistički orijentisani. I sledeća po negativnoj hijerarhiji vrednosna orijentacija ide u prilog ovom argumentu, a to je intrinzična radna orijentacija. Dakle, glasači vladajuće partije su u proseku značajno manje od ostalih orijentisani na rad koji predstavlja izvor njihovog identiteta i profesionalnog razvoja. Konačno, u negativnoj hijerarhiji se nalaze niske vrednosti merenja demokratske orijentacije, što je u interesantnoj korelaciji sa prvom od vrednosti u hijerarhiji, tj. slaganjem sa stavovima da su izbori u Srbiji demokratski. Drugim rečima, ako je orijentacija glasača SNS-a antidemokratska, a oni procenjuju da su izbori u Srbiji demokratski, to zapravo može da govori o njihovoj identifikaciji sa režimom koji u biti nije demokratski.

Vrednosni profil glasača građanske opozicije gotovo je dijametralno suprotan u odnosu na profil glasača SNS-a (grafikon 2). Krenućemo od orijentacije koja ima najnižu numeričku vrednost, a to je skup stavova koji meri demokračičnost izbora u Srbiji. Ovaj skup stavova, koji je na prvom mestu u hijerarhiji kod glasača SNS-a, na ubedljivo je poslednjem mestu kod glasača građanske opozicije. Potom slede u negativnoj hijerarhiji još dve vrednosti koje su u vrhu, kada je reč o hijerarhiji kod SNS glasača, a to je poverenje u političke i društvene institucije. Ako se analiziraju vrednosne orijentacije koje su kod pristalica građanske opozicije prominentnije u proseku, može se videti da je u vrhu hijerarhije permisivnost, a ovo jeste mera antikonzervativizma, i opet, ovo je suprotno kod glasača vladajuće partije. Jedina sličnost između glasača SNS-a i glasača građanske opozicije jeste visok nivo političke informisanosti, dakle, i kod jednih i kod drugih merene numeričke vrednosti su natprosečno visoke. I opet, za razliku od SNS glasača, postmaterijalizam, globalna orijentacija, članstvo u organizacijama i demokračka orijentacija je značajno iznad proseka u odnosu na ukupnu varijansu.

Grafikon 2. Vrednosni profil glasača građanskih partija

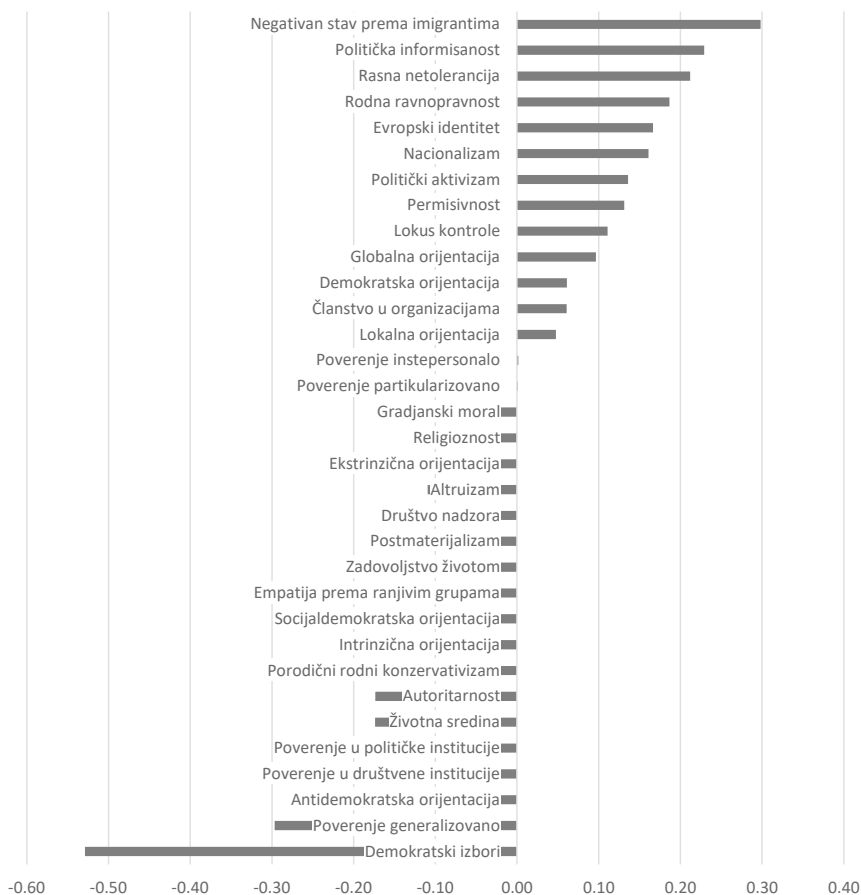

Kada je reč o glasačima desničarskih partija (grafikon 3), u vrhu hijerarhije se nalazi negativan stav prema imigrantima, što jeste u skladu sa ukupnim političkim diskursom koji promoviše ove partije. Druga po hijerarhiji je, kao i u slučaju glasača SNS-a i glasača građanskih partija, politička informisanost. Dakle, i glasači desnice su visoko politički informisani. Sledeća vrednost u hijerarhiji je, opet u skladu sa desničarskim diskursom, rasna netolerancija. Iznenađenje je, međutim, visoka numerička vrednost rodne ravnopravnosti, što će reći da glasači desnice iznad proseka podržavaju ravnopravnost između muškaraca i žena u javnom prostoru.²⁶ Ukoliko 'preskočimo' vrednosti koje su 'oko aritmetičke sredine' ukupne populacije,

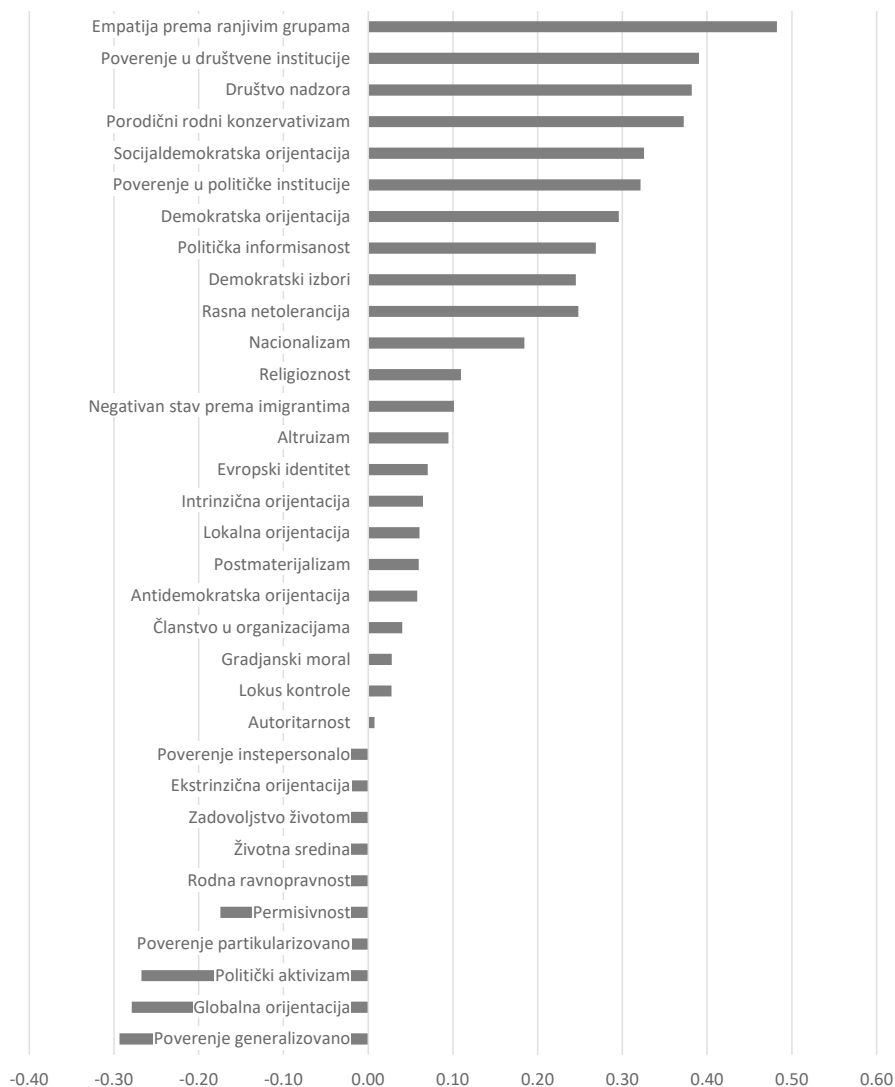
26 Ovo posebno imati u vidu, s obzirom na to da lestvica rodne ravnopravnosti meri slaganje sa stavovima da žene, kao i muškarci, trebaju imati jednaka prava u politici, obrazovanju i privrednom životu.

na dnu hijerarhije možemo videti vrednosne orijentacije i stavove sa kojima se glasači desnice ne slažu. Prvo, kao i u slučaju građanske opozicije, glasači desničarskih partija, opet za razliku od SNS glasača, procenjuju da izbori u Srbiji nisu demokratski. Dalje, glasače desnice odlikuje nizak nivo generalizovanog poverenja, tačnije, glasači ovih partija u veoma maloj meri veruju ljudima koje ne poznaju. Nadalje, sa stanovišta privrženosti demokratskim vrednostima, rezultati pokazuju da su glasači desničarskih partija ispodprosečno antidemokratski orijentisani, dakle, u ovom korpusu glasača postoji demokratski kapacitet. Konačno, ono što je dodatno numerički značajno, glasači desničarskih partija nemaju poverenja u političke i društvene institucije, što je, kao i kod glasača građanskih partija, refleks činjenice da tim institucijama upravlja nosioci vlasti.

Grafikon 3. Vrednosne orijentacije glasača desničarskih partija

Grafikon 4. Vrednosni profil glasača levičarskih partija

Glasiči levičarskih partija, doista, predstavljaju interesantan amalgam vrednosti i stavova (grafikon 4). Najpre, u duhu levičarske tradicije, glasiči ovih partija iskazuju visok nivo empatije prema ranjivim grupama. Drugo po hijerarhiji je poverenje u društvene institucije. Već treća po hijerarhiji jeste merena orijentacija koja upućuju na etatizam, a to je društvo nadzora. Dakle, glasiči ovih partija, kao i glasiči vlasti, dominantno opravdavaju da država ima pravo da nadzire i kontroliše građane. Potom, nakon levičarskih ideala i etastičkih tendencija,

glasači levičarskih partija su porodično konzervativni, da bi već sledeća vrednost po hijerarhiji iskazivala njihovu vezanost da država treba da kontroliše tržište, te da državna svojina treba da ima prednost nad privatnom svojinom, što je opet u duhu generativnog levičarskog diskursa. Nadalje, iznad proseka glasači levice imaju poverenje u političke institucije, izražavaju privrženost demokratskim idealima, visoko su politički informisani, smatraju da su izbori u Srbiji demokratski; ali, istovremeno, njih odlikuje rasna netolerancija i relativno visok nivo nacionalizma. Sa druge strane, ako pratimo vrednosti na dnu hijerarhije, glasači levice nemaju poverenja u ljude koje ne poznaju, nisu globalno orijentisani, odlikuje ih nizak nivo političkog aktivizma i nizak nivo poverenja u ljude koje poznaju. Sve u svemu, imamo jedan konvergentni vrednosni sklop koji je delom inspirisan levičarskom ideologijom, a dobrim delom regresivnim etatičkim i moralno konzervativnim idealima.

U cilju identifikacije vrednosnog razlikovanja pristalica partijskih grupacija realizovali smo kanoničku diskriminacionu analizu. Cilj ove analize bio je da se identifikuju ključne dimenzije rasepa, kao i da se identifikuju ključne, od svih, vrednosne orijentacije koje sačinjavaju ovaj rasep. Rezultati ukazuju da za četiri kategorije stranaka, kada se koriste sve vrednosne orijentacije kao mogući kriterijum razlikovanja, možemo reći da imamo samo jednu distinktivnu kanoničku funkciju (tabela 3). Dakle, samo je jedna dimenzija koja okuplja određene vrednosti, a po kojoj se četiri kategorije partija razlikuju. U tabeli 4, po hijerarhiji, prikazane su vrednosne orijentacije po kojima možemo razlikovati pristalice četiri partijske grupacije. Prvo, i ključno, ono što razlikuje pristalice četiri kategorije grupisanih glasača jeste stav o demokratskim izborima. Potom, to je poverenje u društvene i političke institucije, a zatim je to socijaldemokratska orijentacija. Pristalice četiri kategorije partija se razlikuju i po porodičnom rodnom konzervativizmu. Negativna opterećenja identifikovane dimenzije na kanoničkoj funkciji merimo kada je reč o permisivnosti i rodnoj ravnopravnosti. Potom, merimo pozitivno opterećenje kada je reč o antidemokratskoj orijentaciji, da bi opet identifikovali negativna opterećenja demokratske i intrinzične orijentacije. Na kraju, ono što je, takođe, iako u manjoj meri, kriterijum razlikovanja pristalica četiri partijske grupacije jeste visok nivo podrške društvu nadzora i religioznost.

Tabela 3. Jedinstvene vrednosti kanoničkih diskriminacionih funkcija

Funkcija	Jedinstvena vrednost	% varijanse	Kumulativni % varijanse	Kanonička korelacija
1	1,075	74,3	74,3	,720
2	,215	14,9	89,2	,421
3	,156	10,8	100,0	,368

Tabela 4. Matrica strukture za prvu kanoničku funkciju sa grupnim centroidima

Vrednosne orijentacije	Funkcija
Demokratski izbori	,841*
Poverenje u političke institucije	,411*
Poverenje u društvene institucije	,339*
Socijaldemokratska orijentacija	,308*
Porodični rodni konzervativizam	,293*
Permisivnost	-,259*
Rodna ravnopravnost	-,251*
Antidemokratska orijentacija	,242*
Demokratska orijentacija	-,224*
Intrinzična orijentacija	-,179*
Društvo nadzora	,121*
Religioznost	,083*

Grafikon 5. Grupni centroidi kanoničke diskriminacione funkcije

U grafikonu 5 prilažemo prikaz grupnih centroida za pristalice sve četiri partijske kategorije. Sasvim je jasno da se pristalice Srpske napredne stranke jasno izdvajaju i identifikuju sa vrednostima koje smo identifikovali kanoničkom diskriminacionom analizom. U značajno manjoj meri opisanom distinktivnom

vrednosnom profilu odgovaraju glasači levičarskih partija. Na drugom polu se nalaze glasači desničarskih partija, i posebno glasači građanskih partija.

5. Zaključna razmatranja

Tipičnog glasača koga smo u vrednosnom smislu identifikovali, a koji se može tumačiti kao mera razlikovanja između pristalica četiri kategorije partija, odlikuju sledeće karakteristike:

- On/a je uveren da su izbori u Srbiji demokratski;
- On/a ima poverenja u političke i društvene institucije;
- Ekonomski je levičarski orijentisan;
- Odlikuje ga/je visok nivo porodičnog rodnog konzervativizma;
- Nije permisivan i ne zalaže se za rodnu ravnopravnost;
- Bazično je antidemokratski orijentisan;
- Ne želi da rad bude izvor njegovog ličnog identiteta i integriteta;
- Religiozan je.

Analize pokazuju da su ovo ključne distinktivne karakteristike glasača Srpske napredne stranke i donekle glasača levičarskih partija. Desničarske, a posebno građanske partije se nalaze na suprotnom polu ovog vrednosnog kompozita. Dakle, glasači ovih struktura su u ovim distinktivnim vrednosnim orijentacijama potpuno na suprotnom polu u odnosu na glasače vladajuće partije. U čemu se, prema tome, teorijski, ogleda ključni partijski rascep na vrednosnoj ravni u Srbiji?

Teorijski, sve diskriminativne vrednosne orijentacije upućuju da se **vrednosni sukob u Srbiji, najpre, dešava na relaciji vlast–opozicija**. Dakle, ključno je identifikovati, pre svega, da je odnos prema vlasti ključna tačka samih partijskih vrednosnih rascepa. U prilog ovome ide i činjenica da je sadašnja kompozicija vlasti, zapravo, sastavljena od SNS-a i levičarskih partija, a ovo se jasno može videti analizom grupnih centroida; dok su glasači opozicije, bilo da su u kategoriji građanskih ili desničarskih partija, na drugom polu. Kada je reč o samim vrednostima koje razlikuju glasače različitih partija, teorijski, najpre kao meru rascepa treba isključiti stav o demokraciji izbora, kao i poverenje u institucije, s obzirom na to da se ovi stavovi pre svega mogu interpretirati sa stanovišta političkog sukoba i vlasti kao takve, negoli kao vrednosni sukobi. Analizom ostalih distinktivnih vrednosti možemo uvideti nekoliko ključnih orijentacija. Prvo, podaci ukazuju da je **podela na ekonomski levo–desno** aktuelna. Drugim rečima, glasači vlasti su levičarski orijentisani, a glasači opozicije to nisu. Drugo, to je set moralnih i kulturnih vrednosti (porodični konzervativizam, rodna pitanja, permisivnost, religioznost i intrinzična orijentacija). Ovaj nalaz upućuje da je **moralni konzervativizam** jedna od ključnih vrednosnih dimenzija koja razlikuje

glasače SNS-a i levičarskih partija, sa jedne, i građanskih i desničarskih partija, sa druge strane. Treće i poslednje, **vrednosni rascep uključuje i etatističku orijentaciju**, budući da je društvo nadzora podržano od strane SNS-a i levičarskih partija, a nije od strane glasača opozicionih partija.

Prema tome, vrednosni rascepi u Srbiji su još uvek dominantno u zoni konzervativnih i modernih, a ne postmodernih vrednosti. Ovi **rascepi se kreću na osi moralnih i ekonomskih vrednosti, kao i odnosa prema državi u etatističkom smislu**. Drugim rečima, **vrednosni rascepi u partijskom spektru mogu se interpretirati kao insuficijencija dinamičnog ekonomskog i kulturnog progressa, te kao recidivizam socijalističkog razdoblja**. Kada kažemo recidivizam, tu najpre mislimo na etatističku i levičarsku orijentaciju. Kada kažemo insuficijencija ekonomskog i kulturnog razvoja, tu najpre mislimo na naglašen moralni i kulturni konzervativizam. Trendovi nisu obećavajući, s obzirom na trenutne odnose snaga partija na političkoj sceni i s obzirom na to da nema društvenih, ekonomskih i političkih snaga koje su u stanju da efektivno deluju na ekonomski i ukupan kulturni progres. Egalitarni sindrom praćen prihvatanjem jake države zasigurno u nemaloj meri cementira tradicionalno shvatanje odnosa država–pojedinaac. Ovaj **ekonomsko-etatistički kompozit, upotpunjen moralnim i kulturnim konzervativizmom**, predstavlja snažnu osnovu za odbranu partijskih i drugih društvenih projekata koji su u biti antidemokratski. U prilog ovoj tezi ide i nalaz da je antidemokratska orijentacija na visokom, a demokratska na relativno niskom nivou. Ako se ovim nalazima dodaju i regresivni demokratski trendovi, uz rast autoritarnosti, nacionalizma i populizma u gotovo svim zemljama zapadnog kulturnog kruga, razvoj demokratije i ukupan društveni progres u Srbiji, makar u dogledno vreme, nema naročitu perspektivu.

Literatura

- Arts Wilhelmus Antonius & Loek, Halman (eds.), *European Values at the Turn of the Millennium* (Vol. 7), 2004, Brill.
- Branković Srbobran, „Dva pogleda na idealno društvo”, *Sociološki pregled*, 28(1), 1994, str. 45–52.
- Dalton Rusell J., *Citizen politics in Western democracies: Public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany, and France*, 1988, Chatham, NJ: Chatham House.
- Eyal Gil Szelenyi, Ivan & Townsley, Eleanor R., *Making capitalism without capitalists: Class formation and elite struggles in post-communist Central Europe*, 1988, Verso.
- Feldman Stanley, *Values, ideology, and the structure of political attitudes*, 2003.
- Flanagan Scott. C. & Lee Aie-Rie, “Explaining value change and its political implications in eleven advanced industrial democracies”, *14th World Congress of the International Political Science Association*, Washington, 1988, pp. 219–234.

- Franklin Mark N., Mackie Thomas T. & Valen Henry, *Electoral change: Responses to evolving social and attitudinal structures in Western countries*, 2009, ECPR Press.
- Greene Kenneth F., Herbert Kitschelt, "The Transformation of European Social Democracy", Cambridge, Cambridge University Press, 1994. *Política y gobierno*, 6(1), 1999, pp. 257–261.
- Hofstede Geert, "Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context", *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2011.
- Hollinshead Graham & Maclean Mairi, "Transition and organizational dissonance in Serbia", *Human Relations*, 60(10), 2007, pp. 1551–1574.
- Inglehart Ronald, *The silent revolution: changing values and political styles among western publics*, 1977, Princeton/NJ: Princeton Univ.
- Inglehart Ronald, *Culture shift in advanced industrial society*, 2018, Princeton University Press.
- Knutsen Oddbjørn, "Value orientations, political conflicts and left–right identification: A comparative study", *European Journal of Political Research*, 28(1), 1995, pp. 63–93.
- Knutsen Oddbjørn & Kumlin Staffan, "Value Orientations and Party Choice – A Comparative Longitudinal Study of Five Countries", *2nd ECPR Conference in Marburg*, 2003, pp. 18–21.
- Lafferty William M. & Knutsen, Oddbjørn, "Leftist and rightist ideology in a social democratic state: an analysis of Norway in the midst of the conservative resurgence", *British Journal of Political Science*, 14(3), 1984, pp. 345–367.
- Lazić Mladen, *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, 1994, Filip Višnjić.
- Lazić Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji”, *Politička misao*, 48(03), 2011, str. 123–144.
- Miller Nick, *A failed transition: the case of Serbia*, 1977.
- Orlović Slaviša, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović, *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, 2011, str. 11–70.
- Pešić Jelena, Vrednosne orijentacije pripadnika političke elite u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije: politički i ekonomski liberalizam. (Dostupno na: https://scholar.google.com/scholar?hl=sr&as_sdt=0%2C5&q=Pe%C5%A1i%C4%87%2C+J.+Vrednosne+orijentacije+pripadnika+politi%C4%8Dke+elite+u+Srbiji+tokom+perioda+postsocijalisti%C4%8Dke+transformacije%3A+politi%C4%8Dki+i+ekonomski+liberalizam.&btnG=)
- Schwartz Shalom H., "A proposal for measuring value orientations across nations", *Questionnaire package of the european social survey*, 259(290), 2003.
- Šiber Ivan, „Politička kultura i tranzicija”, *Politička misao*, 29(03), 1992, str. 93–110.
- Van der Eijk-Cees, Franklin, Marl & Marsh Michael, "What voters teach us about Europe-wide elections: What Europe-wide elections teach us about voters", *Electoral Studies*, 15(2), 1996, pp. 149–166.
- Van Deth Jan. W & Geurts, Peter ATM. "Value orientation, left–right placement and voting", *European Journal of Political Research*, 17(1), 1989, pp. 17–34.

Miloš Bešić

VALUE ORIENTATIONS ACROSS THE PARTY SPECTRUM IN SERBIA

Abstract: In this paper, we analyze value orientations as markers for party cleavage in Serbia. Design and approach is strictly empirical. As a source of data, we used last wave European Value Survey (2018). All the parties in Serbia are classified in four categories: Serbian progressive party, right-wing parties, left parties and citizen parties. In the paper, we present hierarchy of 33 value orientations for each party/category. The very cleavage among the parties is measured with canonical discriminant analysis. According to statistical analysis there are set of distinctive value orientations, which are in the core of party cleavage. The main cleavage is the relation between authority vs opposition, and the main value cleavage is about left right orientation, cultural/moral relativism and etatism.

Key words: value orientation, party cleavage, canonical discriminant analysis .

Prof. dr Siniša Atlagić*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Vrednosni okvir izborne komunikacije i uloga medija u promociji dominantnih vrednosti u izbornim kampanjama u Srbiji od 1990. do 2020. godine**

Sažetak: Cilj rada – da se ukaže na osnovne vrednosne orijentacije koje su služile kao osnov strategije izbornih subjekata u Srbiji od ponovnog uspostavljanja višestranačja do danas – autor nastoji da realizuje identifikujući tematske okvire izbornih kampanja u posmatranom periodu. Nalazi da su radi dostizanja blagostanja kao terminalne vrednosti zagovarane različite instrumentalne vrednosti – većim delom devedesetih godina reč je o zaštiti državnog i nacionalnog interesa a posle 2000. godine proklamuje se priključenje Evropskoj uniji. Autor nalazi i da su u promociji ovih vrednosti mediji podredili funkciju političkog informisanja političkoj persuaziji i da su doprinosili formiranju i učvršćivanju specifičnog imidža zbornih subjekata kao faktora izborne motivacije građana.

Ključne reči: vrednosti, izborna komunikacija, izborna kampanja, mediji, imidž, Srbija

* E-mail: sinisa.atlagic@fpn.bg.ac.rs

** Rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta Univerziteta u Beogradu – Fakulteta političkih nauka, „Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu” (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1. Uvod

Ideje za čiju se realizaciju zalažu izborni subjekti u izbornim kampanjama i za koje traže podršku građana ne dolaze niotkuda. Reč je, najčešće, o ciljevima, odnosno o vrednostima koje predstavljaju osnovu njihovog političkog delovanja na duži rok, osnovu njihovog političkog identiteta. Na njima su zasnovane ideologije i programi izbornih političkih subjekata. Sama izborna komunikacija, odnosno poruke koje ovi šalju građanima u kampanji, predstavlja, dakle, „vrh ledenog brega”, to jest krajnju tačku u ovom „redu stvari”. Pokušaj da se iz izborne komunikacije, iz tog površinskog sloja politike, dopre do vrednosne orijentacije političkih subjekata u Srbiji u navedenom periodu kao osnove njegove ideologije i političkog i izbornog programa osnovni je cilj ovog rada.

Na ovakav pokušaj autor se odlučio vođen, između ostaloga, i trendovima u istraživanju izbornih kampanja, pre svega u okviru političkog marketinga koji nastoji da se utemelji kao naučna disciplina polazeći od izbornih kampanja kao predmeta istraživanja. Bez namere da se ovom prilikom otvara šira rasprava o stanju ove discipline, polazimo od zapažanja da se u savremenoj literaturi o izbornim kampanjama piše o njihovom menadžerskom aspektu, o tome šta politički subjekti rade u kampanjama, a ne o tome kako njihovo istraživanje može da doprinese razumevanju političke sfere u širem smislu¹, kao i da se sve više zanemaruje „strategijski okvir izbornih kampanja” a da su u prvom planu opis načina upotrebe marketinških instrumenata od strane kandidata². Zato je nastojanje da identifikujemo vrednosnu orijentaciju izborne komunikacije u Srbiji od 1990. godine i prvih višestranačkih izbora do danas pokušaj da u polju političke komunikacije osim „stabala” vidimo i „šumu”.

Centralne vrednosti kojima su se rukovodili izborni subjekti u komunikaciji sa biračima u Srbiji identifikovaćemo posredstvom tematskih okvira izbornih kampanja u posmatranom periodu. Tematski okviri kampanje su, pak, centralno mesto strategije kampanje shvaćene kao opšti pristup komunikaciji sa biračima (Slavujević, 2009:189). Njima se ističu udarni politički ciljevi (vrednosti) sadržani u programima izbornih subjekata, a izborne kampanje, mada se odnose na aktuelna društvena pitanja, „nisu borbe o pojedinačnim pitanjima već o temama (tematskim okvirima – Atlagić)³.

1 Stephan C. M. Hennenberg, “Political Marketing Theory: Hendiadyoin or Oxymoron”. Available from: <https://pdfs.semanticscholar.org/c82f/f9bddfeed01e793db37ac1b89b28aaed0cc9.pdf>. (accessed 14. 4. 2020).

2 Milos Gregor & Anna Matuskova, “Electoral campaigns and marketing strategy – The case study of Karel Schwarzenberger’s campaign”, *Czech journal of social sciences, business and economics*, Vol. 3, Issue 4, pp. 24–31.

3 Dan Nimmo, *The Political Persuaders*, Prentice-Hall, New Jersey.

Namera autora da identifikuje osnovni problemski okvir u kome su pokretana pitanja i nuđena rešenja u izbornim kampanjama tokom protekle tri decenije obnovljenog višestranačja u Srbiji, ali i da ukaže na to u kakvim društvenim uslovima su ove teme dolazile do izražaja nužno podrazumeva i propitivanje uloge medija kao aktera političke i izborne komunikacije. Od toga na koji način se otvaraju određene teme, ko su politički akteri čiji se glasovi u pokrenutoj raspravi čuju, to jest na koji način je ova rasprava tumačena, u najvećoj meri zavisi na koji način građani percipiraju izborni kontekst i formiraju predstavu o učesnicima u izbornim kampanjama. Ovo, dalje, otvara pitanje važnosti ove predstave kao faktora izborne motivacije, to jest važnosti za odluku birača da izađe na izbore i potom glasa za određenu partiju ili kandidata.

2. Teme u izbornim kampanjama u Srbiji od 1990. do 2020.

Opšti plan komunikacije partija sa biračima u proteklih čak dvadeset šest izbornih ciklusa (četnaest izbornih ciklusa za republički parlament, uključujući i parlamentarne izbore za zajedničku skupštinu Srbije i Crne Gore 1996. i 2000. godine, i jedanaest za funkciju predsednika republike), a time i izbor glavnih tačaka njihovih izbornih programâ bio je definisan društvenim uslovima. Oni su se u određenoj meri izmenili tokom poslednjih trideset godina. Najznačajnija promena u proteklom periodu je gubitak dela državne teritorije sa kojim se Srbija suočila proglašenjem kosovske nezavisnosti. Iako na njenim granicama i u njoj samoj više nema ratnih dejstava kao tokom 1990-ih, reč je i dalje o složenoj opštoj situaciji u društvu „obojenoj” prevashodno relativno slabom privredom koja još nije dostigla nivo s kraja 1980-ih godina. U Srbiji se institucije političkog sistema, najvećim delom u protekle tri decenije, suočavaju sa značajnom krizom legitimiteta. Način na koji institucije funkcionišu dovodi do ambivalentnog opšteg odnosa građana prema demokratiji, odnosno do uspostavljanja uverljivog osnova za osporavanje demokratije kao sistema institucija i skupa obrazaca ponašanja.⁴ U prvoj deceniji često menjan a onda „zacementiran” izborni sistem sa blokiranom

4 Do koje mere među građanima Srbije vlada konfuzija u pogledu prihvatanja (ne)demokratskih stavova i načina ponašanja govore rezultati tematskog javnomnjenjskog istraživanja CPIJM IDN iz Beograda, sprovedenog u novembru 2010. godine. I pored dvotrećinskog načelnog prihvatanja demokratije kao „najboljeg oblika vladavine”, na temelju indeksa ne/demokratske orijentacije (sčinjenog na osnovu 29 pitanja) samo 17% građana iskazuje demokratsku, 3% nedemokratsku orijentaciju, dok čak 80% njih ima ambivalentnu orijentaciju prema sasvim konkretnim stavovima o demokratiji kao vrednosti, kao sistemu i kao skupu obrazaca ponašanja. Zoran. Đ. Slavujević, „Institucije političkog sistema – Umesto simboličkog prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”, u: Mihailović, S. (ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, FES, CSS, CeSID, Beograd, str. 63–67.

listom i relativno niskim (a pred poslednje izbore i veoma niskim) troprocentnim izbornim pragom u Srbiji kao jednoj izornoj jedinici dovodi do pojave šarenilikog skupštinskog mozaika i neočekivano velike mogućnosti formiranja postizbornih koalicija, odnosno slabih koalicionih vlada.⁵ Ključne političke partije su konglomeratskog tipa, slabo utemeljene u pojedine socijalne slojeve, bez odsečnih razlika u pogledu programskog profilisanja i političkog delovanja, karakteristične po nedemokratskim unutrašnjim odnosima i sklonostima ka radikalnim prepozicioniranjima.⁶

Terminalna vrednost kojoj su stremili ključni izborni akteri u Srbiji tokom protekle tri decenije je bolji život građana, odnosno blagostanje. Put do ostvarenja blagostanja kao istorijskog cilja vodio je preko rešavanja „egzistencijalnog pitanja nacije” – prvo preko očuvanja državnih zajednicâ čija je Srbija bila članica i čije različite delove su naseljavali Srbi, a onda očuvanjem njenog teritorijalnog integriteta. Nacionalni i državni interes, kao instrumentalna vrednost, to jest sredstvo ostvarivanja terminalne vrednosti, već od 1992. godine predstavlja kontekst svih drugih pitanja koja su pokrenuta u toj i narednoj kampanji – iz 1993. godine, i to ne samo političkih u užem smislu (poput razvoja demokratije, organizacije države, vladavine prava i sl.), nego i ekonomskih i socijalnih pitanja. Neuspelim širenjem uverenja tada vladajuće partije da je rešenje srpskog državnog i nacionalnog pitanja na pomolu (i približavanjem joj niza opozicionih partija po ovom i nizu drugih pitanja) relativno brzo otpočinje trend prividnog smanjivanja značaja ovog pitanja kao ključne teme kampanja. Tema nacionalne sigurnosti je naizgled ustuknula pred pitanjem socijalne sigurnosti kao drugom dominantnom pitanju koje je pokretano u domaćim izbornim kampanjama. Tako je osnovna tema vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS) u kampanji pred parlamentarne izbore 1993. godine ostao državni i nacionalni interes, ali i umerene promene u društvu uz naglašavanje njihove socijalne dimenzije. Za opozicione stranke i pokrete okosnice kampanje su odnos prema vladajućoj stranci i alternacija na vlasti (Srpska radikalna stranka (SRS) i Demokratski pokret Srbije (DEPOS)) i svođenje „velikih” političkih tema na teren životnih potreba ljudi (Demokratska stranka). Dok se opozicija gloži oko pitanja bojkota parlamentarnih izbora 1997. godine, vladajuća stranka za okosnicu kampanje uzima uspehe u organizovanju života pod sankcijama objedinjujući u njoj svoju borbu za nacionalnu i socijalnu sigurnost građana. Sukob vizija dveju Srbija iz kampanje 2000. godine, na sledećim izborima iz 2003. smenjuju socijalna pitanja koja postaju okosnica izbornih kampanja svih relevantnih partija. Socijalna tematika okosnica je i kampanja

5 Milan Jovanović, „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine: mali jubilej”, *Politički život*, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, 2014, str. 9.

6 Zoran Đ. Slavujević i Siniša Atlagić, *Vreme neispunjenih obećanja: teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, IP Dobar naslov, Beograd, str. 163–164.

posle 2007. godine, s tim što je pitanje „za” i „protiv” ulaska Srbije u EU kao zaloga socijalne sigurnosti naročito snažno obeležilo kampanju iz 2008.⁷

I pored prebacivanja sa ideološkog i nacionalnog plana na plan realnih životnih potreba ljudi, partije ovim pitanjima od sredine 1990-ih do danas ne prilaze prema shemi „ili... ili”, već „i... i”. Od tada do danas zadovoljavanje konkretnih potreba ljudi proglašava se prioritarnim nacionalnim interesom, a ostvarivanje nacionalnog interesa zalogom boljeg života kao vrhovnog cilja/vrednosti. Očuvanje teritorijalne celovitosti države i danas je jedno od pitanja koje se pokreće u izbornim kampanjama, ali je to pitanje drugog ranga. Tako su u kampanjama za parlamentarne izbore 2012. i 2014. godine kao ključna pokretana pitanja ekonomskog oporavka, povećanja životnog standarda, to jest smanjenja nezaposlenosti i povećanja plata i penzija. Tematski okvir je bio identičan i na parlamentarnim izborima održanim 2016. i u značajnoj meri prenet na izbornu kampanju za predsedničke izbore 2017. godine. Učesnici u kampanji obraćali su se tzv. racionalnom biraču i motivisali ga da glasa za onoga ko mu nudi najpovoljnija rešenja za probleme sa kojima se suočava. U ovim kampanjama, sa izuzetkom drugog kruga predsedničkih izbora iz 2012. godine, nisu otvarana velika nacionalna pitanja sa snažnim izlivima emocija. Tako je Kosovo ostalo „zaboravljena” tema. Ni tema evropskih integracija Srbije nije bila u vrhu prioriteta ni građana ni predstavnika političkih stranaka. Ipak, za razliku od pitanja Kosova i Metohije, ova tema se, zaključno sa izbornom kampanjom iz 2014. godine, našla u pozadini svih drugih tema, kao njihov pretekst, odnosno kao stvarni uslov izlaska iz duboke ekonomske, finansijske, socijalne, institucionalne, političke, pa i moralne krize. Međutim, od izborne kampanje 2016. godine ovaj „evropski fon” postaje gotovo neprimetan, naročito u izornoj kampanji 2020. Neprimetno je i Kosovo kao tema u ovoj izornoj kampanji, pa se nameće zaključak da, s obzirom na to da dva politička problema i identitetska pitanja na kojima počiva najsnažniji rascjep u srpskom društvu nisu tretirana, izborna kampanja iz 2020. godine nije ni ispunila svoju osnovnu funkciju – da artikuliše najvažnije društvene probleme i da bude činilac njihovog usmeravanja.

Uopšteno posmatrano, u izbornim kampanjama posle 2000. godine, put do ostvarenja nacionalnog interesa kao terminalne vrednosti u srpskoj politici vodi preko moderne i ekonomski snažne Srbije u okvirima EU kao instrumentalne vrednosti i u tom smislu imamo promenu na nivou instrumentalne vrednosti u odnosu na period do 2000. godine. Međutim, sadržaj izborne propagande kojim se ovaj cilj konkretizuje i „dovodi” do „običnog” čoveka je gotovo nepromenjen. On je u poslednja četiri izborna ciklusa gotovo istovetan onom od pre skoro

7 Siniša Atlagić, „Teme u parlamentarnim izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2008: Nacionalno i državno pitanje i ostalo”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 322–324.

dvadeset godina, iz 1996. – dominira kombinacija obećanja u formi najava stranih investicija i promocija politike „oslanjanja na sopstvene snage“⁸. Ovo je naročito izraženo u kampanjama za parlamentarne izbore iz 2016. i 2020. godine i u kampanji za predsedničke izbore 2017. godine. Ali, uz ovo, odnos izbornih subjekata i formiranje tematskih okvira pratili su obrazac iz ranih devedesetih godina prošloga veka. Naime, vladajuća koalicija okupljena oko Srpske napredne stranke (SNS) i njenog lidera Aleksandra Vučića u sva tri slučaja se, poput Socijalističke partije Srbije (SPS) i njenog lidera Slobodana Miloševića, opredelila za tzv. konstruktivnu programsku kampanju koja ne potencira ideološke raskole, već insistira na nacionalnom jedinstvu, ne zagovara radikalne društvene promene, već afirmiše postignuto i nove mogućnosti društvenog razvoja, koja traži podršku za nastavljane započetih procesa transformacije društva. Sa druge strane, 2016. godine opozicija vodi izrazitu kampanju suprotstavljanja, doduše ne na ideološkom planu, kako je to činila opozicija u Srbiji 1990. godine. Reč je, dominantno, o kritici autoritarnog načina vladavine Aleksandra Vučića i apelu za rešavanje duboke krize sistema institucija u zemlji. Pitanja povratka demokratskim vrednostima i političkom sistemu sa nezavisnim sudstvom, nezavisnim kontrolnim organima i slobodnim medijima u prvom su planu najznačajnijih izbornih protivnika Vučića na predsedničkim izborima 2017. Neuspeh opozicionih partija i njihovih kandidata u ovim izbornim kampanjama mogao bi se pripisati dvama razlozima – s jedne strane, pitanje demokratije nikada nije predstavljalo tematski okvir od značaja za srpske birače. Na ovoj temi se nikada nisu ni dobijali ni gubili izbori. S druge strane, osetna promena stavova i ponašanja birača zahteva dugoročniju kampanju koju većina opozicionih kandidata u kampanji 2017. godine nije mogla da vodi, kao ni u kampanji 2020, koja je predstavljala samo jedan od propagandnih udara u izrazito intenzivnoj permanentnoj kampanji vlasti vođenoj i u vreme vanrednog stanja izazvanog epidemijom. Deo opozicije je ovu kampanju bojkotovao, deo ušao u nju pred samo raspisivanje izbora.

Ispraznost velikog obećanja o ostvarenju nacionalnog interesa u većem delu posmatranog perioda pokušavala se poništiti unutarpartijskim raskolima i radikalnim prepozicioniranjima učesnika izbora a sa ciljem da se iznova „zaista“ radi u „narodnom interesu“. Međutim, pošto stranke i dalje ostaju ideološki i programski nedovoljno profilisane, sa jednako slabim socijalnim utemeljenjem i bez razuđene i efikasne infrastrukture, stiče se utisak da se promene prave, pre svega, zarad doterivanja imidža partijskih lidera. Stranački lideri ostaju dominantan element izborne ponude u čestim izbornim ciklusima od kojih se svaki proglašava „presudnim“. Ovakav, „epohalni“ karakter izbora očekivan je u jednoj gotovo permanentnoj kampanji koja se odvija u periodu duboke krize i atmosfere

8 Zoran Đ. Slavujević i Siniša Atlagić, *Vreme neispunjenih obećanja: teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, op. cit., str. 164.

nesigurnosti, neizvesnosti, pa i straha u kakvim se, inače, prizivaju „čvrste ruke”, „jake vođe”, „reformatori” i „spasitelji”. Ovo je bilo naročito vidljivo u izbornoj kampanji 2020. godine čiji se drugi deo održavao u atmosferi straha od epidemije. Na ovaj način provocira se emotivno-afektivni odnos ljudi prema ličnostima partijskih lidera, a pre svega uverenja u njihovu spremnost i kompetentnost da ih dovede do boljeg života. Teži se formiranju predstava o realnosti na bazi jednodimenzionalnih polarizacija, to jest na bazi suprotstavljanja punih emotivnog naboja koja se svode na podvajanje „dobro – loše”. Emotivnim nabojem nastoji se da se poveća njihova prihvatljivost i uverljivost i da se opredeljivanjem ljudi na liniji „MI” vs. „ONI”, odnosno „ZA” nosioca vlasti a „PROTIV” predstavnika prethodne vlasti, olakša razumevanje kompleksne stvarnosti. Dominacija vrednosnog i emotivnog nad racionalnim dovodi u pitanje programski karakter kampanja. Ako, pritom, relevantne partije u kampanjama tretiraju i iste teme i daju slična obećanja, racionalni izbor birača izostaje. U prvi plan izbija imidž partijskog lidera kao faktor izborne motivacije, predstava o njemu kao sposobnom, odnosno predstava o protivkandidatu kao manje sposobnom. Formiranje izborne odluke se, dakle, „seli” na plan neracionalnih determinanti – vrednosnih i emotivnih stavova birača prema liderima a tematske kampanje se olako pretvaraju u liderske, često praćene negativnim i diskvalifikatorskim sadržajima.

3. Mediji u izbornim kampanjama u Srbiji – politička persuazija umesto informisanja

Orijentacija na kampanje u kojima dominira jedna tema, ali u kojima je fokus na imidžu kandidata pre nego na samom problemu, u kojima se provociraju emotivne reakcije birača više nego njihov racionalni izbor, prenaplaćavaju persuazivne funkcije kampanje umesto javnog obrazlaganja određene politike karakteristike su tzv. amerikanizacije kampanje i, u širem smislu, „nove politike”, sintagme kojom se izražavaju temeljne promene u načinu vođenja politike. Ove promene, kojima treba dodati i orijentaciju na politiku posredovanu masovnim medijima i u poslednje vreme internetom i savremenim medijskim tehnologijama i sve značajnije angažovanje stručnjaka za marketing, čine preovlađujuće stanje u Srbiji.

Promeni stila izborne politike u najvećoj meri je doprineo razvoj televizije. Opisu njene uloge u političkom i izbornom procesu i zaključku da je medijska predstava postala politika doprinela je čitava plejada autora, naročito iz osamdesetih i devedesetih godina prošloga veka.⁹ Zaključak istraživača je da je razvojem komuniciranja posredstvom masovnih medija naročit vid *kreiranja imidža*

9 Među ovim autorima su Entman, R. M., Sabato, L. J., Riddell, P., Seaton, J., Scammel, M., Harrop, M. i mnogi drugi.

postao centralna karakteristika političkog procesa u zapadnim demokratijama, te da je promovisanje postalo ključna karakteristika politike u masovnim demokratijama.¹⁰ Poput drugih političkih (i izbornih) aktera, mediji iskazuju svoje ideološke, vrednosne i političke orijentacije i opredeljuju se za određena rešenja aktuelnih društvenih problema. I, to, svakako, nije sporno kao što nije sporno ni što se angažuju u prilog ili protiv određenog političkog ili izbornog aktera. Međutim, sporno je kada svoje osnovne funkcije (da budu informatori javnosti o društvenim i političkim zbivanjima, da otvaraju različite teme i pokreću javnu raspravu o značajnim društvenim pitanjima, da budu posmatrači, ispitivači i procenjivači zbivanja (watchdog) i, konačno, arena političkog nadmetanja) podređuju funkciji političkog aktera, to jest kada ove funkcije podrede persuazivnoj funkciji. Upravo ovo je izražen problem sa ulogom medija u izornoj komunikaciji u Srbiji, sve vreme od 1990. do 2020. Analizirajući televizijsku prezentaciju izbora za Skupštinu Srbije u prvoj deceniji postkomunističkog, višestranačkog političkog života, u skladu sa teorijskim uvidom kulturološkog pristupa, Matić dolazi do zaključka da su mediji bili jedan od centralnih društvenih mehanizama posredstvom koga su dominantne političke snage nastojale da mobilišu većinsku javnu podršku za svoja viđenja društva, njegovih ključnih problema i ponuđenih rešenja.¹¹ U istraživanju je dokumentovano da, kada god je težila da homogenizuje javnost oko svojih vrednosti i definicija društva i kad god je konsenzus oko njenog programa bio ugrožen (svi izborni periodi), vladajuća partija intenzivirala je kontrolu nad funkcionisanjem najuticajnijih medija, naročito nad državnom televizijom i nad redovnim informativnim programom (ibid.). U osnovi dominantnog pristupa medijskoj prezentaciji izbora do 2000. godine ležala je intencija da se prevashodno utvrdi pozitivan imidž jedne strane u izbornom procesu kao faktor izborne motivacije građana i, kada je neophodno, radi na podsticanju razvoja negativne predstave o političkom protivniku. Formiran je javni prostor specifične konfiguracije. U njemu se razlikovalo središte, koje je predstavljala televizija i to državni televizijski kanal, i periferija, koju je činila nekolicina lokalnih televizijskih kanalâ, radio stanicâ i štampanih medija. Dve su posledice ove okolnosti: Prvo, šansa da određeni diskurs postane „popularan” zavisila je od toga koliko je on zastupljen u središtu javne sfere. Drugo, da bi se upravljalo društvenim „dnevnom redom”, dovoljno je bilo kontrolisati najmasovnije kanale komunikacije. Društvene arene koje su činile periferiju javnog prostora bile su malobrojne i nisu mogle da ostvare suštinski uticaj. Strategija vlasti na komunikacijskom planu, tokom 1990-ih godina, bila je da se, kako god je to izvodljivo (zakonskim rešenjima, finansijskim

10 Erik P. Lou, *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, str. 15–16.

11 Jovanka Matić, *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000*, IP Dobar naslov, Beograd, 2007, str. 252.

pritscima, uredničkim odlukama) iz središta javne sfere isključe diskursi koji joj nisu išli u prilog.¹²

I pored promena do kojih je došlo na planu političke komunikacije u Srbiji promenom vlasti 2000. godine, a prevashodno usvajanjem novih medijskih zakona, formiranjem Regulatornog tela za elektronske medije i transformacijom državne televizije u javni servis, institucionalni uslovi konkurencije političkih ideja i dalje su veoma problematični¹³ i u značajnoj meri podsećaju na one iz 1990-ih. Vlast kontroliše centar javne sfere koji čini televizija, s tim što je, u odnosu na period Miloševićeve vladavine, fokus premešten sa javnog servisa na televizijske stanice sa nacionalnim pokrivanjem i na jeftine dnevne novine. Međutim, za razliku od Miloševićeve, aktuelna vlast u Srbiji je rešena da osvoji i periferiju javne sfere u kojoj dominiraju društvene mreže. Razlog za ovo je jasan – iako je televizija i dalje glavni izvor informacija i najkredibilniji izvor za većinu građana Srbije, internet je na drugom mestu, ali dominantan među mlađom populacijom.¹⁴ Isti oni problemi – pitanja instrumenata medijske kontrole koje su politički subjekti i stručna javnost identifikovali pre trideset godina¹⁵, i dalje su aktuelni. Osnovno pitanje koje su predstavnici opozicije pokrenuli u protestima posle izbora u glavnom gradu, a koji su intenzivirani u jesen 2018. i u proleće 2019. godine i „krunisani” bojkotom izbora 2020, bilo je isto ono koje je opozicija upućivala Miloševiću tokom 1990-ih – zahtev za ravnopravan pristup svih izbornih subjekata medijima.

4. Zaključak

Mada najdublje razlike među političkim partijama i njihovim političkim, a time i izbornim programima nastaju na temelju osnovnih vrednosti – ciljeva kojima se opredeljuju različiti projekti uređenja društva, u izornoj komunikaciji u srpskom društvu od 1990. godine do danas, ove razlike su teško uočljive. Naime,

-
- 12 Siniša Atlagić, „Трансформација јавне сфере и симболичка политика у савременој Србији”, у: Ђорђе Стојановић и Синиша Атлагић (урс.) *Политика и простор*, Институт за политичке студије, Београд, 2019, стр. 102–103.
 - 13 Zoran Đ. Slavujević, *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 20; Siniša Atlagić и Јелена Сурчулија Милојевић, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: Случај регулаторног тела за електронске медије”, *Српска политичка мисао*, број 3/2018, Београд, 2018.
 - 14 Данка Нинковић Славнић, *Публика дигиталних медија: Информисање на интернету (докторска дисертација)*. Београд: Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016.
 - 15 Snježana Milivojević и Jovanka Matić, *Ekranizacija izbora: TV prezentacija izborne kampanje '92. u Srbiji*, Vreme knjige, Beograd, 1993, str. 13.

politički programi u širem smislu, dakle ne samo u tranzicionom društvu poput srpskog, zalažu se za vrednosti poput blagostanja, slobode, pravde itd. Razlike su mnogo češće na nivou tzv. instrumentalnih vrednosti, onih koje stiču kvalitet kao sredstva ostvarivanja najopštijih vrednosti, odnosno na nivou tzv. dominantnih vrednosti kao trajnijih kombinacija terminalnih i instrumentalnih vrednosti. U tom smislu, na osnovu tematskih okvira izbornih kampanja u Srbiji od ponovnog uspostavljanja višestranačja 1990. godine, moguće je identifikovati dve ključne vrednosne orijentacije – do 2000. godine reč je o zaštiti nacionalnog i državnog interesa kao ključnoj instrumentalnoj vrednosti posredstvom koje će se ostvariti vrhovni cilj – bolji život građana, blagostanje, dok je posle 2000. godine kao sredstvo ostvarenja ovoga cilja proklamovano priključenje države Evropskoj uniji. Tema evropskih integracija predstavljala je, u najvećem delu perioda posle 2000. godine, podtekst izborne komunikacije u širem smislu. Realizacija boljeg života posredstvom priključenja Evropskoj uniji, kao dominantna vrednosna orijentacija od 2000. godine, proklamuje se i kao osnov realizacije osnovne instrumentalne vrednosti iz političkog i izbornog života iz 1990-ih – zaštita nacionalnog i državnog interesa.

Uloga medija kao sredstva izborne komunikacije u promovisanju navedenih vrednosti, odnosno ciljeva izbornih aktera u Srbiji vrlo je jednostavna. Naročito tokom 1990-ih godina, mada i posle 2000. godine na rafinisaniji način, mediji u Srbiji su svoju osnovnu funkciju – funkciju političkog informisanja podredili političkoj persuaziji. Oni su postali glasnogovornici i agitatori određenih političkih opcija na uštrb nepristrasnog informisanja. Reč je, u osnovi, o tome da nisu uspeli da razviju politički subjektivitet u smislu da iskazuju vlastite ideološke, vrednosne i političke orijentacije, zadovoljavajući istovremeno potrebe javnosti. Oni su ostali medij u doslovnom smislu reči – posrednici koji ustupaju vreme i prostor drugim subjektima političkog komuniciranja. Korišćeni kao sredstvo promocije određenih političkih i društvenih vrednosti i njihovih nosilaca, kreirali su predizborni i izborni kontekst i uticali na razvoj izborne motivacije građana. U tom smislu, do izražaja je došao imidž izbornih subjekata kao faktor izborne motivacije, to jest predstava o odnosnim izbornim subjektima kao o onima koji su u stanju ili nisu u stanju da sprovedu u delo obećanja koja daju u izbornoj kampanji, a time i da realizuju opšte ciljeve – vrednosti za koje se zalažu. Sprega medija i političara se u Srbiji reflektovala kroz naročit vid kreiranja imidža izbornih i političkih subjekata i, posredno, uticaja na izborne odluke birača. Ovim je u pitanje dovedena ne samo uloga medija kao subjekta u politici nego i smisao biračkog prava – na planu formulisanja politika i na planu komuniciranja.

Literatura

- Atlagić Siniša, „Teme u parlamentarnim izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2008: Nacionalno i državno pitanje i ostalo”, u: Orlović, S., *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 317–331.
- Gregor Milos & Matuskova Anna, “Electoral campaigns and marketing strategy – The case study of Karel Schwarzenberger’s campaign”, u: *Czech journal of social sciences, business and economics*, Vol 3, Issue 4, pp. 24–31.
- Hennenberg Stephan C. M., “Political Marketing Theory: Hendiadyoin or Oxymoron”. Available from <https://pdfs.semanticscholar.org/c82f/f9bddfeed01e793db37ac1b-89b28aaed0cc9.pdf>. (accessed 14. 4. 2020).
- Jovanović Milan, „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine: mali jubilej”, *Politički život*, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, 2014, str. 9–14.
- Lou Erik P., *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.
- Matić Jovanka, *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990–2000*, IP Dobar naslov, Beograd, 2007.
- Milivojević Snježana i Matić Jovanka, *Ekranizacija izbora: TV prezentacija izborne kampanje '92. u Srbiji*, Vreme knjige, Beograd, 1993.
- Nimmo Dan, *The Political Persuaders*, Prentice-Hall, New Jersey, 1970.
- Slavujević Zoran Đ., „Institucije političkog sistema – Umesto simboličkog prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”, u: Mihailović, S. (ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, FES, CSS, CeSID, Beograd, str. 59–70.
- Slavujević Zoran Đ. i Atlagić Siniša, *Vreme neispunjenih obećanja: teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, IP Dobar naslov, Beograd, 2015.
- Slavujević Zoran Đ., *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, str. 20.
- Атлагић Синиша и Сурчулија Милојевић Јелена, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: Случај регулаторног тела за електронске медије”, *Српска политичка мисао*, број 3/2018, Београд, стр. 123–140.
- Атлагић Синиша, „Трансформација јавне сфере и симболичка политика у савременој Србији”, у: Ђорђе Стојановић и Синиша Атлагић (ур.), *Политика и простор*, Институт за политичке студије, Београд, 2019.
- Нинковић Славнић Данка, *Публика дигиталних медија: Информисање на интернету (докторска дисертација)*. Београд: Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016.

Siniša Atlagić

ELECTORAL COMMUNICATION'S VALUE FRAMEWORK AND THE ROLE
OF MEDIA IN PROMOTING DOMINANT VALUES IN SERBIAN
ELECTION CAMPAIGNS FROM 1990 TO 2020

Abstract: The aim of the paper – to point out the basic value orientations that served as the basis of the strategy of political actors in Serbia from the re-establishment of multi-party system until today – the author seeks to realize by identifying thematic frameworks of election campaigns in the observed period. He finds that in order to achieve prosperity as terminal value, various instrumental values were advocated – for the most part in the 1990s, it was a matter of protecting state and national interests, and after 2000, accession to the European Union was proclaimed. The author finds that the media, promoting these values, subordinated the function of political information to political persuasion and that they contributed to the formation and strengthening of the specific image of political actors as a factor of voters' motivation.

Key words: values, election communication, election campaign, media, image, Serbia.

Prof. dr Dušan Pavlović*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Klijentelizam i institucionalizacija stranačkog sistema u Srbiji 1990–2020.

Sažetak: Trideset godina od obnove višestranačja u Srbiji institucionalizacija stranačkog sistema ponovo slabi. Posle više od decenije stabilnosti, godina 2012. označava novi ciklus turbulencija u stranačkom sistemu, što je rezultiralo dominacijom jedne stranke u Skupštini Srbije posle parlamentarnih izbora 2020. i nestankom sa političke scene nekoliko stranaka iz prve dve dekade višestranačja. Institucionalizaciju povezujem sa klijentelizmom, tvrdeći da jak klijentelizam značajno doprinosi slaboj institucionalizaciji. Za merenje institucionalizma i klijentelizma koristim V-dem indeks institucionalizacije, zajedno sa podindeksima i indikatorima koji ga čine.

Ključne reči: klijentelizam, klijentelistička dobra, javna dobra, institucionalizacija, stranački sistem

1. Uvod

Od 2012. godine institucionalizacija stranačkog sistema u Srbiji počinje da slabi. Do kraja druge dekade 21. veka skoro sve značajne parlamentarne stranke koje su bile aktivne tokom prve dve dekade obnove višestranačja u Srbiji izgubile su svoj značaj – praktično su nestale (SPO, GSS, G17) ili su svedene na ispod 3 procenta

* E-mail: dusan.pavlovic@mac.rs

izborne podrške (DS, DSS, SRS). Sa druge strane, Srpska napredna stranka (SNS), koja je nastala tek 2008. godine, jačala je neviđenom brzinom posle izbora 2012, kada je osvojila 940.000 glasova, do izbora 21. 6. 2020. godine, kada je osvojila 1.950.000 glasova. SNS je time apsorbovala veliki deo stranačkog i parlamentarnog života, ostavivši 12. skupštinu Srbije praktično bez opozicije.

Osim toga, od 2014. godine primetno je sve češće pojavljivanje novih političkih aktera (političkih pokreta, političkih stranaka), koji pokušavaju da popune prazninu nastalu slabljenjem, raspadom ili nestankom starijih stranaka. Ni one ne uspevaju da se institucionalizuju, te vrlo brzo nestaju iz politike, što dodatno slabi institucionalizaciju stranačkog sistema.

2. Definicija i indeksi

Institucionalizaciju možemo definisati kao interakciju izborne volatilnosti, socijalne ukorenjenosti, legitimnosti i stranačke organizacije. Institucionalizacija se „odnosi na proces u kome praksa ili organizacija postaju dobro uspostavljeni i široko poznati, iako ne i univerzalno prihvaćeni. U politici institucionalizacija znači da akteri ispunjavaju jasna i stabilna očekivanja o ponašanju drugih aktera. [...] U institucionalizovanom stranačkom sistemu akteri razvijaju očekivanja i ponašanje zasnovane na pretpostavci da će u doglednoj budućnosti preovladavati osnovna pravila partijske konkurencije i ponašanja”.¹

Centralni fenomen institucionalizacije je predvidljivost broja aktera koji će učestvovati u stranačkom i političkom životu (ne i broj glasova koji će osvojiti). Suprotan trend institucionalizaciji je volatilnost (nestabilnost) stranačkog sistema. Nestajanje starih stranaka čini deo volatilnosti. Česta pojava novih stranaka (ili političkih aktera) koje uspevaju da uđu u skupštinu takođe predstavlja indikator niske institucionalizacije i velike volatilnosti.

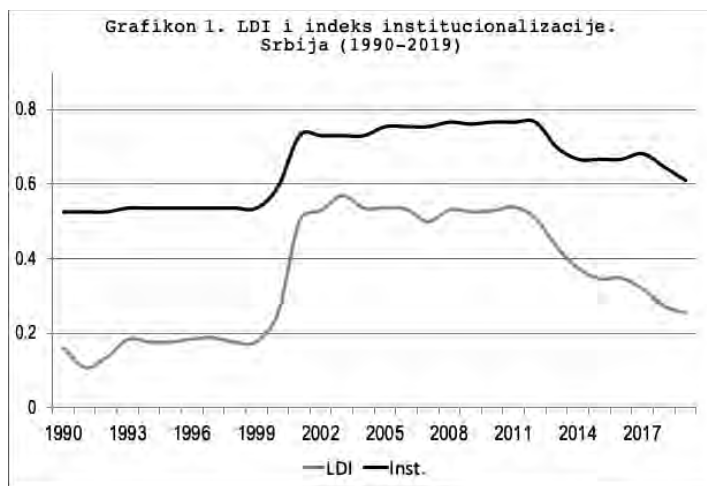
Institucionalizacija stranačkog sistema podrazumeva stabilnost organizacije. Ako je stranka institucionalizovana ona će – kao organizacija – preživeti gubitak vlasti. Institucionalizovane stranke su „veće od svojih članova” i orijentisane su na vrednosti i javna umesto na klijentelistička dobra. Ako lideri napuste stranku, a stranka preživi sa novim liderom, smatra se da je institucionalizovana, tj. utemeljena u vrednostima, jer će preostali članovi lako u takvom kontekstu pronaći novog lidera. Stranke koje propadaju kada lider ode nisu institucionalizovane. Ovo objašnjava zašto neke stranke nestaju čim se lider povuče iz stranačkog i

1 Scot Mainwaring & Mariano Torcal, “Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization”, in: Richard S. Katz et al. (eds.), *Handbook of Party Politics*, London, Thousand Oaks: London and Sage: New Delhi, 2006, p. 206.

političkog života (G17 PLUS), ali i zašto neke opstaju uprkos tome što nemaju izbornu podršku.

3. Indeks institucionalizacije stranačkog sistema

Za osnovu merenja institucionalizacije uzeli smo V-dem indeks institucionalizacije stranačkog sistema.² Indeks je aditivan, jer obuhvata niz podindeksa koji istovremeno daju odgovor na pitanje od čega zavisi institucionalizacija. Testiraćemo najpre osnovnu tezu da je on važan zbog konsolidacije demokratije, jer velika volatilnost može da predstavlja nagoveštaj demokratske erozije. To se vidi na slici 1. U periodu 1990–2020. vidimo da je indeks institucionalizacije srpskog stranačkog sistema uglavnom pratio indeks demokratije. Institucionalizacija jača posle 2000. godine, kada raste i indeks demokratije. Institucionalizacija počinje da slabi posle 2012, ali paralelno s tim dolazi i do slabljenja demokratskih procesa u Srbiji. Oдавde se može videti da se demokratija i institucionalizacija mogu kretati u istom pravcu.

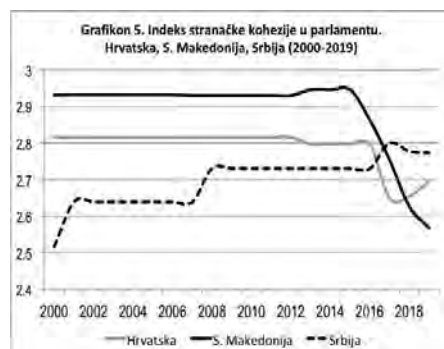
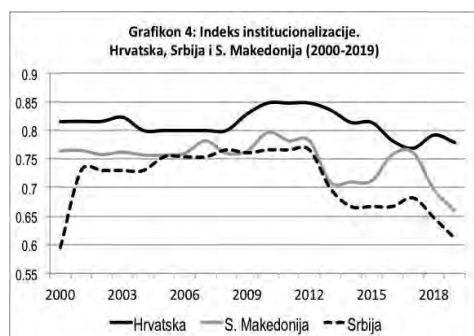
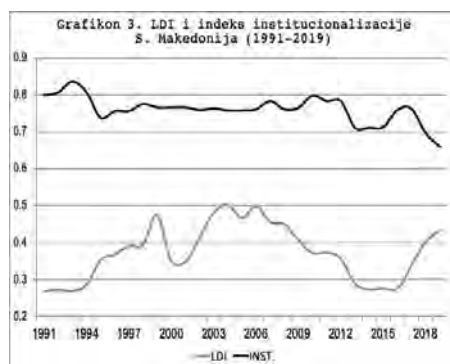
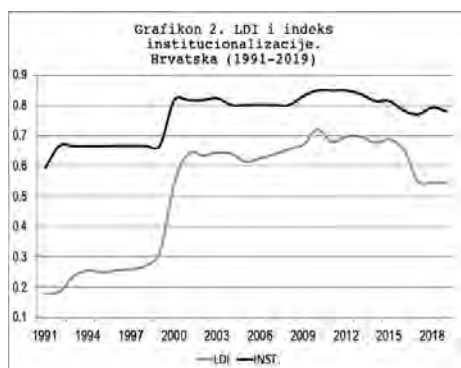

2 Fernando Bizzarro, Allen Hicken & Darin Self, *The V-Dem Party Institutionalization Index: a new global indicator (1900–2015)*. Working Paper SERIES 2017:48. Gothenburg, The Varieties of Democracy Institute, 2017; Coppedge, M., Gerring, J., Altman, D., Bernhard, M., Fish, S., Hicken, A., Kroenig, M., Lindberg, S. I., McMann, K., Paxton, P., Semetko, H. A., Skaaning, S.-E., Staton, J. & Teorrel J., “Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach”, *Perspectives on Politics*, 9, 2011, pp. 247–267.

Pređimo sada na sam indeks institucionalizacije. Da bismo stekli realniju sliku o stanju stranačkog sistema u Srbiji, poredićemo srpski indeks sa indeksom nekih drugih balkanskih zemalja (Hrvatska, S. Makedonija), kao i proseka za Balkan i Istočnu Evropu. U Hrvatskoj je u periodu 2015–2020. došlo do pojave novih stranaka (Most, Živi zid, Pametno, Možemo!), ali je stranački sistem destabilizovan u manjoj meri (grafikon 2). To otuda što su stare stranke preživjele pojavu novih stranaka. Obe glavne i najveće hrvatske stranke, HDZ i SDP, i dalje dominiraju stranačkom scenom u Hrvatskoj. U Severnoj Makedoniji desio se veći pad indeksa demokratije u periodu 2008–2016, ali je stranački sistem ipak ostao stabilan. (Kvalitet demokratije merimo preko Indeksa liberalnih institucija, koji predstavlja glavni V-dem indeks za te potrebe.)

Slučaj Makedonije nam pokazuje da demokratizacija i institucionalizacija nisu sinonimi. Grafikon 3 pokazuje da je indeks institucionalizacije u S. Makedoniji ostao stabilan u periodu 2006–2016. uprkos padu vrednosti LDI, dok je demokratija počela da se oporavlja posle 2016. kada je institucionalizacija počela da slabi. Ovo izgleda kao paradoks u odnosu na primer Hrvatske i Srbije. U slučaju Makedonije dve najveće stranke su preživjele demokratsku eroziju. VMRO–DPMNE je nakon gubitka izbora počeo da se dezintegriše. Stranka je silaskom s vlasti izgubila veliki deo svoje mobilizacione moći³ i oporavila se tek 2020. godine, kada je uspeo na izborima da dobije tek tri skupštinska mesta manje od vladajućeg Socijaldemokratskog saveza Makedonije. Nakon parlamentarnih izbora iz 2020. godine bivšem predsedniku Nikoli Gruevskom oduzeta je titula počasnog predsednika, čime je stranka napravila raskid sa prethodnim periodom. Primer Severne Makedonije nam pokazuje da kvalitet demokratije ne mora nužno da korelira sa institucionalizacijom stranačkog sistema. U Makedoniji je odlazak VMRO–DPMNE s vlasti 2017. godine otvorio mogućnost za unapređenje demokratskog procesa. Kvalitet demokratije je poboljšan, ali se VMRO–DPMNE kao stranka pocepao na dva dela. Ovo može da se vidi na Grafikonu 5 koji pokazuje indikator legislativne stranačke kohezije koji meri kako se ponašaju stranački poslanici u skupštini, da li glasaju u skladu sa stranačkom politikom kada su u pitanju vani zakoni, tj. da li postoji stranačka disciplina unutar parlamentarnih stranaka. Možemo da vidimo da u Srbiji ona raste posle 2016, dok je u Severnoj Makedoniji počela snažno da opada posle 2015. godine.

3 Anastas Vangeli, *North Macedonia political briefing: Macedonian politics in 2020*. Vol. 25, No. 1 (MK), China-CEE Institute, Budapest, 2020.

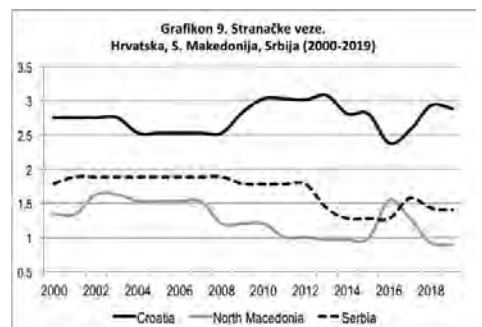
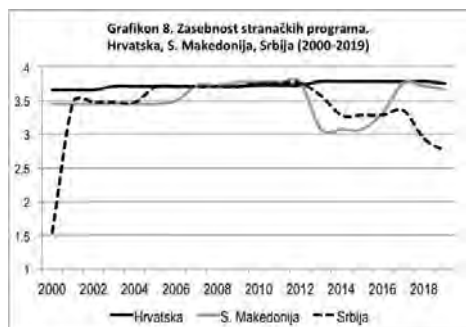
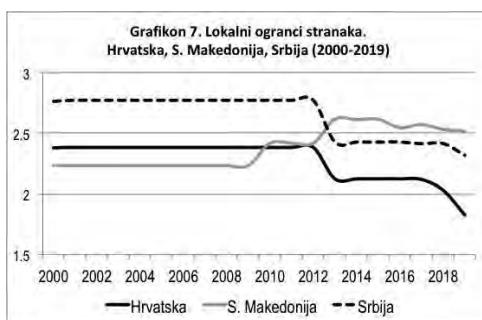
Sličan trend nam saopštava i indikator stranačke organizacije (Grafikon 6). On pokazuje koliko političkih stranaka imaju stalnu organizaciju koja se ogleda u značajnim resursima (pogotovo osoblju) koje je u stanju da organizuje aktivnosti van izbornih ciklusa.

Slabljenje ovog indikatora se primećuje u Makedoniji od 2017, a u Srbiji još ranije, od 2016. godine. U oba slučaja najmanje jedna značajna stranka počela je da se raspada u tom periodu. (U Srbiji Demokratska stranka, a u Makedoniji VMRO-DPMNE.)

4. Indikatori institucionalizacije stranačkog sistema

Indeks institucionalizacije deli se na pet podindikatora. Prvi je indeks stranačke organizacije (Grafikon 6), koji nam pokazuje da li je stranka aktivna između dva izborna kruga. Indeks stranačkih lokalnih odbora (Grafikon 7) meri istu stvar na drugačiji način. U ovom slučaju pokazuje se koliko stranka ima aktivnih lokalnih odbora. U Srbiji je primetno kako je posle 2012. godine kod nekih opozicionih

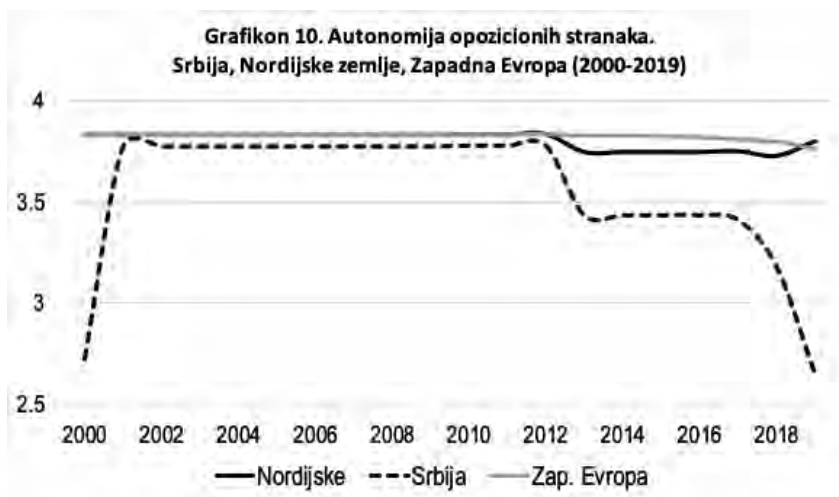
stranaka počeo da se smanjuje broj lokalnih odbora, kao i broj članova spremnih da organizuju stranačke aktivnosti između dva izborna kruga. Članstvo se smanjivalo ili kolektivno prelazilo u neku od vladajućih stranaka, recimo, DS se 2014. godine pocepao na dve stranke, kada je bivši predsednik Boris Tadić napustio stranku i osnovao Socijaldemokratsku stranku Srbije (SDS). A potom je 2016. godine ceo lokalni odbor SDS-a iz Rače kolektivno prešao u SNS. Slično se desilo 2017. godine kada je ceo lokalni odbor Nove Srbije sa Čukarice prešao u SNS ili 2018. u Gadžinom Hanu, kada je ceo lokalni odbor Demokratske stranke Srbije (DSS) prešao u SNS. Broj pojedinačnih prelazaka iz neke opozicione u vladajuću stranku (tzv. preletanja) teško je evidentirati.

Grafikon 8 pokazuje da stranke u Srbiji imaju sve manju programsku prepoznatljivost u odnosu na druge stranke. Ovo je verovatno posledica činjenice da najveći deo stranačkog prostora zauzimaju stranke vladajuće koalicije, koje po prirodi stvari imaju sličan program. Za razliku od njih, opozicione stranke nestaju iz javnog prostora, čime slabi distinktivnost različitih političkih stranaka. Ovo takođe može da se vidi iz indikatora nezavisnosti opozicionih stranaka, koja je vidno počela da slabi posle 2012. godine (dolazak na vlast SNS-a). Da bi slika bila jasnija, poredili smo ovaj indikator sa prosekom za nordijske i zapadnoevropske zemlje (nije deo Indeksa institucionalizacije) (Grafikon 10). Vrednosti

jasno pokazuju da je razlika ogromna u 2019. godini. Mala nezavisnost može da bude posledica činjenice da je neke opozicione stranke osnovala vlast, te da za njihovo funkcionisanje nije potrebna ozbiljna stranačka organizacija, koja može doći samo od vladajuće stranke.⁴

No, najvažniji indikator za potrebe ovog teksta jeste indikator stranačkih veza (grafikon 9). Ovaj indikator pokazuje koji je najčešći oblik povezivanja između članova stranke i simpatizera (glasača). Klijentelističke veze ukazuju na to da se birači nagrađuju za podršku novcem, položajima ili nekim drugim dobrima. Suprotno tome, programske (*policy*) veze znače da stranke ostvaruju saradnju sa biračima kroz politiku koja je usmerena na opšte dobro. Ako su klijentelističke veze jake (vrednost bliža 0) stranke se smatraju nestabilnima, jer veze mogu da opstanu samo ako je stranka na vlasti. Kada stranka padne s vlasti, ona svojim biračima više ne može da obezbedi klijentelistička dobra. Nasuprot tome, ako su veze programske (vrednost bliža 4) veze su dugotrajnije, jer po definiciji nije važno da li je stranka u datom trenutku na vlasti ili ne.

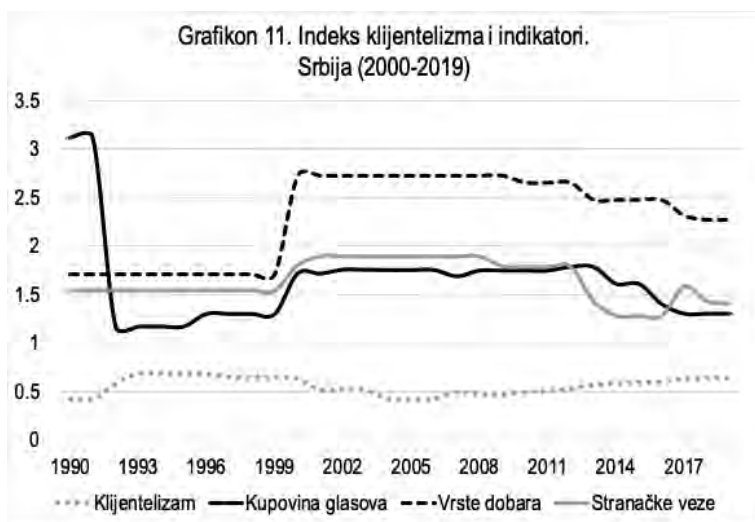
5. Indeks klijentelizma

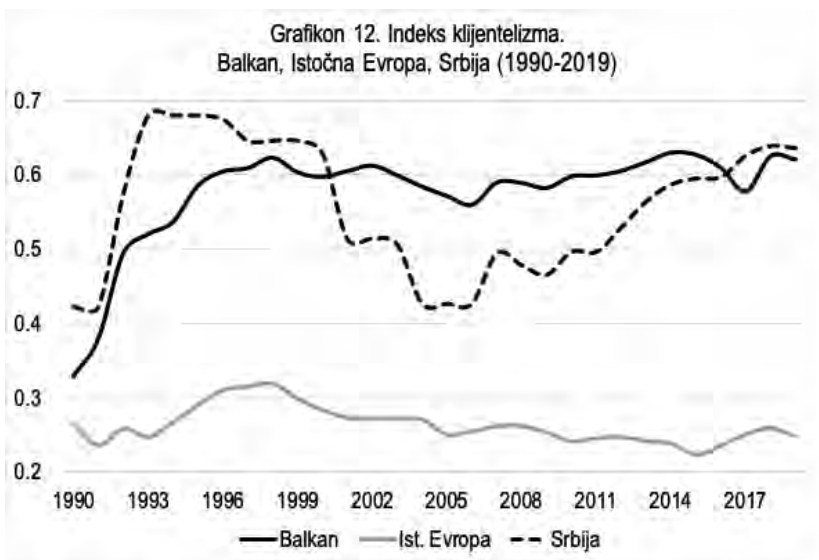
Za potrebe preciznijeg utvrđivanja ove veze stranaka i birača projekat V-dem je konstruisao i indeks klijentelizma, koji se sastoji od indikatora kupovine glasova, vrste dobara i stranačkih veza. U načelu, klijentelistički odnosi podrazumevaju

4 Dušan Pavlović, "How Political Parties in Hybrid Regimes Help the Incumbent Maintain a Democratic Façade", *East European Politics and Societies*, 2020; <https://doi.org/10.1177/0888325420941101>

odnose između birača i stranaka koji se zasnivaju na razmeni novca, dobara ili položaja u zamenu za izbornu podršku. Veća vrednost ovog indeksa podrazumeva izraženije klijentelističke odnose u datom režimu, dok niža vrednost podrazumeva odnose koji se zasnivaju na programskim i ideološkim načelima. U načelu, ovaj indeks je veoma sličan indikatoru stranačkih veza (objašnjen iznad), ali osim njega uključuje još dva važna indikatora – vrsta dobara i kupovinu glasova. Moglo bi se reći da ovi indikatori zapravo predstavljaju dodatne informacije o karakteru i obimu klijentelizma u jednom režimu. Indeks dobara pokazuje na kakva se dobra uglavnom troši javni novac. Ako se radi o partikularističkim dobrima, to znači da vlada izlazi u susret zajednicama i kolektivima koji mogu imati korporativni, geografski, politički ili etnički interes. Nasuprot tome, od javnih dobara najviše koristi imaju svi građani, tj. cela zajednica, bez obzira na korporativni, geografski, politički ili etnički interes. Kupovina glasova je više vezana za izborni proces i utvrđuje da li stranka upražnjava raspodelu i obećanja koja se odnose na novac, položaje i drugih vrsta dobara i usluga da bi obezbedila glasove ili se oslanja na programska i ideološka obećanja.

Grafikon 11 prikazuje kretanje klijentelističkog indeksa, kao i sva tri indikatora za Srbiju u periodu 1990–2019. Na Grafikonu 12 nalazi se poređenje klijentelističkog indeksa sa prosečnim vrednostima za Balkan i Istočnu Evropu u istom periodu. Sa Grafikona 11 možemo da vidimo da indeks klijentelizma raste od 2006. godine, dok sa Grafikona 12 vidimo da je indeks klijentelizma veoma visok u Srbiji, ali da ne odudara mnogo od proseka za Balkan. (U Srbiji je u 2019. godini vrednost bila 0,64, dok je prosek za Balkan bio 0,62. Prosek za Istočnu Evropu u istoj godini iznosi 0,25.)

6. Odnos institucionalizacije stranačkog sistema i klijentelizma

Kakva je veza institucionalizacije, demokratije i klijentelizma? Razmotrimo najpre klijentelizam i institucionalizaciju stranačkog sistema. Između ova dva indeksa postoji statistički značajna negativna korelacija (-0,599), što nije iznenađujuće, jer je indikator kupovine glasova sastavni deo oba indeksa. Ali veza između ova dva fenomena nije samo statistička, već i logička. Institucionalizacija je posledica stabilnosti stranačkog sistema, a sistem je stabilan ako je predvidljiv u smislu broja učesnika i njihovih političkih pozicija. Često i brzo gašenje i pojavljivanje novih stranaka, kao i često menjanje njihovih političkih i ideoloških pozicija, čini sistem nestabilnim i slabo institucionalizovanim. Ovo može da zavisi od jačine klijentelizma. Ako su klijentelistički odnosi u društvu jaki stranke mogu da prežive samo ako su na vlasti, jer samo tako mogu da garantuju partikularistička dobra. Kada stranka siđe s vlasti gubi tu mogućnost. Ako prođe duže vreme da se ne vrati na vlast stranka može da se ugasi.

Ovo u Srbiji objašnjava raspad neki većih, ali i opstanak nekih manjih stranaka. Recimo, postepen raspad Demokratske stranke u periodu 2012–2020. ili brz nestanak G17 PLUS 2014. godine može da se objasni gubitkom privilegovane pozicije iz koje je moguća raspodela partikularističkih dobara. Nasuprot tome, produžetak tog pristupa omogućila je nekolicini manjih i naizgled beznačajnih stranaka, kao što su LDP, LSV, SPO itd., da dugo opstanu na

političkoj sceni, iako na izborima ne bi samostalno mogle da osvoje više od 1 odsto glasova.⁵

7. Demokratizacija i institucionalizacija

Odnos demokratije i institucionalizacije nije jednoznačan jer istraživanja pokazuju da i nedemokratski jednostranački sistemi mogu biti visokoinstitucionalizovani.⁶ Ovo je očekivano, jer u totalitarnim i autoritarnim vrstama sistema u kojima jedna stranka ima dominantnu poziciju obrasci interakcije među političkim akterima su stabilni dokle god je sistem stabilan. Kao primer mogu se uzeti Kina i Švedska. U obe zemlje indeks institucionalizacije stranačkog sistema je veoma visok, ali je jedna jednopartijski nedemokratski sistem, dok je druga višestranačka demokratija.⁷ U svakom slučaju, demokratski stabilni režimi su uvek i visokoinstitucionalizovani, dok slabljenje institucionalizacije predstavlja prvi signal da bi demokratija mogla da oslabi.

Međutim, postoji jedno pravilo koje se pokazalo kao otporno na fluktuacije u kvalitetu demokratije – to je činjenica da ne postoji kvalitetan demokratski sistem koji je istovremeno slabo institucionalizovan.⁸ To bi, drugim rečima, moglo da znači da slabljenje institucionalizacije ide paralelno sa slabljenjem kvaliteta demokratije, kao i da poboljšanje kvaliteta demokratije može da bude praćeno slabijom institucionalizacijom ako je režim prethodno bio nedemokratski ili hibridni, što bi značilo da se menja odnos aktera koji različito shvataju pravila igre. Za ovo prvo primer bi bila Srbija. Nakon početka slabljenja demokratskog skora dolazi do slabljenja institucionalizacije stranaka jer neke stranke ne mogu da se prilagode novim pravilima igre, te zbog gubitka pristupa partikularističkim dobrima gube veze s aktivistima i glasačima. Za ovo drugo primer bi bila Severna Makedonija. Nakon odlaska sa vlasti VMRO-DPMNE i jačanja demokratskih institucija, neki politički akteri, koji su izgubili pristup resursima, nisu mogli da se prilagode novim pravilima igre usled čega je oslabila i institucionalizacija stranačkog sistema.

5 Dušan Pavlović, "How Political Parties in Hybrid Regimes Help the Incumbent Maintain a Democratic Façade", *East European Politics and Societies*, 2020; <https://doi.org/10.1177/0888325420941101>

6 Fernando Bizzarro, Allen Hicken & Darin Self. *The V-Dem Party Institutionalization Index: a new global indicator (1900–2015)*. Working Paper SERIES 2017: 48. Gothenburg, The Varieties of Democracy Institute, 2017.

7 Isto.

8 Isto, p. 13.

8. Pojava novih stranaka

Nizak nivo institucionalizacije stranačkog sistema u Srbiji nastaje i kao posledica česte pojave novih stranaka i pokreta, koji često kratko traju. Njihov nastanak je uglavnom naličje raspada nekih starijih stranaka. Počev od 2014, kada je nastao pokret Dosta je bilo (DJB), pojavljuje se čitav niz novih pojedinaca, pokreta i stranaka koji učestvuju na izborima⁹ – Ne davimo Beograd, Saša Janković i Pokret slobodnih građana (PSG), Beli Preletačević, 1 od 5 miliona itd. U njima učešće uzimaju pojedinci koji se do tada nisu aktivno bavili politikom. Međutim, do sada niko od njih nije uspeo da se institucionalizuje. Posle uspeha iz 2016. godine, kada je osvojio 6 odsto glasova, DJB nije prešao sniženi cenzus 2020. godine. Posle osvojenih 17 odsto na predsedničkim izborima 2017. godine, Saša Janković se povukao iz politike, a PSG nije uspeo da pređe sniženi cenzus od 3 odsto na parlamentarnim izborima 2020. godine. Beli Preletačević napustio je politiku odmah posle predsedničkih izbora 2017. god. na kojima je osvojio 10 odsto glasova, kao i aktivisti pokreta 1 od 5 miliona posle parlamentarnih izbora 2020. godine (osvojili 0,63 odsto glasova). Ovi procesi mogu biti posledica čestih promena programskih pozicija novih stranaka, ali i nesnalažljivosti u stranačkom životu.

Posle 2012. godine pojavljuje se takođe čitav niz novih stranaka koje predvode političari koji su već imali iskustvo učešća u vlasti (Nova stranka, Narodna stranka, Stranka slobode i pravde, Srbija 21). Pojava ovih stranaka, kao i pojava novih pokreta i stranaka, velikim delom posledica je raspada postojećih stranaka, a najviše Demokratske stranke i LDP-a. Međutim, i ove stranke nisu za nekoliko godina uspele da se institucionalizuju. Neke stranke nisu 2020. godine uspele da pređu cenzus (Nova stranka, Srbija 21), dok su druge pak bojkotovale izbore (Narodna stranka, Stranka slobode i pravde). Bilo kako bilo, očekuje se dalje slabljenje institucionalizacije srpskog stranačkog sistema posle 2020. godine.

Literatura

- Bizzarro Fernando, Allen Hicken Allen & Self Darin, *The V-Dem Party Institutionalization Index: a new global indicator (1900–2015)*, Working Paper SERIES 2017: 48. Gothenburg, The Varieties of Democracy Institute, 2017.
- Coppedge Michael, Gerring John, Altman David, Bernhard Michael, Fish Steven, Hicken Allen, Kroenig Matthew, Lindberg I. Staffan, McMann Kelly, Paxton Pamela, Semetko A. Holly, Skaaning Svend-Erik, Staton Jeffrey & Teorrel Jan, "Conceptuali-

9 Ovde razmatramo samo pokrete koji su učestvovali na izborima u Srbiji. Šira diskusija o pokretima koji ne učestvuju na izborima može se pogledati Gazela Pudar Draško, Irena Fiket & Jelena Vasiljević, "Big dreams and small steps: comparative perspectives on the social movement struggle for democracy in Serbia and North Macedonia", *Southeast European and Black Sea Studies*, 20:1, 2020, pp. 199–219.

- zing and Measuring Democracy: A New Approach”, *Perspectives on Politics*, 9, 2011, pp. 247–267.
- Mainwaring Scot & Torcal Mariano, “Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization”, in: Richard S. Katz et al. (eds.), *Handbook of Party Politics*, Thousand Oaks: London and Sage: New Delhi, 2006, p. 206.
- Pavlović Dušan. “How Political Parties in Hybrid Regimes Help the Incumbent Maintain a Democratic Façade”, *East European Politics and Societies*, 2020. <https://doi.org/10.1177/0888325420941101>
- Pudar Draško Gazela, Fiket Irena & Vasiljević Jelena, “Big dreams and small steps: comparative perspectives on the social movement struggle for democracy in Serbia and North Macedonia”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 20: 1, 2020, pp. 199–219.
- Vangeli Anastas, *North Macedonia political briefing: Macedonian politics in 2020*, Vol. 25, No. 1 (MK), 2020, China-CEE Institute, Budapest.

Dušan Pavlović

CLIENTELISM AND THE INSTITUTIONALIZATION OF THE PARTY SYSTEM IN SERBIA 1990–2020.

Abstract: Thirty years after the renewal of the multi-party system in Serbia, the institutionalization of the party system has been weakening. After more than a decade of stability, the year of 2012 marks a new cycle of turbulence in the Serbian party system. Eight years on, it resulted in the dominance of one party in the Serbian Parliament. Several parties from the 1990s and 2000s disappeared from the scene. I link institutionalization with clientelism, arguing that strong clientelism contributes significantly to weak institutionalization. To measure institutionalisation and clientelism, I use the V-dem index of institutionalization along with the sub-indices and indicators that make it up.

Key words: clientelism, clientelistic goods, public goods, institutionalization, party system.

Doc. dr Jelena Lončar*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Učešće nepartijskih organizacija i grupa na izborima u Srbiji

Sažetak: Uverenje da su političke partije ključni akteri političkog predstavljanja podložno je sve većim kritikama kako opada identifikacija birača sa partijama i raste antipartizam. Paralelno sa tim u literaturi raste interesovanje za nepartijske organizacije i kandidate na izborima i mogućnosti da ovi akteri doprinesu novim modelima demokratije i demokratsnijem predstavljanju. S druge strane, u Srbiji je učešće nepartijskih organizacija na izborima gotovo u potpunosti neistraženo uprkos tome što se poslednjih godina na izborima pojavljuje sve više nepartijskih lista, odnosno grupa građana. Ovaj rad stoga analizira učešće nepartijskih organizacija na izborima u Srbiji sa ciljem da istraži pravilnosti u njihovom izbornom učešću i rezultatima i vezu između sve veće pojave grupa građana na izborima i sve većeg nepoverenja birača u političke partije.

Ključne reči: grupe građana, izbori, nepartijske organizacije, antipartizam, poverenje

1. Uvod

Kriza partijske demokratije i političkog predstavljanja praćena je širom sveta porastom interesovanja za nepartijske kandidate i organizacije. Iako još uvek na marginama relevantnosti, ova tema i u Srbiji postaje sve zanimljivija poslednjih

* E-mail: jelena.loncar@fpn.bg.ac.rs

godina u svetlu visokog nivoa antipartizma među građanima, kao i velike fragmentacije i krize (opozicionih) političkih partija u Srbiji.

Poslednjih godina u Srbiji se na izborima pojavljuje sve više nepartijskih organizacija. Nepartijske organizacije, poput sindikata, društvenih pokreta, građanskih inicijativa i udruženja građana, nisu zakonski definisane kao politički subjekti koji imaju pravo kandidovanja na izborima. One to, međutim, mogu da učine ukoliko se kandiduju kao grupe građana. Grupe građana imaju pravo da kandiduju izborne liste pod istim uslovima kao i političke partije ili stranačke koalicije. Na svim lokalnim izborima do sada grupe građana su osvajale od 5,77% glasova 2000. godine do 12,65% glasova 2016. godine. Na izborima 2016. godine ove liste su osvojile čak 10% odborničkih mandata. Pored toga, u mnogim opštinama grupe građana su jezičak na vagi za formiranje vladajućih koalicija. Iako su u Srbiji grupe građana pre svega zastupljene na lokalnom nivou, one se redovno pojavljuju i na parlamentarnim izborima, naročito poslednjih desetak godina. Uprkos njihovoj brojnosti i potencijalnom uticaju, u literaturi o partijama i izborima u Srbiji gotovo se i ne pominju.

Ovaj rad pokušava da odgovori na pitanje ko su grupe građana koje se kandiduju na izborima u Srbiji i pokušava da utvrdi pravilnosti u njihovoj pojavi na izborima i izbornim rezultatima. Kako se u dosadašnjoj široj akademskoj literaturi grupe građana najčešće vezuju za antipartizam među biračima, u radu pokušavam da rasvetlim vezu između sve veće pojave grupa građana na izborima i sve većeg nepoverenja birača u političke partije.

U prvom delu rada analiziram nivoe poverenja građana u političke partije i rezultate izbora za grupe građana kako na parlamentarnom tako i na lokalnom nivou. Na osnovu dostupnih podataka, ovde se vidi da antipartizam teško da može da objasni učešće grupa građana na izborima. U drugom delu rada stoga razmatram druga potencijalna objašnjenja. S obzirom na brojnost i raznolikost grupa građana na lokalnom nivou, kao i ograničenosti dostupnih podataka, u ovom delu rada se fokusiram na grupe građana koje su učestvovala na parlamentarnim izborima u Srbiji od 2000. do 2020. godine.

2. Antipartizam i nepartijske organizacije na izborima

Uverenje da su političke partije ključni akteri predstavničke demokratije je već nekoliko decenija na udaru kritičara. Izmeštanje procesa donošenja odluka na naddržavne nivoe, kao i niska izlaznost birača na izbore i sve manje poverenje i identifikacija birača sa partijama nameću pitanje koga političke partije i s kojim pravom predstavljaju. Političko predstavljanje se sve više vidi kao predstava u kojoj glumci (političari) putem različitih medijskih sredstava zavode publiku

(birače) zaobilazeći partije i stvarajući iluziju direktne veze između partijskih lidera i birača. U ovoj igri političke partije deluju kao bespotrebne, izumirujuće institucije.¹ S druge strane, političke partije se vide kao kartel koji kontroliše sve sfere društva i kojima izbori služe tek za sitne korekcije u procentualnoj raspodeli moći i uticaja. Birači vide sve manje razlika između dezideologizovanih partija, čija je jedina svrha selekcija, i postavljanje kadrova na javne funkcije i prestižne pozicije.² Ove dve slike partija, s jedne strane, bespomoćnih i ispražnjenih od svakog ideološkog sadržaja i veze sa biračima i, s druge, svemoćnih koje kontrolišu sve sfere političkog života, iako međusobno paradoksalne, ukazuju na krizu partijske demokratije. Kriza političkih partija doprinosi sve većem razmatranju mehanizama neposredne demokratije i ideja o postpredstavničkoj i postpartijskoj medijskoj demokratiji.³

Od 1990-ih godina se, međutim, na velika vrata vraća razumevanje da je političko predstavljanje (ipak) nužno za demokratiju.⁴ Rečima Dejvida Plotkea: „Suprotnost predstavljanju nije participacija. Suprotnost predstavljanju je isključivanje. A suprotnost participaciji je apstinencija... Reprerentacija nije nesrećan kompromis između ideala direktne demokratije i prljave moderne stvarnosti. Reprerentacija je presudna u konstituisanju demokratskih praksi”.⁵ Ovaj teorijski zaokret ka političkom predstavljanju ne zanemaruje kritike usmerene ka političkim partijama već, ukazujući na nužnost političkog predstavljanja, postavlja pitanje kako ga učiniti demokratskim.

U tom kontekstu, i fenomen nezavisnih kandidata i nepartijskih organizacija na izborima postaje sve zanimljiviji za istraživanja. Udruženja i inicijative građana i društveni pokreti takođe pretenduju da predstavljaju određene stavove i interese građana. Oni to čine pre svega van formalnih institucija političkog predstavljanja, ali se sve više odlučuju i za učešće na izborima. U literaturi se upravo ove organizacije i kandidati vide kao moguća alternativa političkim partijama koja bi u

1 Bernard Manin, *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

2 Frans Becker and René Cuperus, “The Party Paradox: Political Parties between Irrelevance and Omnipotence”, *Europäische Politik*, Friedrich Ebert Stiftung, 2004; Paul F. Whiteley, “Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world”, *Party Politics*, Vol. 17, Issue 1, 2010, pp. 21–44.

3 Slaviša Orlović, „Mediji i demokratija ili mediokratija”, *Politička misao*, 2015. Dostupno preko: <http://www.politikolog.com/files/Mediji%20i%20demokratija%20ili%20mediokratija%2C%20Politi%20C4%8Dka%20misao.pdf> (pristupljeno 15. 07. 2020).

4 Nadia Urbinati, *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2006.

5 David Plotke, “Representation is Democracy”, *Constellations*, 1997, Vol. 4, Issue 1, p. 19.

budućnosti mogla da doprinese novim modelima demokratije i demokratičnijeg predstavljanja.⁶

Učešće nepartijskih organizacija na izborima se u literaturi najčešće vezuje za antipartizam, odnosno nepoverenje građana u političke partije. Belandžer razlikuje dve dimenzije antipartizma: odbacivanje tradicionalnih većih političkih partija – specifičan antipartizam i odbacivanje političkih partija uopšte.⁷ U prvom slučaju, birači se na izborima opredeljuju za građanske inicijative i nove partije, dok u drugom slučaju obično politički apstiniraju sem ako se na izborima ne pojave antipartijske organizacije koje su sposobne da na kartu antipartizma mobilišu ove birače.

Odluka nepartijskih organizacija da se kandiduju na izborima može da bude odraz neuspeha političkih partija da odgovore na nove ili specifične zahteve u društvenom polju i obezbede poverenje građana. Otvaranjem novih pitanja ili drugačijih pristupa, organizacije, poput, na primer, ekoloških pokreta, mogu svojim učešćem na izborima da prošire političku agendu i nametnu većim strankama određene teme, uzdrmaju postojeće obrasce političkog takmičenja, primoraju glavne igrače da menjaju svoje izborne strategije, kao i da podignu nivo izlaznosti birača.⁸ Pored toga, glas nepartijskim organizacijama je često odraz tzv. „protestnog glasanja” gde glasači koriste priliku da pošalju poruku većim partijama, odnosno ne glasaju nužno „za” već „protiv” većih političkih partija.⁹

Kako su nepartijske organizacije često nove, manje uticajne i imaju manje šanse da pređu cenzus ili učestvuju u formiranju vlasti, birači se češće opredeljuju za njih na onim izborima koje smatraju manje važnim, poput lokalnih izbora. Tu je obično i izlaznost niža. Na izborima poput parlamentarnih, koji se smatraju bitnim, birači čak i kada su ideološki ili programski bliži nekoj novoj partiji ili nepartijskoj organizaciji uzimaju u obzir i strateške implikacije svog glasa pa neretko glasaju za „manje zlo”, odnosno veću stranku za koju očekuju da će preći cenzus i imati šanse da formira vlast.¹⁰

6 Nicole Bolleyer and Liam Weeks, “The puzzle of non-party actors in party democracy: Independents in Ireland”, *Comparative European Politics*, 2009, Vol. 7, Issue 3, pp. 299–324; Dawn Brancati, “Winning Alone: The Electoral Fate of Independent Candidates Worldwide”, *The Journal of Politics*, 2008, Vol. 70, Issue 3, pp. 648–662.

7 Éric Bélanger, “Antipartyism and Third-Party Vote Choice: A Comparison of Canada, Britain, and Australia”, *Comparative Political Studies*, 2004, Vol. 37, Issue 9, pp. 1054–1078.

8 Liam Weeks, “We Don’t Like (to) Party. A Typology of Independents in Irish Political Life, 1922–2007”, *Irish Political Studies*, Vol. 24, Issue 1, 2009, pp. 1–27; Liam Weeks, “Rage Against the Machine: Who is the Independent Voter?”, *Irish Political Studies*, Vol. 26, Issue 1, 2011, pp. 19–43.

9 Cliff Carrubba and Richard J. Timpone, “Explaining Vote Switching Across First- and Second-Order Elections: Evidence From Europe”, *Comparative Political Studies*, Vol. 38, Issue 3, 2005, pp. 260–281.

10 Piret Ehin and Mihkel Solvak, “Party Voters Gone Astray: Explaining Independent Candidate Success in the 2009 European Elections in Estonia”, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, Vol. 22, Issue 3, 2012, pp. 269–291.

Pored toga, nove partije i nepartijske organizacije se češće javljaju u novim demokratijama ili demokratijama u razvoju gde partijski sistemi nisu ukorenjeni, odnosno gde nema čvrstih veza između partija i birača.¹¹ Obično se javljaju u prvim godinama nakon demokratske tranzicije. Međutim, njihov broj se povećava čak i u državama sa visokim stepenom ukorenjenosti partija poput SAD, Kanade, Australije, Velike Britanije ili Irske.¹² Pored toga, čak i kada njihova brojnost može da se poveže sa kvalitetom demokratije, pojedina istraživanja ukazuju na to da glasanje za nove aktere više zavisi od razočaranja postojećim partijama nego stepena razvijenosti demokratije.¹³

Na osnovu postojeće literature, čini se da su i učešće nepartijskih organizacija na izborima, kao i njihovi izborni rezultati pre svega odraz krize partijske demokratije, odnosno visokog stepena nepoverenja građana u političke partije. U nastavku rada ću na primeru učešća nepartijskih organizacija na izborima u Srbiji pokušati da istražim ovu vezu.

3. Grupe građana na izborima u Srbiji

Na osnovu istraživanja javnog mnjenja o poverenju građana u političke partije¹⁴ i rezultata izbora ne može da se utvrdi jasna korelacija između poverenja građana Srbije u političke partije i političke participacije i izbornih rezultata grupa građana.

Građani Srbije imaju izuzetno nizak nivo poverenja u partije (Grafikon 1). Istraživanja pokazuju da su tokom 1990-ih građani bili izrazito nepoverljivi prema političkim partijama. Čak 71% građana 1996. godine je u istraživanjima govorio da ne veruje političkim partijama. Visok stepen nepoverenja građana u partije tokom devedesetih godina smanjuje se nakon demokratskih promena 2000.

11 Margit Tavits, "Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies", *British Journal of Political Science*, Vol. 38, Issue 1, 2008, pp. 113–133; Despot Kovačević, „Institucionalizacije partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ”, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2019.

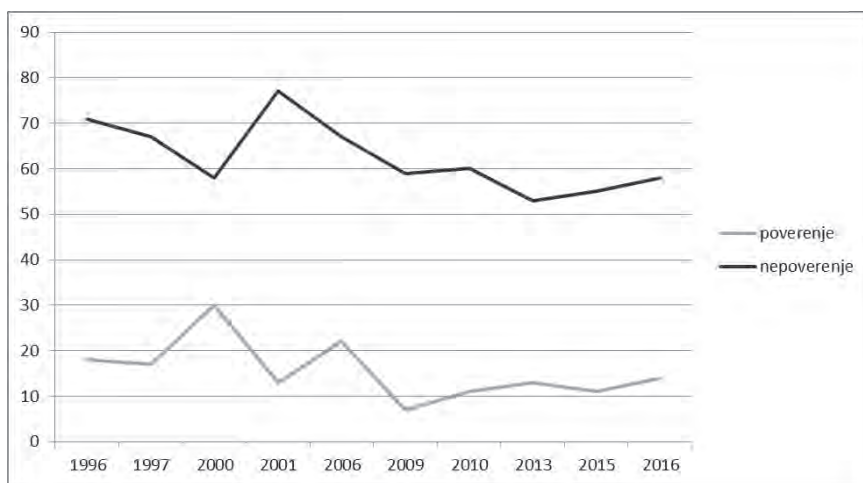
12 Colin Copus, Alistair Clark, Herwig Reynaert, and Kristof Steyvers, "Minor Party and Independent Politics beyond the Mainstream: Fluctuating Fortunes but a Permanent Presence", *Parliamentary Affairs*, Vol. 62, Issue 1, 2008, pp. 4–18; Liam Weeks, "We Don't Like (to) Party. A Typology of Independents in Irish Political Life, 1922–2007", op. cit.; Liam Weeks, "Rage Against the Machine: Who is the Independent Voter?", op. cit.

13 Margit Tavits, "Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies", op. cit.

14 CeSID, *Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji*, CeSID, USAID, Beograd, 2016; Zoran Đ. Slavujević, „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”, u: Mihajlović, Srećko (ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju: Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010, str. 59–71.

Međutim, već sledeće godine, nakon raspada Demokratske opozicije Srbije (DOS) i izneverenih očekivanja građana, trend nepoverenja opet značajno raste. Nepoverenje građana u političke partije je bilo najviše 2001. godine: čak 77% građana nije imalo poverenja, dok je tek 13% izražavalo poverenje u stranke. Nisko poverenje građana u prvih nekoliko godina nakon petooktobarskih promena odraz je političkih podela između tada već bivših partija DOS-a, kao i burnih političkih događaja poput hapšenja Miloševića i ubistva premijera Đinđića. Posle donošenja Ustava 2006. godine vidimo porast poverenja, odnosno smanjivanje nepoverenja, što je uobičajeno nakon velikih političkih promena. Međutim, već nakon izbora 2008. godine razočaranje građana opet raste i poverenje u stranke 2009. godine ima samo 7% građana. S druge strane, od 2009. do 2016. godine smanjuje se stepen nepoverenja, ali je i poverenje niže nego ikad. Izvesno je da partije u Srbiji imaju manjak legitimiteta. Neispunjena obećanja, raširena korupcija, sporo sprovođenje demokratskih reformi nakon 2000. godine, podele i afere unutar partija i među partijama vodili su velikom razočaranju građana, odnosno nepoverenju čak dve trećine građana u političke partije i izuzetno niskom poverenju samo jedne desetine građana Srbije.

Grafikon 1. (Ne)poverenje građana Srbije u političke partije

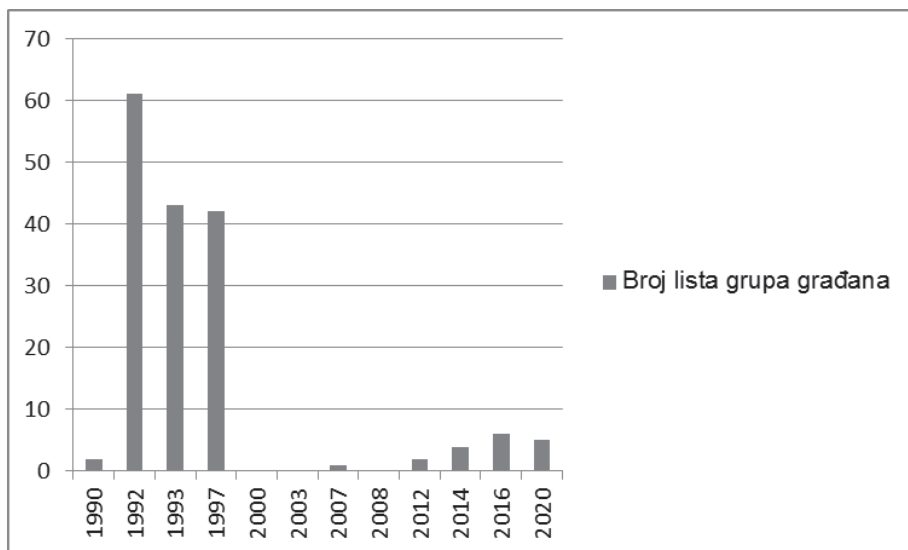
Izvor: CeSID, *Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji*, CeSID, USAID, Beograd, 2016; Zoran Đ. Slavujević, „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”, u: Mihajlović, Srećko (ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju: Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010, str. 59–71.

U takvim političkim okolnostima i s obzirom na izrazito nepoverenje birača u političke partije, partijska pripadnost mogla bi da bude više prepreka nego prednost na izborima. Rezultati izbora, međutim, sami po sebi ne daju dovoljno osnova za potvrđivanje ovakve hipoteze.

Na parlamentarnim izborima je najviše grupa građana učestvovalo u prvim godinama višepartizma da bi se postepeno njihov broj smanjivao (Grafikon 2). Ovde, međutim, treba uzeti u obzir da u ovom periodu imamo još uvek nerazvijen i neinstitucionalizovan partijski sistem. Političke partije u Srbiji počinju da se formiraju od uvođenja višepartizma tek 1990. godine pa je razumljiv veći broj nepartijskih lista u prvim godinama formiranja partijskog pluralizma. Uz to treba naglasiti da su u periodu do 2000. godine najveći broj grupa građana zapravo bile lokalne ili regionalne organizacije ili inicijative koje su se kandidovale samo u jednoj izbornoj jedinici. Naime, prvi višestranački izbori 1990. godine održani su po većinskom izbornom sistemu sa jednomandatnim izbornim jedinicama, da bi se odmah nakon toga prešlo na proporcionalni sistem, sa 9 izbornih jedinica 1992. i 1993, a potom 29 jedinica na izborima 1997. godine.

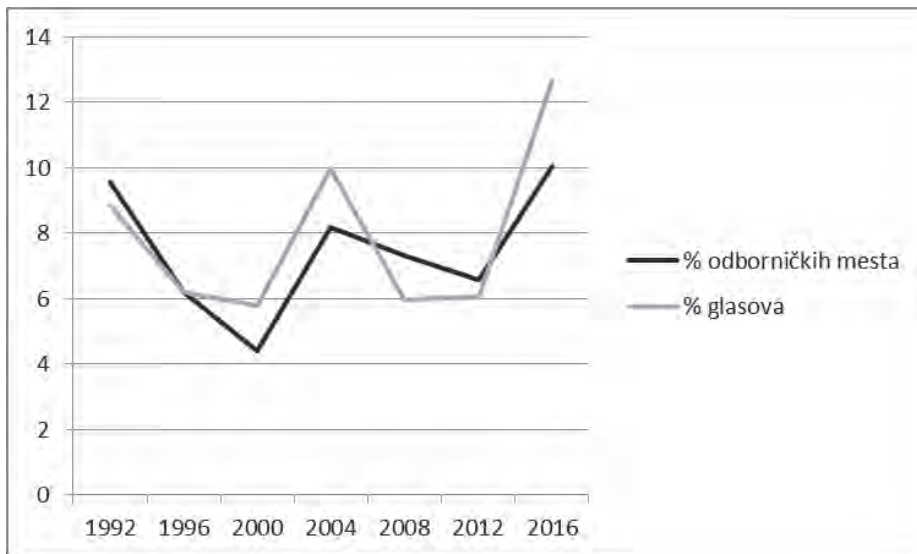
Pred izbore 2000. godine cela teritorija države postaje jedna izborna jedinica, nakon čega lokalne i regionalne organizacije i udruženja gube motivaciju da učestvuju u izbornoj trci na nacionalnom nivou. Pod istim izbornim sistemom, međutim, primetno je ponovno povećanje grupa građana na izborima od 2012. godine. Upravo u ovom periodu dolazi do značajnog pada poverenja u stranke (sa 22 procenta 2006. na 7 procenata 2009. godine). S druge strane, u periodu najvećeg nepoverenja u političke partije (2001–2006) grupe građana nisu učestvovala na izborima. Od demokratskih promena 2000, sve do izbora 2012. godine, nepartijske organizacije nestaju sa parlamentarne političke scene uprkos i dalje visokom nepoverenju birača u partije. Nepoverenje u političke partije bilo je najviše 2001. godine (77% građana), u periodu u kom na parlamentarnim izborima nema grupa građana. Pored toga, iako se paralelno sa izrazito niskim stepenom poverenja građana u partije u poslednja četiri izborna ciklusa povećava broj izbornih lista grupa građana, samo 2016. godine jedna lista uspeva da dobije podršku birača i pređe izborni prag od 5%. Čini se da antipartizam biračima nije dovoljan razlog glasanja za liste koje se predstavljaju kao nepartijske.

Grafikon 2. Učešće grupa građana na parlamentarnim izborima u Srbiji 1990–2020.

Izborni rezultati grupa građana na lokalnom nivou se takođe ne mogu direktno dovesti u vezu sa (ne)poverenjem u političke partije (Grafikon 3). Grupe građana su od 1990. godine najveći procenat glasova dobile na lokalnim izborima 2004. (9,96%) i 2016. godine (12,65%). Na izborima 2004. godine učestvovalo je čak 811 lista grupa građana, što je čak 3–5 puta više nego narednih godina. Ovo se može povezati sa razočaranjem birača u brzinu demokratskih reformi i način na koji su se tada već bivše partije DOS-a suočavale sa političkim i ekonomskim izazovima, kao i političkom krizom u državi izazvanom ubistvom premijera Đinđića. Vidljiv je i očekivani porast osvojenih mandata grupa građana nakon 2012. godine u periodu kada je stepen nepoverenja najniži: u proseku tek oko 10% građana od 2009. do 2016. godine kaže da veruje političkim strankama (Grafikon 1). Međutim, iako dolazi do preklapanja tendencija, u periodu relativno stabilnog izuzetno niskog poverenja u partije (oko 10%) poslednjih godina imamo velike oscilacije u broju lista i izbornim rezultatima grupa građana, što zahteva dodatno objašnjenje. Takođe 2000. godine, iako dolazi do porasta poverenja u stranke, nivo nepoverenja je bio isti kao, na primer, 2016. kada dolazi do značajnog povećanja političke participacije grupa građana na izborima, dok je 2000. godine bio najniži nivo učešća ovih lista.

Grafikon 3. Procenat glasova i odborničkih mesta grupa građana na lokalnim izborima u Srbiji 1990–2020.

Za detaljnije razumevanje grupa građana kao mehanizma učešća na izborima neophodno je detaljnije analizirati ko su grupe građana koje učestvuju na izborima i kakav je njihov odnos prema tradicionalnim političkim partijama. S obzirom na ograničenost podataka i brojnost grupa građana na svim nivoima izbora, ova analiza će se fokusirati na grupe građana koje su učestvovala na parlamentarnim izborima 2000–2020. godine.

4. Grupe građana = nepartijske organizacije?

Nešto detaljnija analiza fokusirana na grupe građana koje su do sada učestvovala na parlamentarnim izborima od 2000. godine ne ostavlja puno nade da su grupe građana mehanizam kroz koji se razvijaju alternative tradicionalnim partijama.

S jedne strane, svesni nepoverenja birača u političke partije, grupe građana koriste antipartijski diskurs kako bi privukle birače. Odluku da učestvuju na izborima često obrazlažu nepoverenjem u partije i grade imidž pozivajući se na svoj nepartijski identitet, odnosno različitost od partija. Rečima Branka Pavlovića, nosioca liste grupe građana na izborima 2007. godine: „Na listi je običan svet, okupljen sa idejom da proba da raskine partijsku blokadu svih mogućih struka i

da vrati točak na pravila struke”.¹⁵ Pojedina udruženja građana tako čak i u svoje nazive uključuju reč „pokret” kako bi birače uverili u svoj antipartijski ili nepartijski identitet.

Međutim, iako koriste antipartijski diskurs, analiza pokazuje da je čak 72% lista grupa građana na parlamentarnim izborima u periodu od 2000. do 2020. godine na neki način povezano s političkim strankama (Tabela 1). Najveći procenat njih se na političkoj sceni pojavio kao udruženje građana da bi nakon izbora započeli proces registracije političke stranke ili se utopili u već postojeću partiju. Drugi deo su ili udruženja građana ili koalicione liste koje je okupila i organizovala već postojeća politička partija.

Tabela 1. Ko stoji iza grupe građana na parlamentarnim izborima 2007–2020?

	2007.	2008.	2012.	2014.	2016.	2020.
Udruženje građana			1		1	3
Politička stranka je stožer građanske liste	1			1	2	1
Udruženje registrovalo političku partiju ili pokrenulo postupak registracije nakon izbora			1	2	2	1
Udruženje se utopilo u stranku				1	1	
Ukupno	1	0	2	4	6	5

Podaci pokazuju da je delovanje kroz grupu građana obično prelazna faza ka osnivanju nove političke partije. Na primer, Srpski pokret Dveri je prvi put učestvovao na izborima 2012. godine da bi tri godine kasnije registrovao političku partiju. U ovu grupu spada i udruženje Dosta je bilo, koje od 2014. godine redovno učestvuje na izborima kao grupa građana. Ovo je jedina lista grupe građana koja je od 2000. godine osvojila poslaničke mandate, i to 16 mandata na izborima 2016. godine (Tabela 2). Odmah nakon izbornog uspeha i ovo udruženje počinje da skuplja potpise kako bi se registrovalo kao politička partija. Obe ove organizacije deluju kao klasične političke partije.

Drugoj grupi građana, koje teško da možemo smatrati nepartijskim, pripadaju ona udruženja koja su se nakon prvih izbora kolektivno učlanila u postojeću političku partiju. Tako se, na primer, Levica Srbije, koja je 2016. godine učestvovala na parlamentarnim izborima, nakon toga kolektivno učlanila u Stranku slobode i pravde. Na parlamentarnim izborima 2014. godine učestvovala je i lista Treća

15 Beta, „Predata lista Branka Pavlovića”, B92, 15. 12. 2006. Dostupno preko: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=12&dd=15&nav_category=418&nav_id=223738 (pristupljeno 24. 06. 2020).

Srbija – Za sve vredne ljude, udruženje koje je osnovano 2012. godine izdvajanjem dela članstva iz Srpskog pokreta Dveri. Naredne godine udruženje postaje politička stranka kolektivnim učlanjenjem u stranku Bogata Srbija. Ova partija potom menja naziv u Narodni slobodarski pokret. Treća Srbija, koja je tada već zvanično bila stranka, 2016. godine je, u koaliciji sa udruženjem Narodna mreža, kandidovala izbornu listu grupe građana U inat – Složno za Srbiju – Narodni savez.

Poput ove liste i iza nekoliko drugih lista grupa građana se u suštini kriju političke partije. U nekim slučajevima stranački funkcioneri na izbore izlaze kao grupa građana jer procenjuju da će im ime partije doneti više štete nego koristi ili su u pitanju izborni savezi koji faktički uključuju političke partije, ali se formalno registruju kao grupa građana. Tako su mnoge grupe građana zapravo liste političkih partija koje su procenile da će povezivanje sa partijom da im umanjí glasove.

Jedan od primera je udruženje „Pokret Metla 2020” koje se kao grupa građana kandidovalo na parlamentarnim i lokalnim izborima 2020. godine. Oni su, s jedne strane, udruženje koje u kampanji koristi antipartijski diskurs i na izborima deluju kao grupa građana. Prva tačka programa ima za cilj da doprinese kreiranju antipartijskog imidža: „Da narodu vratimo otetu državu – Državu smo pretvorili u partijsku prćiju koja izjeda naše društvo. Zbog toga ćemo promeniti način na koji građani biraju svoje predstavnike. Vreme je da prvenstveno glasamo za ljude po imenu i prezimenu a ne za stranke”.¹⁶ S druge strane, stožer ovog udruženja je jedna dugogodišnja i po načinu organizacije tradicionalna politička stranka – Demokratska stranka Srbije (DSS)¹⁷, pa je ubedljivost njihovog nepartijskog, a pogotovo antipartijskog predstavljanja upitna. Iako je formalno u pitanju udruženje građana, zanimljivo je da se ono biračima predstavlja kao pokret kako bi potencijalnim biračima delovalo da se oslanjaju na masovnu podršku i teže društvenim promenama.

U ovoj grupi su i liste Branko Pavlović – Zato što mora bolje (izbori 2007. godine), Patriotski front – Dr Borislav Pelević (izbori 2014) i Grupa građana Za preporod Srbije – prof. dr Slobodan Komazec (izbori 2016). Iza prve liste je stajala politička stranka Inicijativa za normalnu Srbiju, registrovana 2003. godine, nastala odvajanjem dela članstva iz Socijaldemokratske unije. Druga lista se na izborima 2014. godine okupila oko političke stranke Sabor srpskog jedinstva (raniji naziv Stranka srpskog jedinstva)¹⁸. Pored ove stranke, listu su činila udruženja

16 Pokret Metla 2020, „Program”. Dostupno preko <https://www.metla.rs/srl/program/> (pristupljeno 28. 06. 2020).

17 Pored DSS, okosnicu ovog udruženja čine i Grupa za prosperitet Srbije, Udruženje starosedelaca iz Kraljeva i Tim za život.

18 Stranka srpskog jedinstva je osnovana pred parlamentarne izbore 1993. godine, nakon izbornog uspeha grupe građana predvođene Željkom Ražnatovićem Arkanom na parlamentarnim izborima godinu dana ranije. Zanimljivo je da je ova grupa građana na parlamentarnim izborima 1992. godine osvojila 5 poslaničkih mandata više zahvaljujući izbornom sistemu i niskoj izlaznosti birača.

Srpski sabor Zavetnici, Narodni pokret Preporod Srbije i Slobodna Srbija. Srpski sabor Zavetnici je samostalno formirao listu grupe građana na narednim izborima 2016, da bi se 2019. godine transformisalo u političku stranku. Iza treće liste, koja se kandidovala na izborima 2016, nalazi se stranka Srpski preporod, koja pod ovim nazivom postoji od 2015. godine, nakon što su se Srpskoj demokratskoj stranci priključila udruženja Otadžbinski front, Pokret veterana Srbije i Pokret ratnih vojnih invalida.

Tabela 2. Rezultati parlamentarnih izbora
za grupe građana 2007–2020.

Liste grupa građana po godinama	% osvojenih glasova	osvojeni mandati
2007.		
Branko Pavlović – Zato što mora bolje	0,39	0
2008.		
/	/	/
2012.		
Dveri za život Srbije	4,33	0
Pokret radnika i seljaka	1,46	0
2014.		
Dveri – Boško Obradović	3,58	0
Dosta je bilo – Saša Radulović	2,09	0
Treća Srbija – Za sve vredne ljude	0,45	0
2016.		
Dosta je bilo – Saša Radulović	6,02	16
Borko Stefanović – Srbija za sve nas	0,94	0
Za slobodnu Srbiju – Zavetnici – Milica Đurđević	0,73	
U inat – Složno za Srbiju – Narodni savez	0,46	
Grupa građana Za preporod Srbije – prof. dr Slobodan Komazec	0,35	
Dijalog – Mladi sa stavom – Stanko Debeljaković	0,27	

Ova grupa građana se kandidovala samo u izbornoj jedinici na Kosovu i Metohiji gde su albanski birači bojkotovali izbore, usled čega je došlo do velike nesrazmere u broju upisanih birača i broju birača koji su izašli na izbore. Kao posledica, ova grupa građana je sa samo 17.352 glasa osvojila 5 mandata, dok je proseka na nivou cele države bio 18.895 glasova za jedno poslaničko mesto. Marko Mijatović, *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2016, str. 115.

2020.		
Suverenisti	2,3	
Metla 2020	2,24	
Sergej Trifunović – Pokret slobodnih građana	1,58	
Pokret Levijatan – Živim za Srbiju	0,7	
Grupa građana 1 od 5 miliona	0,63	

Samo za pet lista nije utvrđena formalna veza sa političkom partijom:

- 1) Pokret radnika i seljaka, lista koja se kandidovala na izborima 2012. godine, a čine je Unija malinara Srbije, Asocijacija poljoprivrednika, Svinjari Srema i Mačve, predstavnici ratnih veterana, penzionera i nezaposlenih (1,46% glasova);
- 2) Dijalog – Mladi sa stavom – Stanko Debeljaković, lista koju su na izborima 2016. godine kandidovali studenti okupljeni u istoimenoj organizaciji (0,2% glasova);
- 3) 1 od 5 miliona, udruženje koje je formirao deo studenata koji su predvodili i učestvovali u protestima protiv vlasti u periodu od 2018. godine (0,63% glasova);
- 4) Pokret Levijatan – Živim za Srbiju, lista sa parlamentarnih izbora 2020. iza koje stoje dva desničarska udruženja (0,70% glasova);
- 5) Sergej Trifunović – Pokret slobodnih građana, listu je kandidovalo istoimeno udruženje građana koje je 2017. godine, nakon predsedničkih izbora, osnovao Saša Janković, tada drugoplasirani predsednički kandidat i nekadašnji Zaštitnik građana.

Ovde se postavlja pitanje koliko ima smisla da neka od ovih udruženja tretiramo kao nepartijske organizacije. Pokret slobodnih građana, na primer, po svojoj organizaciji i načinu delovanja podseća na političku stranku iako su registrovani kao udruženje građana. Ova dilema se odnosi i na Dosta je bilo koje još uvek nije završilo proces registracije stranke, kao i na Dveri do 2015. godine, organizaciju koja se na izborima 2012. i 2014. godine kandidovala kao grupa građana. Mnoga od ovih udruženja, pokreta ili građanskih inicijativa, koji kao grupe građana učestvuju na izborima, koriste slične taktike i načine delovanja kao partije i vrlo ih je teško razlikovati od tradicionalnih političkih partija. Mnoge od njih su organizacije koje se oslanjaju na harizmatско vođstvo uz centralizovanu organizaciju i slanje populističkih poruka biračima. S obzirom na sličnosti sa strankama, pojedini autori smatraju da ovakve organizacije možemo tretirati kao političke partije. Spasojević i Stojiljković, na primer, političkim partijama smatraju sve one „organizacije koje prepoznajemo na osnovu imena i koje su u stanju da na izborima istaknu i predstave kandidate za javne

funkcije”.¹⁹ Drugim rečima, „ako nešto izgleda kao stranka i ako se ponaša kao stranka smatraćemo ga strankom bez obzira na formalni status, naziv ili želje samih aktera”, smatraju ovi autori.²⁰

S obzirom na antipartijski diskurs i kritike koje upućuju tradicionalnim političkim strankama, nameće se pitanje da li se ova udruženja, inicijative i partije u bilo čemu razlikuju od tradicionalnih stranaka. Zbog toga što nastaju iz civilnog društva, mogli bismo očekivati da ove organizacije bar delom funkcionišu drugačije u odnosu na većinu političkih partija u Srbiji. Naime, u gotovo svim slučajevima partije u Srbiji su osnovali uski oligarhijski krugovi koji su naknadno pokušavali da privuku širu podršku članstva, simpatizera i birača, tzv. model penetracije.²¹ Ove partije su liderske, hijerarhijski ustrojene sa jakim partijskom disciplinom. Za razliku od njih, moglo bi se očekivati da partije koje nastaju difuznim procesom, odnosno iz grupa građana, imaju određeni nivo unutarstranačke kompeticije uz veći stepen unutarstranačkog pluralizma, participacije i uključenosti. Grupe građana koje su do sada učestvovala na parlamentarnim izborima ne pokazuju, međutim, u organizacionom smislu značajne razlike u odnosu na tradicionalne partije. Tako, recimo, primer transformacije pokreta Dveri u političku stranku svedoči o pluralizmu u početnoj fazi stranačkog delovanja da bi ubrzo došlo do podela, osipanja liderskog kruga i dominacije jednog lidera.²²

Imajući sve ovo u vidu ne može se tvrditi da je antipartizam objašnjenje za delovanje grupa građana u Srbiji makar na parlamentarnom nivou, kao ni da su grupe građana demokratičnija i participativnija alternativa političkim partijama. Postavlja se pitanje šta onda objašnjava iznenadni porast broja grupa građana na izborima od 2012. godine (Grafikon 4). Jedno od objašnjenja, iako ne nužno i jedino, leži u promeni uslova za registraciju političkih stranaka 2009. godine.

U periodu od 2000, zaključno sa izborima 2008. godine, samo se jedna nepartijska lista kandidovala na izborima i to 2007, ali je, kao što smo videli ranije u radu, i iza te liste stajala politička partija. Ponovno povećanje nepartijskih lista na izborima od 2012. može se objasniti znatno otežanim uslovima za registraciju političke stranke od 2009. godine. Prema Zakonu o političkim strankama iz 2009. godine, za registraciju stranke je potrebno 10.000 potpisa, što zahteva velike organizacione resurse, ali i nezanemarljive finansijske izdatke jer svi potpisi moraju da budu sudski overeni.²³ Do tada je važio Zakon o političkim organizacijama iz

19 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020, str. 142–143.

20 Isto, str. 143.

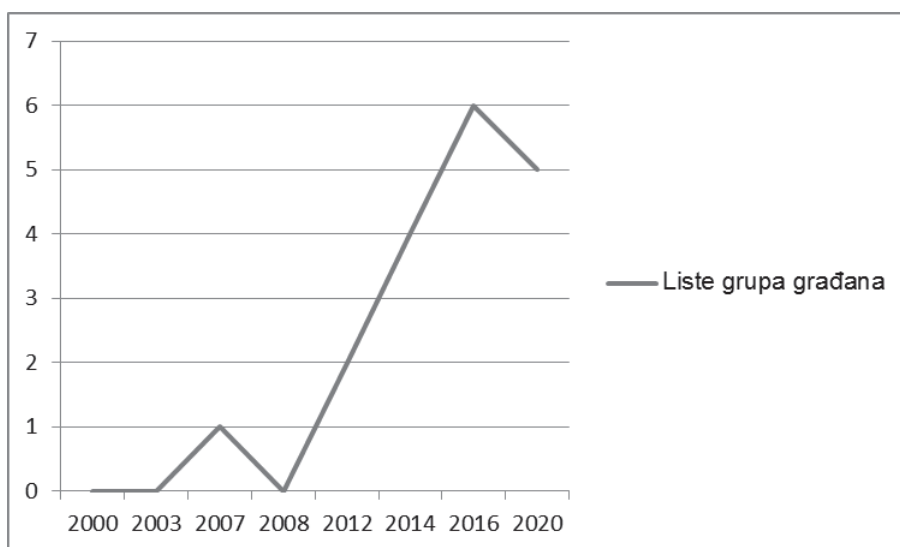
21 Isto, str. 165.

22 Isto, str. 167.

23 Zakon o političkim strankama, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 36/2009 i 61/2015, Beograd, 2009.

1990. godine prema kom je bilo dovoljno 100 potpisa za osnivanje stranke, što je dovelo do velikog broja registrovanih stranaka tokom 1990-ih godina – 2005. godine ih je bilo više od 400. Zakon iz 2009. godine je predvideo i da se postojeće stranke ponovo registruju, što je bio izazov čak i za stranke koje su duže postojale. Zbog ovako rigidnih uslova mnogi se odlučuju na osnivanje udruženja i izlazak na izbore kao grupe građana da bi kasnije registrovali stranku ili se utopili u postojeću.

Grafikon 4. Izborne liste grupa građana na parlamentarnim izborima u Srbiji 2000–2020.

Prelomni uticaj zakonskih promena na učešće grupa građana na izborima potvrđuje se detaljnijim osvrtom na period izbora od 2000. do 2008. Nepartijske organizacije koje su u ovom periodu pokazale interesovanje za učešće na izborima nisu to činile kao grupe građana već su se zbog vrlo liberalnih i finansijski povoljnih uslova brzo pred izbore registrovale kao političke stranke. Pokret Otpor i G17+ su dobri primeri političkih partija koje nastaju iz civilnog društva. Pokret Otpor se registrovao kao politička stranka samo mesec dana pre učešća na parlamentarnim izborima 2003. godine, da bi se odmah nakon izbornog neuspeha kolektivno učlanio u Demokratsku stranku. Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata je odlukom glavnog odbora u jesen 2002. godine osnovala stranku Laburističku partiju Srbije koja se kandidovala na parlamentarnim izborima 2003.

i potom nestala sa političke scene. Nakon sukoba unutar Liberalno demokratske partije, Branislav Lečić 2007. godine osniva Narodni pokret Moja Srbija. Poput gorepomenutih organizacija, i ova partija se biračima predstavlja kao antipartijska: „Pokret aludira na vrednosti koje su promakle u partijskom organizovanju života. ‘Moja Srbija’ je pokret radnika, seljaka i poštene inteligencije, kako to šaljivo volim da kažem. U partijskim podelama resora i upravnih odbora građanin je ispušten i zaboravljen. Ništa ne obećavamo već nudimo sebe kao servis građanima”.²⁴ Stranka je postojala samo tri godine; kolektivno se priključila Demohrišćanskoj stranci Srbije 2010. godine nakon neuspeha na izborima dve godine ranije.

Iz ovoga možemo da zaključimo da su, uprkos pokušajima izgradnje identiteta naspram političkih partija, grupe građana koje su do sada učestvovala na parlamentarnim izborima u Srbiji znatno bliže tradicionalnim političkim partijama nego što bi se moglo očekivati na osnovu literature koja se fokusira na antipartizam i krizu političkih partija.

5. Zaključak

Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da političke partije postaju sve manje popularne među biračima, odnosno dolazi do pada modela partijske identifikacije i porasta antipartizma. Deo literature pojavu nepartijskih organizacija na izborima tumači kao reakciju na krizu političkih partija i preispitivanje superiornosti partijskih organizacijskih kapaciteta u obezbeđivanju predstavljanja građana.

Ispitivanje ove veze na primeru parlamentarnih izbora u Srbiji nije potvrdilo odlučujući uticaj antipartijskih sentimenata na učešće i izborne rezultate grupa građana. Štaviše, bar kada je reč o grupama građana koje se kandiduju na parlamentarnim izborima, čini se da su one blisko povezane sa političkim partijama. Iza jednog dela ovih lista stoje već postojeće tradicionalno organizovane političke partije koje, svesne razočaranosti birača u partije, pokušavaju da se predstave u drugačijem svetlu. Drugi i na izborima uspešniji deo grupa građana ovaj mehanizam učešća na izborima koristi kao prvi korak u razvijanju stranačke infrastrukture i registracije političke partije, dok se one manje uspešne organizacije utapaju u postojeće stranke.

Čini se da bi njihovu sve veću pojavu na parlamentarnim izborima od 2012. godine pre mogla da objasne institucionalna ograničenja nego antipartizam. Od 2009. godine se znatno otežavaju uslovi za registraciju političkih partija u Srbiji, zbog čega institucija grupa građana postaje sve popularnija. Ne tvrdim, međutim,

24 Branislav Lečić, Kurir, 29. 9. 2007. godine prema Istinomer, „Branislav Lečić”. Dostupno preko: <https://www.istinomer.rs/akter/branislav-lecic/> (pristupljeno 21. 07. 2019).

da je ovo jedino objašnjenje i da ono važi za sve grupe građana. Na lokalnom nivou pogotovo ima raznih grupa građana sa različitom dužinom trajanja, ideološkim pozicijama, motivacijama, ciljevima i interesima – od lokalnih pokreta zainteresovanih za mali broj lokalnih tema koji neguju pluralizam i teže participativnoj demokratiji, preko klijentelističkih grupa, do političkih parodija. Ove grupe su svakako, kako zbog svoje raznolikosti tako i brojnosti i uticaja, vredne detaljnijeg istraživanja u budućnosti. Usmerenije studije slučajeva u budućim istraživanjima bi nam nesumnjivo donele korisne uvide.

Literatura

- Becker Frans and René Cuperus, "The Party Paradox: Political Parties between Irrelevance and Omnipotence", *Europäische Politik*, Friedrich Ebert Stiftung, 2004.
- Beta, „Predata lista Branka Pavlovića”, B92, 15. 12. 2006. Dostupno preko: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=12&dd=15&nav_category=418&nav_id=223738 (pristupljeno 24. 06. 2020).
- Bolleyer Nicole and Liam Weeks, "The puzzle of non-party actors in party democracy: Independents in Ireland", *Comparative European Politics*, Vol. 7, Issue 3, 2009, pp. 299–324.
- Brancati Dawn, "Winning Alone: The Electoral Fate of Independent Candidates Worldwide", *The Journal of Politics*, Vol. 70, Issue 3, 2008, pp. 648–662.
- Bélanger Éric, "Antipartyism and Third-Party Vote Choice: A Comparison of Canada, Britain, and Australia", *Comparative Political Studies*, Vol. 37, Issue 9, 2004, pp. 1054–1078.
- Carrubba Cliff, and Richard J. Timpone, "Explaining Vote Switching Across First- and Second-Order Elections: Evidence From Europe", *Comparative Political Studies*, Vol. 38, Issue 3, 2005, pp. 260–281.
- CeSID, *Javno mnjenje Srbije: Politička i društvena situacija u Srbiji*, CeSID, USAID, Beograd, 2016.
- Copus Colin, Alistair Clark, Herwig Reynaert, and Kristof Steyvers, "Minor Party and Independent Politics beyond the Mainstream: Fluctuating Fortunes but a Permanent Presence", *Parliamentary Affairs*, Vol. 62, Issue 1, 2008, pp. 4–18.
- Ehin Piret, and Mihkel Solvak, "Party Voters Gone Astray: Explaining Independent Candidate Success in the 2009 European Elections in Estonia", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, Vol. 22, Issue 3, 2012, pp. 269–291.
- Istinomer, „Branislav Lečić”. Dostupno preko: <https://www.istinomer.rs/akter/branislav-lecic/> (pristupljeno 21. 07. 2019).
- Kovačević Despot, „Institucionalizacije partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ”, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2019.
- Manin Bernard, *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

- Mijatović Marko, *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2016.
- Orlović Slaviša, „Mediji i demokratija ili mediokratija”, *Politička misao*, 2015. Dostupno preko: <http://www.politikolog.com/files/Mediji%20i%20demokratija%20ili%20mediokratija%20C%20Politi%C4%8Dka%20misao.pdf> (pristupljeno 15. 07. 2020).
- Plotke David, “Representation is Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, Issue 1, 1997, pp. 19–34.
- Pokret Metla 2020, „Program”. Dostupno preko: <https://www.metla.rs/srl/program/> (pristupljeno 28. 06. 2020).
- Slavujević Zoran Đ., „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima”, u: Mihajlović, Srećko (ur.), *Kako građani Srbije vide tranziciju: Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010, str. 59–71.
- Spasojević Dušan i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.
- Tavits Margit, “Party Systems in the Making: The Emergence and Success of New Parties in New Democracies”, *British Journal of Political Science*, Vol. 38, Issue 1, 2008, pp. 113–133.
- Urbinati Nadia, *Representative Democracy: Principles and Genealogy*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2006.
- Weeks Liam, “We Don’t Like (to) Party. A Typology of Independents in Irish Political Life, 1922–2007”, *Irish Political Studies*, Vol. 24, Issue 1, 2009, pp. 1–27.
- Weeks Liam, “Rage Against the Machine: Who is the Independent Voter?”, *Irish Political Studies*, Vol. 26, Issue 1, 2011, pp. 19–43.
- Whiteley Paul F., “Is the party over? The decline of party activism and membership across the democratic world”, *Party Politics*, Vol. 17, Issue 1, 2010, pp. 21–44.
- Zakon o političkim strankama, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2009 i 61/2015, Beograd, 2009.

Jelena Lončar

PARTICIPATION OF NON-PARTY ORGANIZATIONS AND GROUPS IN THE ELECTIONS IN SERBIA

Abstract: The belief that political parties are key actors of political representation is increasingly criticized as voters’ identification with political parties declines and anti-partisanship grows. At the same time, there is a growing academic interest in the electoral participation of non-party organizations and candidates and opportunities for these actors to contribute to new models of democracy and more democratic representation. On the other hand, in Serbia, the participation of non-party organizations in the elections is almost completely unexplored, despite the fact that in recent years non-party lists, i.e.

groups of citizens, have increasingly been participating in the elections. This paper therefore analyzes the participation of non-party organizations in the elections in Serbia in order to explore the patterns in their electoral appearance and results, and the connection between the growing electoral participation of groups of citizens and a growing distrust of voters in political parties.

Key words: citizen groups, elections, non-party organizations, anti-partismship, trust.

Prof. dr Dušan Spasojević*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Društveni rascepi i partijski sistem Srbije

Sažetak: U ovom poglavlju opisujemo tri osnovne faze razvoja partijskog sistema Srbije – prvu, tranzicionu deceniju (1990–2000), period vladavine Demokratske opozicije Srbije i njenih naslednica (2000–2012) i period povratka starog režima na vlast (2012–2020). Ova tri perioda se porede iz perspektive teorije socijalnih rascepa i njene tri komponente – političkih aktera, najvažnijih pitanja i društvenih grupa koje podržavaju ove aktere. Teorija društvenih rascepa nam omogućuje da se fokusiramo samo na najvažnije teme i aktere, kao i elemente kontinuiteta, što je od velikog značaja u nestabilnom partijskom sistemu. Srpsku politiku pokreće oštra debata između modernističke i tradicionalističke strane; ovaj rascep objašnjava najveći deo političkih borbi u prve dve faze, kao i manjak ideološke komponente u trećoj fazi razvoja. Istovremeno, dominacija vrednosnih rascepa otežava formiranje ekonomskih podela između stranaka. Sve ovo pogoduje povećanom uticaju *regime cleavage*, odnosno liniji podele u odnosu prema vlasti.

Ključne reči: Srbija, partijski sistem, socijalni rascepi, tradicionalizam, modernizam

* E-mail: dušan.spasojević@fpn.bg.ac.rs

1. Uvod

Partijski sistem Srbije se u poslednjih 30 godina razvijao kroz nekoliko vrlo različitih faza. Ove faze se razlikuju po okolnostima i akterima (liderima, ali i vodećim strankama), istaknutim pitanjima/temama i koalicijama/savezima, što značajno otežava retrospektivnu analizu. Zbog toga u ovom poglavlju istraživačkom problemu pristupamo iz nešto opštije perspektive, odnosno kroz teoriju socijalnih rascepa. Ovaj pristup je prigodan jer se fokusira na osnovne linije podela koje čine temelj politike u svakom društvu; ove linije su stabilne i trajne, pa se nužno ne menjaju zajedno sa liderima stranaka, prilikom spajanja starih i sa nastankom novih aktera, niti izmenom vladajućih koalicija. Zapravo, nasuprot promenljivoj pojavnosti politike, socijalni rascepi bi trebalo da obezbeđuju stabilnost i osnovu na kojoj se odigrava politička borba; na analitičkom nivou, pristup nam omogućuje uočavanje glavnih polja/linija takmičenja i aktere između kojih se vode najvažnije borbe.

Naravno, što više idemo ka načelnim nivoima to smo udaljeniji od konkretne političke realnosti. Tako se i u inicijalnoj teoriji socijalnih rascepa Lipseta i Rokkana¹ čitav politički život sveo na četiri osnovne linije sukoba – između radnika i kapitalista, sekularnih i vernika, urbanog i ruralnog stanovništva i decentralista i centralista. Ipak, ove četiri linije bile su dovoljne da objasne složenu dinamiku razvoja zapadnoevropskih partijskih sistema od nastanka do poslednje četvrtine 20. veka.

Analitički gledano, koncept rascepa počiva na tri dimenzije² – socio-demografskoj (koja se odnosi na društvenu grupu), ideološkoj (odnosi se na vrednosti te društvene grupe) i organizacionoj (politička organizacija koja predstavlja društvenu grupu). U klasičnoj teoriji pravac formiranja rascepa je odozdo nagore (*bottom – up*), što znači da se na osnovu razlike u društvenoj strukturi, odnosno društvenom položaju i pripadanju pojedinaca, formiraju stavovi i vrednosti, a na osnovu toga i odabir organizacija koje ih zastupaju. Ove organizacije nisu nužno bile samo političke partije, već je važan deo stvaranja grupne kohezije vršen preko organizacija civilnog društva i drugih društvenih institucija koje su okupljale pripadnike određenih društvenih grupa (poput sindikata, crkava, sportskih i kulturnih udruženja).

- 1 Martin Seymour Lipset and Stein Rokkan, "Cleavage Structures, Party System, And Voter Alignments: an Introduction", in: Lipset Martin Seymour and Rokkan Stein (eds.), *Party systems and Voter Alignment: Cross-national perspective*, The Free Press, Collier-Macmillan Limited, New York, London, 1967, pp. 1–67.
- 2 Stefano Bartolini and Peter Mair *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885–1985*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.

Osnovni koncept rascepa vremenom biva redefinisan na više načina. Zanimljivo, demokratizacija postkomunističkih društava i savremene postindustrijske demokratije, iako iz različitih razloga, na sličan način prilagođavaju osnovnu Lipset-Rokanovu ideju – prednost se daje liderima i njihovom (re)konstruisanju kolektivnih identiteta (uvođenje *top-down* elementa u pristup) i stvaranju društvenih grupa/zajednica oko vrednosti i ideologija, sa smanjenim uticajem socio-demografskih karakteristika.³

Na osnovu iznetog teorijskog okvira, razmatraćemo dinamiku političkih rascepa u Srbiji kroz tri osnovna perioda – Miloševićevu deceniju (1990–2000), prvu tranzicionu dekadu (2000–2010) i poslednji populistički talas (2010–2020). Igram slučaja, deluje da se dosadašnjih trideset godina pluralizma može razumeti kroz tri skoro jednaka perioda. Zapravo, granica između prve i druge dekade se može jasno povući zbog petooktobarskih promena 2000. godine, dok je prelaz iz druge u treću fazu nešto nejasniji – može se postaviti u 2008. godinu kada nastaje SNS, ali i u 2012. kao simboličku tačku povratka stranaka starog režima na vlast. Naše solomonsko rešenje da prelaznu tačku postavimo u 2010. više govori o tome da prelaz iz druge u treću fazu razumemo kao proces, a manje o želji (ali i mogućnosti) da izaberemo konkretan istorijski trenutak.

2. Devedesete – od *tabula rasa* do *regime cleavage*

Srpska politička scena u nastajanju je početkom devedesetih ličila na druge istočnoevropske države. Opozicione stranke nastajale su iz disidentskih krugova, inspirisane desnim idejama – slobodnim tržištem, nacionalnim pitanjima, monarhijom, ali i temeljnim demokratskim konceptima poput slobode govora i ljudskih prava. Zbog slobode političara da sami kreiraju ponudu bez previše inputa i ograničenja odozdo (tj. od strane građana i civilnog društva), mnogi autori ovu situaciju označavaju pojmom *tabula rasa*. Sa druge strane, vladajući socijalisti nastali su formalnom transformacijom Saveza komunista u Socijalističku partiju Srbije, koja je zadržala imovinu, kadrove i resurse.

Gledamo iz perspektive poretka, socijalisti su izveli ono što Kičelt⁴ naziva preventivnom reformom i zauzeli vodeća mesta u novom, formalno pluralističkom kontekstu. U Srbiji je početkom 1990. donet novi ustav koji je označio početak demokratske tranzicije, iako je u sebi zadržao neke karakteristike prethodnog,

3 Kevin Deegan-Krause and Zsolt Enyedi, "Agency and the Structure of Party Competition: Alignment, Stability and the Role of Political Elites", *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, pp. 686–710.

4 Herbert Kitchelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski and Gabor Toka, *Post-communist Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

komunističkog perioda. Zapravo, mnogo važniji od samog teksta ustava je proces kojim je nastao ustav – za razliku od brojnih istočnoevropskih primera gde su prvi izbori (*founding elections*) prethodili ustavu, u Srbiji je ustav postavio okvir za prve izbore.

Takođe, pod unakrsnim pritiskom nastajuće srpske desnice, sa jedne, i separatističkih desnica u Hrvatskoj i Sloveniji, sa druge strane, SPS vrši još jedan preventivni manevar – zauzima centralnu poziciju branioca Jugoslavije između nacionalističkih desnica⁵, što im omogućava značajnu taktičku prednost. Sa raspirivanjem etničkih sukoba na jugoslovenskom prostoru, SPS i Milošević se u očima javnog mnjenja postepeno pomeraju sa pozicija zaštitnika Jugoslavije ka ulozi zaštitnika Srba. U ratnom okruženju, Miloševićevo tumačenje „srpskog nacionalnog interesa” nije imala ozbiljnog protivnika u srpskoj javnosti, sa izuzetkom malih građanskih partija.

Pored etničkih sukoba, Miloševićevu vlast je od starta ojačavalo to što su „građani Srbije i Crne Gore znatno šire i intenzivnije prihvatili institucije i vrednosti vladajućeg režima 'socijalističkog samoupravljanja' nego građani Slovenije i Hrvatske”⁶, što znači i da su zahtevi za političkim i ekonomskim promenama bili nešto slabiji. Ovo se vidi i u vrednosnom sklopu podržavaoca socijalista: za birače SPS bili su karakteristični autoritarnost, nacionalizam, nereligioznost i nostalgija za socijalizmom. Sa druge strane su stajali „pripadnici opozicionih stranaka – demokrata (DS), čije pristalice je karakterisao nacionalizam, neautoritarnost, nereligioznost i vrlo retka nostalgija za prethodnim političkim sistemom, i SPO – nacionalizam, religioznost, osrednja autoritarnost i odsustvo nostalgije za socijalizmom”⁷. U ekonomskim pitanjima, opozicione stranke su se isticale zahtevima za više tržišta, dok su socijalisti branili redistributivno nasleđe real-socijalizma i igrali na kartu straha od promena.

Gledano iz perspektive društvene strukture, ovakvi vrednosni stavovi su bili logični: „SPS je najveću izbornu podršku dobijala od pripadnika donjeg dela socijalne piramide: penzionera, radnika (NK, PK, KV, VKV) i domaćica; stručnjaci i privatnici pokazali su veću naklonost strankama demokratske opozicije; starosnu strukturu simpatizera vladajuće SPS činili su glasači najstarije grupe od 55 i više godina, a vrh piramide najmlađi glasači. Struktura birača opozicije je bila

5 Marija Obradović, „Vladajuća stranka”, u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Republika, Beograd, 1996, str. 472–487.

6 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, Centar za slobodne izbore i demokratiju i Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose, Beograd, 2013, str. 25.

7 Dragomir Pantić i Zoran Pavlović, „Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str. 52–53.

obrnuta: u osnovi piramide bili su najmlađi glasači (31%), a vrh su činili najstariji (9%)”⁸

Od samog početka pluralizma osnovna linija takmičenja između stranaka je bio tzv. *regime cleavage*, odnosno odnos prema (starom i) režimu Slobodana Miloševića. Zbog velikog uticaja socijalista u prvim godinama tranzicije, kao i zbog dominacije tema vezanih za raspad Jugoslavije (oko kojih su stranke vlasti i opozicije pokazivale prilično homogene stavove), bilo je potrebno vreme da se stranke ideološki diferenciraju i da se na ovu liniju podele dodaju drugi slojevi koji će je ojačati. Tek sa krajem sukoba u Hrvatskoj i BiH, kao i prekidanjem sankcija međunarodne zajednice, stekli su se uslovi za ulazak u fazu delimičnog ideološkog profilisanja.

Uprkos kratkotrajnoj ljubavi zbog potpisivanja Dejtonskog sporazuma, Milošević nije uspeo da uspostavi dugoročniju saradnju sa Zapadom. Istovremeno, nakon kratkotrajnog izleta u nacionalizam (nakon pogoršanja odnosa zvaničnog Beograda i Pala/Banjaluke), opozicija sve jasnije artikuliše prozapadne ideje, što prati jačanje Demokratske stranke, ali i Građanskog saveza Srbije (GSS), čime se stvara linija podele između prozapadnog i prodemokratskog, sa jedne, i antizapadnog i autoritarnog, sa druge strane. Pobeda stranaka koalicije Zajedno (DS, SPO, GSS) na lokalnim izborima 1996. godine, a zatim i odbrana izborne pobeđe na ulicama tokom „zime nezadovoljstva”, utemeljili su ove nove slojeve na osnovnu liniju podele.

Ipak, kao i obično, linija podele nije bila neprelazna, pa se SPO često kretao po samoj liniji – počev od rušenja gradske vlade u Beogradu u saradnji sa socijalistima nakon lokalnih izbora 1996. godine, preko učešća u saveznoj vladi tokom NATO intervencije na Kosovu; epilog ovog kretanja u međuzoni je i taktički promašaj SPO da ne uđe u koaliciju DOS pred predsedničke izbore 2000. godine. Ipak, mnogo važniji „međuigrač” bila je SRS, koja je konstantno razvijala specijalne odnose sa socijalistima. Goati smatra da se uspeh radikala pre može razumeti „kao znak podrške birača još ekstremnijoj varijanti ’nacionalne politike’ koju je vodila SPS”; saradnja ove dve stranke zasnivala se na bezrezervnoj podršci radikala (dok su radikali za uzvrat dobijali „prostor za vlastitu promociju i za stalne napade na opozicione partije”). Ovaj odnos je bio vidljiv i na nivou birača i njihovog raspoloženja – „spremnost da glasa za SRS (kao drugi izbor) ispoljilo je 38% simpatizera SPS, a istu spremnost pokazalo je 39% radikala u pogledu SPS”⁹

8 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, Centar za slobodne izbore i demokratiju i Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose, Beograd, 2013, str. 59.

9 Vladimir Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, op. cit., str. 37.

Spoeri zbog ovakvog ponašanja radikale naziva „lažnom opozicijom” u odnosu na Miloševićev režim.¹⁰

Linija podela između dva bloka dodatno je zategnuta nakon NATO intervencije, kada dolazi do sve oštrijeg kršenja ljudskih prava i sloboda od strane režima. Ubistvo novinara Slavka Ćuruvije i Ivana Stambolića, potencijalnog predsedničkog kandidata opozicije, kao i uvođenje restriktivnih zakona o Univerzitetu i medijskih zakona, samo su najistaknutiji simboli represije. Ovo je konačno podstaklo opozicione lidere da se ujedine i ponove model iz 1996. na nacionalnom nivou. Stvaranje koalicije DOS, iako bez SPO i podrške crnogorske SDP Mila Đukanovića, potvrdio je *regime cleavage* kao osnovnu liniju podele. Ipak, uspeh DOS-a bio je u tome što je rascep ojačan drugim linijama podele – počev od načelnog demokratskog vs. autoritarnog okvira, preko proevropskog i internacionalističkog nasuprot suverenističkom i izolacionističkom, pa sve do ideje decentralizacije i autonomije, nasuprot centralističkom ustrojstvu. Posebna linija sukoba, specifična u postjugoslovenskom prostoru, ticala se građanskog i nacionalnog; drugim rečima, skoro sve stranke nacionalnih manjina podržavale su opozicione partije.

Srbija se na samom kraju devedesetih razume kao duboko podeljeno društvo, kako politički tako i društveno, jer su linije o kojima smo govorili postale sve izraženije. Politički gledano, konflikt je razrešen na saveznim predsedničkim izborima, pobedom Vojislava Koštunice nad Miloševićem. Takva izborna volja institucionalizovana je početkom naredne godine na vanrednim parlamentarnim izborima kada je koalicija DOS osvojila dvotrećinsku većinu, pokazavši da je klatno prešlo na opoziciju stranu.

3. Afterparti „devedesetih” – spori raspad svega

Srbija je u dve hiljadite ušla sa revolucionarnim zanosom i optimizmom. Međutim, kako to pronicljivo uočava Kičelt, nasuprot onima koji su oduševljeni količinom slobode i izbora koji je pred građanima mladih demokratija stoje sociolozi i politikolozi fokusirani na uočavanje mehanizama kroz koje stari režim nastavlja da živi u novom okruženju.¹¹ Drugim rečima, pobeđeni režim nije imao nameru da se tek tako rasformira i skloni sa istorijske scene. Nasleđe starog režima je bilo veoma uticajno, počev od tromesečne prelazne faze i trojne vlade (SPS–SRS–SPO + predstavnik DOS), koja je formalno vodila Srbiju u periodu do parlamentarnih

10 Marlene Spoeri, *Engineering Revolution: The Paradox of Democracy Promotion in Serbia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2015.

11 Herbert Kitchelt, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski and Gabor Toka, *Post-communist Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

izbora 24. decembra 2000, preko brojnih sukoba DOS-a sa crnogorskim predstavnicima u saveznoj vladi i kadrovima u vojsci i policiji koje je u nasleđe ostavio stari režim. Kada se na ovo dodaju sve vidljiviji sukobi unutar samog DOS-a situacija u Srbiji je ubrzo postala manje optimistična.

Kako to predviđa Kasapović, prve demokratske izbore (u srpskom kontekstu prvim izborima (*founding elections*) se mogu smatrati i izbori 2000), ali i nekoliko narednih obeležilo je pitanje odnosa prema starom režimu, odnosno tzv. *regime cleavage*¹². Drugim rečima, ključno pitanje se ticalo odnosa prema Miloševićevom režimu, a između birača dva bloka stajala je nevidljiva granica koja se retko prelazila sve do izbornih ciklusa 2007–2008. godine. Sa jedne strane stajale su snage pobednice petooktobarskih promena predvođene DS, DSS i G17, a sa druge stranke starog režima – SPS i SRS. Ipak, linije podela su retko kristalno jasne, a čak i kada jesu vremenom se brzo zamagljuju.

Već smo rekli da je podelu inicijalno zamaglio SPO, stranka sa velikim opozicionim stažom, koja je počinila dva „greha” – ulazak u vladu nacionalnog jedinstva pred bombardovanje, a zatim i neulazak u koaliciju DOS pred izbore 2000. godine. Izbori 2000. doneli su Stranku srpskog jedinstva (SSJ) kao novog parlamentarnog aktera, koji je politički bio bliži strankama starog režima, što je ukazalo da na sceni ima prostora za nove nacionalističke stranke usled krize socijalista i radikala.

Najveće „zamazljenje” linije podele došlo je sa saveznog nivoa jer je deo DOS-a, predvođen Koštunicom kao predsednikom SRJ, započeo saradnju sa SNP, strankom crnogorske opozicije koja je bila integralni deo Miloševićevog režima, dok su stranke poput DS bile mnogo bliže Đukanovićevom DPS. Ovo je uspostavilo prve linije sukoba unutar samog DOS-a. Konačno, treći sloj „zamazljenja” nastao je u parlamentarnim borbama u Srbiji, kada je deo poslanika SPS povremeno pružao „uslugu” obezbeđivanja kvoruma ili glasanja za zakone nestabilne DOS većine (nestabilne u smislu broja poslanika u sali, ali ne i na papiru). Ipak, birači su ovo videli kao nužan pragmatizam i nisu odmah kažnjavali stranke zbog saradnje s arhineprijeteljem.

Bez obzira na ova zamagljenja, linija podele između relevantnih stranaka išla je klasičnom istočnoevropskom podelom na tradicionalističke i modernističke snage. Ova linija podele se zapravo prirodno nastavljala na uspostavljeni *regime cleavage*. Osnovno pitanje ticalo se opsega, brzine i načina sprovođenja promena, odnosno mere do koje treba menjati i modernizovati društvo. Ova podela uobičajena je za prvu fazu nakon demokratskih promena jer se otvaraju sva osnovna politička pitanja, a društvo se stavlja pred izbor između „povratka sebi” (retradicionalizacija) i „povratka Evropi” (promene vođene mehanizmima

12 Mirjana Kasapović, *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996, str. 125.

evropskih integracija).¹³ Druga važna linija konflikta ticala se ekonomskih procesa, odnosno stepena liberalizacije ekonomskih odnosa i uloge države u ekonomskom polju. Ova podela nastala je sa pojavom nezadovoljnih građana (tzv. gubitnika tranzicije) čija se ekonomska situacija pogoršala nakon promena (ili je bar njihovo subjektivno uverenje bilo takvo), kao i onih koji su bili nezadovoljni jer su očekivali bolje rezultate. Ovaj ekonomski rascep bio je povezan sa podelom na reformiste i tradicionaliste, jer su ekonomske promene bile deo opštedruštvenih promena. Sinergetski efekat doprineo je tome da se dva pomenuta politička rascepa ustoliče kao najvažnija podela postpetohtobarske Srbije¹⁴, te da podele društvo na dva skoro razdvojena bloka. Istovremeno, kombinovanje društvenih i ekonomskih liberala, na jednoj strani, i konzervativaca i zagovornika državne intervencije, na drugoj, potvrdilo je Kičeltovu pretpostavku o inverziji osnovne linije takmičenja u odnosu na stare demokratije. Olson je ovu pojavu nazvao Kičeltovom inverzijom.¹⁵

Ipak, najvažnija politička dinamika u ovom periodu odigrala se unutar modernističkog bloka kroz takmičenje DS i DSS. Borbu ove dve stranke možemo razumeti kao duel „pragmatiskog, finalističkog legitimizma DS-a i sporovoznog, legalističkog manira nacional-demokratskog DSS-a”¹⁶. Na ovu konceptualnu podelu Goati dodaje i lične razlike tvrdeći da „Đinđić je inklinirao legitimističkom pristupu, odnosno korenitim promenama 'starog režima' ne vodeći uvek računa o poštovanju 'nepodnošljivo nepravednih' pravnih normi koje je oktroisao taj režim”, dok se Koštunica „beskompromisno zalagao za legalistički pristup, odnosno za poštovanje propisa kao da se 5. oktobra 2000. dogodila rutinska smena na vlasti u nekoj od zemalja stabilne demokratije”¹⁷. Treća najvažnija modernistička stranka – ekspertska G17 bila je bliža DS-u po vrednosnim pitanjima, ali se trudila da bude između dve „starije sestre” u ovoj borbi. Manje, ali i dalje relevantne stranke, poput GSS ili LSV, snažno su podržavale DS i vladu Zorana Đinđića, a to partnerstvo se nastavilo i kasnije.

Ipak, verovatno najzanimljiviji položaj imala je SRS. Ova stranka nije imala koalicioni potencijal, ali je svojim postojanjem na sceni i zauzimanjem 25–30% biračkog tela značajno uticala na takmičenje ostalih stranaka. Prvo, time što je svela politički prostor na sukob DS i DSS, bez mogućih alternacija na vlasti koje

13 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa*, Fabrika knjiga, 2020, Beograd.

14 Dušan Spasojević, „Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 105–118.

15 David Olson, “Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe”, *Political Studies*, XLVI, pp. 432–464.

16 Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, 2008, Beograd, str. 133.

17 Vladimir Goati, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Friedrich Ebert Stiftung, 2006, Beograd, str. 228.

ne uključuju ove dve stranke (jer niko nije želeo koaliciju sa SRS); i drugo, jer je svojim stavovima širila političko polje, osnaživala centrifugalno takmičenje i povećavala ideološku distancu. Ova pozicija je idealtipski primer onoga što je Sartori označio pod pojmom „stranka sa ucenjivačkim potencijalom”.¹⁸ Radikali su svoju ideološku poziciju gradili kroz oslanjanje na Miloševićevo nasleđe i ideje velike Srbije, uz oslanjanje na aktuelne teme poput saradnje sa Haškim tribunalom, ali i strahom građana od ekonomskih promena. Socijalisti su se u svojoj fleksibilnosti inicijalno odrekli Miloševića, u pokušaju da se rebrendiraju i zauzmu mesto zaštitnika siromašnih u tranziciji. Ipak, snažan uticaj identitetnih pitanja nije im dozvoljavao da se mnogo ideološki udaljavaju od korena.

Odnos ovih pet stranaka je ključan za razumevanje odnosa u prvim tranzicionim godinama, ali i kasnije, sve do kraja prve decenije 21. veka. Gledano iz perspektive rascepa, pre svega nas interesuju linije takmičenja, te da li su linije koje dele stranke bile neprelazne? Već smo spomenuli da su u pokušaju da politički prežive socijalisti pokazali izuzetan stepen fleksibilnosti, koji je bio „nagrađen” kada su ih DSS i G17 prihvatili za tihog partnera u manjinskoj vladi (2004–2007). Ova odluka DSS izazvala je brojne kontroverze, ali je javnost razumela kao privremenu i nametnutu odluku, i kao posledicu loših odnosa DS-a i DSS-a. Drugim rečima, u tom trenutku je i dalje postojala zamišljena granica između dva bloka – stranaka starog režima (SPS i SRS) i stranaka DOS-a. Čini se da je ona bila jasnija biračima koji su svojim izbornim ponašanjem pokušavali da pošalju poruke o neophodnoj saradnji DS-a i DSS-a. Jedan od takvih primera je i izbor Borisa Tadića za predsednika Srbije 2004. godine, kada je značajan broj birača DSS glasao za njega uprkos nejasnom stavu same stranke.

Ipak, povećanje polarizacije i razlike između DS-a i DSS-a (odnosno, dominacija centrifugalnog političkog takmičenja) su sve više sužavali prostor za saradnju dve stranke. Izbori 2007. godine doneli su privremeno olakšanje stvaranjem koalicije DS–DSS–G17, ali nijedno od gorućih pitanja nije bilo rešeno, naročito nakon proglašenja nezavisnosti Kosova. Svedeno na najvažnije pitanje, sukob DS-a i DSS-a ticao se kosovskog pitanja u kontekstu evropskih integracija. DS je smatrala da su ta dva pitanja odvojena, a DSS da ih je nemoguće odvojiti u situaciji u kojoj najveći broj država EU priznaje nezavisnost Kosova. Prevedeno na drugačiji jezik, „evrocentrična” strana je smatrala da članstvo u EU ima prioritet jer Srbija ionako ne može u značajnijoj meri da utiče na Kosovo, dok je „koso-centricni” pol smatrao da zadržavanje Kosova u sastavu Srbije ima prioritet u odnosu na dalji napredak u članstvu.¹⁹

Evrocentrični pol skale personifikovao je LDP (stranka nastala od GSS i nezadovoljnih članova DS zbog „previše umerene i sveobuhvatne politike”), dok su

18 Giovanni Sartori, *Stranke i stranački sustavi*, Politička misao, 2002, Zagreb.

19 Srećko Mihailović, „Stare i nove linije ideološko-vrednosnog rascepa”, *Oko izbora*, 17, str. 7–20.

drugi kraj zauzeli radikali. DS i G17 su bili bliže LDP-u, a DSS i socijalisti radikalima, iako su sve ove stranke pokušavale da izbegnu odlučno pozicioniranje u odnosu na ovo pitanje.

U kontekstu linija podele, izborni ciklusi 2007. i 2008. doveli su do pucanja barijere između stranaka starog i novog režima. Liniju su i formalno probili socijalisti kada su postali ravnopravan partner u vladi sa DS-om (2008), a zatim i DSS koji se pomerio ka krajnjem tradicionalističkom polu. Ipak, najuticajnija promena došla je nakon loma radikala i nastanka SNS kao proevropske, narodnjačke stranke desnog centra. Vlada DS, G17 i SPS je izdržala ceo mandat; nova opoziciona SNS je iskoristila taj period da formira respektabilnu organizaciju, te da se, sa jedne strane, pozicionira kao prihvatljivi koalicioni partner, ali i da se pozicionira kao „pokret nezadovoljnih” koji govori u ime običnog naroda.²⁰ Stidljivo se govorilo i o velikoj koaliciji SNS i DS nakon sledećih parlamentarnih izbora.

Iz perspektive strukture birača, moglo bi se reći da nije došlo do velike promene u odnosu na kraj devedesetih kada razmatramo deceniju u celini – „uz sva pojednostavljanja, moglo bi se zaključiti da se pristalice stranaka bivšeg režima regrutuju, na bazi dominantno raširenih vrednosti tradicionalizma, nacionalizma i etatizma, pretežno iz nižih društvenih slojeva, a da se stranke demokratskog bloka oslanjaju na pripadnike srednjih slojeva”, a vododelnicu dva bloka, prema Stojiljkoviću, čine radnici čija biračka volja odlučuje ishode izbora.²¹ Ipak, i ova strukturna razlika se postepeno menjala (i samim tim najavila promene) kako se približavamo kraju decenije – popularnost DS-a i transformacija SNS-a od SRS-a stvaraju dve velike sveobuhvatne stranke, što znači da se struktura njihovih pristalica menja. Na primer, kod demokrata sa rastom popularnosti opada udeo visokoobrazovanih i intelektualaca²², dok naprednjaci u svoje redove privlače mlađe birače, obrazovane i privatnike, koji su po pravilu bili glasači stranaka bivšeg DOS-a.

Gledano iz ideološke perspektive, period pred smenu vlasti 2012. godine obeležen je bazičnim konsenzusom, centripetalnim takmičenjem i prevagom sveobuhvatnih partija. Ideološki mir su remetile manje stranke koje su se pomerale ka polovima u pokušaju da privuku pažnju birača (DSS, LDP i SRS). Ipak, glavna borba se vodila između dva centralna igrača – naprednjaka, sa Nikolićem na čelu, i demokrata, sa Tadićem. U revanšu izbora iz 2008. godine Nikolić je odneo tanku pobjedu, te preokrenuo tok pregovora oko vladajuće većine – 12 godina

20 Dušan Spasojević, “Riding the wave of distrust and alienation – new parties in Serbia after 2008”, *Politics in Central Europe*, Vol. 15, No. 1, pp. 139–162.

21 Zoran Stojiljković, „Socijalni rascepi i polje politike”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 97.

22 Slaviša Orlović, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 35.

nakon 5. oktobra 2000. godine, vladu su ponovo preuzeli kadrovi starog režima – naprednjaci i socijalisti, uz dopunu URS (ex G17).

Gledano iz perspektive rascepa, ove promene omogućene su umanjnjem značaja starih linija podela. Transformacija iz SRS u SNS bila je jedino moguća ako značaj podele na tradicionaliste i moderniste nije tako veliki kao u ranijem periodu, ili ako su pitanja koja se otvaranju nižeg značaja. Drugim rečima, ako je rešeno veliko pitanje spoljnopolitičke orijentacije, onda druga pitanja otvarana u istom ključu ne mogu imati isti intenzitet. Do ove promene hijerarhije i načina artikulacije rascepa došlo je radom političkih aktera, koji su (svako iz svojih razloga) podsticali i prihvatili ovakvu promenu, što je smer političkog takmičenja pretvorilo u izrazito centripetalni uz dominaciju sveobuhvatnih (*catch all*) tendencija.

Ipak, pomeranje identitetne linije rascepa u drugi plan nije praćeno otvaranjem novih tema, niti povećanjem značaja ekonomskog rascepa, što govori o tome koliko je teško postaviti nove teme na agendu. Izbori 2012. vrteli su se oko naizgled nadideološke teme – korupcije, ali su narativi iza kojih su stajali SNS i DS bili potpuno suprotni – naprednjaci su korupciju videli kao ishod odnarođene vlasti demokrata, dok su demokrate smatrale da je korupcija jedna od poslednjih nasleđa starog režima.²³ Oslanjanje na ovakvu argumentaciju govori nam o snazi postojeće strukture političkog takmičenja i o ograničenom prostoru za brzu promenu odnosa.

4. Populistički novi talas – stari igrači u novom ruhu

Period nakon izbora 2012, promene vlasti i povratka snaga starog režima na vlast predstavljaju značajan diskontinuitet u odnosu na dotadašnju političku praksu. Nasuprot snažnim centrifugalnim silama koje su oblikovale izborne procese 2007. i 2008, period vlade DS-a, G17-a i SPS-a obeležilo je smanjenje ideološke distance, što se nastavilo i u periodu nakon formiranja nove vlade koju su činili SNS, SPS i URS (exG17). To se, naravno, nije desilo samo od sebe, već je ishod nekoliko simultanih, nezavisnih procesa.

Gledano iz perspektive SNS, njihov politički uspeh podrazumevao je pomeranje starih rascepa u drugi plan i postavljanje novih linija podele na agendu. Ovde treba biti pažljiv u formulacijama – niti su izbori 2012. doneli potpuni nestanak politika identiteta, niti su nove teme skroz zagospodarile agendom. Ipak, promena je vidljiva i u strukturi biračkog tela, naročito zbog SNS-a koja zauzimanjem polovine biračkog tela predstavlja relativno heterogenu strukturu, sa

23 Dušan Spasojević i Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa*, Fabrika knjiga, 2020, Beograd.

nešto manjim udelom visokoobrazovanih birača u poređenju sa modernističkim strankama.²⁴

SNS je kapitalizovao veliko nezadovoljstvo u delu biračkog tela, a stvaranje novog partijskog brenda omogućilo je da se umanjeno negativno radikalno nasleđe. Osvežavanje SNS-a je pojačano snažnim populističkim narativom o odnarođenoj eliti²⁵ i fokusom na korupciju koja je bila dobro odabrana tema jer je prožimala sve oblasti društvenog i političkog života. Istovremeno, SNS je bio kredibilniji akter u pogledu borbe protiv korupcije – dugo nisu bili na vlasti, a i njihovo biračko telo voli red i zakon, odnosno vladanje uz čvrstu ruku. To se najbolje videlo nakon hapšenja Miškovića, kada je popularnost naprednjaka i njihovog lidera Vučića skočila preko 40%.

Populistički talas i kriza partijskog sistema nisu uticali samo na popularnost SNS-a, već se pojavio čitav niz novih aktera, poput Dveri ili Dosta je bilo (koji su se samo oslanjali na antipartijski deo populizma), koji su koristili krizu starih partija, pre svega DS-a, DSS-a i SRS-a. Kriza starih partija rezultat je smanjenja značaja starih tema na kojima su ove partije profitirale, ali i žestokih napada naprednjaka, pre svega na demokrate, i posledičnog smanjenja kvaliteta demokratije u Srbiji.

Dominacija SNS-a dovela je do segmentiranog partijskog sistema i do dosta neobične konfiguracije rascepa. Jedna, trenutno najuočljivija, linija podele je opet *regime cleavage* koja deli vladajuće naprednjake i socijaliste (kao i neke manje stranke poput SVM, Jedinственe Srbije ili SDPS) od većine drugih stranaka. Ipak, ta podela je stepenasta jer unutar opozicije postoji linija razdvajanja na kredibilni/nekredibilni ili kooperativni/nekooperativni deo ili, kako bi to formulisao deo opozicionih stranaka, na pravu i lažnu opoziciju. Kako god jezički označimo ove grupe, skoro bez izuzetka u jednu spadaju SRS, DSS, LSV (lista UDS sa izbora 2020) i LDP, a u drugu stranke Saveza za Srbiju (DS, SSP, NS i Dveri), Pokret slobodnih građana i Dosta je bilo (iako je pozicija ove stranke donekle nejasna).

Ovaj spisak stranaka u dve opozicione grupe pokazuje nam i ideološku heterogenost: u obe grupe imamo liniju rascepa na modernističko-tradicionalističke koja na različite načine otežava saradnju stranaka unutar i između opozicionih blokova. Istovremeno, linija tradicionalizam-modernizam sve jasnije deli vladajuće SNS i SPS od liberalnih i građanskih stranaka opozicije i danas se artikuliše na sličan način kao krajem devedesetih (naročito zbog delimične internacionalizacije problema), uz dva značajna simbolička izuzetka – (1) SNS i dalje sebe deklariše kao proevropsku stranku i ima nezanemarljivu podršku Zapada, zbog čega (2) liberalna i proevropska opozicija ne može snažno da igra na tu kartu;

24 Đorđe Vuković, „Profili stranačkih pristalica u Srbiji”, *Oko izbora*, 19, str. 104–107.

25 Zoran Stojiljković i Dušan Spasojević, „Populistički *Zeitgeist* u 'proevropskoj' Srbiji”, *Politička misao*, god. 55, br. 3, str. 104–128.

tome doprinosi i smanjenje entuzijazma za integracije Srbije u EU, kako kod građana Srbije tako i unutar evropskih država.

Ova dva izuzetka nam pokazuju prepreke za uspostavljanje linije koju smo znali krajem devedesetih. Zapravo, važan deo uspeha naprednjaka je da se pozicioniraju u centru partijskog sistema, odnosno da imaju različite opozicije sa svih ideoloških strana. Gledano iz perspektive rascepa, preduslov njihovog uspeha je da se ne pojavi dominantna linija rascepa koja bi ih izgurala iz ugodne centralne pozicije i naterala da se svrstavaju na jednu stranu.

5. Zaključak

Srpska politika se poslednjih 30 godina predominantno okretala oko vrednosnih i identitetnih pitanja kao što su raspad Jugoslavije, status Kosova i članstvo u Evropskoj uniji. Čak i u situaciji kada se ove teme pomeraju u drugi plan zbog interesa i taktike političkih aktera, one i dalje služe kao jedini ideološki orijentir. Ovo se dešava zbog snage starih podela koje sprečavaju nove linije rascepa, ali i zbog slabih podsticaja iz civilnog društva da se profilišu nove teme kako bi se na osnovu njih uspostavile i linije podela. Umesto toga, neke nove istaknute teme, poput korupcije iz kampanja 2012. i 2014. ili kasnijeg populističkog talasa, nastaju kao ishod procene i aktivnosti političkih elita, a ne kao *grass root* inicijative. Na sličan način prolaze i pokušaji da se stranke jasnije profilišu u odnosu na ekonomska pitanja, koja, po pravilu, završavaju u oblaku nejasnih obećanja o boljem životu ili reformama.

Trenutna faza razvoja partijskog sistema je dosta neobična i drugačija od dosadašnjih. Iako ovo nije prvi put da imamo predominantnu stranku, po prvi put imamo ovako atomizovanu i segmentiranu opoziciju koja stoji nasuprot predominantnim naprednjacima. Istovremeno, poslednjih nekoliko godina obeležava i velika kriza demokratskog poretka i opadanje ionako niskih standarda demokratije u Srbiji. To dosta otežava razmatranje daljih pravaca razvoja. Ukoliko ne dođe do internih podela unutar SNS, što je teško očekivati sve dok su na vlasti, bilo kakva promena situacije zahteva ukрупnjavanje opozicionih aktera. Ipak, ukрупnjavanje bez kakve-takve ideološke/programske osnove je dosta teško, što znači da je sadašnja konstelacija rascepa zapravo konzervirajuća jer otežava stvaranje zajedničkog opozicionog bloka. Naravno, treći element jednačine je pritisak spolja, pa će i od međunarodnog faktora i razvoja kosovske situacije zavisiti kako će se razvijati i interpretirati trenutno dominantni *regime cleavage*, odnosno da li ćemo gledati reprizu kraja devedesetih ili ćemo videti neki originalan scenario.

Literatura

- Bartolini Stefano and Mair Peter, *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885–1985*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990.
- Deegan-Krause Kevin and Enyedi Zsolt, "Agency and the Structure of Party Competition: Alignment, Stability and the Role of Political Elites", *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, pp. 686–710.
- Goati Vladimir, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006.
- Goati Vladimir, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003*, Centar za slobodne izbore i demokratiju i Nacionalni demokratski institut za međunarodne odnose, Beograd, 2013.
- Kasapović Mirjana, *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996.
- Kitschelt Herbert, Mansfeldova Zdenka, Markowski Radoslaw and Toka Gabor, *Post-communist Party Systems*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Lipset Seymour Martin and Rokkan Stein, "Cleavage Structures, Party System, And Voter Alignments: an Introduction", in: Martin Seymour Lipset and Stein Rokkan (eds.), *Party systems and Voter Alignment: Cross-national perspective*, The Free Press, Collier-Macmillan Limited, New York, London, 1967, pp. 1–67.
- Mihailović Srećko, „Stare i nove linije ideološko-vrednosnog rasepa”, *Oko izbora*, 17, str. 7–20.
- Obradović Marija, „Vladajuća stranka”, u: Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Republika, Beograd, 1996, str. 472–487.
- Oslon David, "Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central Europe", *Political Studies*, XLVI, pp. 432–464.
- Orlović Slaviša, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 11–70.
- Pantić Dragomir i Pavlović Zoran, „Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji”, u: Zoran Lutovac (ur.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str. 41–112.
- Sartori Giovanni, *Stranke i stranački sustavi*, Politička misao, Zagreb, 2002.
- Spasojević Dušan, "Riding the wave of distrust and alienation – new parties in Serbia after 2008", *Politics in Central Europe*, Vol. 15, No. 1, pp. 139–162.
- Spasojević Dušan, „Dinamika političkih rasepa u Srbiji 2000–2010”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 105–118.
- Spasojević Dušan i Stojiljković Zoran, *Između uverenja i interesa*, Fabrika knjiga, Beograd, 2020.
- Spoerri Marlene, *Engineering Revolution: The Paradox of Democracy Promotion in Serbia*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2015.
- Stojiljković Zoran, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Stojiljković Zoran, „Socijalni rascepi i polje politike”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011, str. 71–104.

Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan, „Populistički *Zeitgeist* u 'proevropskoj' Srbiji”, *Politička misao*, god. 55, br. 3, str. 104–128.

Vuković Đorđe, „Profili stranačkih pristalica u Srbiji”, *Oko izbora*, 19, str. 104–107.

Dušan Spasojević

SOCIAL CLEAVAGES AND SERBIAN PARTY SYSTEM

Abstract: This chapter describes the three main phases of party system development – the first transitional decade (1990–2000), the rule of Democratic opposition o Serbia and its successors (2000–2012) and the restoration phase (2012–2020). Three periods are compared based on social cleavage theory and its components – main political actors, salient political issues and social groups that are behind the actors. Social cleavage theory provides focus at the main issues and actors, as well as on the elements of continuity within what appears to be a very volatile party system. Serbian politics is driven by the bitter debate between modernists and traditionalists side; this cleavage explains most of the first two phases, as well as lack of clear ideological components during the third phase. At the same time, predominance of value based cleavages prevents development of economic issues. Lack of ideological competition increases the importance of regime cleavage, which often becomes the core of Serbian politics.

Key words: Serbia, party system, social cleavages, traditionalism, modernism.

Asist. dr Despot Kovačević*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Unutarpartijska demokratija u Srbiji – 30 godina nedemokratskih odnosa u političkim partijama

Sažetak: Unutarpartijski odnosi i demokratija u partijama predstavljaju jedno od najmanje dostupnih polja za istraživače. Iako su političke partije esencijalni deo demokratskih političkih sistema, odnosi unutarpartija često su manjkavi sa demokratskog aspekta. U osnovi, unutarpartijska demokratija se analizira kroz dimenzije autonomije i participacije. Istraživanje ovih dimenzija moguće je kroz analizu programskih i statutarnih određenja partije, ali i kroz političku praksu. Postoji niz drugih mehanizama za istraživanje unutarpartijskih odnosa, a pre svega reč je o indikatorima koji se koriste za merenje institucionalizacije pojedinačnih partija, kakvi su odnosi na relaciji predsednik–partija, redovnost partijskih kongresa i delovanje u međuizbornom periodu. Političke partije u Srbiji u 30 godina višepartizma prepoznate su kao organizacije sa manjkom unutrašnje demokratije, o čemu na najbolji način govore pozicije predsednika partija, manjak mogućnosti za pravljenje frakcija i isticanje drugačijeg mišljenja, kao i kompleksnost disciplinskih postupaka koje sprovode partijski organi. Otvorena je debata o uticaju unutarpartijske demokratije na demokratsko delovanje partija spolja, ali svakako da tendencije u Srbiji pokazuju da su političke partije zatvorene strukture političkog rukovodstva (oligarhije) i da su prava članstva najčešće samo deklarativna. Sa novim tendencijama u partijskom sistemu došlo je do organizacionih slabljenja niza relevantnih partija, koji dalje vode u smanjivanje demokratskih potencijala.

* E-mail: despot.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

Ključne reči: političke partije, partijski sistem, demokratija, unutarpartijska demokratija, Srbija

1. Uvod

Osnovni cilj u ovom radu je da se istraže unutarpartijski odnosi i unutarpartijska demokratija u 30 godina višepartizma u Srbiji. Unutar partijski odnosi predstavljaju jedno od najmanje istraženih polja u oblasti političkih partija, a s pravom je tako jer ovi odnosi najčešće nisu transparentni i javni. Naime, radi se o zatvorenim strukturama koje su ekskluzivne za članstvo, a neretko i samo za uže rukovodstvo, tj. partijsku oligarhiju i lidera. Da bi se utvrdili stvarni odnosi u partijama potrebno je značajno više mogućnosti, pristupa, resursa i vremena za istraživanje. Ipak, kao mogućnost za analizu ovih odnosa pojavljuje se ograničen broj indikatora koje možemo koristiti pre svega na relevantnim partijama. Prevažodno pitanje jeste zašto je važna unutarpartijska demokratija i da li se unutarpartijski odnosi prenose na odnose u društvu. Ovaj rad se temelji na tezi o važnosti unutarpartijske demokratije na celokupno delovanje partija u demokratskom sistemu.

Političke partije su najvažniji akteri u političkom sistemu i predstavljaju osnovnu vezu između građana i njenih predstavnika u institucijama. Slabost političkih partija može da pokaže i slabost veze građana sa institucijama sistema ili nerešenost legitimiteta koji izabrani predstavnici crpe. Organizaciono osnaživanja partija podrazumeva njihovu institucionalizaciju, ali iz ugla demokratskih teorija i unutrašnju demokratizaciju odnosa u partijama. Većina partija se bazira na hijerarhijskoj strukturi i teritorijalnoj organizaciji, ali i takav vid odnosa u partijama mora se kreirati na izbornoj volji članstva i mogućnosti participacije u partijama, kao i koordinaciji različitih domena u političkim partijama. Manjak unutarpartijske demokratije može nam ukazati na slabosti partija u različitim delovima organizacije.

Osnovno istraživanje unutarpartijske demokratije bazira se na analizi zvaničnih dokumenata (statut, program, izborni manifesti) i utvrđivanje statusa i odnosa na relaciji članstvo–organi partije–predsednik partije. Drugi nivo istraživanja bazira se na političkoj praksi i tu se pre svega analizira autonomija političke partije u odnosu na predsednika političke partije i zavisnost izbornih rezultata od prezidencijalizacije. Političke partije često „pate” od oligarhijskih tendencija koje kreiraju zatvorene, ekskluzivne grupe koje upravljaju partijom, dok se članstvo tretira kao operativni, ali ne i funkcionalni deo političke organizacije. Ono što se u partijama često razume kao problem, a trebalo bi da bude praksa, jeste i pravljenje partijskih frakcija koje nisu mimo političkih ciljeva partije, ali se

drugačije odnose prema određenim pitanjima. Frakcije i partijski disidenti mogu da budu konstruktivan, ali i destruktivan deo partija i tu je tanka granica između demokratskih elemenata poštovanja različitosti mišljenja i nefunkcionalnog disidentstva. Politička praksa može da pokaže različite primere frakcionalizacije u partijama.

2. Partije i unutarpartijski odnosi u novim demokratijama

U analizi partija iznutra važno je istaći da se najčešće proučavaju dve komponente, i to unutrašnja organizacija partije i unutarpartijska demokratija, koje imaju i spoljašnje ishode.¹ Političke partije predstavljaju najvažnije institucije demokratskih političkih sistema. U svom delovanju i relacijama sa drugim partijama kreiraju systemske odnose prepoznate kao partijski sistem. Partija kao sistem sa unutrašnjom organizacijom i partijski sistem kao proizvod odnosa više partija kreiraju međuzavisan odnos tako da se karakteristike oba reflektuju na ukupnost odnosa i demokratskih kapaciteta. Iz međuzavisnih odnosa partija nastaje ono što Sartori opisuje kao „sistem interakcije koji proizlazi iz međustranačkog takmičenja, on počiva na odnosu među strankama, na tome što je svaka stranka funkcija (u matematičkom smislu) drugih stranaka i što reaguje, kompetitivno ili na drugi način, na druge stranke”². Prva distinkcija se pravi između partija i partijskih sistema u stabilnim i novim demokratijama. Za ovaj rad važno je istaći specifičnosti partijskih sistema u novim demokratijama u kojima su politički akteri koji kreiraju političke partije imali ekonomsku i političku tranziciju i susreli su se sa prednostima i izazovima političkog pluralizma, a u mnogim zemljama i drugih važnih procesa. Prvenstveno treba istaći da je značajan broj novih demokratija prošao proces izgradnje države, a nemali broj zemalja i proces izgradnje mira. Paralelni procesi otežali su demokratizaciju i usporili razvoj demokratskih obrazaca ponašanja.

Takođe, važno je istaći da se poređenje ustaljenih partija i stabilnih partijskih sistema u zapadnim demokratijama sa partijama i partijskim sistemima novih demokratija bazira na različitim teorijskim pristupima i redefinisanim objašnjenjima političkih procesa. Kako ističe Mer, partije i partijske sisteme u novim demokratijama karakteriše nestabilna podrška i lojalnost birača, niska partijska identifikacija, opterećenost autoritarnim nasleđem i nizak nivo saradnje i odnosa

1 Slaviša Orlović, *Partije i partijski sistemi*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015, str. 53.

2 Dovani Sartori, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb, 2002, str. 48.

sa civilnim sektorom.³ Političke partije u novim demokratijama determinisane su nizom faktora koji postoje unutar ovih političkih sistema. U procesu izgradnje demokratskog političkog sistema političke partije su nezaobilazne jer kreiraju vezu sa drugim segmentima civilnog društva (mediji, sindikati, NVO i sl.).⁴ Veoma važan aspekt uvođenja višepartizma je nastanak velikog broja partija koje nisu imale jasnu unutrašnju strukturu a ušle su u prve izbore, što je doprinosilo preteranoj pluralizaciji parlamenata sa nestabilizovanim i neinstitucionalizovanim političkim partijama. Prvi izbori, kao krucijalni element u izgradnji partija i partijskih sistema⁵, pokazao je sve manjkavosti i različitosti novouspostavljenih sistema u odnosu na stabilne partijske sisteme zapadnih demokratija. Za stabilizaciju partijskih sistema najvažniji proces je institucionalizacija partija i partijskih sistema. Osnovna razlika koja se dobija sa institucionalizacijom partije je da se dobija efikasna opozicija i odgovorna vlast.⁶ Veoma važan deo institucionalizacije partija i partijskih sistema jeste unutarpartijska demokratija. S obzirom na to da se u ovom radu govori o unutarpartijskoj demokratiji i unutarpartijskim odnosima važno je istaći da ti odnosi u velikoj meri imaju refleksije i na spoljašnje ponašanje partija. Prvenstveno je reč o tome da institucionalizovane partije razvijaju i podstiču „mehanizme demokratske odgovornosti i efikasnog formulisanja politike“⁷, a u osnovi se taj razvoj mehanizama podstiče unutarpartijskom demokratijom i demokratskim odnosima. Ono što se takođe mora razumeti u analizi unutarpartijske demokratije i institucionalizacije partija u celini je da se ovi procesi moraju posmatrati kroz stalne promene sa različitom dinamikom.⁸ Shvaćene kao dinamičke promene, dosegnuti stepeni institucionalizacije, pa i unutarpartijske demokratije, nisu garancija njenog održavanja, budući da može doći i do povratnih procesa.

Da li je važna i u kojoj meri za demokratiju na sistemskom nivou osnovno je pitanje unutarpartijske demokratije. Iako većina autora smatra unutarpartijsku

- 3 Peter Mair, *How, and why, newly-emerging party systems may differ from established party systems*. Paper for Conference on The Emergence of New Party Systems, Centre for Mediterranean Studies, Bristol University, 1993.
- 4 Slaviša Orlović, *Partije i partijski sistemi*, op. cit., str. 286.
- 5 Geoffrey Pridham & Paul Lewis, "Introduction: Stabilising fragile democracies and party system development", in: Pridham, G. & Lewis, P. (eds.), *Stabilising fragile democracies: Comparing new party systems in southern and eastern Europe*, New York: Routledge, 1996, p. 12.
- 6 Vicky Randall, Party institutionalization and its implications for democracy. *World Congress of International Political Science Association (IPSA)*. Fukuoka, July 9–13, 2006, p. 34.
- 7 Paul Lewis, *Party system institutionalisation in East-Central Europe: empirical dimensions and tentative conclusions*. Rennes: European Consortium for Political Research, 2008. Available from <http://oro.open.ac.uk/10915/1/>
- 8 Radoslaw Markowski, *Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers*. Conference Re-thinking Democracy in the New Millennium. Houston: University of Houston, 2000, p. 3.

demokratiju veoma važnom za opštu demokratsku atmosferu, autori poput Sartorija smatraju da to zapravo i nije najjasnije jer demokratija nije zbir mnoštva „malih” demokratija.⁹ Ipak, ne treba imati sumnju da demokratija u partijama ima i pozitivan uticaj na druge domene, samo je pitanje nivoa tog uticaja i drugih potencijalno loših tendencija po političke partije. Veoma je važno da razumemo da unutarpartijska demokratija može biti „mač sa dve oštrice”. Kako ističu Kac i Kros: a) zbog prirode odnosa unutarpartijska demokratija podstiče aktivnosti i uključivanje pasivnih pristalica, podstiče konkurenciju, nudi liderstvu informacije o idejama i željama pristalica i šire, podstiče razvoj imidža partije koja se zalaže za demokratske principe i ukorenjuje se u društvu; b) partija kao deo vlasti ili koalicije mora da radi u opštem interesu, a osnaženo članstvo i pristalice ipak se zalažu za parcijalni interes, što može partiju da udaljava od pozicije vlasti, smanjuje se mogućnost kompromisa zbog principijelnog stava, stvara se jaz između lidera koji žele biti na funkcijama, dok odgovoran odnos prema članstvu smanjuje kapacitete da odgovore na zahteve šireg biračkog tela i sl.¹⁰ Svakako, sumnja se može posebno izneti na koncept unutarpartijske demokratije u novim demokratijama jer u sistemima umanjene kompetitivnosti i među partijama koje ne gaje demokratske procedure može se zaključiti da partije koje kreiraju demokratske unutarpartijske odnose zapravo dolaze u podređen položaj. Radi se i o stavu da unutarpartijska demokratija može da utiče na smanjenje kohezije parlamentarnih partija, slabljenje liderstva partije, lošu selekciju kandidata za lidera partije, udaljavanje partije od birača i sl.¹¹ Ovakva teza bi svakako morala da dobije detaljniju razradu, a prvenstveni cilj je da uvidimo kakav je nivo unutarpartijske demokratije u Srbiji.

3. Modeli istraživanja unutarpartijske demokratije

Analiza unutarpartijske demokratije može se bazirati na istraživanju formalnih odnosa, procedura i pravnih akata, ali i na političkoj praksi. U osnovi, unutrašnja partijska struktura može se analizirati kroz tri dimenzije: inkluzivnost, centralizaciju i institucionalizaciju.¹² Po svakoj od dimenzija mogu se praviti i kategorizacije

9 Giovanni Sartori, *Democratic Theory*, New York: Praeger, 1965.

10 Richard S. Katz & William P. Cross, “Problematizing Intra-Party Democracy”, in: William P. Cross & Richard Katz (eds.), *The Challenges of Intra-Party Democracy*, Oxford: Oxford University Press, 2013, p. 171.

11 Zlatko Vujović & Nikoleta Tomović, „Unutarpartijska demokratija u Crnoj Gori”, u: Goati Vladimir, Darmanović Srđan (ur.), *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije*, Centar za monitoring i istraživanje, Podgorica, 2015, str. 155.

12 Susan Scarrow, *Political Parties and Democracy in Theoretical and Practical Perspectives: Implementing Intra-Party Democracy*. Washington, DC: NDI, 2005, p. 6.

partija, ali ono što je najvažnije u ovom modelu jesu prve dve dimenzije, na kojima i Čular kreira dvodimenzionalni model za analizu unutarpartijske demokratije. Na primeru Srbije ovaj model je korišćen i u ranijim istraživanjima¹³ i pokazao se svrshodnim, ali u zaokruživanju tridesetogodišnje slike unutarpartijske demokratije ipak je potrebno osvetliti i druge dimenzije, pre svega političku praksu partija. Čularov model bazira se na dimenzijama autonomnosti inkluzivnosti (uključenosti).¹⁴

Prva dimenzija *autonomnosti* se odnosi na vertikalnu strukturu podele moći u političkoj partiji i autonomijom partije na različitim nivoima. U osnovi je reč o pravima članstva partije, autonomiji lokalnih organizacija partije, ali i njihovoj moći da utiču na centralno odlučivanje u najvišim organima u kojima uzimaju učešće. Iako bi se u ovom drugom delu mogla prepoznati i dimenzija uključenosti, reč je samo o organima (predstavničkim) koji su konstituisani po principu participacije lokalnih organizacija, kakve su i skupštine/kongresi političkih partija. Druga dimenzija *uključenosti* podrazumeva horizontalnu strukturu političke partije i bazira se na članstvu političke partije, uključenosti članstva u donošenje odluka, kao i kapacitet partijskih lokalnih organa u donošenju odluka i ovlašćenjima u odnosu na rukovodstvo partije u najužem smislu.¹⁵ Važnost ove dimenzije je u isticanju demokratskih principa u širem polju delovanja i partijskih aspiracija ka dubinskom demokratskom delovanju prema članstvu i lokalnim organizacijama. Set indikatora kroz koji analiziramo unutarpartijsku demokratiju deli se po dimenzijama, a unutar njih po poddimenzijama koje upotpunjuju model. Analitički okvir koji nudi Čular ima 20 indikatora¹⁶ na osnovu kojih izvodimo ocene o unutarpartijskoj demokratiji. Na osnovu ocena indikatora mogu se izvoditi i zaključci o tipovima političkih partija. Čular razlikuje četiri tipa političkih partija prema stepenu unutarpartijske demokratije: partije niskog nivoa demokratije, partije demokratskog centralizma, individualističko-elitistički tip partije, partije pune demokratije.¹⁷

13 Ranija istraživanja unutarpartijske demokratije u Srbiji: Dušan Pavlović, „Unutrašnja demokratija u političkim strankama u Srbiji u periodu 2000–2006. godine”, *Sociološki pregled*, vol. XXXXI (2007), no. 1, str. 123–141; Despot Kovačević, „Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija”, u: Đorđe Stojanović, Mladen Lišanin (urs.), *Zbornik sa konferencije Srbija i institucionalni modeli javnih politika – problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 245–263; Nikoleta Tomović & Despot Kovačević, „Unutarstranačka demokratija u Srbiji i Crnoj Gori”, u: Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević (urs.), *Zbornik Birači, partije i izbori – kako demokratizovati partije u Crnoj Gori i Srbiji*, Fakultet političkih nauka Beograd, Centar za monitoring i istraživanja CeMI, Podgorica, srpski/engleski, 2016, str. 115–133.

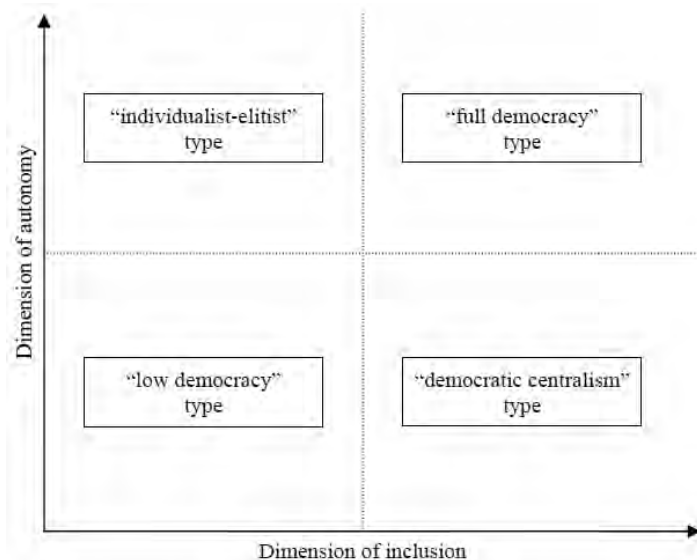
14 Goran Čular, „Organizational development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia”, *Politička misao*, Vol. XLI, (2004), no. 5, pp. 28–51.

15 Isto, p. 35.

16 Isto, pp. 48–49. Aneks 1.

17 Goran Čular, „Organizational development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia”, op. cit., p. 35.

Grafikon 1. Tipovi unutarnjarske demokratije kroz dve dimenzije

Izvor: Goran Čular, *Organizational development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia*, op. cit., pp. 35.

Formalni i proceduralni odnosi u političkim partijama predstavljaju osnovno polazište za analizu. Pored toga, svakako je važna i politička praksa, odnosno utvrđivanje manjkavosti unutarnjarske demokratije i razloga za manje kapacitete. U dosadašnjim istraživanjima¹⁸ pokazalo se da je pozicija predsednika partije u odnosu na druge domene u partijama jedna od najslabijih karika u lancu unutrašnjih odnosa i demokratije. Trend prezidencijalizacije partije, smanjenja autonomije partija u odnosu na lidera i skoro nepostojanje demokratskog izbora lidera partije pokazuju se kao velika manjkavost po unutarnjarsku demokratiju. U ovom radu ćemo pokušati da prikazemo manjak autonomije političkih partija u odnosu na lidera, predsednika partije kroz analizu dodatnog indikatora izbornih rezultata partije nakon alternacije predsednika, tj. promena izborne podrške nakon promene predsednika. Uz objašnjenje same prirode i demokratskičnosti promene lidera, kao još jednog manjkavog dela demokratskih procedura u

18 Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd, 2002; Vladimir Goati, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2006; Slaviša Orlović, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, br. 14, str. 7–27; Dušan Spasojević & Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2019.

partijama. Ovaj vid analize odnosa predsednika i partije predstavlja veoma važan indikator u dimenziji autonomije u procesu institucionalizacije partije.¹⁹

4. Unutarpartijska demokratija u Srbiji

Unutarpartijska demokratija u Srbiji može se posmatrati u različitim periodima. Iako periodičnost ne može biti precizno podeljena po godinama, pokušaćemo da ih definišemo kao posebne višegodišnje periode zbog pristupa istraživanju. S obzirom na to da govorimo o unutarpartijskoj demokratiji i odnosu sa političkim kontekstom i prirodom partijske kompeticije, može se uvideti niz zajedničkih elemenata. Prvenstveno se može govoriti o periodu u kojem Srbiju ne možemo svrstati u demokratske zemlje (1990–2000), i ovaj period možemo označiti kao period partija u nedemokratskoj Srbiji. Nakon demokratskih promena 2000. godine došlo je do velikih promena u kompletnom pogledu na političke odnose u Srbiji. Ovih dvadeset godina se mogu posmatrati kao odvojen period, ali se u okviru njega mogu uvideti različite tendencije. Ipak, u okviru analize podelićemo i ovih dvadeset godina na tri različita perioda. S tim u vezi, drugi period možemo nazvati periodom partija pod uticajem demokratizacije (2000–2006) do donošenja Ustava i suštinskog gubitka antisistemskih partija u partijskom sistemu, da bi nakon toga došao period u kojem su partije delovale u umerenom pluralizmu sa velikim promenama u relevantnim partijama, ali i uvođenju novih demokratskih mehanizama u partijama, kakav je i neposredan izbor predsednika partija (2006–2016). Stanje unutarpartijske demokratije po statutarnoj, normativnoj analizi nije se menjalo ni u godinama posle ovog perioda, do 2020. godine, ali je politička praksa pokazala velike promene. Iako je SNS pokazao tendencije ka dominaciji u partijskom sistemu još 2014. godine, poslednji period (2016–2020) se izdvaja po definitivnoj dominaciji jedne partije, rastu populizma i krizi unutar većine drugih relevantnih partija. Ovaj poslednji period možemo označiti i kao period sloma unutrašnjih struktura i demokratije u partijama.

Period 1990–2000. godine u Srbiji obeležen je dominacijom SPS-a kao partije sukcesora koja je nasledila resurse, kadrove i pozicije. Nove političke partije (DS, DSS, SPO, SRS), koje su bile relevantne u partijskom sistemu, imale su različite ideje prema unutarpartijskoj demokratiji. Budući da se radi o periodu u kojem se Srbija ne može okarakterisati kao demokratski politički sistem, daćemo samo pregled situacije sa političkim partijama i deskriptivnu analizu procesa. Prva i osnovna karakteristika partija u Srbiji u prvih 10 godina je da nisu imale alterna-

19 Matthias Basedau & Alexander Stroh, *Measuring Party Institutionalization in Developing Countries: A New Research Instrument Applied to 28 African Political Parties*, GIGA German Institute of Global and Area Studies, Hamburg, 2008, p. 12.

ciju predsednika, izuzev DS-a. Međutim, i navedena alternacija rezultirala je udaljavanjem bivšeg predsednika od partije, pa i napuštanjem (Dragoljub Mićunović je 1995. napustio DS i osnovao partiju DC 1996. godine). Bez obzira na izborne (ne)uspehe, partijski lideri su od početka višepartizma nosioci partijske politike i izbornih kampanja uz izraženu autoritarnost.²⁰ Čvrsta i neupitna pozicija većine tadašnjih lidera (Milošević u SPS, Drašković u SPO, Šešelj u SRS, Koštunica u DSS) navodi nas na manjak autonomije partija u odnosu na lidere, s obzirom na to da se radi i o osnivačima i o liderima partija. Važna karakteristika unutarpartijskih odnosa u prvih deset godina jeste da su predsednici partija uz „izuzetnu lakoću” rešavali unutarpartijske sukobe sa neistomišljenicima iz vrha partije.²¹

Drugi važan indikator iz prakse nam govori o disfunkcionalnoj frakcionalizaciji koja je vodila podelama i cepanjima partija. Praktično je u prvih deset godina višepartizma dolazilo do nastanka novih partija kroz podele u postojećim. Ne postoji relevantna partija koja nije doživela podele i nastanak novih, a svakako se izdvaja DS koji je u prvih deset godina bio rasadnik partija (1990 – SLS, 1992 – DSS, pa 1997 – DHSS, 1996 – DC)²², da bi se ovaj trend nastavio do danas. Druge partije su, takođe, imale podele i nastanak novih bez izuzetka da li su partije na vlasti ili opozicione. U ova dva segmenta uviđamo nizak nivo demokratske svesti u političkim partijama i manjak demokracije, a pitanje uključivanja članstva i autonomnosti lokalnih organizacija u velikoj meri je marginalizovano, dok su se partijske oligarhije nametale kao sprovodioci odluka predsednika partije. U suprotnom su i delovi rukovodstva bili marginalizovani i isključivani iz političkih partija. Partije u prvoj deceniji možemo generalno oceniti kao demokratski manjkave, s tim što ipak postoje razlike među partijama, pa možemo istaći da, uz sve podele, DS ipak pokazuje više autonomije u odnosu na predsednika partije nego druge relevantne političke partije.

Period 2000–2006. godine započeo je porazom Slobodana Miloševića i padom SPS-a sa vlasti. Nakon demokratskih promena 2000. godine započelo je novo poglavlje u partijskom sistemu, pa i promena odnosa u političkim partijama. Ranije partije vlasti (SPS, SRS) postale su antisistemske partije sa posebno naglašenim pregrupisavanjem unutar SPS-a, koji je posle pada sa vlasti dramatično gubio podršku i članstvo uz nastanak niza partija iz SPS (Vučelić – DSP, Lilić – SSP, Ivković – SNP).²³ U analizama statutarnih odredbi u ovom periodu partije koje su nosioci vladajućih koalicija, ali i opozicionih aktivnosti (DS, DSS, G17, SRS, SPS) poka-

20 Slaviša Orlović, *Političke partije i moć*, op. cit., str. 244–245.

21 Vladimir Goati, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000.*, Konteko, Podgorica, 2000, str. 148.

22 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 452.

23 Isto, op. cit., str. 452.

zale su da se nalaze na pola puta između autoritarnih i demokratskih.²⁴ Analiza statutarnih rešenja često pokazuje određene ideje partijskog rukovodstva koje je kreiralo statut o unutarpartijskim odnosima, ali nikako ne može da pokaže potpunu sliku tih odnosa, a još manje demokratske prakse u partijama. Međutim, ako je predmet analize samo statutarni nivo možemo uvideti visoku centralizaciju u partijama, bez tolerancije na partijske frakcije, ali uz minimum postojanja tolerancije na unutrašnja neslaganja, uz statutarno ograničene lidere.²⁵

Tabela 1. Unutarpartijska demokratija u Srbiji
u periodu 2000–2006.

Indikatori/partije	DS	DSS	G17	SRS	SPS
Tolerisanje unutrašnjih frakcija	2	2	2	1	2
Predlaganje kandidata za javne položaje	2	2	2	1	2
Način i izbor partijskog lidera	2	2	2	2	2
Autonomija lokalnih partijskih struktura	1	1	1	1	2
Odnos između partije i poslaničkog kluba	1	1	1	1	1
Uloga horizontalnih struktura	2	1	2	1	1
Ukupno	10	9	10	7	10

Izvor: Dušan Pavlović, „Unutrašnja demokratija u političkim strankama u Srbiji 2000–2006. godine”, op. cit., str. 139.

Pojedinačne analize pokazuju da se ipak može praviti distinkcija predsednika partija i na statutarnom nivou, pa se ističu jaki lideri (SPO, DSS, DS) i statutar- no slabi lideri (SPS, G17).²⁶ Ipak, eklatantni primeri pozicija predsednika partija u Srbiji svakako su o(p)stanci na mestu lidera partije Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja i posle izručenja i odlaska u Hag. Iako su se pojavljivala pojedinač- na neslaganja oko ovih pitanja, podrška je dolazila obojici lidera u reizborima iako nisu bili fizički prisutni. S obzirom na to da se radi o dve najjače opozicione partije u tom periodu, na ovim primerima vidimo snagu lidera partija. Prve godi- ne posle demokratskih promena nisu bitno izmenile pozicije predsednika partija u političkoj praksi.

Unutrašnji odnosi i netolerancija prema frakcijama nastavila se i u godi- nama demokratskih promena. SPS je kao poražena partija imao niz odlazaka i pravljenja novih partija, ali i nastavak partijskih nesuglasica oko pitanja odnosa prema novoj demokratskoj vlasti, odnosa prema Slobodanu Miloševiću i njegovoj

24 Dušan Pavlović, „Unutrašnja demokratija u političkim strankama u Srbiji 2000–2006. godine”, op. cit., str. 139.

25 Isto, op. cit., str. 139.

26 Zoran Stojiljković, *Partijski sistem Srbije*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 94.

porodici, učešća ili podrške novim vladama i sl. Slično je bilo i u SPO kao partiji koja je „propustila” svoju ulogu u rušenju Miloševića, pa i u DSS koji je imao pojedinačne nesuglasice oko kadrovskih rešenja (Drakulić i sl.) gde su opet lideri partija uspevali da sačuvaju svoje pozicije. Svakako, važan slučaj je i obrazovanje Liberalno-demokratske frakcije u DS koju ova partija nije prihvatila, a naknadno je formirana i nova partija (LDP).²⁷ Netolerancija na unutrašnje frakcije, a često i disfunkcionalna priroda tih frakcija upućuje nas na zaključak da je manjak debate u partijama doprinosa većim podelama i cepanjima i da demokratski obrasci u partijama nisu pratili pokušaje demokratizacije u društvu, koja je svakako išla veoma sporo.

*Period 2006–2016. godine*²⁸ započeo je donošenjem novog Ustava i podrškom svih relevantnih partija (izuzev LDP-a) u ovom procesu, čime se pokazalo da se većina partija u Srbiji slaže oko bazičnog konsenzusa u društvu. U analizi unutarpartijskih odnosa u Srbiji partije koje su analizirane bile su u ovom periodu nosioci svojih koalicija na izborima (SNS, SPS, DS, SDS, DSS) i SRS koji je išao samostalno na parlamentarne izbore 2016. godine.²⁹ Tako postoje i druge partije koje igraju ulogu u partijskom sistemu Srbije, izostale su iz analize jer ne ispunjavaju kriterijume za analizu (lokalne organizacije, partijski organi, normativni okvir i sl.). Dva nova aktera u ovom delu analize su SNS, koji je nastao cepanjem SRS-a (Nikolić, Vučić), i SDS, koji je nastao cepanjem DS-a (Tadić). Dve najveće partije u ovim godinama su se podelile i obe dok su bile u opoziciji. Veliki zaokret od Šešelja koji su napravili naprednjaci bio je ključan u velikim promenama u partijskom sistemu Srbije, pa i u unutrašnjim odnosima u političkim partijama. Postepena promena partijskog sistema uticala je i na odnose u političkim partijama.

Analiza unutarpartijske demokratije, po predstavljenom modelu Gorana Čulara (Aneks 1), kroz dve dimenzije pokazuje normativni odnos partija prema ovom pitanju, uz dodatnu analizu političke prakse. Kada je reč o *pravima partijskog članstva* prvenstveno se misli na regulaciju ovog domena kroz statute partija i pravilnike. Mogućnost ulaska u članstvo ista je u svim političkim partijama (punoletni građani Srbije, nespojivost članstva u drugim partijama itd.). Svako

27 O frakcijama i unutrašnjim odnosima u partijama u periodu 2000–2006. pogledati: Vladimir Goati, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2006, str. 167–175.

28 Delovi ovog poglavlja i analiza unutarpartijske demokratije u periodu 2006–2016. godine objavljena je u radu: Despot Kovačević, „Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija”, u: Đorđe Stojanović, Mladen Lišanin (urs.), *Zbornik sa konferencije Srbija i institucionalni modeli javnih politika – problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 245–263.

29 Analizirani su statuti, pravilnici i drugi akti političkih partija SNS, SPS, DS, SDS, DSS, SRS.

članstvo nosi prava i obaveze, pa samim tim i disciplinske postupke, koji mogu da budu i garant zaštite članova.

Tabela 2. Disciplinski postupak u političkim partijama

	Prvostepeno	Drugostepeno	Trećestepeno
SNS	Izvršni odbor	Glavni odbor	
DS	Opštinski/Izvršni odbor + Etički odbor	Statutarna komisija	
SPS	IO opštinskog/gradskog odbora	Opštinski/gradski odbor	Statutarna komisija
DSS	Disciplinska komisija	Izvršni odbor	
SDS	Opštinski/Izvršni odbor + Etički odbor	Statutarna komisija	
SRS	Organi hijerarhijski + Sud časti	Viši organ od prvostepenog	

Izvor: Statuti partija SNS, DS, SPS, DSS, SDS, SRS.

U Srbiji sve političke partije imaju propisane procedure za disciplinsku odgovornost članstva. Statutima partija uređen je disciplinski postupak, dok neke partije imaju i dodatni Pravilnik o disciplinskom postupku (DSS, DS, SDS). U DSS disciplinski postupak vodi Disciplinska komisija, a žalbama se bavi Izvršni odbor. U SNS Izvršni odbor odlučuje prvostepeno, sem o članovima Predsedništva, a o žalbama drugostepeno odlučuje Glavni odbor. U slučaju disciplinskog postupka u DS prvostepeno odlučuje opštinski odbor ili Izvršni odbor, a u drugom stepenu nadležna je Statutarna komisija, a ista procedura je i u SDS. Za razliku od ostalih, u disciplinskom postupku u SRS učestvuju, hijerarhijski poređani, Uprava stranke, Izvršni odbor, Okružni odbor, Opštinski odbor ili u posebnim slučajevima kada se formira Sud časti, dok drugostepeno odlučuje viši organ u partijskoj hijerarhiji. SPS ima složeniji proces jer je disciplinski postupak trostepen i kreće sa Izvršnim odborima opštinskih i gradskih odbora, drugostepeno odlučuju opštinski i gradski odbori, da bi u trećem stepenu proces bio pred Statutarnom komisijom. SDS i DS imaju i Etički odbor koji može da pokrene disciplinski postupak na osnovu *Kodeksa stranačke etike*. Pored disciplinskog postupka važno je i stepenovanje disciplinskih mera. U ovom segmentu SPS ima najširi dijapazon disciplinskih mera (ukor, opomena, suspenzija, isključenje), dok ostale partije svode ove mere na opomenu, suspenziju i isključenje. Ipak, ono po čemu se ističu SPS i SNS jesu disciplinske mere po hitnom postupku, odnosno bez sprovođenja procedure disciplinskog postupka, što daje diskreciono pravo partijskom rukovodstvu i organima partije da bez rasprave isključe pojedince iz članstva.

Tabela 3. Autonomija lokalnih organizacija u partijama u Srbiji

	Lokalne organizacije / odbori	Autonomija	Nadređeni organi
SNS	mesni, opštinski/gradski, okružni odbor	Niska	GO, IO, Predsedništvo
DS	mesni, opštinski/gradski, okružni, regionalni pokrajinski odbor	Srednja	GO, IO, Predsedništvo
SPS	mesni, opštinski/gradski, pokrajinski odbor	Srednja	GO, IO, Predsedništvo
DSS	mesni, opštinski/gradski, pokrajinski odbor	Srednja	GO, IO, Predsedništvo
SDS	mesni, opštinski/gradski, regionalni, pokrajinski odbor	Viša	GO
SRS	mesni, opštinski/gradski, okružni odbor	Srednja	GO, IO, COU

Kada govorimo o *autonomiji lokalnog nivoa partija* osnovna karakteristika je centralizovana organizacija. Političke partije u Srbiji organizovane su po teritorijalnom principu i to hijerarhijski: mesni odbor, opštinski odbor, gradski odbor, okružni odbor i pokrajinski odbor. Ipak, po setu nadležnosti lokalnih organizacija partije se razlikuju. U centralizaciji partija prednjači SNS, nešto više autonomije lokalnih organizacija je u DS, DSS, SPS i SRS, dok se SDS izdvaja od ostalih sa nižim nivoom nadležnosti centralnih organa nad lokalnim. Primera radi, predsednik SNS-a, prema Statutu, „daje saglasnost o koalicijama na lokalnom nivou, imenuje i razrešava poverenike i v.d. predsednika opštinskih i gradskih organizacija, ima mogućnost da u hitnim slučajevima razrešava predsednike i raspušta gradske i opštinske odbore”³⁰, dok samo još u SPS predsednik partije daje saglasnost u ovom domenu.

Uticao lokalnih organa na centralne nivoe odlučivanja odnosi se na prisustvo predstavnika (delegata) lokalnih organizacija u centralnim organima (Skupština/Kongres, Glavni odbor, Izvršni odbor i sl). U ovom domenu partije imaju različite modele predstavljanja lokalnih organizacija, ali sve imaju uključene lokalne delegate u rad najvišeg organa. Skupštinu SNS-a čine izabrani delegati i delegati po funkciji. Iz redova lokalnih (opštinskih) odbora dolazi deo izabranih delegata i broj delegata koji dolaze po ovom principu određuje Glavni odbor stranke prema broju članova opštinskog odbora i prema broju glasova na toj teritoriji, a imenuje ih izborna skupština opštinskog odbora.

30 Statut SNS, čl. 45.

Tabela 4. Učešće lokalnih organizacija u najvišim organima partija

	Organ	Lokal. delegati	Preciznost kriterijuma
SNS	Skupština	Da	Srednja – GO prema broju članova i glasova
DS	Skupština	Da	Srednja – GO na predlog IO
SPS	Kongres	Da	Niska – na predlog GO
DSS	Skupština	Da	Srednja/viša – IO kriterijumi uz precizne brojeve
SDS	Skupština	Da	Srednja/viša – precizno uz pravo IO i GO da proširi
SRS	Otadžbinski kongres	Da	Srednja/viša – OO po 2 + dodatni na 1000 članova

U Skupštinu DS-a veći broj delegata je uključen po funkciji, dok iz lokalnih organizacija dolaze izabrani delegati u srazmeri koju utvrdi Glavni odbor na predlog Izvršnog odbora. Delegates prema ovim pravilima biraju same opštinske i gradske organizacije, dok su u rad Skupštine uključeni i nosioci važnih funkcija u lokalnim samoupravama gde je DS vlast ili je vršio vlast. SPS kao najviši organ ima Kongres koji je sastavljen od članova organa SPS-a i izabranih delegata opštinskih/gradskih organizacija prema broju koji predloži Glavni odbor bez precizno propisanih pravila. Skupština DSS broji do 600 delegata (izabranih i po funkciji), tako što svaki opštinski odbor bira do 5 delegata, prema kriterijumima koje odredi Izvršni odbor. SDS na precizan način određuje izbor delegata, tako što se za Skupštinu bira 200 delegata kroz izborne jedinice (opštinske/gradske organizacije) na neposrednim izborima uz jasno određene kriterijume, a drugi deo delegata lokalnih organizacija izabran je po funkciji (šefovi odborničkih grupa u skupštinama lokalnih samouprava i drugi funkcioneri). Ipak, SDS ostavlja prostor da Glavni odbor (na predlog Izvršnog odbora) donosi odluku o proširivanju broja izabranih delegata. Otadžbinski kongres je u SRS najviši organ partije i čine ga izabrani delegati i delegati po funkciji. SRS predviđa da svaki opštinski odbor bira po dva delegata i po jednog na svakih hiljadu članova u odboru, dok su po funkciji uključeni predsednici opština iz SRS-a i predsednici odbora stranke po teritorijalnoj organizaciji.³¹ S obzirom na to da ovakva pravila važe i u periodu 2016–2020. godine, a da nakon izbora 2020. godine većina partija nema učešća u lokalnim skupštinama ili vlastima (zbog bojkota, neprelaska cenzusa i sl.) i da je vlast u apsolutnoj većini lokalnih samouprava u rukama SNS, može se zaključiti da će zapravo većina partija imati izvesne probleme u izboru delegata u narednom periodu.

31 O učešću lokalnih delegata u centralnim organima detaljnije pogledati u: Despot Kovačević, „Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija”, u: Đorđe Stojanović, Mladen Lišanin (urs.), Zbornik sa konferencije *Srbija i institucionalni modeli javnih politika – problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 245–263.

Uloge članstva i ostvarivanja njihovog prava u strukturi partije, obim prava članstva u odnosu na rukovodstvo partije važan su segment unutarpartijske demokratije. Kada je reč o *direktnoj participaciji članstva* u procesu donošenja odluka stanje u političkim partijama pokazuje nam nizak nivo uključenosti članova. U SNS-u članstvo, prema partijskim propisima, nema neku posebnu ulogu sem statutarnog prava da bira i bude biran, da učestvuje u radu i da ima mogućnost inicijative. Učlanjenjem u SNS postaje se član mesnog odbora, pa je to prvenstveni okvir delovanja u partiji. Slična situacija je i u DS, DSS, SRS jer u pravilnicima i statutima ne možemo naći dodatne mehanizme za participaciju članstva. Za razliku od njih, SPS i SDS ipak imaju određene mehanizme koji se nude članstvu (barem deklarativno) za participaciju. U SPS-u 10% članova ima mogućnost pokretanja inicijative za vanredni Kongres. SDS se, pak, ističe po tome što je propisao neposredne izbore za predsednika partije i druge izborne funkcije (delegate) za Izbornu skupštinu, što bi trebalo da bude visok nivo participacije članstva.³²

Drugi važan segment odnosi se na ovlašćenja *predstavničkih tela partije nasuprot izvršnim organima partije*. Prvenstveno se može govoriti o načinu izbora i učešću predstavničkih tela, a zatim i o stepenu nadležnosti. Predsedništvo i Izvršni odbor svih partija u analizi poseduju visok stepen nadležnosti i mogućnosti donošenja odluka, dok su u izbor najčešće uključeni Glavni odbor i predsednik partije. Primera radi, Skupština SNS-a samo potvrđuje izbor dela Predsedništva na predlog predsednika iz redova počasnih članova. U drugim partijama (DS, SPS, DSS, SRS, SDS) situacija je slična, pa se samo u pojedinostima bez većeg značaja u izboru razlikuju partije u ovom domenu. Ne mogu se naći ni specifične razlike po nivou nadležnosti koje imaju skupština partija i izvršni organi. Ono što ipak treba izdvojiti jeste mogućnost formiranja i raspuštanja nižih nivoa organizacije, čime se daje mogućnost donošenja diskrecionih odluka u teritorijalnoj organizaciji. Najviši organi partija (Skupštine/Kongresi) sastaju se periodično i nemaju mogućnost delovanja u međuperiodu, uz veću predstavljenost delegata po funkciji, čime se partijsko rukovodstvo dodatno osigurava u ovom delovanju.

Svakako najvažniji segment analize su pozicije predsednika partije. Iako se često isticalo da statutarno predsednici partije nemaju visok nivo nadležnosti (Goati, Pavlović), može se istaći da taj set nadležnosti predsednici koriste maksimalno. Ipak, snaga predsednika vidi se u političkoj praksi, jer predsednici partija imaju i veliku neformalnu snagu u rukovođenju i upravljanju partijom. Izbor predsednika partije vode Skupštine (Kongresi) partija kroz kvote delegata koje, opet, propisuje vrh partije, dok jedino SDS izbor vrši kroz neposredne izbore. U

32 SDS je prva partija koja je organizovala neposredne unutarpartijske izbore za predsednika. Nakon toga ovaj princip uvele su i LDP i Nova stranka. Prednosti ovog mehanizma su najčešće marginalizovane samo jednim kandidatom za predsednika partije na neposrednim izborima u kojima participira članstvo partije.

nivou nadležnosti ne mogu se napraviti velike razlike između partija i statutarna snaga svih predsednika partija je na sličnom nivou, uz nijanse u SNS i SDS. Posebna pažnja se mora obratiti na predsednika partija u političkoj praksi, ali pre toga ćemo istaći najvažnije elemente unutarpartijske demokratije kroz normativnu analizu (Tabela 5).

Tabela 5. Unutarpartijska demokratija u Srbiji – dimenzije uključenosti i autonomnosti

	SNS	DS	SPS	DSS	SDS	SRS
Dimenzija autonomnosti						
Prava članova	1	2	1	3	2	2
Nivo autonomije na lokalnom nivou	0	2	1	2	3	2
Uticaj lokalnog nivoa na centralu partije	2	1	2	3	3	2
Ukupno	3	5	4	8	8	6
Dimenzija uključenosti						
Direktna participacija članstva	1	1	2	1	2	1
Predstavnička nasuprot izvršnoj partijskoj vlasti	2	1	1	1	1	1
Statutarne nadležnosti predsednika	1	2	2	2	3	1
Ukupno	4	4	5	4	6	3

Izvor: Despot Kovačević, „Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija”, op. cit., str. 245–263.

Prvo se mora istaći da partije ne pripadaju čistim tipovima koje smo naveli u modelu ali svakako su bliže određenim tipovima u skladu sa ocenama indikatora. Ukoliko pokušamo da ih smestimo u prostorni model, SNS je partija koja se nalazi između tipa partije sa niskim nivoom demokratije i partije demokratskog centralizma. DS ima prilično centralizovanu poziciju između ovih tipova, teško bi mogao da se opredeli tip kojem pripada, ali nešto bliži je tipu individualističko-elitističkog tipa partije. SPS je najbliži tipu partije demokratskog centralizma, dok je SRS najbliži individualističko-elitističkom tipu partije. DSS se nalazi između individualističko-elitističkog tipa i tipa potpune demokratije, dok SDS ima najviše ocena koje ga pomeraju ka partiji sa potpunom demokratijom, ali svakako je nužno mnogo više godina političke prakse da bi se dala takva ocena. Ove statutarne ocene daju samo predstavu o unutarpartijskoj demokratiji na nivou normi koje propisuju, ali politička praksa ih često demantuje.

Zbog toga uključujemo i novi indikator, koji prvenstveno govori o autonomiji partije u odnosu na predsednika partije merenu kroz izborne rezultate nakon

promene (alternacije) predsednika partije. Radi se o indikatoru koji je na slučaju Srbije primenjiv tek nakon 2000. godine, s obzirom na to da nije bilo alternacija predsednika partije pre toga, sem u DS-u, ali je zbog bojkota izbora 1997. godine ova promena u odnosu na izborni rezultat irelevantna. Važan segment u ovom indikatoru su relativna i apsolutna promena, koje nam govore o uticaju promene izbornih rezultata i na partijski sistem i na partiju kao organizaciju.

Tabela 6. Izborni rezultati na prvim parlamentarnim izborima nakon promene predsednika partije

%	2000	+/-	2003	+/-	2007	2012	+/-	2014	+/-	2016	+/-	2020
DS	16.38%	6.1%	10.28%			16.79%	11.4%	5.39%	0.88%	4.51%		
		37.2%					67.89%		16.3%			
DSS								4.24%	2.3%	1.93%	0.31	2.24%
									54.5%		13.8	
SPS			7.61%	1.97%	5.64%							
				25.8%								
SNS						18.12%	21.66%	39.8%				
							119.5%					

Izvor: Despot Kovačević „Institucionalizacije partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ”, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2019.

U promenama lidera partija moraju se istaći dve važne karakteristike: način promene lidera partije i uticaj promene na partiju. Neke od partije 30 godina ne menjaju lidera (SRS, SPO), neki su promenjeni smrću lidera (Milošević u SPS, Đinđić u DS), većina ih je odlazila zbog raskola u partiji i nakon toga su imali nove političke organizacije. Mirna smena lidera desila se u SNS-u (Nikolić)³³ i u DSS-u odlaskom Vojislava Koštunice. U DS-u se situacija nakon izbora 2012. godine intenzivno menjala i dolazilo je do čestih izbora lidera (Đilas, Pajtić, Šutanovac, Lutovac), a nakon smene su pravljene „nove” političke organizacije ili politička pasivizacija. Iako je računanje promene prilično kompleksno zbog različitih koalicionih aranžmana partija, može se primetiti da je većina promena predsednika partija na sledećim izborima toj partiji donosila samo manji broj glasova, a da je jedini pravi izuzetak promena Nikolić–Vučić. Ovaj indikator pokazuje nam veliku zavisnost i manjak autonomije partije u odnosu na lidera, što je još jedan od argumenata u zaključku da je unutarpartijska demokratija na nižem nivou i da su partije pretežno prezidencijalizovane.

33 Zbog izbornog obećanja. Siniša Atlagić & Aleksandra Ugrinić, „Teme u izornoj kampanji u Srbiji 2012. godine”, u: Jovanović, Milan & Vučićević, Dušan, *Izbori u Srbiji 2012. godine – (Ne)očekivana promena*, Beograd, Institut za političke studije, 2013, str. 183.

U novom talasu promena, *period 2016–2020*, dolazi i do velikih promena u političkim partijama, pa i do njihovog sloma. U „naprednom slomu demokratije”³⁴, gde Aleksandar Vučić i SNS potpuno dominiraju svim društvenim sferama i gde opozicioni lideri i partije trpe medijski linč, došlo je do sloma političke i partijske kompeticije. Iako je populizam postao svetski trend nakon ekonomske krize 2008. godine, potpuni zamah u Srbiji dobio je sa prevagom SNS-a (2014, 2016, 2020) i Vučića (2017) na izborima, kada je bezalternativnost dramatično rasla.³⁵ Relevantne političke partije koje su postojale dugi niz godina ušle su u duboke krize kojima se ne nazire kraj. DS je 2016. godine uspeo da pređe cenzus (5%), ali je nakon toga doživeo niz podela i cepanja koji i dalje traju u oštrom sukobu lidera partije i partijske elite. Bivši predsednik Tadić i SDS imali su niz napuštanja poslanika, dok je DSS u dva navrata menjao predsednika partije i dva puta ostajao izvan parlamenta (2014, 2020. ispod cenzusa od 3%) uz pokušaje rebrendiranja. Slična situacija je i sa SRS, koji je dva puta ostajao ispod cenzusa, kao i DSS, ali bez promene lidera. SPS je nakon teških godina, posle pada sa vlasti, uspeo da se stabilizuje i postane partija sa velikim koalicionim potencijalom ali je taj status počela da gubi velikim skokom SNS-a koji je u mogućnosti da sam formira vlade. Niz je izazova za političke partije, a jedan od njih su i politički pokreti koji su se pojavljivali na izborima sa zapaženim rezultatima, kao i nepartijski kandidati na predsedničkim. Veću zabrinutost treba izraziti prema partijskom organizovanju i očiglednom slomu političkih partija iznutra, gde smo svedoci da partije smanjuju delovanja na terenu, da se članstvo partija osipa, da skoro ne postoje jaki lokalni partijski odbori (izuzev SNS i donekle SPS) i da je delovanje partija odozdo skoro onemogućeno. Spasojević i Stojiljković naglašavaju da se partijska demokratija ne urušava, ali da je pred velikim izazovima.³⁶ Jedna od osnovnih sumnji koja se pojavljuje je obim i potreba za unutarpartijskom demokratijom. Naime, u nestabilnom partijskom sistemu Srbije, gde imamo neloyalnu konkurenciju, gde političke partije nemaju razvijene demokratske mehanizme u unutrašnjoj strukturi nego je partijska organizacija značajno podređena partijskom predsedniku i rukovodstvu, proces donošenja odluka je brži i te partije postižu veću efikasnost rada i izbornih rezultata na uštrb unutarpartijske demokratije. Otvara se dilema koja nam daje prostor za dalju analizu potreba unutarpartijske demokratije i mogućnosti za njenu implementaciju.

34 Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd, Arhipelag, 2019, str. 285.

35 Despot Kovačević, „Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ”, *Srpska politička misao*, 1/2020, str. 139.

36 Dušan Spasojević & Zoran Stojiljković, *Između uverenja i interesa – ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2019, str. 210.

5. Zaključak

Unutarpartijska demokratija predstavlja jedan od važnih domena u izgradnji demokratskog sistema u celini. Iako postoje različita viđenja koncepta, može se istaći da razvoj demokratskih mehanizama unutar organizacija može doprinositi i širenju demokratskih ideja i prakse. U novim demokratijama političke partije su jedan od subjekata koji bi trebalo da razvija demokratske procedure, ali su partije suočene sa nizom izazova. Usporedna analiza normativnih okvira u partijama pokazuje nam različite domete demokratije u nizu indikatora, ali se mogu istaći i generalni zaključci o unutarpartijskoj demokratiji u Srbiji. Političke partije u Srbiji su centralizovane, sa jakim oligarhijskim i liderskim tendencijama u kojima predsednik partije predstavlja centralnu figuru umanjujući autonomiju političke partije. Članstvo političkih partija ima malu ulogu u procesu donošenja odluka i najčešće je uključeno u centralna tela u kvoti koju određuje partijsko rukovodstvo. Smanjena uključenost i autonomija u partijama doprinosi smanjenom nivou unutarpartijske demokratije gde, uz netoleranciju na frakcije, često dolazi i do podela i cepanja partija. Sistemske promene i manjak demokratije u partijama glavne su karakteristike u poslednjem periodu, ali i sumnja koja se otvara oko ideje unutarpartijske demokratije. Sama ideja i koncept utemeljeni u demokratskoj teoriji i te kako imaju važnost za demokratske procese, ali u sistemu sa smanjenim nivoom političke kompeticije, gde dominantna partija ne praktikuje unutrašnju demokratiju, postavlja se dilema da li alternativa, tj. partije opozicije mogu da odgovore na ovaj izazov sa razvojem unutarpartijske demokratije ili im ona predstavlja dodatnu prepreku. Dati politički momenat izaziva sumnju i potkrepljuje kritike unutarpartijskoj demokratiji, ali se ne može isključiti potreba za istom kao podsticaj za razvoj demokratskih procedura i praksi u celini.

Aneks 1. Indikatori unutarpartijske demokratije

Izvor: Čular, Goran, Organizational development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia, *Politička misao*, Vol. XLI, (2004), No. 5, pp. 28–51.

Dimenziju *autonomnosti* karakterišu 3 poddimenzije i 10 indikatora:

1. Poddimenzija *prava partijskog članstva*, u 3 indikatora:
 - a. opšta prava,
 - b. pravo na stvaranje unutarpartijskih frakcija,
 - c. zaštita članstva od izricanja disciplinskih mera;
2. Poddimenzija *autonomija lokalnog nivoa partije*, u 2 indikatora:
 - a. autonomija u procesu donošenja odluka u 4 domena: u strukturi lokalnih organizacija, u disciplinskim procesima, u procesu selekcije kandidata za lokalne izbore i o formiranju lokalnih koalicija);

- b. obim ovlašćenja viših nivoa partijskog rukovodstva u odlučivanju o lokalnim pitanjima (u procesima izbora u lokalnim organizacijama, u sazivanju lokalnih predstavničkih tela, u procesu donošenja odluka na lokalnom nivou, u koordinaciji aktivnosti partije na lokalnom nivou, kao i mogućnosti da partijski zvaničnici sa nacionalnog nivoa budu članovi, po funkciji, lokalnih organa partije);
3. Poddimenzija *direktan uticaj lokalnih partijskih organa na proces odlučivanja na nacionalnom nivou partije*, u 5 indikatora:
 - a. učešće u izboru predstavnika u predstavničkom telu partije (kongresu/skupštini partije),
 - b. učešće u izboru članova političkih i izvršnih organa partije na nacionalnom nivou,
 - c. učešće u procedurama selekcije kandidata za parlamentarne izbore,
 - d. uticaj kroz mogućnosti sazivanja kongresa/skupštine partije;
 - e. mogućnosti inicijative za izmenu statuta.

Dimenziju *uključenosti* karakterišu 3 poddimenzije i 10 indikatora:

1. Poddimenzija *direktna participacija članova političke partije u procesu donošenja odluka*, u 3 indikatora:
 - a. direktno učešće članova u donošenju odluka i izborima;
 - b. direktno učešće članova u procesima selekcije kandidata;
 - c. direktno učešće članova u inicijativama prema centralnom nivou.
2. Poddimenzija *obim ovlašćenja koja uživaju predstavnička tela u odnosu na izvršne organe partije*, u 2 indikatora:
 - a. na centralnom nivou u usvajanju statuta i političkog programa, u izboru članova centralnih političkih i izvršnih tela i u procedurama selekcije kandidata;
 - b. na lokalnom nivou u izboru članova lokalnih izvršnih tela, u izboru predstavnika na konvencijama na višem nivou i u procedurama selekcije.
3. Poddimenzija *ovlašćenja predsednika političke partije*, u 5 indikatora:
 - a. pravo da predloži/postavi potpredsednika partije;
 - b. pravo da predloži/postavi članove centralnog tela;
 - c. pravo da suspenduje/zameni/isključi člana partije;
 - d. uticaj na procedure selekcije na centralnom nivou i na lokalnom nivou;
 - e. ostala ovlašćenja.

Literatura

- Atlagić Siniša & Ugrinić Aleksandra, „Teme u izbornoj kampanji u Srbiji 2012. godine”, u: Jovanović, Milan & Vučićević, Dušan, *Izbori u Srbiji 2012. godine – (Ne)očekivana promena*, Beograd, Institut za političke studije, 2013, str. 171–191.
- Basedau Matthias & Stroh Alexander, *Measuring Party Institutionalization in Developing Countries: A New Research Instrument Applied to 28 African Political Parties*, GIGA German Institute of Global and Area Studies, Hamburg, 2008.
- Čular Goran, “Organizational development of Parties and Internal Party Democracy in Croatia”, *Politička misao*, Vol. XLI (2004), No. 5, pp. 28–51.
- Goati Vladimir, *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Konteko, Podgorica, 2000.
- Goati Vladimir, *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2006.
- Katz Richard. S & Cross William P., “Problematising Intra-Party Democracy”, in: William P. Cross & Richard Katz (eds.), *The Challenges of Intra-Party Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 2013, pp. 170–177.
- Kovačević Despot, „Institucionalizacije partija i partijskih sistema u zemljama bivše SFRJ”, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu, 2019.
- Kovačević Despot, „Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija”, u: Đorđe Stojanović, Mladen Lišanin (urs.), *Zbornik sa konferencije Srbija i institucionalni modeli javnih politika – problemi i perspektive*, Institut za političke studije, Beograd, 2016, str. 245–263.
- Kovačević Despot, „Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ”, *Srpska politička misao*, 1/2020, str. 129–152.
- Lewis Paul, *Party system institutionalisation in East-Central Europe: empirical dimensions and tentative conclusions*. Rennes: European Consortium for Political Research, 2008. Available from <http://oro.open.ac.uk/10915/1/>
- Mair Peter, *How, and why, newly-emerging party systems may differ from established party systems*. Paper for Conference on The Emergence of New Party Systems, Centre for Mediterranean Studies, Bristol University, Bristol, 1993.
- Markowski Radoslaw. *Party System Institutionalization in New Democracies: Poland – a Trend-Setter with No Followers*. Conference Re-thinking Democracy in the New Millennium. University of Houston, Houston, 2000, pp. 1–14.
- Orlović Slaviša, *Partije i partijski sistemi*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015.
- Orlović Slaviša, *Političke partije i moć*, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Orlović Slaviša, *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Orlović Slaviša, „Prezidencijalizacija partija u Srbiji”, *Politički život*, br. 14, str. 7–27.
- Pavlović Dušan, „Unutrašnja demokratija u političkim strankama u Srbiji u periodu 2000–2006. godine”, *Sociološki pregled*, vol. XXXXI (2007), no. 1, str. 123–141.
- Pridham Geoffrey & Lewis Paul, “Introduction: Stabilising fragile democracies and party system development”, in: Pridham, G. & Lewis, P. (eds.), *Stabilising fragile democra-*

- cies: Comparing new party systems in southern and eastern Europe*, Routledge, New York, 1996, pp. 1–23.
- Randall Vicky, "Party institutionalization and its implications for democracy", *World Congress of International Political Science Association (IPSA)*, Fukuoka, July 9–13, 2006.
- Sartori Đovani, *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb, 2002.
- Sartori Giovanni, *Democratic Theory*, Praeger, New York, 1965.
- Scarrow Susan, *Political Parties and Democracy in Theoretical and Practical Perspectives: Implementing Intra-Party Democracy*, NDI, Washington, DC, 2005.
- Spasojević Dušan & Stojiljković Zoran, *Između uverenja i interesa – ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*, Fabrika knjiga, Beograd, 2019.
- Stojiljković Zoran, *Partijski sistem Srbije*, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Tomović Nikoleta & Kovačević Despot, „Unutarstranačka demokratija u Srbiji i Crnoj Gori”, u: Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević (urs.), *Zbornik Birači, partije i izbori – kako demokratizovati partije u Crnoj Gori i Srbiji*, Fakultet političkih nauka Beograd, Centar za monitoring i istraživanja CeMI, Podgorica, 2016, str. 115–133.
- Vladislavljević Nebojša, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*, Beograd, Arhipelag, 2019.
- Vujović Zlatko & Tomović Nikoleta, „Unutarpartijska demokratija u Crnoj Gori”, u: Goati Vladimir, Darmanović Srđan (urs.), *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori – perspektiva razvoja unutarpartijske demokratije*, Centar za monitoring i istraživanje, Podgorica, 2015, str. 153–177.

Ostali izvori

- „Statut Srpske napredne stranke”. Dostupno preko: https://www.sns.org.rs/sites/default/files/statut_srpske_napredne_stranke_0.pdf (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Statut Demokratske stranke”. Dostupno preko: <https://www.ds.org.rs/fajlovi/dokumenta/Statut-DS.pdf> (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Statut Socijalističke partije Srbije”. Dostupno preko: <https://www.sps.org.rs/wp-content/uploads/2019/02/STATUT-SPS-2018.pdf> (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Statut Srpske radikalne stranke”. Dostupno preko: https://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/files/dokumenta/statut_2019.pdf (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Statut Demokratske stranke Srbije”. Dostupno preko: http://www.dss.rs/files/File/2019/Statut_2018_pdf.pdf (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Statut Socijaldemokratske stranke”. Dostupno preko: http://www.sds-org.rs/fileadmin/user_upload/STATUT_SDS.pdf (Pristupljeno 25. maja 2020)
- „Pravilnik o disciplinskoj odgovornosti SDS”. Dostupno preko: http://www.sds-org.rs/fileadmin/user_upload/Pravilnik-o-disciplinsko__-odgovornosti.pdf (Pristupljeno 30. maja 2020)

- „Pravilnik o izborima – neposredni izbori SDS”. Dostupno preko: http://www.sds-org.rs/fileadmin/user_upload/Pravilnik-o-izborima-neposredni-izbori.pdf (Pristupljeno 7. juna 2020)
- „Pravilnik o disciplinskom postupku DSS”. Dostupan preko: <http://www.dss.rs/srp/otomana/dokumenti/akti/> (Pristupljeno 7. juna 2020)
- „Pravilnik o disciplinskoj odgovornosti članova DS”. Dostupno preko: <https://www.ds.org.rs/fajlovi/dokumenta/pravilnik-o-disciplinskoj-odgovornosti-clanova-demokratske-stranke.pdf> (Pristupljeno 7. juna 2020)

Despot Kovačević

INTRA-PARTY DEMOCRACY IN SERBIA – 30 YEARS OF UNDEMOCRATIC RELATIONS IN POLITICAL PARTIES

Abstract: Intra-party relations and democracy are one of the least examined fields, speaking from researchers' point of view. Even though political parties are essentially a part of democratic political systems, intra-party relations do not uphold to the democratic standards. Intra-party democracy is analyzed and measured taking into account the dimensions of autonomy and participation. These dimensions can be analyzed by close examination of party programs, statutes, and the political practice. In addition to this, there are other available mechanisms for researching intra-party relations. Precisely, indicators developed to measure the institutionalization of individual parties, relations between the president and the party, regularity of party congresses, and party operation between elections. The Serbian 30 year multiparty system is characterized with political parties which lack internal democracy. Poor internal party democracy is reflected in the relations between the president and the party, very few (or none) available possibilities for fraction forming and expressing different opinions, and in the complexity of disciplinary procedures conducted by party structures. There is an ongoing debate about the impact intra-party democracy has on outside party activities. The case of Serbia shows political parties have closed structures of political leadership (oligarchy) and declarative party memberships. New tendencies in the party system have led to the weakening of a number of political parties which consequently led to further weakening of democratic potentials.

Key words: political parties, party system, democracy, intra-party democracy, Serbia.

Ma Jasmin Hodžić, doktorand*
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Političke partije nacionalnih manjina u Srbiji 1990–2020.

Sažetak: U radu se analizira uticaj institucionalnog okvira i društveno-političkog konteksta kako na nivo reprezentativnosti tako i na strategije delovanja partija nacionalnih manjina. Pored toga, u radu se analiziraju političke podele među manjinskim partijama unutar etničkih zajednica, kao i sličnosti i razlike u delovanju partija nacionalnih manjina. Na osnovu institucionalnih i kontekstualnih faktora možemo izvršiti periodizaciju. Prvi period, koji je trajao od obnavljanja višepartizma do petooktobarskih demokratskih promena, i drugi, koji nastupa nakon 2000. godine. Institucionalni okvir u prvom periodu karakterističan je po čestim izmenama izbornog sistema, nedefinisanom ustavno-pravnom položaju nacionalnih manjina, odsustvu mera afirmacije za političke partije nacionalnih manjina itd. Kontekstualna obeležja prvog perioda su dezintegracija socijalističke Jugoslavije, ratovi, ekonomska stagnacija, etnifikacija politike, reafirmacija društvenih rascepa itd. Drugi period traje od 2000. godine do danas i odlikuje se odblokiranom demokratskom konsolidacijom i ekonomskom tranzicijom, evropeizacijom društva, kao i pokušajem izgradnje Srbije kao integrisane multikulturalne zajednice. Pored toga, demokratske promene donose izmenu formalno-pravnog okvira u kojem deluju partije nacionalnih manjina. Usvaja se set zakona koji afirmišu slobode i prava nacionalnih manjina, uvode se mere afirmacije za političke partije nacionalnih manjina, konstituišu se institucije kulturne autonomije itd.

Ključne reči: nacionalne manjine, političke partije nacionalnih manjina u Srbiji, izborni sistem, političko predstavljanje nacionalnih manjina

* E-mail: jasminhodzic83@yahoo.com

1. Uvod

Od obnavljanja višestranačja u Srbiji političke partije nacionalnih manjina aktivno participiraju u političkom životu. Na stepen fragmentiranosti, nivo reprezentativnosti i odabir strategija delovanja partija nacionalnih manjina snažno su uticale dinamične kontekstualne promene (socio-strukturni faktori) i različiti institucionalni aranžmani.¹

Na osnovu promenljive dinamike institucionalnog okvira i društveno-političkog konteksta možemo izvršiti periodizaciju tridesetogodišnje istorije višestranačja u Srbiji. Prvi period je trajao od obnavljanja višepartizma do petooktobarskih promena, a drugi nastupa nakon 2000. godine i traje do danas. Česte promene izbornog sistema, nedefinisanost ustavno-pravnog položaja nacionalnih manjina i odsustvo mera afirmacije za političke partije nacionalnih manjina bila su *glavna obeležja institucionalnog okvira* u kojem su delovale partije nacionalnih manjina u prvom periodu. *Društveno-politički kontekst* tog perioda odlikovao se dezintegrativnim procesima u socijalističkoj Jugoslaviji, političkom i ekonomskom krizom, ratovima, institucionalnim vakuumom, blokiranom društveno-ekonomskom tranzicijom itd. Nakon demokratskih promena 2000. godine institucionalni okvir u kojem deluju partije nacionalnih manjina odlikovao se usvajanjem seta zakona koji afirmišu manjinski položaj, donošenjem novog Ustava i uvođenjem mera afirmacije za političke partije nacionalnih manjina. Pored toga, uvode se institucije kulturne autonomije poput Nacionalnih saveta nacionalnih manjina, koje dodatno osnažuju manjinski položaj. Odblokirana društveno-ekonomska tranzicija, demokratska konsolidacija, ekonomske reforme i put evropskih integracija, glavna su kontekstualna obeležja drugog perioda.

1 Inače, institucionalni i socio-strukturni faktori utiču na oblikovanje partijskih sistema u većini postkomunističkih društava, čiji su sastavni deo i partije nacionalnih manjina. Pojava prvih partija u postkomunističkim društvima Istočne Evrope „nastaju više kao projekti političkih elita (partije naslednice) i intelektualnih elita i disidentskih krugova (nove partije), nego iz društvenih pokreta i dubljih društvenih rasepa. I pored toga, društveni rasepi nude dobro objašnjenje za političko svrstavanje birača i formiranje partijskih sistema u većini postkomunističkih država. Sa druge strane, institucionalni dizajn predstavlja okvir u kojem deluju partije, te imaju snažan uticaj „kako na prirodu same kompeticije, tako i na mogućnosti partija da postignu željene ciljeve”. Slaviša Orlović, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2011, str. 12–40.

2. Kontekstualni i institucionalni okvir prvog perioda 1990–2000.

Početak devedesetih godina, preoblikovanje društveno-političkog miljea, povratak „etničkog” u političko polje i pojava (reafirmacija) kulturno-vrednosnih rascepa umnogome su obeležili politički život postjugoslovenskih društava. Dign-Kraus (Kevin Deegen-Kraus) ističe dominaciju kulturno-vrednosnih rascepa u postkomunističkim društvima, gde je veoma značajno nacionalno pitanje, pogotovo prava nacionalnih manjina.² Ono što je razlikovalo jugoslovensko iskustvo od većine istočnoevropskih društava je diskurs rata koji je, na neki način, predstavljao formativni okvir u kojem nastaju političke partije. Rat je dodatno etnificirao politiku i doprineo „produbljanju političkih konflikata po linijama etničkih, religioznih i regionalnih identiteta u Srbiji”.³ Etnifikacija politike odvijala se u okolnostima krvave dezintegracije socijalističke Jugoslavije, uz simultanu političku i ekonomsku krizu, koju su tadašnje političke elite koristile kao tehniku mobilizacije birača i sukoba sa susedima, što je uslovalo, pored osećanja opšte nesigurnosti građana, i sve veću distancu, animozitete i nepoverenje između etničkih zajednica.

Slavujević smatra da istorijsko-etnički rascep tokom devedesetih godina umnogome obeležava partijski sistem Srbije gde političke partije kandiduju identitetsko-statusne teme.⁴ Razmatrajući linije rascepa, Orlović uviđa da su se društveni rascepi nacionalno–građansko, centar–periferija javili još za vreme SFRJ.⁵ Pored toga, „istorijsko-etnički rascep umnogome obeležava partijski sistem Srbije u nekoliko dimenzija: ovaj rascep je relativno trajan; partije etničkih zajednica Bošnjaka (Muslimana), Mađara i Albanaca nalaze se na geografski koncentrisanim i pograničnim područjima u Sandžaku, Vojvodini i na jugu centralne Srbije, kao i na Kosovu i Metohiji; ovaj rascep će i dalje predstavljati generator podela i konflikata, dokle god ne bude na osnovu šireg konsenzusa rešeno državno i nacionalno pitanje...”⁶ Društveno-politički kontekst će u velikoj meri determinisati političko delovanje svih političkih aktera, uključujući i partije nacionalnih manjina.

2 Kevin Deegen-Krause, “New Dimensions of Political Cleavage”, in: R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 544–552.

3 Zoran Slavujević, Jovan Komšić, Dragomir Pantić, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, FES-IDN, Beograd, 2003, str. 164.

4 Isto, str. 14.

5 Slaviša Orlović, „Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije”, u: Živojin Đurić (ur.), *Srpska politička misao*, posebno izdanje, Institut za političke studije, Beograd, 2015, str. 107.

6 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 313.

Istovremeno, sami politički akteri će biti generatori političkih podela i rascepa između većine i manjine, kao i unutar manjinskih zajednica.⁷

Institucionalni okvir u prvom periodu, u kojem deluju partije nacionalnih manjina, odlikuje se odsustvom jasno definisanog statusa za pripadnike nacionalnih manjina i mera afirmacije za manjinske partije. Ustav Srbije iz 1990. godine pripadnike nacionalnih manjina terminološki određuje kao *narodnost*⁸, što predstavlja derivat socijalističkog koncepta građanskog društva, dok Ustav Savezne Republike Jugoslavije koristi termin nacionalne manjine i načelno reguliše njihov kolektivni status i zaštitu.⁹ Ustav Srbije je „egzistirao u društvenim i političkim okolnostima koje su razgradile osnove građanskog društva i uneli snažan uticaj etničnosti u politički život. Uprkos ustavnom opredeljenju Srbije za građansku državu, u praksi je bila na delu etnifikacija društvenog prostora u kojoj su nacionalne manjine i njihova prava bila marginalizovana”.¹⁰ S obzirom na to da pravni okvir u Srbiji nije sadržao norme koje regulišu zaštitu i prava nacionalnih manjina, ne treba da iznenađuje i izostanak mera afirmacije za političke partije nacionalnih manjina.

Pored formalno-pravnog okvira, dizajniranje izbornog sistema predstavlja važan faktor koji utiče na nivo reprezentativnosti nacionalnih manjina.¹¹ Izborni sistem u Srbiji pretrpeo je brojne izmene, pa je na prvim višestranačkim izborima 1990. godine primenjivan većinski izborni sistem sa 250 izbornih jedinica, a nakon toga, usled političkih pritisaka, već 1992. godine uveden je proporcionalni izborni sistem sa 9 izbornih jedinica i izbornim cenzusom od 5 procenata. Na parlamentarnim izborima 1997. godine dolazi do povećanja izbornih jedinica sa 9 na 29, da bi 2000. godine Srbija postala jedna izborna jedinica.¹² Za prilike u Srbiji,

7 Političke partije artikulišu sukobljene društvene vrednosti i interese, i na taj način predstavljaju izraz socijalnih i političkih rascepa u društvu (Kasapović, 1996), tj. „reflektuju razlike unutar društva”. Dušan, Spasojević, „Odmrzavanje zamrznute hipoteze – novi pristupi socijalnim rascepima”, u: Milan Podunavac (ur.), *Godišnjak 2008*, br. 2, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2008, str. 226. Pored toga, uloga političkih partija je, s jedne strane, da kroz partijske programe formuliše socijalne rascepe, dok, s druge, utiče na postojeće i „sprečiti razvoj novih rascepa”. Slaviša Orlović, „Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije”, u: Živojin Đurić (ur.), *Srpska politička misao*, posebno izdanje, Institut za političke studije, Beograd, 2015, str. 105.

8 Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 1/1990), član 8.

9 Ustav Savezne Republike Jugoslavije (Sl. list SRJ, br. 1/92), član 11.

10 Goran Bašić, Katarina Crnjanski, *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2006, str. 38.

11 Uobičajeno stanovište u teoriji jeste da je proporcionalni izborni sistem pogodniji za reprezentaciju nacionalnih manjina od većinskog. Preciznije, proporcionalni izborni sistem je pogodniji za manjine koje su teritorijano raštrkane, dok za nacionalne manjine koje su teritorijalno koncentrisane većinski sistem može biti jednako povoljan kao i proporcionalni.

12 Marijana Pajvančić, „Izborni sistem u Srbiji”, *Republika*, br. 158. Dostupno preko: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/158/158-17.html> (pristupljeno 17. 05. 2018).

imajući u vidu teritorijalnu koncentrisanost nacionalnih manjina¹³, dizajniranje izbornih jedinica predstavlja bitnu komponentu koja utiče na reprezentativnost manjina. Izborne jedinice su dizajnirane na takav način da se nisu podudarale sa prostorom gde su nacionalne manjine teritorijalno koncentrisane, čime se smanjivao (potencijalno veći) nivo političke reprezentativnosti.

Desetogodišnje iskustvo prve faze višestranačja u Srbiji pokazuje da su, zbog institucionalnih ali i socio-demografskih (brojnost i teritorijalna koncentrisanost) faktora, samo političke partije Mađara, Bošnjaka i Albanaca bile u kontinuitetu prisutne u predstavničkom telu. Pored toga, primetan je trend konstantnog smanjivanja nivoa političke reprezentativnosti nacionalnih manjina od 1990. do 2000. godine. I pored teorijske pretpostavke da proporcionalni izborni sistem povoljnije deluje na političko predstavljanje nacionalnih manjina, podaci pokazuju da je za brojne i teritorijalno koncentrisane nacionalne manjine (Mađare, Bošnjake, Albance) većinski sistem pogodno delovao na nivo političke reprezentativnosti (Tabela 1). Iako retkost, to svakako nije izuzetak, jer, kako navodi Orlović, pozivajući se na Raea i Rikera (Rae, 1971; Riker, 1982), Kanada je primer gde se „male” partije, usled geografske koncentrisanosti glasova, uspešno takmiče sa velikim partijama u većinskom izbornom sistemu proste većine (*simple plurality elections*).¹⁴

Tabela 1. Izborni rezultati političkih partija nacionalnih manjina na parlamentarnim izborima u periodu 1990–2020.

	DZVM	SVM	SDA	SDP	BDZ/SPP	PDD
1900.	132.726 8		84.156 3			21.998 1
1992.	140.825 9					

13 Prema popisu iz 2011, u Srbiji živi 253.899 pripadnika mađarske nacionalne manjine i uglavnom su teritorijalno koncentrisani u Vojvodini, posebno u Severnobačkom i Severnobanatskom okrugu, gde imaju apsolutnu većinu u delu stanovništva u šest opština. Bošnjaci u Srbiji uglavnom naseljavaju područje Sandžaka (Raška oblast), koji neformalno obuhvata šest opština u Srbiji: Novi Pazar, Tutin, Sjenicu, Prijepolje, Priboj i Novu Varoš. Prema popisu iz 2011, u Srbiji živi 145.278 Bošnjaka i 22.301 Musliman, koji defakto čine jedinstven nacionalni korpus. Bojkot poslednjeg popisa albanskog stanovništva doveo je do toga da je broj izjašnjenih Albanaca između dva popisa drastično opao. Prema popisu iz 2002, broj izjašnjenih Albanaca iznosio je 61.647, dok prema popisu iz 2011. u Srbiji živi 5.809 Albanaca. Albanci u Srbiji, ne računajući Kosovo i Metohiju, dominantno žive u tri opštine na jugu centralne Srbije, gde apsolutnu većinu čine u Preševu i Bujanovcu, a značajan broj naseljava Medveđu. Republički zavod za statistiku – Popis stanovništva 2011.

14 Slaviša Orlović, *Partije i partijski sistemi*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015, str. 152–153.

1993.	112.456 5					29.342 1 *****
1996.						
1997.		50.960 4	49.486 3			14.179 1 *****
2000.		10*				
2003.		161.765 **	2 ***	161.765 **		
2004.						
2007.		52.510 3 ****	33.823 2	2 *****		16.793 1 *****
2008.		74 874 4	38.148 2	4 *****		16.801 1
2012.		68.323 5	27.708 2		24.993 1	13.384 1
2014.		75.294 6	35.157 3			24.301 2
2016.		56,620 4	30,092 2		32,526 2	16,262 1
2020.		71.893 9	24.676 3		32.170 4	26.676 3 *****

Izvor: Republički zavod za statistiku.

* Koalicija DOS

** Koalicija Zajedno za toleranciju – Čanak–Kasa–Ljajić

*** Lista za Sandžak se nalazila na izornoj listi sa Demokratskom strankom

**** Savez vojvodanskih Mađara (SVM) i Koalicija mađarska sloga – Andraš Agošton – dr Pal Šandor

***** Sandžačka demokratska partija na listi Demokratske stranke

***** Koalicija PDD i DPA

***** Albanska demokratska alternativa – Ujedinjena dolina

3. Političke podele i strategije delovanja

Pošto u postkomunističkim društvima nacionalna pripadnost predstavlja oštru granicu društvenih i političkih podela,¹⁵ reprezentacija manjinskih interesa se

15 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 309.

uglavnom ostvaruje kroz etničke partije¹⁶, gde partijska podrška retko prelazi linije etničkih granica.¹⁷ Međutim, ako su manjine politički fragmentisane onda se manjinske partije međusobno bore za ekskluzivitet predstavljanja, što dovodi do pojačane političke dinamike.

Kompeticija između partija nacionalnih manjina podrazumeva artikulaciju različitih interesa i vrednosti koje su uslovljene linijama podela koje postoje unutar manjinskih zajednica. Na osnovu toga, manjinski akteri biraju strategije delovanja kako bi maksimizirali svoj politički uspeh i ostvarili ciljeve. Evans (Evans Geoffrey) smatra da politički akteri ako žele da se ideološki razlikuju mogu da „otvore rascap”, čime se otvara mogućnost za povećanje ili smanjenje strukturnog glasanja. Iz ove perspektive, političke partije svojom strategijom mogu povećati interakciju između stranke i glasača, za razliku od tradicionalnog pojma „kolektivne svesti” koji ne omogućava takvu vrstu motivisanosti birača.¹⁸ Na osnovu političkih zahteva i pozicija unutar etničke dimenzije partije nacionalnih manjina na raspolaganju imaju nekoliko strategija delovanja: strategija statičke ponude (*static bidding*), etničke ponude (*ethnic underbidding*), etničkog poziva (*ethnic outbidding*), ponude sa strane (*lateral bidding*), niže ponude sa strane (*lateral underbidding*) i više ponude sa strane (*lateral outbidding*).¹⁹

Sagledavajući programske ciljeve partija nacionalnih manjina, početkom devedesetih, uviđa se visok stepen sličnosti u odabir strategije delovanja. Zajedničko obeležje manjinskih partija ogledalo se u primeni strategije etničkog poziva (*ethnic outbidding*), koja podrazumeva obraćanje isključivo pripadnicima etničke grupe uz postavljanje radikalnih zahteva (teritorijalna autonomija ili secesija) centralnim vlastima.²⁰ Većina manjinskih partija, ubrzo nakon osnivanja, formira nacionalne (nadstranačke) savete/veća bez postojanja normativnog okvira za njihovo osnivanje i delovanje, uz organizovanje i sprovođenje referenduma o teritorijalnoj autonomiji i samoupravi.²¹ Insistiranje na internacionalizaciji otvorenih,

16 Alonso, Sonja and Rubén Ruiz-Rufino, 'Political Representation and Ethnic Conflict in New Democracies', *European Journal of Political Research*, 2007; 46: 237–67; Christina Isabel Zuber, "Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia", *Party politics*, 19 (5), p. 762.

17 Kevin Deegan-Krause, "New Dimensions of Political Cleavage", in: R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 548–550.

18 Geoffrey Evans, "Models, Measures and Mechanisms: An Agenda for Progress in Cleavage Research", *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, Routledge, London, 2010, p. 641.

19 Christina Isabel Zuber, "Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia", *Party politics*, 19 (5), 2011, p. 759.

20 Isto, p. 761.

21 Demokratske zajednice vojvođanskih Mađara (DZVM) definisane su u *Memorandumu o samoupravi Mađara koji žive u Republici Srbiji*. Stranka demokratske akcije (SDA) aktivno učestvuje u donošenju *Memoranduma o specijalnom statusu Sandžaka* 1991. godine i sprovođenju referenduma 1992. godine o teritorijalnoj autonomiji. Partija za demokratsko delovanje (PDD) kao ključni programski cilj usvaja 1995. godine *Političku deklaraciju i Promemoriju PDD-a*, koji podrazumeva

statusno-teritorijalnih pitanja i održavanje političkih kontakata sa partijama i institucijama u matičnim zemljama obeležja su delovanja manjinskih partija u tom periodu. Pored toga, manjinske partije su u prvim godinama delovanja više podsećale na nacionalne pokrete koji su bili eksponenti nacionalnih politika, sa plebiscitarnom podrškom manjinskih zajednica. Visok stepen homogenizacije i odabir radikalnih strategija delovanja partija nacionalnih manjina u dobroj meri je posledica konteksta u kojem se odvijao politički život, kako u Srbiji tako i na ex-jugoslovenskom prostoru. „Duh vremena”, koji se odlikovao sveopštim nacionalističkim diskursom, dominirao je celim postjugoslovenskim prostorom, reflektujući se i na manjinske političke partije u Srbiji. Vodeće partije nacionalnih manjina, Stranka demokratske akcije (SDA), Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara (DZVM) i Partija za demokratsko delovanje, (PDD), po svom ideološkom profilu, političkim zahtevima i strategiji političkog delovanja, „neodoljivo” su podsećale na partije hrvatskih i bosansko-hercegovačkih Srba (Srpska demokratska stranka (SDS) u Hrvatskoj, SDS u BiH) i bosansko-hercegovačkih Hrvata (Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) BiH). Za manjinske partije kao dodatnu kompleksnost predstavljala je izrazita polarizovanost partijskog sistema u Srbiji, gde su, na jednoj strani, prorežimske političke partije, a na drugom polu antirežimski akteri. Politički rascep prorežim–antirežim, koji je svojstven većini postkomunističkih društava, „u Srbiji je naročito bio izražen tokom devedesetih godina i nekoliko godina nakon političkih promena 2000. godine”.²² U ideološko-vrednosnom smislu, prorežimske partije, deklarativno anti-nacionalističke, u javnom diskursu i u praksi zagovaraju ratno-nacionalistički narativ, što je stvaralo vrednosni otklon i nemogućnost saradnje partija nacionalnih manjina sa njima. Sa druge strane, unutar antirežimskog bloka, postojala je podela na nacionalno (nacionalističke) i građanski orijentisane (građansko-liberalne, antiratne partije) partije, što je dodatno komplikovalo položaj manjinskih partija.

Među manjinskim partijama, nakon kratkotrajne homogenizovanosti, vrlo brzo se javljaju razlike, koje su u početku imale karakter personalnih (liderskih) sukoba, da bi vremenom „isplivale” političke, koncepcijske, pa čak i vrednosne podele.²³ Kako primećuje Dign-Kraus, u postkomunističkim društvima dolazi

formiranje političke i teritorijalne autonomije na prostoru gde većinu čine Albanci, sa pravom priključenja Kosovu.

22 Slaviša Orlović, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2011, str. 24.

23 Posle kratkotrajne homogenosti DZVM, dolazi do fragmentacije, pre svega zbog liderskih sukoba između Andraša Agoštona i Feneca Čubela koji 1994. godine osniva Savez vojvođanskih Mađara (SVM). Pored personalnih sukoba unutar DZVM, viđeniji članovi optužuju rukovodstvo stranke, na čelu sa Agoštonom, za koketiranje sa Miloševićevim režimom i odsustvo saradnje sa SVM. Nakon toga dolazi do još jedne podele unutar DZVM, gde doskorašnji lider Agošton izlazi iz nje i formira Demokratsku stranku vojvođanskih Mađara (DSVM). I unutar bošnjačkog korpusa,

do strukturiranja vertikalnih rasepa unutar etničkih grupa, gde se rascepi podjednako javljaju i unutar većinskih i manjinskih nacionalnih zajednica.²⁴ Pored trenda nacionalne homogenizacije, u postjugoslovenskim društvima paralelno se odvijala društvena pluralizacija i politička fragmentacija.²⁵ Kako dobro primećuje Jović, proces fragmentacije i pluralizacije jugoslovenskog društva je bio „višedimenzionalan i zahvatio je sve institucije i sfere: od federalnog vrha do sela, pa često i obitelji”.²⁶ Društveni i politički rascepi u slučaju Srbije se nisu formirali samo na liniji etnonacionalnih podela, već se proces polarizacije odvijao i unutar etnokulturnih (nacionalnih) zajednica (*vertically cleavage*). Horizontalni rascepi će determinisati odnose između manjinskih i većinskih partija u Srbiji, dok će vertikalni rascepi uticati na međustranačku kompeticiju manjinskih zajednica. Fragmentacija unutar manjinskih zajednica imala je karakter političkih podela oko ključnih tema koje su tada bile aktuelne.²⁷ *Političke podele*²⁸ među manjinskim partijama javljale su se u odnosu na nacionalna, statusna, državno-pravna

nedugo nakon osnivanja SDA, dolazi do podela. Nakon bojkotovanih lokalnih izbora 1992. Rasim Ljajić, kao generalni sekretar SDA, usled konceptijskih neslaganja, vrlo brzo napušta stranku nastavljajući da zastupa „umerenu” integralističku politiku. Unutar albanskog korpusa do pojačane političke fragmentacije dolazi nakon 2000. godine. Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 319–331.

- 24 Kevin Deegan-Krause, “New Dimensions of Political Cleavage”, in: R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007, p. 552.
- 25 Goran Bašić, Katarina Crnjanski, *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2006, str. 30–48.
- 26 Dejan Jović, „Identitet Bošnjaka/Muslimana”, *Politička misao*, god. 50, br. 4, 2013, str. 136.
- 27 Kao ilustracija može nam poslužiti razilaženje između Sulejmana Ugljanina i Rasima Ljajića. Na preporuku Alije Izetbegovića Ugljanin odustaje od izlaska na izbore. Kasnije će se, prema tvrdnjama Ljajića, ispostaviti da je Ugljanin slagao. Bojkotom tih izbora napravljena je „ogromna greška koja ni dan-danas nije ispravljena”. „Dao je odličan alibi Miloševiću da kaže – evo, neće kroz institucije da rešavaju svoj problem, hoće da ga rešavaju na međunarodnom planu, hoće posebnu državu, što znači radikalizacija i stvaranje dva nacionalna fronta u Sandžaku. Tokom rata sam odem kod Izetbegovića i kažem mu da će politika koja se vodi prema Sandžaku izazvati katastrofalne posledice, nije naša pozicija takva da možemo da pravimo paralelu sa Srbima u Hrvatskoj koji imaju pomoć srpske države, političku i svaku drugu.” Nedeljnik *Vreme*, br. 732, 13. januar 2005, *Kako sam od ministarstva napravio brend*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759> (pristupljeno 02. 05. 2020).
- 28 Radi preciznijeg definisanja političkih podela potrebno je razlikovati *političke* (podele) koje su u odnosu na socijalne (rascepa) u manjoj meri društveno ukorenjene i determinisane socio-strukturnim faktorima. Dušan Spasojević, „Dinamika političkih rasepa u Srbiji 2000–2010”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2011, str. 106. Pored toga, Dign-Kraus koristi termin podele (*divide*) u situacijama kada postoje dva elementa, kako bi ih sahrano razlikovao od punih rasepa (*full cleavage*). Kevin Deegan-Krause, “New Dimensions of Political Cleavage”, in: R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 539–540. U našem slučaju čini se da su zadovoljena dva elementa i to: postojanje političke organizovanosti

pitanja i u vezi odnosa prema vladajućem režimu. Priroda odnosa između manjinskih partija, kao i specifičnost linija podela među njima uslovljava stvaranje svojevrsnih manjinskih partijskih podsistema²⁹, gde se politička kompeticija odvija između političkih aktera unutar (zatvorene) etničkih grupa. Ključne teme koje stvaraju političke podele među manjinskim partijama ne prelaze okvire manjinskih zajednica, što je omogućilo da se politički život manjinskih partija odvija zasebno, skoro paralelno u odnosu na većinske partije, obrazujući tako partijski podsistem. Pored političkih podela, među manjinskim partijama su se javljale i kulturno-vrednosne podele, po uzoru na većinske partije. Politička polarizacija izvršila je diferencijaciju političkih partija nacionalnih manjina na „tvrdu” i „meku” opciju. Kako zaključuje Orlović, „sledeći linije rascepa u okviru srpskih stranaka, ove orijentacije bi se uslovno mogle nazvati 'prograđanska' i 'pronacionalna'.³⁰ Ideal-tipski posmatrano, na jednoj strani su partije koje su umerene u političkim zahtevima, građanski i modernistički orijentisane sa sekularnim svetonazorom i integralističkim odnosom prema državi, dok su na drugom polu nacionalne (nacionalističke) partije sa konzervativno-tradicionalnom orijentacijom, koje su isticale radikalne zahteve za preuređenjem ustavno-pravnog statusa uz stvaranje teritorijalne autonomije. U odnosu na linije podela birane su i strategije delovanja koje su se kretale od radikalnih teritorijalnih zahteva, preko kulturne autonomije do integralističkih politika.

4. Institucionalno redizajniranje nakon 2000. godine

Nakon demokratskih promena 2000. godine, u pravcu unapređenja manjinskih prava, Srbija je ratifikovala brojna međunarodna dokumenta³¹, da bi 2002. donela Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina. Mere afirmativne akcije uvedene su 2004. godine Zakonom o izmenama i dopunama Zakona o izboru

i stavova (*attitudes plus institutions*) bez jasno definisane strukture, pa ih nazivamo *tematske podele*.

29 *Podsistem* je termin koji koristi Damir Kapidžić u svom radu „Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine” kako bi odredio partijski sistem koji se obrazuje unutar jedne nacionalne zajednice u društvima koja su nacionalno heterogena i izrazito fragmentirana. Analizirajući slučaj BiH autor uviđa da svaki od tri konstitutivna naroda u BiH, usled zatvorenosti nacionalnih grupa i vrlo niske volatilnosti, obrazuje zatvoren partijski podsistem koji je unutar sebe kompetitivan ali istovremeno nekomunikativan sa partijskim podsistemima drugih nacionalnih zajednica. Damir Kapidžić, „Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine”, *Političke perspektive*, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Beograd, Zagreb, 2017.

30 Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 335.

31 Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, br. 6/01, i Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima.

narodnih poslanika koje su partijama nacionalnih manjina omogućile povlašćen položaj u izbornoj utakmici. Tim Zakonom se ukida izborni cenzus od 5 procenata za političke partije nacionalnih manjina, odnosno predviđeno je da „političke stranke nacionalnih manjina i koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina učestvuju u raspodeli mandata i kada su dobile manje od 5% glasova od ukupnog broja birača koji su glasali”.³² Okidač koji je doveo do uvođenja afirmativnih mera za manjinske partije bio je neulazak u Skupštinu Srbije 2003. godine koalicije *Zajedno za toleranciju*³³, koju su činile mahom manjinske i regionalne partije iz Vojvodine i Sandžaka.

Uvođenjem „prirodnog praga” postigao se delimično pozitivan efekat, koji se odnosio pre svega na manjinske partije brojnijih nacionalnih manjina sa jakim političkom i organizacionom strukturom. Slabost ovog rešenja ogleda se u njenom ograničenom dometu, koji nije obezbedio političko predstavljanje manjina poput Roma, Hrvata, Bugara, Vlaha, Rumuna, Rusina, Slovaka i ostalih, zbog svoje malobrojnosti, nedovoljne nacionalne identifikovanosti ili političke fragmentiranosti. Jedna od afirmativnih mera je i odredba novog Zakona o političkim strankama, gde je predviđeno 1000 potpisa podrške za registraciju manjinskih stranaka umesto 10.000, koliko je bilo potrebno prema prethodnom Zakonu.³⁴ Istim Zakonom je predviđeno da partije nacionalnih manjina kroz svoje osnivačke akte, programe i statutarne dokumente samostalno definišu položaj stranke nacionalnih manjina.³⁵ Ukidanje izbornog praga i izostanak „strožije” definisanih kriterijuma za registraciju manjinskih partija inspirisalo je brojne ne-manjinske političke aktere da kandiduju svoje liste kao manjinske.³⁶ Osim toga, olakšana procedura za registraciju manjinskih stranaka dovela je do nagle proliferacije partija nacionalnih manjina, pa je od 123 čak 74 registrovano kao partije nacionalnih manjina.³⁷

Novi Ustav Srbije, donet 2006. godine, pored principa nove manjinske politike, preuzima i obiman katalog prava nacionalnih manjina, koja su ranije odre-

32 Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 10/2003, 12/2004, član 81.

33 Koalicija „Zajedno za toleranciju – Čanak, Kasa, Ljajić” ostvarila je zavidan izborni rezultat osvojivši 4,22% glasova, ali nije uspeła da preskoči izborni prag od 5%.

34 Zakon o političkim strankama, *Sl. glasnik RS*, br. 36/2009 i 61/2015 – odluka US, član 9.

35 Isto, član 3.

36 Poznati su slučajevi zloupotreba manjinskih listi, poput slučaja Đorđa Vukadinovića koji se na parlamentarnim izborima 2012. godine našao na listi stranke *Nijedan od ponuđenih odgovora*, koja je bila registrovana kao stranka vlaške nacionalne manjine, što ona svakako nije bila. Takođe je poznat slučaj vanparlamentarne Republikanske stranke, koju vodi Nikola Sandulović, koja je registrovana kao partija mađarske nacionalne manjine.

37 Izvor iz registra političkih stranaka, *Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave*; <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/Izvod-iz-registra-politickih-stranaka-06072020.docx.pdf?script=lat> (pristupljeno 20. 07. 2020).

đena zakonom. Ustav je iz ugla manjinskih partija ambivalentno posmatran, jer je, sa jedne strane, inkorporirao širok spektar prava i sloboda za nacionalne manjine, dok je, sa druge, Srbija definisana kao nacionalna država (srpskog naroda), čime se u dobroj meri etnifikovao konstitutivni akt. To je predstavljalo spornu činjenicu, posebno za manjinske zajednice koje su bile konstitutivni element u jugoslovenskoj federaciji, a sa nastankom (novih) nacionalnih država one to prestaju biti. Donošenje Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, koji je usvojen 2009, predstavljalo je pravni okvir za stvaranje kulturne autonomije za manjinske zajednice.³⁸ Međutim, Zakon je vrlo brzo pokazao svoje slabosti, gde su izbori za Nacionalne savete postali poligon za političku kompeticiju manjinskih partija, a njihov rad je imao visok stepen politizovanosti.³⁹

Najnovijim izmenama izbornog Zakona predviđeno je da, prilikom raspodele mandata, partijama nacionalnih manjina količnik bude uvećan za 35 procenta (*superprirodni prag*).⁴⁰ Prema argumentaciji Saveza vojvođanskih Mađara, kao predlagača ove izmene Zakona, snižavanjem izbornog cenzusa sa 5 na 3 procenta povećava se mogućnost za ulazak u parlament većeg broja partija, što može dovesti do smanjenja broja mandata manjinskim strankama. Ono što predstavlja problem *superprirodnog praga* je što manjinskim partijama omogućava dobijanje neosvojenih mandata, tj. omogućava dobijanje 1/3 nepostojećih glasova. Pored toga, problem može nastati ako sve liste, koje učestvuju na izborima, pređu

38 „Usvajanjem koncepta garantovanja individualnih i kolektivnih prava, naročito garantovanjem prava na nacionalnu samoupravu, i uvodeći nacionalne savete nacionalnih manjina kao instituciju samoadministriranja kolektivnim pravima, Srbija je iskoračila u red vodećih evropskih zemalja kada je reč o rešavanju pitanja statusa nacionalnih manjina”. Nenad Đurđević (ur.), *Manjinska politika i integracija u Srbiji. Analize i preporuke za unapređenje manjinske politike i procesa integracije u Republici Srbiji*, Forum za etničke odnose, Beograd, 2014, str. 7.

39 Nacionalni saveti su zamišljeni kao nadpartijska, nepolitička, opštenacionalna tela koja se staraju o očuvanju i afirmaciji nacionalnog identiteta nacionalnih manjina. Međutim, Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina dozvoljava političkim partijama da predlažu izborne liste za članove nacionalnih saveta nacionalnih manjina. Usled ovakvog zakonskog rešenja, neminovno je upliv političkih partija nacionalnih manjina u procesu „osvajanja” nacionalnih saveta. Politizacija nacionalnih saveta je izražajna kod nacionalnih manjina koje imaju razvijen politički život, organizovan kroz manjinske partije. Jasmin Hodžić, „Uloga i značaj nacionalnih saveta nacionalnih manjina u Srbiji”, *Administracija i javne politike*, 3/2018, Institut za političke studije, Beograd, str. 65–66.

40 Političke stranke nacionalnih manjina i koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina učestvuju u raspodeli mandata i kad su dobile manje od 3% glasova od ukupnog broja birača koji su glasali, pri čemu se prilikom raspodele mandata, primenom sistema najvećeg količnika, količnici svih izbornih lista političkih stranaka nacionalnih manjina i koalicija političkih stranaka nacionalnih manjina uvećavaju za 35%. Zakon o izboru narodnih poslanika (*Sl. glasnik RS*, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US, 36/2011, 104/2009 – dr. zakon, 12/2020 i 68/2020), član 81.

cenzus, čime manjinske stranke dobijaju dodatne mandate na štetu lista koje su osvojile te glasove. Direktna posledica ovih izmena izbornog Zakona je istorijski maksimum koji su postigle partije nacionalnih manjina kada se radi o broju dobijenih mandata u parlamentu Srbije (Tabela 1).

Efekat uvođenja mera afirmacije za partije nacionalnih manjina ogledao se u povećanoj fragmentisanosti partijske scene, intenzivnijoj političkoj kompeticiji među manjinskim partijama i borbi za legitimitet u političkom predstavljanju manjinskih zajednica. Pored toga, promenom političkog režima dolazi do promene diskursa koji doprinosi drugačijem odnosu kako manjinskih partija prema republičkim vlastima tako i odnosa većinskih partija prema manjinskim strankama.

5. Promena kontekstualnih okolnosti nakon 2000. godine

Nakon 2000. godine kontekstualne okolnosti su umnogome izmenjene. Srbija započinje proces društveno-ekonomske transformacije, demokratizacije, izgradnje institucija, te otvara perspektivu za članstvo u Evropskoj uniji. Kao deo pobedničke koalicije DOS-a dve manjinske partije, Savez vojvođanskih Mađara (SVM) i Sandžačka demokratska partija (SDP) ulaze u republički parlament i po prvi put postaju deo vladajuće većine, a lideri stranaka dobijaju potpredsedničke i ministarske pozicije. „Prirodno” savezništvo manjinskih stranaka sa prodemokratskim strankama u Srbiji pokazuje sinergijski efekat, što potvrđuju dobri rezultati koalicije DOS na decembarskim izborima 2000. godine u sredinama gde nacionalne manjine čine većinu stanovništva.⁴¹ Za razliku od devedesetih, nakon 2000. godine mnoge manjinske partije su učestvovala na listama većinskih, mahom građanskih stranaka i davale podršku nemanjinskim, proevropskim kandidatima na predsedničkim izborima. Jedno od obeležja drugog perioda je postojanje prekoetničkog (*across ethnics*) glasanja, koje je jednosmerno, gde nacionalne manjine glasaju za većinske partije i kandidate, ali ne i obrnuto. Pored toga, zajedničko obeležje svih manjinskih partija je evrofilaska orijentisanost, zbog percepcije da integracija Srbije u Evropsku uniju obezbeđuje veći stepen zaštite manjinskih prava.⁴²

Uprkos bitno drugačijem kontekstu, određene linije podela među manjinskim partijama ostale su prisutne i nakon demokratskih promena. Kako bi se što bolje pozicionirale u političkoj areni novi politički akteri biraju radikalniju strate-

41 Republički zavod za statistiku, Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije održani 23. 12. 2000. i 10. 01. 2001, Beograd, 2001.

42 Zoran Slavujević, Jovan Komšić, Dragomir Pantić, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, FES-IDN, Beograd, 2003, str. 119.

giju etničkog poziva (*ethnic outbidding*).⁴³ Primer za to su Pokret mađarske nade (PMN) Balinta Lasla i Bošnjачka demokratska zajednica (BDZ) muftije Muamera Zukorlića, koje, optužujući etablirane manjinske partije (SVM, SDP) za odustajanje od nacionalnih interesa zarad pozicija na vlasti, pokušavaju da se nametnu kao moguća alternativa. Iako radikalni zahtevi PMN-a i BDZ-a nisu dali željeni efekat u smislu dobijanja šire podrške, one su indikator prisutnosti političkih podela među manjinskim akterima.

Kada govorimo o efikasnosti mogućih strategija delovanja manjinskih partija, čini se da je strategija umerenog delovanja (niže ponude sa strane – *lateral underbidding*) pokazala mnogo bolji učinak, što je najvidljivije na primeru Saveza vojvođanskih Mađara (SVM). Naime, SVM je od 2000. godine deo vlasti kako na nivou republike tako i na pokrajinskom nivou, gde je pokazao kooperativnost i saradnju sa ostalim političkim akterima. Participacija na svim nivoima vlasti donela je SVM-u dominantnu poziciju u odnosu na oponente, što je podstaklo promenu političke strategije kod konkurentskih partija. Druge mađarske partije su pokazivale antisistemske delovanje uz kandidovanje radikalnih političkih ideja sa pokušajem internacionalizacije „mađarskog pitanja”.⁴⁴ Kao odgovor na ovu strategiju, Savez vojvođanskih Mađara (SVM) odustaje od radikalnih zahteva za teritorijalnom autonomijom i zadovoljava se kulturnom autonomijom koja je ostvarena kroz koncept Nacionalnih saveta. Savez vojvođanskih Mađara, kako bi proširio svoju glasačku bazu, sredinom dvehiljaditih i odustaje od usko etničkog narativa, aktivno saraduje sa većinskim partijama i predstavlja sebe kao regionalnu stranku koja se bori za interese svih građana Vojvodine. Kako dobro primećuje Cuber (Christina Isabel Zuber), promenom političkih zahteva koji nemaju isključivo etnički već regionalni karakter, SVM konverzuje etnički u rascep centar–periferija, što umanjuje potencijal nestabilnosti, jer se etnički i regionalni rascepi ne preklapaju već presecaju.⁴⁵ Parlamentarni izbori 2007. godine bili su politički katalizator za mađarske partije, gde je Savez vojvođanskih Mađara uspeo

43 Christina Isabel Zuber, “Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia”, *Party politics*, 19 (5), 2011, p. 767.

44 „Lideri triju stranaka vojvođanskih Mađara: Šandor Pal (DZVM), Andraš Agošton (DSVM) i Laslo Rac Sabo (GSVM), predstavili su 22. novembra 2005. godine u Bečeju koncepte autonomije mađarske nacionalne zajednice u Vojvodini i zatražili pomoć za njihovu realizaciju od poverenika UN-a Martija Ahtisarija i predstavnika EU Štefana Lenea kao direktnih učesnika u pregovorima o statusu Kosova i Metohije, smatrajući da treba paralelno otvoriti pregovore kako o statusu Kosova tako i o autonomiji mađarske manjine u Vojvodini.” Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 337.

45 Christina Isabel Zuber, “Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia”, *Party politics*, 19 (5), 2011, p. 768. I pored toga što su bili deo vladajuće koalicije SVM sa svoja četiri poslanika odbija da glasa 2009. godine za budžet Republike Srbije, zbog neispunjenja ustavne odredbe da 7% budžeta dobije AP Vojvodina.

da homogenizuje mađarsko biračko telo i da kapitalizuje dobar odabir strategije, čime je konkurentske partije potpuno marginalizovao.⁴⁶

Za razliku od mađarske, na bošnjačkoj političkoj sceni nije došlo do homogenizacije. Politička kompeticija do sredine dvehiljaditih uglavnom se svodila na dve političke grupacije. Jednu koju je predvodila Stranka demokratske akcije Sulejmana Ugljanina i drugu na čelu sa Sandžačkom demokratskom partijom Rasima Ljajića. Početkom 2007. godine, usled „cepanja” Islamske zajednice, u političku arenu se uključuje verski lider, muftija Islamske zajednice Muamer Zukorlić, koji potom osniva političku partiju i postaje treći politički akter u Sandžaku.

Pored sukoba na liderskom planu, primetno je nekoliko izraženih linija političkih podela među bošnjačkim političkim akterima po pitanju: ustavno-pravnog položaja Bošnjaka; autonomije Sandžaka; odnosa prema republičkoj vlasti i prema dvema Islamskim zajednicama. Na osnovu odnosa prema ovim pitanjima, politički akteri u Sandžaku se dele na one koji se integralistički odnose prema statusnim pitanjima, saraduju sa većinskim partijama u Srbiji i one koji su isticali zahteve za autonomijom Sandžaka, konstitutivnošću Bošnjaka i internacionalizacijom tih pitanja. I pored postojanja jasnih linija podela, delovanje bošnjačkih partija odlikuje se čestim promenama kako strategija tako i prioritetnih ciljeva. Nedoslednost u delovanju bošnjačkih partija je posledica promenljivosti položaja u kom se nalaze. Da li će se neka tema aktualizovati ili će biti marginalizovana pre svega zavisi od toga da li se partija nalazi u vlasti ili opoziciji. „Pravilo je” da se maksimalistički i radikalni zahtevi aktualizuju kada se partija nađe u opoziciji. Dobar primer za nekonzistentnost u političkom delovanju je Stranka demokratske akcije koja je, nakon izlaska iz vlade, optužila Srbiju za diskriminaciju Bošnjaka, iako se ni u jednom aspektu položaj Bošnjaka nije promenio.⁴⁷ Na poslednjim parlamentarnim izborima SDA je ponovo aktualizovala ideju autonomije Sandžaka, sa zahtevom da Bošnjaci budu konstitutivni narod u Srbiji.⁴⁸

Za razliku od SDA, Sandžačka demokratska partija nije „igrala” na nacionalističku kartu, već je priliku za afirmaciju bošnjačkih prava videla „u demokra-

46 Na parlamentarnim izborima koji su održani u januaru 2007. od partija vojvođanskih Mađara učestvovala su Savez vojvođanskih Mađara (SVM) i „Koalicija mađarska sloga – Andraš Agošton – dr Pal Šandor”. SVM osvaja tri poslanička mesta u Skupštini Srbije, dok „Koalicija mađarska sloga – Andraš Agošton – dr Pal Šandor” ostaje bez poslaničkog mesta.

47 To potvrđuje i nedavni poziv predsednika SDA Sulejmana Ugljanina Evropskoj uniji da „uvaži rezultate referenduma iz 1991. godine”, čime se želi aktualizovati ovo pitanje. Televizija N1, 27. oktobar 2017. *Ugljanin pozvao EU da uvaži rezultate referenduma iz 1991. godine*; <http://rs.n1info.com/a337967/Vesti/Vesti/Ugljanin-pozvao-EU-da-uvaži-referendum-u-Sandzaku-iz-1991.html> (pristupljeno 30. 03. 2019).

48 Stranka demokratske akcije, 25. jun 2020, *Autonomija Sandžaka je donja crta na svim budućim izborima*; <https://www.sda.rs/vijesti/2309-autonomija-sandzaka-je-donja-crta-na-svim-buducim-izborima.html> (pristupljeno 20. 07. 2020).

tizaciji Srbije zasnovanoj na principima decentralizacije i regionalizma”.⁴⁹ SDP se profilisala kao „umerena” bošnjačka, liberalno-građanska i sekularna partija koja je integralistički orijentisana u odnosu prema Republici Srbiji, gde se isključuje svaka mogućnost internacionalizacije i radikalizacije otvorenih pitanja. Od 2000. godine Sandžačka demokratska partija na parlamentarnim izborima učestvuje uglavnom na koalicionim listama većinskih partija, te pokazuje visok stepen političkog pragmatizma, sklapajući širok spektar raznorodnih koalicija. Istovremeno, SDP zadržava konstantno zavidan nivo podrške među bošnjačkom populacijom, što se može objasniti kombinovanjem umerene neetničke strategije (*lateral underbidding*) i etničke niže ponude (*ethnic underbidding*). Kako navodi Cuber pozivajući se na Mičela i saradnike (Mitchell et al., 2009), slučaj Severne Irske pokazuje da stranke koje plediraju isključivo ka etničkim glasovima, a oдаberu umerenu i pragmatičnu strategiju delovanja, najuspešnije su u pridobijanju podrške birača.⁵⁰

Bošnjačka demokratska zajednica (BDZ) je kao treći relevantni akter, u početku svog delovanja, pokušala da se profiliše kao autentična partija Bošnjaka koja „nije podlegla uticaju iz Beograda”.⁵¹ BDZ je politička organizacija koja u svom političkom delovanju sadrži kako nacionalne tako i religijske elemente. Geneza političkog delovanja BDZ-a daje celu lepezu političkog spektra, koja se kreće od antisistemske partije⁵² do „prijateljski” nastrojene prema republičkim vlastima.⁵³

49 Goran Bašić, „Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji”, *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, Tunta, Niš, 2002, str. 45.

50 Christina Isabel Zuber, “Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia”, *Party politics*, 19 (5), 2011, p. 761.

51 Zukorlić je tada istakao da je prostor za treću političku opciju nastao jer se Ugljaninov SDA „malo istopio”, a Ljajićev SDP „malo više” i napomenuo da se Islamska zajednica ne približava partijama nego partije njoj. Zukorlić kaže da „zvanični Beograd ubuduće u njemu i BKZ-u mora videti legitime predstavnike Bošnjaka, a ne samo u ministrima Sulejmanu Ugljaninu i Rasimu Ljajiću i njihovim partijama”. *Politika*, 08. 06. 2010. *Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe*; <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође> (pristupljeno 25. 03. 2019).

52 Muftija Zukorlić je često skretao pažnju srbijanske javnosti sa zapaljivim govorima: „Igranje Sandžakom znači poigravanje sa ovim delom Srbije. Država je kao zgrada u kojoj stanari mogu da se vole ili ne vole. Ukoliko većinski stanari odluče da zapale jedan stan rizikuju da se upali cela zgrada. Zato se nije igrati vatrom. Ili će nam svima biti lepo ili će vatre biti do vrha. Samo naša kuća goreti neće”, izjavio je Zukorlić 2009. na skupu u Novom Pazaru. *Nedeljnik Vreme*, 9. septembar 2010. „Ajatolah” sa dve žene; <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> (pristupljeno 26. 03. 2019).

53 Nakon parlamentarnih izbora 2016. postaje deo vladajuće većine u Skupštini Srbije, čiju je okosnicu činila Srpska napredna stranka. Krajem 2017. godine BDZ menja ime stranke (Stranka pravde i pomirenja) i pokazuje intenciju promene političkog imidža (iz jednonacionalne u multietničku partiju), sa ambicijom da se pozicionira na nacionalnom nivou. Nakon političkih promena u Srbiji 2012. i dolaskom na vlast Srpske napredne stranke Zukorlićeva politička strategija se menja,

Dinamika među albanskim partijama na jugu centralne Srbije nakon 2000. godine svodila se na takmičenje između Partije za demokratsko delovanje (PDD) Rize Halimija, Demokratske partije Albanaca (DPA) Ragmi Mustafe i Partije za demokratski progres (PDP) Jonuza Muslijua.⁵⁴ „Podele političke elite albanske nacionalne manjine podstakle su rast broja političkih partija i fragmentaciju stranačke scene.”⁵⁵ Osnovna linija podela među albanskim partijama svodi se na to da li participiraju ili ne u političkom životu Srbije na nacionalnom nivou.⁵⁶ Situacija se menja uoči parlamentarnih izbora 2007. kada se albanska politička scena homogenizuje, te se formira jedinstvena lista *Koalicija Albanaca Preševske doline*, a saradnja će se nastaviti i na parlamentarnim izborima 2008. Pod uticajem vlade u Tirani, na poslednjim parlamentarnim izborima, sve relevantne albanske partije nastupaju na jedinstvenoj listi *Albanska demokratska alternativa – Ujedinjena dolina*, osvajajući tri poslanička mandata i postižući najbolji izborni rezultat od uvođenja višestranačja.

Kontekstualne okolnosti, a pre svega nerešeno pitanje Kosova, u dobroj meri određuje pravac delovanja albanskih političkih aktera. Poslednjih godina albanske partije jedinstveno deluju prema centralnim vlastima, pre svega ističući zahteve za ujedinjene Preševske doline sa Kosovom.⁵⁷ Osim intencije za teritorijalnim preuređenjem, albanske partije ističu ceo spektar zahteva, koji se kreću od problema iz oblasti kulture, obrazovanja do zapošljavanja u državnoj upravi.⁵⁸

te poziva na partnerstvo i pomirenje između Srba i Bošnjaka. RTS, 27. april 2012. *Muftija Zukorlić pozvao na pomirenje Srba, Bošnjaka i Albanaca*; http://www.rtv.rs/sr_lat/izbori2012/predsednicki/muftija-zukorlic-pozvao-na-pomirenje-srba-bosnjaka-i-albanaca_315942.html (pristupljeno 26. 03. 2019).

- 54 Jonuz Musliju kao osnivač i predsednik PDP-a je za vreme oružanih sukoba na jugu Srbije bio politički komesar tzv. Oslobođilačke vojske za Preševo, Medveđu i Bujanovac (OV PMB). Slaviša Orlović, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 328.
- 55 Marko Mijatović, *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*, Konrad-Adenauerer Stiftung, 2016, str. 238.
- 56 Na jednoj strani je bio PDD Rize Halimija, koji je učestvovao na svim parlamentarnim izborima, a na drugoj su bile partije koje su odbijale učešće, pa su polje političkog delovanja svodile na lokalni nivo.
- 57 Prema tvrdnjama albanskih predstavnika, ujedinjenje sa Kosovom predstavlja legitimni „zahtev još od referenduma koji je održan u martu 1992. godine, čije je realizovanje apsolutni prioritet za Albance u Preševskoj dolini”. Kossev, 17. avgust 2018, *Albanci iz Preševa i Bujanovca ne odustaju od pripajanja cele 'Preševske doline' Kosovu, protiv se razmeni teritorija 'makar ostali pod Srbijom'*; <https://kossev.info/albanci-iz-preseva-i-bujanovca-ne-odustaju-od-pripajanja-cele-presevske-doline-kosovu/> (pristupljeno 20. 07. 2020).
- 58 Dugogodišnji problem albanske nacionalne manjine vezuje se za nemogućnost korišćenja udžbenika i nepriznavanju diploma sa Kosova. Ministarstvo prosvete je osporavalo ne samo mogućnost korišćenja sadržaja koji je kreiran na prostoru teritorije koju Srbija ne priznaje, već i sam sadržaj posebno iz predmeta istorije i geografije. Nedeljnik Vreme, 26. maj 2016, *Politika umesto*

Kao posledica tih tendencija izostaju jasne linije političkih podela među albanskim partijama. Politička kompeticija se svodi na „površne razlike” koje ne moti- višu političke aktere na odabir različitih strategija delovanja. To ne znači da među albanskim partijama ne postoje „umerenije” i „tvrđe” opcije, već da te razlike u ovom momentu nisu manifestne.

5. Zaključak

Nivo reprezentativnosti i odabir strategije delovanja partija nacionalnih manjina umnogome je uslovljen institucionalnim okvirom i kontekstualnim okolnostima. Na osnovu toga, trideset godina parlamentarizma u Srbiji, posmatrano iz vizure partija nacionalnih manjina, možemo podeliti na dva perioda, prvi koji je trajao od 1990. do 2000. i drugi od 2000. do danas. Poredeći ova dva perioda uočava- ju se jasne institucionalne i kontekstualne razlike koje su umnogome uticale na delovanje manjinskih partija. Uticaj institucionalnog dizajna na manjinske parti- je potvrđuju i poslednji parlamentarni izbori, gde za posledicu imamo istorijski maksimum reprezentativnosti manjinskih partija. Sa druge strane, kako se kon- tekst menjao, tako se i politička dinamika unutar manjinskih zajednica menjala. Postojanje političkih podela unutar manjinskih zajednica uglavnom su situacio- nog, reaktivnog karaktera, te su uslovljene datim društveno-političkim okolno- stima. Podele poput odnosa prema nacionalnom pitanju, identitetu, formalno- -pravnom i teritorijalno-političkom statusu, odnosu prema matičnim državama itd., još uvek opstaju sa promenljivim intenzitetom. U zavisnosti od kontekstual- nih okolnosti i aktualizacije važnih tema, partije nacionalnih manjina biraju stra- tegije delovanja. Određene strategije delovanja daju bolje rezultate u određenom kontekstu, pa su tako, usled eksplozije nacionalističkog diskursa devedesetih, ma- njinske partije birale radikalne strategije i time pridobijale podršku birača. Nakon 2000. godine, usled promenjenih političkih okolnosti, odabir umerene strategije delovanja pokazao se kao uspešniji.

obrazovanja; <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1397865> (pristupljeno 05. 05 .2020). Po- red toga, albanske partije traže punu integraciju Albanaca u političke i pravosudne institucije Republike Srbije. Radio Slobodna Evropa, 14. jul 2020, *Albanska lista Vučiću predala zahteve*; <https://www.slobodnaevropa.org/a/30725806.html> (pristupljeno 20. 07 .2020). Predstavnici al- banskih partija iz Preševa, Medveđe i Bujanovca istakli su zahtev vlastima da predmet razgovora između Beograda i Prištine budu i tri opštine na jugu Srbije, sa željom da se u celini pripoje Kosovu. Blic, 25. 02. 2020, *Predsednik opštine Preševo: Tri uslova za pripajanje 'Preševske doline' Kosovu*; <https://www.blic.rs/vesti/politika/predsednik-opstine-presevo-tri-uslova-za-pripajanje-presevske-doline-kosovu/y750cmr> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Literatura

- Bašić Goran, „Položaj nacionalnih manjina u SR Jugoslaviji”, *Demokratija i nacionalne manjine*, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2002, str. 15–68.
- Bašić Goran, Crnjanski Katarina, *Politička participacija i kulturna autonomija nacionalnih manjina u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung, Centar za istraživanje etniciteta, Beograd, 2006.
- Deegan-Krause Kevin, “New Dimensions of Political Cleavage”, in: R. Dalton and H.-D. Klingemann (eds.), *Oxford Handbook of Political Science*, Oxford: Oxford University Press, 2007, pp. 538–556.
- Đurđević Nenad (ur.), *Manjinska politika i integracija u Srbiji. Analize i preporuke za unapređenje manjinske politike i procesa integracije u Republici Srbiji*, Forum za etničke odnose, Beograd, 2014.
- Evans Geoffrey, “Models, Measures and Mechanisms: An Agenda for Progress in Cleavage Research”, *West European Politics*, Vol. 33, No. 3, Routledge, London, 2010, pp. 634–647.
- Hodžić Jasmin, „Uloga i značaj nacionalnih saveta nacionalnih manjina u Srbiji”, *Administracija i javne politike* 3/2018, Institut za političke studije, Beograd, str. 51–70.
- Jović Dejan, „Identitet Bošnjaka/Muslimana”, *Politička misao*, god. 50, br. 4, 2013, str. 132–159.
- Kapidžić Damir, „Segmentirani stranački sustav Bosne i Hercegovine”, *Političke perspektive*, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Beograd, Zagreb, 2017, str. 7–23.
- Mijatović Marko, *Lokalni izbori u Republici Srbiji nakon obnove višestranačkog sistema 1990–2015*, Konrad-Adenauer Stiftung, 2016.
- Orlović Slaviša, „Partijski sistem Srbije”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2011, str. 11–70.
- Orlović Slaviša, *Partije i partijski sistemi*, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2015.
- Orlović Slaviša, *Politički život Srbije – Između partokratije i demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Orlović Slaviša, „Društveni rascepi i njihov uticaj na partijski sistem Srbije”, u: Živojin Đurić (ur.), *Srpska politička misao*, posebno izdanje, Institut za političke studije, Beograd, 2015, str. 103–124.
- Pajvančić Marijana, „Izborni sistem u Srbiji”, *Republika*, br. 158. Dostupno preko: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/158/158–17.html> (pristupljeno 17. 05. 2018).
- Slavujević Zoran, Komšić Jovan, Pantić Dragomir, *Osnovne linije partijskih podela i mogućí pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, FES-IDN, Beograd, 2003.
- Spasojević Dušan, „Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Centar za demokratiju FPN, Friedrich Ebert Stiftung Beograd, 2011, str. 105–118.

Spasojević Dušan, „Odmrzavanje zamrznute hipoteze” – novi pristupi socijalnim rascepima”, u: Milan Podunavac (ur.), *Godišnjak 2008*, br. 2, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2008, str. 225–238.

Zuber Christina Isabel, “Beyond outbidding? Ethnic party strategies in Serbia”, *Party politics*, 19(5), 2011, pp. 758–777.

Dokumenta i normativni akti

Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 1/1990.

Ustav Savezne Republike Jugoslavije, *Sl. list SRJ*, br. 1/92.

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika Republike Srbije, *Sl. glasnik Republike Srbije*, broj 10/2003, 12/2004.

Zakon o političkim strankama, *Sl. glasnik RS*, br. 36/2009 i 61/2015 – odluka US.

Zakon o izboru narodnih poslanika, *Sl. glasnik RS*, br. 35/2000, 57/2003 – odluka USRS, 72/2003 – dr. zakon, 75/2003 – ispr. dr. zakona, 18/2004, 101/2005 – dr. zakon, 85/2005 – dr. zakon, 28/2011 – odluka US, 36/2011, 104/2009 – dr. zakon, 12/2020 i 68/2020.

Internet portali

Izvor iz registra političkih stranaka, *Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave*, <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/Izvod-iz-registra-politickih-stranaka-06072020.docx.pdf?script=lat> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Nedeljnik Vreme, br. 732, 13. januar 2005, *Kako sam od ministarstva napravio brend*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=402759> (pristupljeno 02. 05. 2020).

Nedeljnik Vreme, 9. septembar 2010, *‘Ajatolah’ sa dve žene*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=949330> (pristupljeno 26. 03. 2019).

RTS, 27. april 2012, *Muftija Zukorlić pozvao na pomirenje Srba, Bošnjaka i Albanaca*; http://www.rtv.rs/sr_lat/izbori2012/predsednicki/muftija-zukorlic-pozvao-na-pomirenje-srba-bosnjaka-i-albanaca_315942.html (pristupljeno 26. 03. 2019).

Nedeljnik Vreme, 26. maj 2016, *Politika umesto obrazovanja*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1397865> (pristupljeno 05. 05. 2020).

Televizija N1, 27. oktobar 2017, *Ugljanin pozvao EU da uvaži rezultate referenduma iz 1991. godine*, <http://rs.n1info.com/a337967/Vesti/Vesti/Ugljanin-pozvao-EU-da-uvaži-referendum-u-Sandzaku-iz-1991.html> (pristupljeno 30. 03. 2019).

Politika, 08. 06. 2010. *Muftija Zukorlić – od verskog do političkog vođe*, <http://www.politika.co.rs/sr/clanak/137808/Политика/Муфтија-Зукорлић-од-верског-до-политичког-вође>, (pristupljeno 25. 03. 2019).

Blic, 25. 02. 2020, *Predsednik opštine Preševo: Tri uslova za pripajanje „preševske doline” Kosovu*, <https://www.blic.rs/vesti/politika/predsednik-opstine-presevo-tri-uslova-za-pripajanje-presevske-doline-kosovu/y750cmr> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Kossev, 17. avgust 2018, *Albanci iz Preševa i Bujanovca ne odustaju od pripajanja cele ‘Preševske doline’ Kosovu, protive se razmeni teritorija ‘makar ostali pod Srbijom’*,

<https://kossev.info/albanci-iz-preseva-i-bujanovca-ne-odustaju-od-pripajanja-cele-presevske-doline-kosovu/> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Radio Slobodna Evropa, 14. jul 2020, *Albanska lista Vučiću predala zahteve*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/30725806.html> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Stranka demokratske akcije, 25. jun 2020, *Autonomija Sandžaka je donja crta na svim budućim izborima*, <https://www.sda.rs/vijesti/2309-autonomija-sandzaka-je-donja-crta-na-svim-buducim-izborima.html> (pristupljeno 20. 07. 2020).

Jasmin Hodžić

POLITICAL PARTIES OF NATIONAL MINORITIES IN SERBIA 1990–2020

Abstract: The paper presents the activities of relevant political parties of national minorities from the renewal of multiparty politics to the present day. In addition, it is analyzed the impact of the institutional framework and socio-political context on both level of representativeness and the strategies of national minority parties. Based on institutional and contextual factors, we can perform periodization. The first period, which lasted from the renewal of multipartyism to the October 5 democratic changes, and the second, which occurs after 2000. The institutional framework in the first period is characterized by frequent changes in the electoral system, undefined constitutional and legal position of national minorities, the absence of affirmation measures for political parties of national minorities, etc. The contextual features of the first period are the disintegration of socialist Yugoslavia, wars, economic stagnation, the ethnification of politics, the reaffirmation of social divisions, etc. The second period lasts from 2000. to this day, and it is characterized by unblocked democratic consolidation and economic transition, europeanization of society, as well as an attempt to build Serbia as an integrated multi-cultural community. In addition, democratic changes bring about a change in the formal legal framework in which national minority parties operate. A set of laws that affirm the freedoms and rights of national minorities are adopted, affirmation measures are introduced for political parties of national minorities, institutions of cultural autonomy are constituted, etc. The final part of the paper presents the similarities and differences in the activities of national minority parties in Serbia.

Key words: national minorities, political parties of national minorities in Serbia, electoral system, political representation of national minorities.

Mr Srećko Mihailović*
Institut društvenih nauka
Beograd

Srbija okačena na klatno prelomnih godina: 1988, 2000, 2012, 202(?) Kroki jedne 'naknadne pameti' posle trideset godina

Sažetak: Prelomne godine u Srbiji u poslednje tri i po decenije predstavljaju rezultantu delovanja tri politička aktera: 1) licemernih političara, 2) (auto)mobilisanih podanika i (3) neodgovornih intelektualaca. Takve godine su bile 1988, 2000, 2012. i dve hiljade dvadeset i neka. Pokretač promena bila je srednja klasa kojoj više nisu odgovarale granice koje je socijalizam nametao, ma koliko te granice bile rastegljive. Srednja klasa između nade da će preći klasnu barijeru i da će se naći među vladarima sveta – vlasnicima velikog kapitala – i straha od pada naniže u omraženu radničku klasu i suočiti sa problemom preživljavanja – preuzima „istorijsku” ulogu. I upravo je srednja klasa, i inteligencija kao njena ideološka pesnica, odigrala ključnu ulogu u promenama nastalim 1988. (postepeno preuzimanje vlasti od strane S. Miloševića), potom onih iz 2000. godine (vlast u rukama DOS-a a potom i „malog DOS-a”: Đinđić, Koštunica, Tadić) i, na kraju, 2012. godine (kada dizgine vlasti preuzima A. Vučić). Drugo je pitanje: da li su promene u pomenutim ključnim godinama stvarne društvene promene ili tek političke promene koje se ogledaju u promeni vladajućih garnitura? Ukoliko kao kriterijume stvarnih promena prihvatimo tri kriterijuma: 1) približavanje dostojanstvenom radu i životu,

* E-mail: mihailovic.srecko@gmail.com

2) funkcionisanje pravne države i poštovanje ljudskih prava i 3) praktikovanje demokratije – treba da se zapitamo da li su ovi kriterijumi bili prisutniji u poslednje dve decenije Yu socijalizma ili u vreme Mloševićevog autoritarnog nacionalizma ili u vreme dosovskog hibridnog neoliberalizma (DOS, Đinđić, Koštunica, Tadić) ili sada, u vreme Vučićevog neofeudalnog pragmatizma.

Zajedničke karakteristike ova četiri tipa vladavine: mobilizacija populusa, partokratija, smrt institucija, voluntarizam, zloupotreba medija, kriminalizacija političkih protivnika... Tri postsocijalistička oblika vladavine, pored nabrojanih karakteristika, odlikuju se i sledećim fenomenima: privatizacija društvene i državne svojine, rasprodaja državne svojine, prekarizacija rada i života, fingiranje parlamentarne demokratije, antikomunizam... Fenomeni koji su obeležavali jedan ili dva od tri tipa vladavine: ratni sukobi, razvoj etnocentrizma i nacionalizma, tabloidizacija javnog života i politike... Veliki broj istih relevantnih karakteristika pomenuta četiri oblika vladavine upućuje na zaključak o površnosti promena i njihovom zadržavanju na promeni garnitura na vlasti. Generalno, promena za protekle gotovo tri i po decenije ogleda se u nedovršenom pretvaranju državne („društvene”) svojine u privatnu svojinu, a što se često kolokvijalno naziva „revolucionarnim” prelazom iz socijalizma u kapitalizam. Naravno, tu je i tom procesu odgovarajuća redistribucija društvene dominacije, umesto u državi/partiji, kao jedinom pravom vlasniku svega i svačega akumulirana moć prelazi najvećim delom u ruke novih vlasnika kapitala (uključiv tu i još uvek „manjinskog akcionara” – državu).

I na kraju, šta se promenilo osim što je Žika zamenio Miku? Osim pomenute promene tipa svojine (pluralizacija vlasništva, umesto države/partije kao jedinog vlasnika imamo razdeljeno vlasništvo naizgled mnogih) u populusu se menjala percepcija „mesije”. Nijedna od tri promene garniture na vlasti nije bila rezultat snage političke konkurencije, niti pokreta „odozdo”, niti rezultat delanja civilnih aktera. Aktualne garniture na vlasti gubile su moć funkcionisanja, urušene su, „pojele” su same sebe. Narod je postepeno gubio poverenje u dotadašnju mesijansku ulogu aktera na vlasti i započeo traženje novog mesije. I tako redom.

Ključne reči: prelomne godine, društvene promene, politički akteri, inteligencija, srednja klasa

Godine preloma vekova, i razmeđe 19. i 20. veka, kao i ovo poslednje između 20. i 21. veka, izrazito su trusne i politički traumatične za Srbiju. Gotovo u istim godinama. Utoliko ima smisla porediti tri decenije sa prošle i tri decenije sa ove jučerašnje smene vekova (godine 1883–1914. i godine 1988–2018). Činila je to na širem planu sjajna istoričarka Olga Popović-Obradović (Popović-Obradović, 2008). Dakle, da li se za sto godina nešto bitnije promenilo u partijskom organi-

zovanju i radu u Srbiji; a još više je tu pitanje da li se i, ako jeste, šta to promenilo u političkoj kulturi ovdašnjeg življa. Ili, da ne idemo toliko daleko, već se zapitajmo šta se zaista dogodilo i da li se šta dubinski promenilo u poslednje tri decenije u partijskom radu i neradu i u ovdašnjoj političkoj kulturi i „ne-kulturi” (iako je i politička „ne-kultura” sastavnica političke kulture).

Takozvane prelomne godine u Srbiji u poslednje tri-tri i po decenije, gledajući na površinskom, fenomenološkom nivou, predstavljaju rezultantu delovanja tri politička aktera: 1) licemernih političara, 2) (auto)de/mobilisanih podanika i (3) neodgovornih intelektualaca. Takve godine su bile 1988–1990, 2000, 2012. i, gotovo izvesno, od 2012. do dve hiljade dvadeset i neke. U osnovi, pak, glavni tokovi proteklog dešavanja određeni su radom na izgradnji i uređivanju funkcionisanja monopolnog položaja vlasnika krupnog kapitala, ne samo ekonomskog, već i društvenog i političkog. Uloga izvršitelja „poverena” je srednjoj klasi – ona je obezbeđivala realizaciju koncepta monopola i ideologiju koja je pokrivala stvarno stanje stvari i uveravala klasu podanika da stvari nisu onakve kakve jesu, već onakve kakve su podanici želeli da vide. Preko trpnog položaja radničke klase i njene uloge u stvaranju osnove za monopol krupnog kapitala, srednja klasa prebacuje velove koji prikrivaju stvarno stanje stvari čineći manje vidljivim ono što jeste i čineći privlačnijim i važnijim i potrebnijim ciljeve iz drugog plana. U toj kompenzaciji kontinuirano manjkava ekonomska osnova ljudskog života biva nadomeštana i zakrivena naracijom o slobodi i demokratiji, ljudskim pravima i ljudskom dostojanstvu. U tom igrokazu glavnu ulogu igra srednja klasa. I tako u njenoj organizaciji i izvedbi dobijamo glumište: političke partije, „slobodne i poštene izbore”, parlament, podelu vlasti, „slobodne medije”, razne „nevladine” organizacije, a ponekad i proteste „građana” kako bi se stvari „postavile na pravo mesto”...

Generalno uzev, srednja klasa je u savremenom društvu egzekutor politike krupnog kapitala. Ova klasa je delom preuzela, a delom je stavljena u ulogu izvršitelja temeljnog ekonomskog, političkog i društvenog koncepta koji diktira krupni kapital. Ta uloga je delom nametnuta od strane vlasnika krupnog kapitala, ali je delom i rezultat unutarklasne motivacije. Na takozvane revolucionarne a svakako kapitalne promene srednju klasu je pokrenulo to što njenim pripadnicima više nisu odgovarale granice koje je socijalizam nametao, ma koliko one bile rastegljive. Pripadnici srednje klase, između nade da će preći klasnu barijeru i da će se naći među „vladarima sveta” – vlasnicima velikog kapitala – i straha od pada naniže u omraženu radničku klasu gde bi se suočili sa problemom preživljavanja – preuzimaju „istorijsku” ulogu. I upravo je srednja klasa, i inteligencija kao njena ideološka pesnica, odigrala ključnu ulogu u promenama nastalim 1988–2000. (postepeno preuzimanje vlasti od strane S. Miloševića), potom onih iz 2000. godine (vlast u rukama DOS-a a potom i „malog DOS-a”: Đinđić, Koštunica, Tadić)

i, na kraju, 2012. godine (kada dizgine vlasti preuzima A. Vučić). Radnička klasa je, pak, bila „angažovana” a u stvari zavedena publika; ona je bila „vršilac radnje”. Radnici-podanici su obavljali svoju podaničku ulogu u uverenju da „menjaju svet” i da će posle „biti bolje”. Staro religijsko obećanje o raju na nebu, pa i ono socijalističko, o raju na zemlji, ponovo je pokazalo svoju tektonsku snagu.

Drugo je, pak, pitanje: da li su promene u pomenutim ključnim godinama stvarne društvene promene ili tek političke promene koje se ogledaju u promeni vladajućih garnitura? Šta je u tim „prelomnim godinama” stvarno promenjeno, a šta je samo predstavljano kao promena? Da li su krupne društvene promene izvodljive bez stvarnog koncepta promena, a pogotovo bez ostvarivog i održivog koncepta oko kojeg se konsenzualno i aktivno okuplja većina date zajednice.

Teško je da se govori o stvarnim promenama ako su u nas velike društvene promene (uključiv i socijalizam) nadolazile **hilijastički**¹, a onda bi relativno brzo započeo proces **implozije** novouspostavljenog poretka. Ovde u nas obično prođe 12 godina (1988–2000, 2000–2012, 2012. i, na primer, 2024. godina) od početnog hilijazma do završne implozije promenjenog sistema. Isuviše kratko vreme za stvarne promene čak da su bile podržane od relevantnih i moćnih aktera.

Ukoliko kao kriterijume stvarnih promena prihvatimo četiri kriterijuma: 1) približavanje dostojanstvenom radu i životu, 2) funkcionisanje pravne države i poštovanje ljudskih prava, 3) jake institucije i 4) stvaranje uslova za demokratiju i praktikovanje demokratije – treba da se zapitamo da li su ovi kriterijumi bili prisutniji u poslednje dve decenije Yu socijalizma ili u vreme Mloševićevog autoritarnog nacionalizma ili u vreme dosovskog hibridnog neoliberalizma (DOS, Đinđić, Koštunica, Tadić) ili sada, u vreme Vučićevog neofeudalnog vazalnog pragmatizma.

Ova četiri tipa vladavine (od socijalizma, preko „švedskog socijalizma” Slobodana Mloševića, DOS-ovih reformi i građanskih sloboda, do Vučićevog svevlašća) imaju zajedničke karakteristike: mobilizacija populusa, partokratija, smrt institucija, voluntarizam, svekolika korupcija, zloupotreba medija, kriminalizacija političkih protivnika... Tri postsocijalistička oblika vladavine, pored nabrojanih karakteristika, odlikuju se i sledećim fenomenima: privatizacija društvene i državne svojine, rasprodaja državne svojine, trend komodifikacije, prekarizacija rada i života, fingiranje parlamentarne demokratije, antikomunizam... Fenomeni koji su obeležavali jedan ili dva od tri tipa vladavine: ratni sukobi, razvoj etnocentrizma i nacionalizma, tabloidizacija javnog života i politike ...

Veliki broj istih relevantnih karakteristika pomenuta četiri oblika vladavine upućuje na zaključak o površnosti promena i njihovom zadržavanju na promeni

1 Aleksandar Molnar (2013) s punim pravom govori o hilijastičkom legitimacionom obrascu, a izvesno je da je on na delu ne samo u poslednjih 30 godina već i znatno duže. Uostalom, o hilijazmu se može govoriti kao sastavnici koncepta mnogih (pred)izbornih kampanja.

garnitura na vlasti. Generalno, promena za protekle gotovo tri i po decenije ogleđa se u nedovršenom pretvaranju državne („društvene“) svojine u privatnu svojinu, a što se često kolokvijalno naziva „revolucionarnim“ prelazom iz socijalizma u kapitalizam. Naravno, u tom procesu izvršena je odgovarajuća redistribucija društvene dominacije, umesto u državi/partiji, kao jedinom pravom vlasniku svega i svačega, akumulirana moć prelazi najvećim delom u ruke novih vlasnika kapitala (uključiv tu i još uvek „manjinskog akcionara“ – državu).

I na kraju, šta se promenilo osim što je Žika zamenio Miku (ili je to bilo obratno)? Da li je sa promenom tipa svojine i sa pravno-formalnim promenama promenjeno i samo društvo? Osim percepcije pomenute promene tipa svojine (pluralizacija vlasništva, umesto države/partije kao jedinog vlasnika imamo razdeljeno vlasništvo naizgled mnogih), u populusu se menjala percepcija „mesije“. Nijedna od tri promene garniture na vlasti nije bila rezultat snage političke konkurencije, niti pokreta „odozdo“, niti „pokreta iz sredine“, niti rezultat delanja civilnih aktera. Aktualne garniture na vlasti postepeno su gubile moć funkcionisanja, urušene su, „pojele“ su same sebe. Narod je postepeno gubio poverenje u dotadašnju mesijansku ulogu aktera na vlasti i potom bi započeo traženje novog mesije. I tako redom.

U proteklih 30 godina na račun srednje klase izrečeno je toliko pohvala i slavopojki da su one po obimu bile gotovo ravne onima koje su svojevremeno u socijalizmu bivale upućivane radnicima i radničkoj klasi. Posebno se isticala fama o srednjoj klasi kao socijalnom temelju i kičmi demokratije i garantu demokratske prakse.

„Odumiranje“ srednje klase vezuje se za burne devedesete godine prošlog veka. U stvari, u toj deceniji se vršilo klasno restrukturiranje srpskog društva, pa se tako delimično menjao i sastav srednje klase. Deo stare srednje klase je otišao naviše, a deo naniže, u radničku klasu, a ne može se zapostaviti ni izvestan priliv iz redova više radničke klase. Ipak, najveći deo srednje klase zadržao je svoje srednjeklasne pozicije. Prelaz u višu klasu obezbedili su oni koji su se „snašli“ u dva faktički novootvorena kanala socijalne pokretljivosti: politički i ekonomski (zasnovanih na idejama vazalstva² i korupcionaštva). U tim godinama političkog ludila seme političkih partija nicalo je i tamo gde nije sejano. Politika je postala najvažniji kanal socijalnog napredovanja i to mesto je zadržala i dan-danas. Politički kanal socijalnog napredovanja koristili su, a neki i iskoristili, svi oni koji

2 Poslednjih pedesetak godina politike u Srbiji obeleženo je neofeudalnim vazalstvom unutar kadrovskih često međusobno suprotstavljenih frakcija, a kad je takav hardver i softver ne može biti bolji. Uostalom, to za Srbiju nije ništa novo. Još je Stefan Prvovenčani u hagiografiji svog oca Stefana Nemanje, „Život Svetog Simeona“, zapisao da je njegov otac osvojene zemlje i zadobijeno bogatstvo priložio „slavi svoga otačestva i slavi **velmoža i ljudi svojih**“ (naglasio SM). U današnjem svetu srpske politike to bi bilo postavljanje svojih ljudi na probitačna direktorska mesta i „izborne obaveze direktora državnih preduzeća“.

su imali višak ambicija, manjak morala, savitljivu kičmu i fleksibilna ili nikakva politička uverenja, a pritom bili u stanju da sastave tri prostoproširene rečenice.

Inteligencija je težišna grupa srednje klase, dok su političari najmoćnija grupa. Gro inteligencije možemo ubrojiti u srednju klasu, kao što to možemo učiniti i sa najvećim delom profesionalnih političara i profesionalnih rukovodilaca državnih preduzeća (i jednih i drugih na srednjem nivou). Upravo društvene uloge ove dve grupacije svedoče o značaju srednje klase u svakom modernom društvu. Njihova uloga je bitno definisana funkcijom koju obavljaju u ime vlasnika krupnog kapitala i funkcijom koju imaju prema nižim klasama, pre svega prema radničkoj klasi. Na jednoj strani ove dve srednjeklasne grupacije imaju ulogu izvršitelja volje, to jest ulogu realizacija temeljnih interesa vlasnika krupnog kapitala preko sve tri grane vlasti uz pomoć monopola sile. S druge strane, u odnosu na radničku klasu, ove dve grupacije zadužene su za realizaciju gesla *Panem et circenses* („Hleba i cirkusa”), pri čemu je „hleb” šifra za preživljavanje, a cirkus odgovarajuće ime (*Nomen est omen*) za sve što se dešava u sferi politike, u političkim partijama, parlamentarnim i drugim izborima i uopšte u vladanju *urbi et orbi*. Naravno, sve je to uvijeno u celofan i slatkorečje i biblijski nauk, veru i nadu – sloboda, demokratija, pravda, dostojanstvo...

Nema međuklasne ljubavi, nema ljubavi prema srednjoj klasi, i sama ta klasa je izdeljena na bezbroj frakcija – ne bi bilo toliko interesnih grupa, raznih frakcija, ne bi bilo toliko političkih partija da nije tako.³ U tom srednjeklasnom glumištu svako je u konkurenciji sa svakim, gotovo kao ono čuveno „rat svih protiv svih”, a u svakom slučaju svaka interesna grupa protiv svih ostalih interesnih grupa. Koalicije se stvaraju da bi trajale samo dotle dok su korisne koalicionim partnerima, a nakon toga ponovo svaki u svoj rov. Borba za političku publiku i navijače je neprestana, jer politički život zavisi od broja navijača i broja zavedenih pristalica. Politički programi i stranački proglašenja namenjeni su publici i zavedenim navijačima.

Podela na kritičarsku i vazalnu inteligenciju, na „dvorske” i „režimske intelektualce”, na „plaćenike” i „dobrovoljce”, na „naše potpisnike naših peticija” i „njihove potpisnike njihovih peticija”; podela na „kućne”, „javne” i „kafanske intelektualce” – sve te podele kao da su pokazatelj prilično lošeg imidža koji stvaraju i šire pripadnici ove grupe o sebi samima. Naravno, kao pripadnik ove grupe moram da tvrdim da ima izuzetaka i da se ovakve difamacije ne odnose na sve.⁴

3 U Srbiji ima oko 1.900 političkih udruženja i grupa građana, a na izborima samo od 2009. godine učestvovalo je 126 političkih partija. Pogledajmo samo broj stranaka nacionalnih manjina u Srbiji: Bugari, Bunjevci i Rusi (!) imaju po četiri stranke, Albanci i Romi po sedam stranaka, a Bošnjaci u Srbiji imaju 12 stranaka. A zna se i za Srbe – na dva Srbina dođu tri partije! U Registru političkih stranaka na dan 24. juli 2020. godine bilo je opisano 123 političke stranke, 115 aktivnih i osam stranaka koje su imale rešenje o brisanju iz Registra.

4 „Kao intelektualci i ’tvorci mišljenja’, ’prosvetljena manjina’ i ’duhovna elita’, mi smo svi odreda odviše mali i beznačajni i ne možemo da utičemo na glavne istorijske tokove, ne možemo da

Obično se u skorašnje velike društvene promene ubraja promena nastala u periodu 1988–2000. kada vlast postepeno preuzima Slobodan Milošević (i Socijalistička partija Srbije), potom promena iz 2000. godine, kada vlast preuzima Demokratska opozicija Srbije (DOS, a potom „mali DOS” – Đinđić, Koštunica, Tadić) i, na kraju, 2012. godine kada dizgine vlasti preuzima Aleksandar Vučić sa svojom Srpskom naprednom strankom. O ovim velikim društvenim promenama u Srbiji ne govore samo političari i „analitičari”, svakodnevni „javni intelektualci” i novinari, već i naučnici, kako oni „statusni” tako i oni koji svoj ugled mogu da argumentuju stvarnim naučnim delima. U kazivanjima i pisanijima, bez obzira da li su autori pristalice ili protivnici promena (a retko vrednosno neutralni) preteže vidljivo navijanje („za” ili „protiv”, a bogme, sa protokom vremena, i promena navijačke strane)...

Formalno-normativni preobražaj društvenog sistema Srbije, ako sudimo na osnovu promene tipa vlasništva, koji se dogodio (donošenjem novog Ustava) 1990. godine, manje-više se izjednačava sa promenom nosilaca vlasti 2000. i 2012. godine. Formalno, reč je o promeni tipa sistema, o prelazu iz socijalizma u kapitalizam. Na realnom nivou, u Srbiji su elementi kapitalizma (kontrolisano tržište) postojali i u socijalizmu, pogotovo u poslednjih nekoliko godina ovog sistema, kao što elementi socijalizma postoje i u srpskom kapitalizmu ali ne onoliko koliko tvrde neoliberalni advokati kapitalizma. Doduše, evidentno je da je delovanje tržišta u poslednjoj deceniji socijalizma po obimu bilo manje nego što su državne mere i državna svojina ograničavale delovanje tržišta u srpskom kapitalizmu („državni kapitalizam”). Uostalom, cinici govore da je urušavanje socijalizma i nastajanje kapitalizma u Srbiji najviše označeno rasprodajom društvene, odnosno državne svojine stranim kompanijama, te da se pre može govoriti o kolonizovanju Srbije nego o srpskom kapitalizmu.

U javnom govoru u Srbiji u protekle tri decenije brojni srpski političari i *analitičari*, a bogme i neki oficijelni društveni naučnici, više su pisali i govorili o promeni partijskog sistema, višestranačkim izborima i krahu „totalitarnog komunističkog režima”, nego o promeni tipa svojine i postavljanju tržišta za vrhovnog regulatora svega i svačega. Izvan fokusa je ostalo i pitanje rekonstruiranja socijalne strukture: formiranje klase vlasnika zasnovane na monopolu ekonomskog, političkog i donekle specifičnog fleksibilnog i adaptibilnog kulturnog kapitala; diversifikacija srednje klase, prema gore, prema dole i prema stabilizaciji srednje-

premeštamo hemisfere, da zaustavljamo točkove istorije niti da menjamo rečne slivove. Ali bar možemo da odredimo granicu trpljenja i ličnog i građanskog poniženja ispod kojeg se ne ide. U svakoj akademiji nauka svuda u svetu sakupljeni su pametni, vredni i u svojoj struci zaslužni ljudi, ali treba znati da to nigde nisu anđeli.” (Predrag Palavestra, „Gola fakta”, *Glas SANU*, CDXXVII, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 30, 2017)

klasnog položaja; kao i rastakanje i propadanje radničke klase⁵ uz izdvajanje dve relativno nove radničke grupacije koju su činili prekarijat i lumpenproletariat. Ovi fenomeni su prepušteni rezervatu naučnih radnika sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i sa njima se uspešno već godinama suočava profesor Mladen Lazić sa svojim saradnicima. Druga oblast u kojoj se društvene nauke mogu pohvaliti dobrim rezultatima čine istraživanja vrednosti i vrednosnih orijentacija. U poslednje tri decenije rezultatima istraživanja u ovoj oblasti mogu se pohvaliti Bora Kuzmanović, Dragan Popadić, Dragomir Pantić, Jelena Pešić, Zoran Pavlović... Istraživanja klasne strukture i istraživanja obima i intenziteta vrednosnih orijentacija koje su bitno određivale tip i karakter političke strukture i svekolike političke participacije i uticaja na političke odluke – ostajala su, manje-više, u rezervatu, odnosno izvan uticaja na politiku i na uređivanje života u zajednici. Samo u takvom okruženju moglo je da dođe do toga da se nacionalizam i njegove krvave varijante pojave u funkciji „droge zaborava” onoga što je bilo i „droga slepila” prema onome što se događalo u civilizacijskom sunovratu devedesetih godina. Tako je promena tipa svojine (ekonomija) ostala u senci promene tipa partijskog sistema (politika), a promena sistema je skrajnuta u odnosu na promenu samo jednog (partijskog) aspekta bivšeg i budućeg sistema. Bitne promene u sferi ekonomije ostajale su zapretene promenama u sferi spektakularizovane politike (višepartizam, „pošten i slobodni izbori”).

Sve velike nepodopštine mogle su da „prođu” jer su za većinu tzv. građana bile malo vidljive ili sporedne ili nevažne, a tako manjkav uvid u društvenu realnost gotovo da je iznuđen nikakvom ili izmanipulisanom ponudom mogućnosti da se spoznaju realni tokovi društvenog dešavanja, ali i niskim kapacitetima samog naroda za spoznaju onoga što nam se dešava. Nikako ne treba prenebreći ni uticaj psihičkog i fizičkog tereta koji su sobom doneli „bratoubilački” ratovi, ekonomsko propadanje i beda i propast Jugoslavije.

Političari, tvorci javnog mnjenja, vlasnici medija i znatan deo naučnih radnika iz sfere društvenih nauka angažovali su se u stvaranju i diseminaciji ideoloških orijentacija karakterističnih za kapitalizam (iako su mnogi od njih „do juče pevali u slavu socijalizma i nesvrstane Jugoslavije”). Zanimarivanje realnih posledica promene sistema, odnosno promene tipa svojine i preneglašavanja značaja normativnih promena partijskog i izbornog sistema, kontinuirana gradnja virtuelne a poželjne stvarnosti u kojoj je za stvarno proglašavano ono što je normativno postavljeno, antikomunizam i koketiranje sa neoliberal-

5 „Iako na prvi pogled tako ne izgleda, položaj radnika u Srbiji i radnici kao klasa jedna su od zapuštenijih tema našeg društva. Javni govor na ovu temu aktuelan je samo kada dođe do ozbiljnih štrajkova i turbulencija socijalne prirode, dok se o kapitalizmu uglavnom govori kroz priču o tajkunima.” Jovana Gligorijević, „Rasuta klasa koja nikad nije nastala”, *Vreme*, broj 1066, 9. jun 2011.

ralizmom, nacionalizam i služenje „ekipi” na vlasti – glavna su obeležja ovog ideološkog servisa (fiktivno) nove klase na vlasti, servisa koji je u milosti države, državnog budžeta i državnih medija. Radna obaveza ovog servisa vladajuće klase iscrpljuje se u održavanju i popularizaciji ideološko-vrednosne matrice vladajuće klase i u gradnji i održavanju imidža Vođe kao ovaploćenja autoritarne orijentacije, bilo da je Vođa Milošević, Koštunica ili Vučić. Nasuprot ovom rasadniku propagandnih floskula i multiplikatora „dokaza” o prednostima post-socijalističkog sistema, izvan milosti države i nove klase gospodara, nalazimo malobrojne kritički nastrojene sociologe, politikologe, socijalne psihologe u delovima institucija kao što su Filozofski fakultet, Institut društvenih nauka i Fakultet političkih nauka.

Da li je u ovakvoj Srbiji demokratija moguća? Uostalom, da li se može govoriti o demokratskoj orijentaciji naroda? Da li radnici demokratiju „mažu na leba”? Ali, isto tako, kako kaže Nebojša Katić, „Ko veruje u demokratiju u siromaštvu veruje u bajke”. Nema demokratije u sistemu u kojem je većina „građana” ekonomski zavisna i faktički životno prepuštena samovolji bilo koga, a najpre onoj „poslodavačkoj”. Naša istraživanja su pokazala da je najmanje dve trećine radnosposobnih građana u prekarnom položaju i da boluje od nesigurnosti i svakoja-ke neizvesnosti, kako svoje tako i svojih porodica, za njih je pitanje demokratije periferno pitanje. Da li je moguće demokratsko ponašanje „građana” kojima je nacionalizam nova religija? Da li je moguće demokratsko ponašanje građana koji se tročetvrtinski (troje od četvoro) snabdevaju informacijama i orijentacijama u tabloidnim medijima, a tek polovina preostalih (svaki osmi) okrenuta je ka medijima koji pošteno obavljaju svoj posao, dok je druga polovina „preostalih” (svaki osmi punoletni stanovnik Srbije) izvan svakog kontakta sa medijima. Ko veruje u demokratsko ponašanje funkcionalno nepismenih „građana” može isto tako da poveruje u bilo šta.

Šta je u periodu 1990–2020. godine činjeno i šta je učinjeno na ustanovljenju demokratskih institucija i šta je činjeno i učinjeno u cilju razvijanja demokratske političke kulture i recepcije demokratskih vrednosnih orijentacija i njima doslednog (političkog i inog) ponašanja građana? Da li su sistematski stvarane pretpostavke za razvijanje demokratske političke kulture i demokratsku institucionalizaciju političkog i društvenog života? Umesto toga imamo fasadnu demokratiju i političku kulturu saturiranu nacionalizmom i autoritarizmom. I upravo na tim temeljima gradi se kulturna i ideološka hegemonija dominantne klase i politizovanog dela srednje klase kao njenog operatera.

Izbori bez uslova da budu slobodni, poštjeni i demokratski, a takvi su bili gotovo svih 12 do sada održanih, parlamentarni izbori, počev od 1990. godine, dobar su pokazatelj slabe vidljivosti hegemonije vladajuće klase, srednjeklasne dominacije izbornim poljem i svekoličke isključenosti radničke klase i njenih derivata

(posebno tri grupacije: manuelni radnici⁶, manje ili više prekarizovani radnici i lumpenproletari). Izbori su igralište i glumište srednje klase, reditelj i šaptači su iza zavese, aktivna publika aplaudira svojim miljenicima, dok pasivna publika, a to je polovina biračkog naroda, čudi se i krsti čekajući da se gungula završi.

Demokratija, i da je ima, ne daje garanciju za dobru upravu. I meritokratija i olhokratija mogu da budu rezultat „poštenih i slobodnih” izbora zakonodavne i izvršne vlasti. S druge strane, nema dobre uprave bez demokratskog izbora onih koji upravljaju. Ove tvrdnje nisu izmišljotina modernog doba, o tome se govorilo i dijalogiziralo još u antičko doba. U velikom međuvremenu ova tema je gurnuta u stranu i nije bilo potrebe za njenom aktualizacijom, sve dok je i sama demokratija bila u zapečku. No, u ovim za demokratiju smutnim vremenima, ponovo se pita za namernu i svesnu zloupotrebu demokratskih procedura za izbor nespo-sobnih, nekompetentnih i nemeritornih u vladajući i upravljački aparat.

Ako su u izborima „dozvoljena” sva sredstva, u stvari ako se koriste sva sredstva za pobjedu „naše strane”, onda su izbori potpuno obesmišljeni. Širenje arsenala procedura za „osvajanje” glasova, po svemu sudeći, jeste proces koji traje i koji se „usavršava”. Obrazac koji smo videli, na primer, na lokalnim izborima u Lučanima 2018. godine ukazuje na oštrinu borbe za glasove i dokle sve može da se ide u pritiskanju birača da iskažu *poželjnu izbornu volju*. I kao da nije čudno što nekoliko lokalni izbori između 2016. i 2020. asociraju (*daleko bilo*) na mogućnost pojave s kraja prethodnog veka, u istoriografiji poznate pod imenom „narodni odisaj”.

Izbor meritorne vlasti putem slobodnih, poštenih i demokratskih procedura podrazumeva:

- (1) normativne postavke procedura koje uređuju i obezbeđuju demokratski izbor,
- (2) dosledno poštovanje zakonito usvojenih demokratskih izbornih normi i
- (3) sistematsko i kontinuirano stvaranje uslova koji omogućavaju građanima da izvrše kompetentan izbor.

Svako odstupanje od integralnog tretmana ova tri uslova za slobodne i poštene⁷, **ali i demokratske izbore**, može da dovede, a u nas u poslednje tri decenije i dovodi, do formiranja ohlokratske vlasti. Pritom, ako su pomenuti uslovi deficitarni u dužem vremenskom periodu, dolazi i do stvaranja ohlokratske političke

6 „(O)dsustvo bilo kakvog čvršćeg klasnog organizacijskog okvira predstavljalo je jednu od ključnih prepreka za autonomno klasno društveno (političko i ekonomsko) delanje manuelnih radnika.” (Lazić, 2011: 50).

7 Uobičajena floskula „slobodni i poštenu izbori” u domaćem političkom vokabularu ne samo što ne daje kompletnu odredbu idealno-tipskih izbora bez dodatne odrednice „i demokratskih izbora”, već se često javlja u vulgarnom iskazu „fer i poštenu izbori“!

elite. Iz *političke centrifuge*, koja ubrzava u vreme pripreme i obavljanja izbora, ispadaju meritorni „kadrovi“, a u državnim foteljama i stolicama kumulira se „politički ološ“. Saturacija političke elite *političkim ološem* i gubitništvo radničke klase najvidljivija je u vreme velikih kriza i velikih pobeda dominantnih partija.

Poenta je u tome da „slobodni i poštenu izbori“ nemaju legitimitet, niti izabrani vlasnici vlasti nemaju legitimaciju bez izbora koji su „slobodni, poštenu i **demokratski izbori**“. A da bi bili demokratski nužno je da se ostvare i ostvaruju prethodno navedena tri uslova za takve izbore. Dakle, nemaju demokratsku legitimaciju izbori koji su samo prošli kroz demokratsku kodifikaciju, a pritom se ne poštuju. Demokratsku legitimaciju nemaju ni izbori koji imaju demokratsku kodifikaciju koja se dosledno poštuje u realizaciji izbora, ako se sistematski ne stvaraju odgovarajući uslovi koji omogućavaju građanima da prepoznaju autentično demokratski izbor.

Ovom uvidu u važna a zaobilažena pitanja dodajemo i ovo: Da li se možda ne precenjuje racionalna dimenzija recepcije politike od strane građana? Da li se sa protezanjem neoliberalnog principa jednakosti racionalnog i interesnog (*racionalno je samo ono što je jednako sa mojim interesom*) iz sfere ekonomije na sferu politike, iz razumevanja i objašnjenja političkih fenomena proterala svaka afektivnost, osećanja, pa i emocionalna znanja i veštine (što su emocionalna znanja i veštine prisutnije u političkim kampanjama utoliko su manje prisutni u razumevanju i objašnjenju političkih fenomena).

Nasuprot racionalnom biraču stoji pojava liderskog vernika opsednutog vođom. U percepciji društvene stvarnosti od strane političkih vernika sve je manja razlika između stvarnosti i obećane stvarnosti, između realnosti i nade, između stvarnosti i obećanja obogotvorenih političara... Politički vernici misle tuđom glavom, vide ono čega nema, čuju ono što nije rečeno, manje ili više uspešno odolevaju nedaćama koje nameće stvarnost onakva kakva jeste... I tu je kvaka i pitanje, a dokle se može prerađivati stvarnost, ulepšavati, omekšavati, oblikovati prema onome što je politički miljenik izjavio... Gde su tu granice, crvene linije...

Na nivou recepcije onoga u šta nas uveravaju partijske kampanje, izgleda da nas jedni kampanjerosi (partije koje nisu na vlasti a ne bojkotuju izbore) uveravaju da treba da glasamo na osnovu onoga kako je sada i ovde, a to „sada i ovde“ nije nimalo dobro i zato treba da na izborima promenimo uređivače takvog stanja stvari. Drugi kampanjerosi (partije na vlasti) nas uveravaju da treba da glasamo na osnovu onoga kako će nam biti ako oni ostanu na vlasti, a biće nam mnogo bolje nego što jeste. Rekli bi eksperti da je tu konfrontacija dva tipa glasanja, retrospektivnog i prospektivnog. U stvari, kažu eksperti, u oba slučaja reč je o takozvanom ekonomskom (interesnom, racionalnom) glasanju. S druge strane, iole celovitiji pogled na kampanje otkriva nam da gotovo sve partije obećavaju mnogo toga (neostvarljivog ali lepog), a da su bitne razlike, na nivou prospektivnog

glasanja, u tome što ćemo nekim partijama poverovati a drugima nećemo. Kada je reč o retrospektivnom glasanju (glasanje na osnovu ekonomskih rezultata), stvarnost je takva kakva jeste, ali su ogromne razlike u njenoj interpretaciji. Jedni kažu da stanje nije loše ili da nije *toliko* loše i da je moglo da bude još gore da ste vi na vlasti, a drugi pak tvrde da je gore nego ikad i da gore ne može biti osim ako isti ne ostanu na vlasti. Jedni pozivaju *da se gleda kroz prozor*, a drugi pokazuju na *prazan astal*. (Reč je o metafori, mada su neki kampanjski aktivisti to i bukvalno tvrdili.)

Šta kažu istraživači o povezanosti ovakve ili onakve motivacije za izbornu opredeljenje. Za koga glasa srednja klasa, a za koga radnička klasa, ako uopšte i glasa? Treba prvo primetiti da se istraživači retko bave ovim pitanjima. Dobar i za profesiju častan izuzetak su istraživanja i knjige profesora Mladena Lazića i saradnika.

Rodno mesto srednjeklasnih političara (a drugih i nema) je vreme kada je intenzivirano propadanje socijalizma i Jugoslavije (druga polovina osamdesetih godina). Tada su uspostavljene i procedure probijanja i opstajanja na političkoj sceni. U okviru redistribucije ekonomske i političke moći u godinama uoči raspada socijalizma i Jugoslavije, potom u godinama raspada i u godinama posle raspada, politička elita iz vremena socijalizma pretvorila (trajni glagol) je svoju političku moć u ekonomsku, ili zadržala i jedne i druge pozicije⁸ ili ostala u sferi sada „nove” politike, ili, retko, „ispala iz igre”. O tom vremenu Milan Podunavac⁹ (2013: 17) govori kao o vremenu robusne eksplozije *političkog hibrisa* (žed za moć).

Politička elita u postsocijalizmu obnovljena je socijalističkim disidentima, aspirantima za pozicije moći i 'lovcima' viših statusa, a bogme i 'lovcima' materijalnih i drugih dobiti u 'smutnom vremenu'. „U tranzicionim državama politika je pre svega biznis, najbrži i najmanje rizičan put ka bogaćenju. To je jedina aktivnost u kojoj neuki, nesposobni i nemoralni mogu postati bogati i važni. Na političkoj sceni se zato pojavljuje veliki broj partija i lidera bez jasnog programa i bez ikakvih ideoloških uverenja.”¹⁰

8 „Srbija je /.../ (polovinom 1990-ih), među privatnim vlasnicima većih firmi bilo čak dve trećine bivših političkih ili privrednih rukovodilaca, odnosno članova njihovih porodica i sl.” (Lazić, M. 1994. Preobražaj ekonomske elite, u: M. Lazić, prir., *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić). U drugoj polovini devedesetih godina „usporava se dotok novih članova iz redova nomenklature i pogotovo 'ratnih preduzetnika', a raste broj onih koji se uspinju iz srednjih slojeva – stručnjaka i srednjih i sitnijih preduzetnika”. (Mladen Lazić, 2014, „Uvod”, u: M. Lazić (prir.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd.)

9 Milan Podunavac, „Politika: nauka i profesija”, u: Podunavac Milan i Žarko Paunović (urs.), *Politika: nauka i profesija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.

10 Nebojša Katić, „Demokratija kao farsa”, *Politika*, 24. 04. 2019.

Srpski političari su u poslednjih 30–40 godina stvorili jednu posebnu kulturu narcisoidne prepotentnosti. Mladen Lazić još pre 20 godina govori o šćardžijskim razračunavanjima nedoraslih opozicionih vođa i posledičnoj apatiji stanovništva (2000: 13). To i jeste dominantni utisak za prvih deset godina partijskog pluralizma u Srbiji, ali i u deceniji koja je prethodila devedesetim godinama. Međutim, a na žalost, izneta Lazićeva ocena važi i za narednih 20 godina političko-opozicionih zbivanja u Srbiji. Opozicija je bila takva i kad je bila na vlasti (Demokratska opozicija Srbije i u širem i u krnjem formatu). Ova tema se da apsolvirati na slučaju Demokratske stranke, od osnivanja do današnjeg dana.¹¹

Političari su radnici u fabrici lepih obećanja, tako je bilo juče, tako je i danas. Na obećanjima ne štede ni političari iz vlasti ni oni drugi, iz takozvane opozicije. Oni koji obećavaju zaboraviće šta su obećali već u nedelju oko osam uveče kada se u nas završava izborni dan, a oni kojima su obećanja uputili dan-dva kasnije. A šta da se radi kad stvarnost čini sve da urniše obećanja i lepe želje. Političarima je lakše da obećaju kule i gradove lepšeg života nego da učine da se barem za stopu primaknemo boljem životu. Pa dobro, ko su onda veći licemeri, političari ili njihovi glasači. Verovatno bi u nekoj imaginarnoj anketi većina to obeležje pripisala političarima. Većina naroda ih vidi kao prepredene dvoličnjake, kao beskonačne prevrtljivce, kao ljude sa hiljadu lica a da ne znamo koje je pravo... U stvari, ne znam da li većina nas tako vidi sve političare ili tako vidi samo one političare koji nisu naši, koji nisu iz moje partije. Neki nemaju poverenje niti u jednog jedinog političara, a neki veruju samo svojim političarima. I kao da političari imaju neko svoje lice za svakog birača pojedinačno. Zato je valjda Janus sa svoja dva lica malo dete za naše političare.

Ovih 30 godina postsocijalističkih partija oivičeno je startom višestranačja sa „srpskim socijalistima i velikim finalom istog višestranačja, *sa jedinim finalistom*, sa „srpskim naprednjacima”.

Prelaz iz partijskog monizma u partijski pluralizam, kako se to govorilo, „pluralistički šok” kako je to imenovao Vlada Goati, formalizovan je Ustavnim promenama 1989. i novim Ustavom s kraja 1990. godine, a sve u slavu „višepartijske demokratije”. Poslednja „monistička” i u socijalizmu i u kapitalizmu „socijalistička” partija u Srbiji (SPS – Socijalistička partija Srbije) bila je nosilac i egzekutor svoje „socijalističke” prošlosti i utemeljitelj svoje „kapitalističke”

11 Kao što reče jedan član sadašnjeg Političkog saveta DS: *Ne zna čovek da li se nadmeću i kolju oko mesta lidera stranke ili oko role kralja Ibija.*

budućnosti. Na prvim višestranačkim izborima za socijaliste je glasalo 2.320.587 (jedino je DOS u decembru 2000. osvojio više glasova – 2.404.758), što znači da su socijalisti došli na vlast 1990. godine sa nešto manje glasova (84.171) od broja glasova koje je dobila 2000. godine DOS-koalicija koja je posle 10 godina smenila socijaliste.

Tabela 1. Šta se promenilo za 30 godina višestranačja u Srbiji

	1990.		2020.		razlika	
	f	%	f	%	f	%
Upisano u birački spisak	7.944.797	- - -	6.584.376	- - -	- 1.360.421	- - -
Glasalo	5.035.830	71,48	3.221.908	48,93	- 1.881.922	- 22,55
Nije glasalo – apstinenti	2.908,967	28,52	3.362.468	51,03	+ 453.501	+ 22,51
Glasalo 1990. za SPS, a 2020. za SRS	2.320.587	32,94	1.953.998	29,68	- 366.589	- 3,26
Broj poslanika 1990. za SPS, 2020. za SRS	194	77,6	188	75,2	- 6	- 2,4

Izvor: Arhiv nedeljnika Vreme, <https://www.vreme.com/arhiva.php>

Tri decenije posle dolaska socijalista na vlast, na izborima za parlament, na izborima 2020. godine, kao da se ponavljaju izbori sa kojima je u Srbiji počelo višestranačje. Ponovo imamo nadmoćnu pobeđu jedne partije, doduše sa nešto manje osvojenih glasova. Naprednjaci su 2020. osvojili 366.589 glasova manje od socijalista 1990. godine, ali im taj manjak nije oduzeo mnogo mandata, socijalisti su 1990. godine osvojili 194 od 250 mandata, a naprednjaci 2020. 188 od 250 mandata. Međutim, niti su socijalisti 1990. u Skupštini imali neku značajniju opoziciju, niti to imaju naprednjaci 2020. godine.

U čemu je onda promena koja se desila i koja se dešavala od 1990. do 2020. godine? Da li je promenjena klasa koja realno ima vlast? Nije! Da li je promenjena klasa koja vlada u ime klase na vlasti? Nije! Da li je promenjena partija koja imenuje direktore državnih firmi? Jeste! Da li je promenjena partija koja uređuje javne nabavke? Jeste! Dakle, izborne promene u Srbiji sastoje se u promeni urednika redistribucije političke i ekonomske moći, ali tako da se ništa bitno ne promeni u klasnim odnosima, niti poremete trendovi povećanja bogatstva najbogatijih i daljeg propadanja najsiromašnijih.

Da li ipak ima neke reakcije na odsustvo društvenih promena? Podaci u tabeli 1 pokazuju da se smanjuje izborna participacija i povećava broj izbornih apstinenata, sa 2.908.967 na 3.362.468 ili sa 29% na 51%. Ovi podaci o povećanju broja apstinenata, sa troje od deset na pet od deset, upućuju na sve manju zainteresovanost građana za glasanje, odnosno za izbor glavnih urednika redistribucije

političke i ekonomske moći na srednjim i nižim nivoima. Ta priča više ne dodiruje odrednice sve šire i sve dublje prekarizacije njihovog života.

Dominantne ideološke orijentacije, „čipovane” ključnim društvenim i političkim vrednostima, proističu iz promene tipa svojine i posledica tih promena, ali i iz istorijski nastalih ideoloških orijentacija koje proističu iz tradicionalne političke kulture. Karakter nastajanja odredio je i karakter kako dominantne tako i karakter najraširenijih orijentacija u srednjoj i radničkoj klasi. U tom mešungu ima elemenata ravnoteže, kontradikcija, sukoba; mada u radničkoj klasi ipak dominira pomešani odnos prema istim orijentacijama (i prihvatanje i neprihvatanje, bez izrazitije prevage).¹²

Ideološka matrica interpretacije društvene stvarnosti namenjena radnicima pomera (dislocira) fokus percepcije sa sadašnjosti na budućnost, inicirajući pri tom i manipulišući sa nadom i opozitno, sa strahom; sa obećanjima dobrog života i opozitno, sa pretnjama lošim životom. Interpretacija je binarna: raj i pakao, „Sa nama nema neizvesnosti” (SPS, 1990) i „Sa njima nema nikakve izvesnosti” (dopisano na SPS afiši).

O prihvatanju i neprihvatanju pojedinih vrednosti i, kad je reč o radnicima, o najčešćem **pomešanom odnosu** (malo da, malo ne, malo „ne mogu da se odlučim”) sjajnu kvalifikaciju sam čuo od jednog „probnog ispitanika” koji kaže kako svi kukaju na klackalicu, ali on misli da je klackalica najbolja, a taj njen kvalitet (a ne nesigurnost) vidi u tome što „dok si na klackalici možeš i na jednu i na drugu stranu, pa biraj!”, i dodaje kako se kod nas kad god se moralo reći „da” ili „ne”, išla je glava i ’41. i ’48. i ’91...”. A da olako ispitujemo ne/prihvatanje određenih vrednosti kod kojih opredeljenje nije jednostavno i lako, kao što je to kod nacionalizma i autoritarnosti, svedoči opredeljivanje između veće plate na nesigurnom radnom mestu i manje plate na sigurnom radnom mestu. Može se o tome mudrovati i objašnjavati, tumačiti, obrazlagati jedan ili drugi izbor. Tačnog odgovora nema, niti neke velike istine. Godinama sam pomenutu dilemu iznosio pred brojne ispitanike u mnogim istraživanjima koje sam obavio u vremenima koja su pomenutu dilemu činila veoma prisutnom. Dokonao sam posle postavljanja pomenute dileme u desetak istraživanja (tj. pred oko petnaestak hiljada ispitanika) da ima dovoljno razloga za razlikovanje i pet grupa ispitanika, odnosno njihovih odgovora na postavljenu dilemu. Pokazalo se, takođe, da je to razlikovanje heuristički plodno. Jedni se nikada u svom životu nisu suočili niti sa problemom male plate niti sa problemom nesigurnog radnog mesta, drugi su imali „samo” problem male plate, treći su imali „samo” problem nesigurnog radnog mesta, četvrti su imali

12 Jelena Pešić, *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2017.

oba problema istovremeno, dok su petu grupu činili ispitanici koji nisu imali ni bilo kakvo radno mesto ni bilo kakvu platu iako im je i jedno i drugo bilo preko potrebno – za ove ispitanike dilema je bila besmislena. Po svemu sudeći, stvari nisu tako jednostavne kao što nam pričaju političari, njihovi satrapi, novinari, naučnici-istraživači društvenih pojava, tvorci javnog mnjenja i stalni učesnici sedeljki ispred seoskih prodavnica, „uz pivo”. A upravo sam ispred seoske prodavnice čuo razrešenje moje dileme ili plata ili sigurnost radnog mesta. Čovek kaže, „Kad imaš veliku platu stalo ti je do sigurnosti, a kad ti je mesto sigurno stalo ti je do plate. Kad nemaš zaposlenje stalo ti je do bilo kakve plate. A nama fizikalcima u socijalizmu nam je bilo do plate, a danas nam je do sigurnosti”.

Literatura

- Antonić Slobodan, *Đavo, istorija i feminizam: Sociološke pustolovine*, Centar slobodarskih delatnosti doo, Kragujevac–Beograd, 2012.
- Baćević Ljiljana et al., *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003.
- Goati Vladimir, *Političke partije i partijski sistemi*, Centar za monitoring – CEMI, Podgorica, 2007.
- Lazić Mladen, „Preobražaj ekonomske elite”, u: Lazić Mladen (prir.), *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.
- Lazić Mladen, „Delatni potencijal društvenih grupa”, *Sociologija*, Vol. 38, br. 2, 1996, str. 259–288.
- Lazić Mladen, „Postsocijalistička transformacija u Srbiji: društveni akteri i društvene promene”, u: Mihailović Srećko, *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011a.
- Lazić Mladen, *Čekajući kapitalizam*, Službeni glasnik, Beograd, 2011b.
- Lazić Mladen (prir.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2014.
- Lazić Mladen (prir.), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2016.
- Lazić Mladen i Slobodan Cvejić (prir.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2013.
- Lazić Mladen, Slobodan Cvejić (prir.), *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2019.
- Mihailović Srećko, Bora Kuzmanović, Zoran Stojiljković i Mirjana Vasović, *Javno mnjenje Srbije uoči republičkih izbora*, Cesid (rezultati objavljeni 18. decembra), Beograd, 2000.

- Mitrović Ljubiša, „Srpsko društvo između pauperizacije i tajkunizacije (prilog izučavanju promena u socijalno-klasnoj strukturi društva Srbije u tranziciji)”, *Politička revija*, godina (XXIV) XI, Vol. 34, br. 4, 2012, 13–26.
- Molnar Aleksandar, *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji 5. oktobar 2000–27. jul 2012*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012.
- Pešić Jelena, *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske. Politički i ekonomski liberalizam*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 2017.
- Podunavac Milan, „Politika: nauka i profesija”, u: Podunavac Milan i Žarko Paunović (urs.), *Politika: nauka i profesija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.

Srećko Mihailović

SERBIA HUNG ON THE OF CRUCIAL YEARS' PENDULUM 1988, 2000, 2012, 202?

Abstract: The turning points in Serbia in the last three and a half decades are the result of actions of three political actors: 1) hypocritical politicians, 2) (self) mobilized subjects and (3) irresponsible intellectuals. Such years were 1988, 2000, 2012 and two thousand and twenty somerhing. The initiator of change was the middle class, which was no longer settled with confines imposed by socialism, no matter how flexible they were. The middle class stuck between the hopes of crossing the class barrier and finding itself among the rulers of the world – the owners of big capital – and fears of stooping down to the level of hated working class and facing the problem of mere survival – takes on a “historic” role. It was the middle class and the intelligentsia, as its ideological fist, that played a key role in the changes that occurred in 1988 (the gradual takeover of power by S. Milosevic), then those in 2000 (power in the hands of the DOS and then the ”small DOS”: Djindjic, Kostunica, Tadic) and in the end 2012 (when A. Vucic took over the power).

Another issue is: were the changes in the mentioned crucial years, real social changes or just political changes, reflected in the change of the ruling sets? If we accept three criteria as criteria for real change: 1) approaching decent work and life, 2) functioning of the rule of law and respect for human rights, and 3) practicing democracy – we should ask ourselves whether these criteria were more present in the last two decades of Yu socialism or in the time of Mlošević’s authoritarian nationalism or in the time of DOS’ hybrid neoliberalism (DOS, Đinđić, Kostunica, Tadić) or now, in the time of Vučić’s neo-feudal pragmatism.

Common characteristics of these four types of reign: populus’ mobilization, par-tocracy, death of institutions, voluntarism, media abuse, criminalization of political op-ponents... Three post-socialist forms of reign, in addition to the listed characteristics, are characterized by the following phenomena: privatization of public and state property, sale of state property, precarization of labor and life, feigned of parliamentary democracy, anti-communism... Phenomena that marked one or two of of the three types of reign: war

conflicts, the development of ethnocentrism and nationalism, the tabloidization of public life and politics...

A large number of the same relevant characteristics of four mentioned types of reign point to the conclusion about the superficiality of changes and retention at the level of power sets change. In general, change in the past almost three and a half decades is reflected in the unfinished transformation of state (“public”) property into private property, which is often colloquially called the “revolutionary” transition from socialism to capitalism. Of course, there is an appropriate redistribution of social domination in that process – instead of the state/party, as the only real owner of everything, the accumulated power passes into the hands of new owners of capital (including the still “minority shareholder” – the state).

And finally, what has changed except that Tom has replaced Dick or Harry? Apart from the afore mentioned change in the type of property (pluralization of ownership, instead of the state/party as the sole owner, there is divided ownership by seemingly many), the perception of “messiah” has changed in the populus. None of the three power set changes was neither the result of the strength of political competition, nor the “bottom-up” movements, or the result of civilian actors’ actions. The current sets in power have been losing their power of functioning, they have collapsed, they have “eaten” themselves. People gradually lost confidence in the messianic role of the actors in power, and began searching for a new messiah. And so on.

Key words: crucial years, social changes, political actors, intelligentsia, middle class.

Selektivna bibliografija o političkim partijama i partijskim sistemima u Srbiji

Autorske knjige

- Lukić Radomir (1966), *Političke stranke*, Beograd: Naučna knjiga.
- Koštunica Vojislav i Čavoški Kosta (1983), *Stranački pluralizam i monizam: Društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Goati Vladimir (1984), *Savremene političke partije*, Beograd: Partizanska knjiga.
- Vasović Vučina i Goati Vladimir (1993), *Izbori i izborni sistemi*, Beograd: Radnička štampa.
- Goati Vladimir (1996), *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu: Jugoslavija sredinom 90-ih*, Podgorica: Unireks.
- Jovanović Milan (1997), *Izborni sistemi – izbori u Srbiji 1990–1996*, Beograd: Službeni glasnik.
- Stojiljković Zoran (1998), *Rečnik demokratije*, Beograd: Građanske inicijative.
- Pajvančić Marijana (1999), *Izorno pravo*, Novi Sad: Graphica Academica.
- Slavujević Zoran (1999), *Politički marketing*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Goati Vladimir (2000), *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000*, Podgorica: Konteko.
- Goati Vladimir (2001), *Izbori u SRJ od 1990. do 1998. – Volja građana ili izborna manipulacija*, drugo dopunjeno izdanje sa dodatkom *Izbori 2000*, Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Orlović Slaviša (2002), *Političke partije i moć*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Čigoja štampa.

- Pajvančić Marijana (2003), *Uvod u izborne sisteme*, Niš: Odbor za građansku inicijativu, drugo dopunjeno izdanje.
- Goati Vladimir (2004), *Partije i partijski sistem u Srbiji*, Niš: Odbor za građansku inicijativu i OGI CENTAR.
- Jovanović Milan (2004), *Izborni sistemi postkomunističkih država*, Beograd: Službeni list Srbije i Crne Gore.
- Goati Vladimir (2006), *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Stojiljković Zoran (2006), *Partije i partijski sistem Srbije*, Beograd: Službeni glasnik.
- Goati Vladimir (2007), *Političke partije i partijski sistemi*, Podgorica: Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore, CEMI.
- Slavujević Zoran Đ. (2007), *Izborne kampanje, pohod na birače. Slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, FES.
- Đurković Miša (2007), *Konzervativizam i konzervativne stranke*, Beograd: Službeni glasnik.
- Marković Brana i Stojiljković Zoran (2007), *Socijaldemokratija i socijaldemokratske stranke*, Beograd: Službeni glasnik.
- Nadić Darko (2007), *Ekologizam i zelene stranke*, Beograd: Službeni glasnik.
- Atlagić Siniša (2007), *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije, teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (2008), *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije*, Beograd: Službeni glasnik.
- Pajvančić Marijana (2008), *Parlamentarno pravo*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Pejić Irena (2006), *Parlamentarno pravo, francuski, nemački, britanski, srpski i primer Evropskog parlamenta*, Centar za publikacije, Pravni fakultet u Nišu.
- Pejić Irena (2011), *Parlamentarno pravo*, Centar za publikacije, Pravni fakultet u Nišu.
- Slavujević Zoran (2009), *Političko komuniciranje, politička propaganda i politički marketing*, Beograd: Grafocard.
- Jovanović Milan (2009), *Političke institucije u političkom sistemu Srbije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Orlović Slaviša (2010), *Politikološki ogleđi, politička teorija i politička sociologija*, Beograd: Službeni glasnik.
- Milošević Milan (2000), *Politički vodič kroz Srbiju 2000*, Beograd: Media centar.
- Orlović Slaviša (2014), *Taoci politike 2003–2013*, Beograd: Službeni glasnik (nagrada „Desimir Tošić” Službenog glasnika).
- Orlović Slaviša (2015), *Izborni bumerang (Političke posledice izbornih sistema)*, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu (nagrada Grada Beograda za najbolju knjigu u oblasti društveno-humanističkih nauka za 2015. godinu).
- Orlović Slaviša (2015), *Partije i partijski sistemi (Teorijsko-analitički okvir)*, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Slavujević Zoran Đ. i Atlagić Siniša, *Vreme neispunjenih obećanja, Teme u izbornim kampanjama u Srbiji 1990–2014*, Beograd: Dobar naslov.

- Orlović Slaviša (2019), *Vodič za izborne kampanje*, Beograd: Službeni glasnik.
- Slavujević Đ. Zoran (2017), *Pohod na birače u ime države i naroda. Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016.* Tom I i II, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Spasojević Dušan i Stojiljković Zoran (2020), *Između uverenja i interesa*, Beograd: Fabrika knjiga.
- Atlagić Siniša (2020), *Izborne poruke i svest birača. Izborna propaganda u Srbiji u kontekstu psihologije masovnog političkog komuniciranja*, Beograd: Demostat.

Zbornici

- Goati Vladimir (1997), *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, Beograd: Beogradski krug i AKAPIT.
- Finansiranje političkih partija u Evropi* (2001) (Grupa autora), Beograd: Građanske inicijative Beograd i Bucharest: Asociatia pro democratia.
- Goati Vladimir (2002), Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi, *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Beograd: Institut društvenih nauka i Fridrih Ebert Stiftung.
- Goati Vladimir (ur.) (2002), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Beograd: Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Baćević Ljiljana (ur.) (2003), *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Beograd: Institut društvenih nauka i Fridrih Ebert Stiftung.
- Komšić Jovan, Pantić Dragomir i Slavujević Zoran Đ. (2003), *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Goati Vladimir (2006), *Partijske borbe u Srbiji u postpetooktobarskom razdoblju*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Lutovac Zoran (ur.) (2006), *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Lutovac Zoran (ur.) (2007), *Birači i apstinenti u Srbiji*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović Vukašin i Orlović Slaviša (ur.) (2007), *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Konrad Adenauer Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Orlović Slaviša (ur.) (2011), *Partije i izbori u Srbiji, dvadeset godina*, Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (rukovodilac) (2012), *Poboljšanje demokratskih performansi Narodne skupštine Republike Srbije*, projektni tim: Slaviša Orlović (rukovodilac), Jelena Lončar, Dušan Spasojević, Dragana Radojević, Beograd: Centar za demokratiju FPN. RRPP.
- Orlović Slaviša (ur.) (2012), *Demokratske performanse parlamenata Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore*, Beograd: FPN Beograd: FPN Podgorica, Sarajevski otvoreni centar.
- Orlović Slaviša (ur.) (2012), *Izbori i formiranje Vlade u Srbiji 2012*, Beograd: Centar za demokratiju FPN.

- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena (urs.) (2012), *Političke stranke i zakonodavna aktivnost Narodne skupštine Republike Srbije*, Beograd: UNDP.
- Orlović Slaviša (ed.) (2013), *Comparative Analysis of Democratic Performances of the Parliaments of Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro*, Belgrade: University of Belgrade – Faculty of Political Sciences (Centre for Democracy), Sarajevo Open Centre, Faculty of Political Science – University of Montenegro.
- Orlović Slaviša (ur.) (2013), *Iskušnja parlamentarizma*, Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena (eds.) (2015), *How to Make Intraparty Democracy Possible? Institutional Factors and Internal Dynamics of Intra-Party Relations*, Beograd: Službeni glasnik.
- Orlović Slaviša (ur.) (2016), *Socijalna demokratija u Evropi i koncept 'dobrog društva'*, Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung.

Tekstovi u časopisima

- Mihajlović Srećko (1996), Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije, *Gledišta*, 1–2, 1996, Beograd.
- Orlović Slaviša (2007), Europeanisation and Democratization of Parties and Party System of Serbia, *Politics in Central Europe* (PCE), The Journal of the Central European Political Science Association, a special issue on Democratisation and Europeanisation of Political Parties in Central and South-Eastern Europe, Vol. 3, Number 1+2, 2007.
- Orlović Slaviša (2007), Parties and Party System of Serbia and European Integrations, special issue of the *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Vol 10, number 2.
- Spasojević Dušan (2008), Odmrzavanje „zamrznute hipozete” – novi pristupi socijalnim rascepima, u: Milan Podunavac (ur.), *Godišnjak* Fakulteta političkih nauka II (2), Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 225–237.
- Orlović Slaviša (2011), Partijska scena i predizborna kampanja u Srbiji, *Analiza politike*, br. 1, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu.
- Orlović Slaviša (2011), Političko predstavljanje nacionalnih manjina – Srbija u komparativnoj perspektivi, *Migracijske i etničke teme*, ISSN 1333–2546, 2011, god. 27, no. 3, str. 393–417.
- Spasojević Dušan (2011), Odblokirana tranzicija – političke podele u Srbiji nakon 2000. godine, u: Ilija Vujačić (ur.), *Godišnjak 2011* (godina V, broj 5), Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 119–138.
- Orlović Slaviša (2012), Političke posledice izbornog sistema u Srbiji, *Politički život*, br. 4, 2012, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Službeni glasnik, str. 19–35.
- Orlović Slaviša (2012), Predizborne koalicije u Srbiji 2012, *Politički život*, br. 5, 2012, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Službeni glasnik, str. 63–73.

- Orlović Slaviša (2012), Predsednički izbori u SAD 2012, *Politički život*, br. 6, 2012, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Službeni glasnik, str. 63–73.
- Spasojević Dušan (2012), E-kampanje u Srbiji 2012, *Politički život*, br. 5, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena (2013), Izborna ponuda i ideološko profilisanje stranaka u Srbiji, *Srpska politička misao*, br. 2/2013, god. 20, vol 40, Beograd: Institut za političke studije, str. 135–150.
- Lončar Jelena (2013), Inkluzija strukturno diskriminiranih grupa: o deskriptivnoj i suštinskoj predstavljenosti, *Politički život*, No. 7/2013, str. 65–75.
- Orlović Slaviša (2014), Parlamentarni izbori 2014: kontekst, akteri i ishodi, *Politički život*, br. 11, 2014, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka u Beogradu, str. 37–47.
- Orlović Slaviša (2014), Elections and the Formation of Governments in Serbia 2000–2014, *The South Slav Journal*, vol. 33, Nos. 3–4 (Autumn 2014), pp. 50–82.
- Kovačević Despot (2014), Institucionalizacija partijskog sistema u Srbiji, *Politički život*, broj 10, ISSN 2217–7000, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Centar za demokratiju, str. 63–73.
- Orlović Slaviša (2015), The Influence of Electoral System on Party Fragmentation in Serbian Parliament, *Serbian Political Thought*, ISSN1450-5460, UDK 32, No.1/2015, Year VII, Vol. 11, pp. 91–106.
- Spasojević Dušan (2015), Socio-strukturna paradigma u savremenoj političkoj nauci, *Socio-strukturna paradigma u Srbiji, Srpska politička misao* (posebno izdanje), str. 7–35.
- Lončar Jelena (2015), Konstruktivistički zaokret u teoriji političkog predstavljanja: problem odgovornosti, *Sociološki pregled*, vol. 2, no. XLIX, str. 213–228.
- Lončar Jelena (2016), Electoral Accountability and Substantive Representation of National Minorities: The Case of Serbia, *East European Politics and Societies and Cultures*, 30: 4, pp. 703–724.
- Orlović Slaviša (2017), Presidentialization of Parties in Serbia, *Comparative Balkan Politics*, Volume 3, Issue 1/2017, pp. 7–28.
- Kovačević Despot (2017), Izborna administracija u Srbiji – predsednički izbori 2017. godine, *Politički život*, broj 13, ISSN 2217-7000, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, Centar za demokratiju, str. 9–21.
- Orlović Slaviša (2018), Politički sistem, izbori i formiranje vlade u Nemačkoj, *Politički život*, br. 15, 2018.
- Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan (2018), Populistički *Zeitgeist* u „proevropskoj” Srbiji, *Politička misao*, god. 55, br. 3, 2018, str. 104–128.
- Cianetti Licia & Lončar Jelena (2018), Representation of Minorities: Perspectives and Challenges, *Nationalities Papers*, 46: 2, pp. 197–201.
- Lončar Jelena (2018), Accountability of Minority Representation: Methodological Advancements, *Nationalities Papers*, 46: 2, pp. 202–218.

- Spasojević Dušan (2019). Riding the wave of distrust and alienation – new parties in Serbia after 2008, *Politics in Central Europe*, Vol. 15, No. 1, pp. 139–162.
- Kovačević Despot (2019), Uloga medija u slobodnim i poštenim izborima – problem „funkcionerske kampanje” u Srbiji, *CM (Communications and media)*, Novi Sad: Institut za usmeravanje komunikacija, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Beogradu, XIV(46), str. 153–182.
- Kovačević Despot (2020), Destabilizacija partijskih sistema i porast populizma u zemljama bivše SFRJ, *Srpska politička misao*, Beograd: Institut za političke studije, 1/2020, XXVII, vol. 67, str. 129–152.
- Kovačević Despot (2020), Uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rascepa na partijske sisteme – uporedna analiza zemalja bivše SFRJ, *Sociologija*, Beograd: Sociološko naučno društvo Srbije, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 3/2020, Vol. LXII (2020), no. 3, str. 354–377.

Tekstovi u zbornicima

- Slavujević Zoran (1993), Borba za vlast u Srbiji kroz prizmu izbornih kampanja, *Izborne borbe u Jugoslaviji 1990–1992*, Zbornik, Beograd: IDN, Radnička štampa.
- Goati Vladimir (1995), Socijalna osnova političkih partija u Srbiji, *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko-centar.
- Orlović Slaviša (2001), Promene u spektru političkih stranaka, *Postkomunizam i demokratske promene*, Vučina Vasović i Vukašin Pavlović (prir.), Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Slavujević Zoran Đ. (2003), Mogući pravci pregrupisanja partijske scene Srbije, *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Beograd: Institut društvenih nauka i Fridrih Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (2004), Kompeticija i konsenzus političkih partija o strategiji demokratskih promena, *Uslovi i strategije demokratizacije*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Fakultet političkih nauka u Beogradu, Beograd.
- Orlović Slaviša (2005), Polupredsednički sistem i partijski sistem Srbije, u: *Političke stranke u Srbiji, struktura i funkcionisanje*, Beograd: Institut društvenih nauka i Fridrih Ebert Stiftung, 2005.
- Orlović Slaviša (2006), Nedemokratičnost partija i demokratizacija društva, *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (2006), Političke konsekvence izbornih sistema, *Kako do boljeg izbornog sistema*, priredio Srećko Mihajlović, Beograd: Socijaldemokratski klub i Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Orlović Slaviša (2006), Liderstvo u političkim partijama Srbije (str. 137–171), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, urednik Zoran Lutovac, Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (2006), Parlamentarizam i partijski život, *Političke institucije i demokratija*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

- Orlović Slaviša (2007), Delovanje partija nacionalnih manjina (str. 153–178), *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, urednik Vojislav Stanovčić, SANU, Beograd, ISBN 978-86-84031-30-5.
- Orlović Slaviša (2007), Evropski parlament i evropske stranke – perspektiva za Srbiju (str. 123–144), *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Orlović Slaviša (2007), Ideologije i programi u partijskom sučeljavanju, *Ideologija i političke stranke u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Spasojević Dušan (2009), Dinamika i faze razvoja istočnoevropskih partijskih sistema posle 1989. godine, u: Vujačić Ilija, Čupić Čedomir i Vranić Bojan (urs.), *Konsolidacija demokratije – 20 godina nakon pada Berlinskog zida*, Fakultet političkih nauka, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, str. 147–161.
- Spasojević Dušan (2010), Partije kao prepreka u razvoju novih demokratija, u: Pavlović Vukašin (ur.), *Kvalitet političkih institucija*, Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, Beograd, str. 149–166.
- Orlović Slaviša (2011), Partijski sistem Srbije, *Partije i izbori u Srbiji, dvadeset godina* (2011), Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung.
- Orlović Slaviša (2011), Izborni sistem i institucionalni dizajn, *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, Beograd: NDI Srbija.
- Orlović Slaviša (2011), Transformacija partija pod uticajem medija, *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, urednik Milan Podunavac, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Država i demokratija u procesu evropeizacije Srbije”, Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka, Udruženje za političke nauke Srbije, Beograd, str. 299–321.
- Goati Vladimir (2011), „Slabosti Zakona o izboru narodnih poslanika (2000) – hipoteze i pitanja”, *Radna grupa demokratsko upravljanje, Analiza i preporuke*, OEBS, Evropski pokret u Srbiji.
- Spasojević Dušan (2011), Izborni sistem i društvene karakteristike – slučaj Srbije, u: Zoran Stojiljković i Dušan Spasojević (urs.), *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva*, National Democratic Institute, Beograd, str. 105–114.
- Spasojević Dušan (2011), Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000–2010, u: Slaviša Orlović (ur.), *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina*, Fakultet političkih nauka, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 105–118.
- Orlović Slaviša (2012), Sindikati, politika i političke partije, *Sindikati i politika*, Centar za sindikalizam, Službeni glasnik, str. 59–71.
- Orlović Slaviša (2012), Izlaznost na izborima, između participacije i reprezentacije, *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam*, Zbornik radova sa konferencije, str. 197–209, Friedrich Ebert Stiftung, Centar za demokratiju Fakultet političkih nauka.
- Orlović Slaviša (2012), Ustavni, politički i institucionalni okvir Narodne skupštine Republike Srbije, *Demokratske performanse parlamenta Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore*, Fakultet političkih nauka Beograd, Fakultet političkih nauka Podgorica, Sarajevski otvoreni centar, RRPP, str. 15–42.

- Orlović Slaviša (2012), Izbori i formiranje Vlade u Srbiji 2012, *Izbori i formiranje Vlade u Srbiji 2012*, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, str. 99–119.
- Kovačević Despot (2012), Beli listići – Izbori 2012, u: Slaviša Orlović (ur.), *Izbori i formiranje vlade u Srbiji 2012*, ISBN 978-86-84031-55-8, Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za demokratiju, str. 135–143.
- Lončar Jelena (2012), Učešće političkih stranaka nacionalnih manjina na izborima 2012 u Srbiji, u: Orlović Slaviša (ur.), *Izbori i formiranje vlade u Srbiji 2012*, Beograd: Centar za demokratiju, FPN, str. 121–134.
- Kovačević Despot (2012), Analiza uticaja belih listića na rezultate izbora u Srbiji 2012. godine, u: Milan Jovanović, Dušan Vučićević (urs.), *Izbori u Srbiji 2012. godine – (Ne)očekivana promena*, ISBN 978-86-7419-266-5, Beograd: Institut za političke studije, str. 155–171.
- Spasojević Dušan (2012), Socio-ekonomske teme u izbornoj kampanji 2012, u: Zoran Stojiljković i Gordana Pilipović (urs.), *Javne politike u izbornoj ponudi*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 51–71.
- Lončar Jelena (2012), Politike identiteta i kvalitet života u izbornoj kampanji političkih stranaka 2012, u: Stojiljković Zoran i Gordana Pilipović (urs.), *Javne politike u izbornoj ponudi*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 73–92.
- Spasojević Dušan (2012), Parakampanje – kampanje na obodu izbornih kampanja, u: Zoran Stojiljković (ur.), *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, str. 211–221.
- Orlović Slaviša (2013), Constitutional, Political and Institutional Framework of the National Assembly of the Republic of Serbia, 17 – 46, *Comparative Analysis of Democratic Performances of the Parliaments of Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro*, Edited by, Slaviša Orlović, University of Belgrade – Faculty of Political Sciences (Centre for Democracy), Sarajevo Open Centre, Faculty of Political Science – University of Montenegro.
- Orlović Slaviša (2013), Izazovi socijaldemokratije, *Levica u postkomunističkom kontekstu*, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung, str. 41–52.
- Orlović Slaviša (2013), Parlament kao epicentar demokratije, *Iskušenja parlamentarizma*, Slaviša Orlović (prir.), Beograd: Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung, str. 27–36.
- Lončar Jelena i Spasojević Dušan (2013), Odnos vlasti i opozicije u Skupštini Republike Srbije, u: Orlović Slaviša (ur.), *Iskušenja parlamentarizma*, Beograd: FES, str. 157–167.
- Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan (2013), Teorijsko-metodološki okvir za izučavanje stranačkih programa i unutarstranačke demokratije u Srbiji, u: Stojiljković, Pilipović, Spasojević (urs), *(Ne)demokratsko redizajniranje političkih partija u Srbiji*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 5–24.
- Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan (2013), Programske pozicije i unutarstranački odnosi stranaka u Srbiji nakon izbora 2012, u: Stojiljković, Pilipović, Spasojević (urs),

- (Ne)demokratsko redizajniranje političkih partija u Srbiji, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 441–462.
- Spasojević Dušan (2013), Ideološki i programski identiteti i formiranje Vlade Srbije nakon izbora 2012, u: Jovanović, Milan i Vučićević, Dušan (urs.), *Izbori u Srbiji 2012: (Ne)očekivana promena*, Beograd: Institut za političke studije, str. 229–244.
- Orlović Slaviša (2014), Liderstvo u političkim partijama, str. 356–369, *Politička sociologija savremenog društva*, priredio Zoran Stojiljković, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kovačević Despot (2014), Uticaj socio-ekonomskih faktora na izlaznost na parlamentarne izbore 2014, u: Milan Jovanović, Dušan Vučićević (urs.), *Izbori u Srbiji 2014. – politička rokada*, ISBN 978-86-7419-279-5, Beograd: Institut za političke studije, Beograd, str. 71–84.
- Lončar Jelena (2014), Politike identiteta i ljudska prava u izbornoj kampanji, u: Stojiljković, Z., Pilipović G., Spasojević D. (urs.), *Izborne ponude i rezultati – Evropski izbori i izbori u Srbiji 2014. godine*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 63–85.
- Orlović Slaviša (2015), Institucionalizacija partijskog sistema i konsolidacija demokratije, *Mediteranski politikološki dijalozi (Izgradnja stabilnosti i društvenog konsenzusa u postsocijalističkim društvima)*, Zbornik radova sa konferencije, Fakultet političkih nauka Univerzitet Crne Gore, Podgorica, str. 83–90.
- Orlović Slaviša (2015), Institucionalizacija partijskog sistema i konsolidacija demokratije, *Srbija i globalizacija (Povodom 80 godina života prof. dr Radoša Smiljkovića)*, priredili i uredili Zoran Stojiljković i Uroš Šuvaković, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Stojiljković Zoran, Spasojević Dušan, Lončar Jelena (2015), Da li je populizam neizbežan sastojak politike u Srbiji?, u: Vesna Knežević-Predić (ur.), *Politički identitet Srbije u globalnom i regionalnom kontekstu*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 37–50.
- Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan (2015), Partijski sistem Srbije, u: Stojiljković, Spasojević i Lončar (urs.), *Kako internu stranačku demokratiju učiniti mogućom?*, Beograd, Podgorica: Fakultet političkih nauka, CeMI, str. 49–68.
- Lončar Jelena i Stojanović Boban (2015), Electoral Campaigns in Serbia from 2000 to 2014, in: Stojiljković, Z., Spasojević, D. and Lončar J. (eds.), *How to Make Intraparty Democracy Possible? Institutional Factors and Internal Dynamics of Intra-Party Relations*, Beograd: Službeni glasnik, pp. 87–110.
- Stojiljković Zoran, Mihailović Vojislav i Spasojević Dušan (2015), Unutarstranačka demokratija u Srbiji, u: Stojiljković, Spasojević i Lončar (eds.), *Kako internu stranačku demokratiju učiniti mogućom?*, Beograd, Podgorica: Fakultet političkih nauka, CeMI, str. 69–86.
- Orlović Slaviša (2016), Socijaldemokratija – stare vrednosti u novom kontekstu, *Socijalna demokratija u Evropi i koncept 'dobrog društva'*, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju i Friedrich Ebert Stiftung, str. 35–46.
- Lončar Jelena (2016), Pod kojim uslovima manjinski predstavnici zastupaju interese manjina? Analiza institucionalnih i kulturoloških faktora, u: Stanovčić Vojislav i Bašić Goran (2016), *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, str. 257–275.

- Kovačević Despot (2016), Unutarpartijska demokratija u Srbiji kao deo procesa institucionalizacije partija, u: Đorđe Stojanović i Mladen Lišanin (urs.), *Srbija i institucionalni modeli javnih politika – problemi i perspektive*, ISBN 978-86-7419-285-6, Beograd: Institut za političke studije, str. 245–263.
- Lončar Jelena i Stojanović Boban (2016), Uticaj izbornog sistema na izborne strategije kandidata i ponašanje poslanika u Srbiji, u: Stojiljković Z. i Spasojević D. (urs.), *Birači, partije i izbori – kako demokratizovati partije u Crnoj Gori i Srbiji?*, Fakultet političkih nauka UB, CeMI, str. 77–95.
- Spasojević Dušan (2016), Serbian Political Parties and the Kosovo Question, in: Mehmeti and Radeljić (eds.), *Kosovo and Serbia: Contested Options and Shared Consequences*, Pittsburg: Pittsburgh University Press, pp. 106–126.
- Stojiljković Zoran i Spasojević Dušan (2016), Organizational Structures of Political Parties in Serbia, in: Katarzina Sobolewska-Myslik, Beata Kosowska-Gastol, Piotr Borowiec (eds.), *Organizational Structures of Political Parties in Central and Eastern European Countries*. Krakow: Jagiellonian University Press, pp. 369–390.
- Spasojević Dušan i Vojislav Mihailović (2016), Uticaj izbornog sistema na percepciju i ponašanje birača u Srbiji, u: Stojiljković i Spasojević (urs.), *Birači, partije i izbori – kako demokratizovati partije u Crnoj Gori i Srbiji?*, Beograd, Podgorica: Fakultet političkih nauka, CeMI, str. 95–113.
- Spasojević Dušan (2016), Kakve levice su moguće u Srbiji?, u: Slaviša Orlović (ur.), *Socijalna demokratija u Evropi i koncept 'dobrog društva'*, Beograd: Centar za demokratiju, Friedrich Ebert Stiftung, str. 183–196.
- Spasojević Dušan (2017), Može li populizam biti vladajuća ideologija?, u: Simendić, M. (urs.), *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma*, Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Fakultet političkih nauka, str. 75–91.
- Spasojević Dušan (2017), Vrednosno profilisanje stranaka na izborima 2016. godine, u: Pilipović i Stojiljković (urs.), *Stranke i javne politike – izbori u Srbiji 2016. godine*, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, str. 33–48.
- Spasojević Dušan i Stojiljković Zoran (2018), Strong Leaders, Passive Members, and State-Dependency in Serbia, in: Sergiu Gherghina, Alexandra Iancu & Sorina Soare (eds.), *Party Members and Their Importance in Non-EU Countries*, London: Routledge, pp. 148–168.
- Spasojević Dušan (2019), Populists's influence on the state of democracy in transitional post-communist countries, in: Dragičević Šešić, Milena and Nikolić, Mirjana (eds.) *Situating populist politics: arts and media nexus*, Beograd: Clio, Faculty of Dramatic Art, pp. 63–82.
- Spasojević Dušan (2019), Transforming Populism – From Protest Vote to Ruling Ideology: The Case of Serbia, in: V. Beširević (ed.), *The new politics of decisionism*, The Hague: Eleven publishing, pp. 125–140.
- Spasojević Dušan i Stojiljković Zoran (2019), The Presidentialisation of Political Parties in Serbia: Influence of Direct Elected President, in: Passarelli, Gianluca (ed.), *The Presidentialisation of Political Parties in the Western Balkans*, Palgrave Macmillan, pp. 49–72.

- Kovačević Despot (2019), Odnos političkih partija u Srbiji prema evroatlantskoj zajednici, u: Stefan Surlić (ur.), *Saradnja Srbije sa evroatlantskom zajednicom*, ISBN 978-86-917317-2-4 Beograd: Fakultet političkih nauka, Institut za evropske poslove.
- Spasojević Dušan (2020), Rising Expectations and Centralizing Power: Party Leaders in Serbia, in: Gherghina, Sergiu (ed.), *Party Leaders in Eastern Europe*, Palgrave MacMillan, pp. 291–240.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.7(497.11)“19/20”(082)

323(497.11)“19/20”(082)

НАУЧНА конференција Тридесет година обновљеног
вишепартизма у Србији - (не)научене лекције (2020 ; Београд)
Trideset godina obnovljenog višepartizma u Srbiji-(ne)naučene lekcije :
zbornik radova sa naučne konferencije Trideset godina obnovljenog
višepartizma u Srbiji-(ne)naučene lekcije Beograd 02. 07. 2020. /
[urednici Slaviša Orlović, Despot Kovačević]. - Beograd : Fakultet
političkih nauka Univerziteta : Centar za demokratiju Hanns Seidel Stiftung,
2020 (Beograd : Čigoja štampa). - 332 стр. : tabele i graf. prikazi ; 23 cm

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-6425-069-6 (FPN)

а) Демократија -- Србија -- 20в-21в б) Србија --
Политички живот -- 20в-21в

COBISS.SR-ID 21639433